

ББК 26.8

Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ. – №2 (випуск 24). – 2008. – 256 с.

Засновано у листопаді 1997 року. Виходить 2 рази на рік.

Друкується за рішення Вченої Ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Данилишин Б.М. – д.е.н., професор
Жупанський Я.І. – д.г.н., професор
Заставецька О.В. – д.г.н., професор
Ішук С.І. – д.г.н., професор
Ковальчук І.П. – д.г.н., професор
Позняк С.П. – д.г.н., професор
Свинко Й.М. – к.г.-м.н., професор
Сивий М.Я. – д.г.н., професор
Царик Л.П. – к.г.н., професор (головний редактор)
Царик П.Л. – к.г.н. доцент (відповідальний секретар)

Збірник входить до переліку наукових фахових видань ВАК України. Свідоцтво про держреєстрацію: ТР № 241 від 18.11.1997.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей

ББК 26.8

Н 34

© Тернопільський національний педагогічний університет,
імені Володимира Гнатюка, 2008

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 908. 91

Степан ІЩУК, Ярослав ЖУПАНСЬКИЙ,
Іван КОВАЛЬЧУК, Любомир ЦАРИК**НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЧАСОПИС: СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ
ДЛЯ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ
ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ**

Розвиток регіональних географічних центрів в Україні, який активізувався на початку 90-х років минулого століття з визнанням незалежності України, обумовив становлення низки нових фахових наукових видань. Формування наукових регіональних центрів одним із провідних завдань передбачало створення осередків видання наукової інформації для її популяризації, доступності науковій громаді, вчителю, студентській і учнівській молоді.

Географічний осередок Тернопілля на початку 90-х років був представлений двома кафедрами і трьома науковими лабораторіями географічного факультету та кафедрою розміщення продуктивних сил Тернопільської академії народного господарства, її філіалами у м. Чорткові, м. Бучачі, Кременецьким інститутом, Бережанським аграрним інститутом, Заліщицьким аграрним коледжем, методичним кабінетом географії обласного інституту підвищення кваліфікації вчителів, вчителями географії понад 900 загальноосвітніх шкіл, десятків професійно-технічних училищ тощо. Завдання поставлені перед географічною освітою і наукою у незалежній Україні вимагали поглибленого дослідження і вивчення географічних особливостей кожного регіону, області, адміністративного району. Не випадково у Тернопільському педагогічному університеті у 1992 році була створена перша у педагогічних навчальних закладах і третя у вузах України кафедра географії України, викладачами якої (Б.І. Заставецьким, О.В. Заставецькою, Б.Я. Федуніком) запропонована одна із перших навчальних програм з географії для загальноосвітньої школи, згідно якої курс географії України пропонувався читати впродовж двох навчальних років.

Весь блок українознавчих географічних дисциплін потребували їх змістовного наповнення. Власне тоді зароджується ідея проведення на базі географічного факультету міжвузівських науково-методичних семінарів, на яких обговорювались би ці питання. Такі семінари проводились з участю викладачів двох кафедр географії України: Чернівецького університету та Тернопільського педагогічного інституту.

У середині 90-х років минулого століття ВАК України та Міністерством освіти і науки України прийняте рішення про апробацію результатів кандидатських і докторських дисертацій на шпальтах наукових видань, що потребувало розширення існуючої мережі фахових наукових часописів. Технічна рада Тернопільського педагогічного університету на засіданні у 1997 році прийняла рішення про відродження наукового фахового видання вузу з його колишньою назвою „Наукові записки” з 8 серій, серед яких „Серія: географія”.

Постановою президії ВАК України від 11.09.1997 р. № 2/7 „Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: географія” затверджені як збірка наукових праць, в якій можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень [1]. У 1998 році був опублікований перший номер наукового часопису. До складу редакційної колегії наукового видання увійшли [2]:

С.І. Ішук – доктор географічних наук, професор;

Я.І. Жупанський – доктор географічних наук, професор;

О.В. Заставецька – кандидат географічних наук, доцент;

І.П. Ковальчук – доктор географічних наук, професор;

Й.М. Свинко – кандидат геолого-мінералогічних наук, професор;

Л.П. Царик – кандидат географічних наук, доцент (головний редактор).

Науковцям було запропоновано наступні рубрики: історична географія та історія географії; фізична географія; економічна та соціальна географія; конструктивна географія та геоecологія; раціональне природокористування та охорона природи. Щороку з друку виходили дві збірки травневого та листопадового випусків.

У 1999 році було прийнято рішення про запрошення до співпраці у редакційній колегії часопису двох знаних в Україні науковців – доктора географічних наук, професора С.П. Позняка та доктора економічних наук, професора Б.М. Данилишина. З відкриттям у багатьох вузах спеціальності „Туризм”, з’явилась необхідність появи у часописі нової рубрики з географії туризму (2004). З 2006 року членом редакційної колегії збірки став доктор географічних наук, професор М.Я. Сивий.

Географія авторів публікацій наукового часопису зведена у декілька таблиць сухої статистики. Однак вона є свідченням того, що фахове видання є необхідним і користується попитом наукової громадськості України. За одинадцятилітній період функціонування часопису випущено 26 його номерів, з яких три номери є спецвипусками міжнародних наукових конференцій [2]. Всього у виданні опубліковано 924 статті науковцями усіх регіонів України. Авторами 60% статей є доктори наук, професори, кандидати наук, доценти, старші наукові співробітники, провідні спеціалісти наукових, науково-дослідних установ, навчальних закладів. Близько 40% публікації припадає на аспірантів, здобувачів, викладачів навчальних закладів, вчителів, магістрантів, студентів. Середньостатистичний випуск, з урахуванням трьох спеціальних видань конференцій, містить 37 наукових публікацій. Особливо виділяються за кількістю публікацій наукові збірки 2002, 2004, 2005 років, що пов’язано з проведенням на географічному факультеті ТНПУ міжнародних наукових форумів. Найчисельнішими є публікації на суспільно-географічну (34%), конструктивно-географічну (16%), природничо-географічну (15%) та природоохоронну (14%) тематики.

Таблиця 1.

Розподіл кількості публікацій за рубриками у „Наукових записках ТНПУ”

Рубрики \ Роки	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Всього	Частка, %
Історія географії та історична географія	6	6	6	5	16	6	18	12	8	8	9	100	10,82
Фізична географія	13	11	8	12	18	12	31	12	6	12	9	138	14,93
Економічна та соціальна географія	36	27	29	20	29	24	40	51	16	21	20	303	32,80
Конструктивна географія та геоecологія	7	9	6	11	7	10	38	23	16	12	11	146	15,80
Раціональне природокористування та охорона природи	9	7	7	7	9	11	41	9	12	9	15	132	14,28
Туризм	-	-	-	-	-	-	12	6	10	7	11	46	4,98
Рубрики спецвипусків	-	-	-	-	18	-	20	21	-	-	-	59	6,38
Загальна кількість публікацій за роками	71	60	56	55	97	63	200	134	68	69	43	924	100

У матеріалах часописів представлені публікації таких провідних вчених як Л.Г. Руденка, О.І. Шаблія, П.Г. Шищенко, Я.Б. Олійника, С.М. Стойка, Я.І. Жупанського, М.Д. Пістуна, С.П. Позняка, О.М. Адаменка, С.І. Іщука, В.П. Палієнко, В.І. Нагірної, В.П. Руденка, Г.І. Денисика, І.П. Ковальчука, відомих українських науковців Я.О. Мольчака, В.А. Барановського, В.М. Петліна, Л.І. Зеленської, О.В. Заставецької, К.А. Немеця, Л.М. Немець, Х.В. Бурштинської, О.П. Ковальова, В.В. Корженевського, М.Ю. Костриці, А.Й. Швиденка, Й.М. Свинка, С.І. Кукурудзи, А.В. Мельника, Л.А. Волкової, І.М. Волошина, І.І. Назаренка, Д.І. Ковалишин, М.О. Клименка, В.В. Грубінка, В.М. Гуцуляка, В.О. Джамана,

Б.В. Кіндюка, А.І. Кривульченка, В.П. Круля, К.Й. Кілінської, М.Я. Сивого, Б.Я. Голояда, С.А. Лісовського, Ю.С. Ющенко, Я.О. Адаменка, Н.В. Муніч, І.М. Пушкар, М.П. Мальської, Л.П. Царика, М.М. Книш, Я.О. Мариняка, М.І. Кульбіді, а також зарубіжних вчених С. Яніка, Й. Партики, А. Дудіч-Фальновської та багатьох інших.

Необхідно відмітити серію публікацій Й.М. Свинка, присвячену невідомим широкому колу видатних вчених-географів, геологів, педагогів – Івану Теслі, Юліану Медвецькому, Миколі Мельнику, Юрію Полянському. Публікації І.Л. Дітчука на історико-географічну тематику завжди приваблюють своєю оригінальністю і не традиційністю. Фундаментальні праці з екологічної географії – нового напрямку еколого-географічних досліджень, - випущені з під пера П.Г. Шищенка, В.А. Барановського, Я.Б. Олійника є класичним взірцем наукових публікацій. У матеріалах збірок представлена низка оригінальних праць, як за вибором тематик, так і за постановкою завдань.

Особливим доробком наукового видання є публікації молодих вчених, майбутніх маститих науковців. В основному, це матеріали дисертаційних досліджень, які пройшли апробації на наукових конференціях різних рівнів і представлені за рекомендаціями наукових керівників у редакційну колегію часопису.

У фаховому виданні опубліковані матеріали трьох міжнародних наукових конференцій: з розвитку географічної освіти і науки на зламі тисячоліть (2002), формуванню і розвитку екологічної географії (2004) та регіональних суспільно-географічних досліджень (2005), які були проведені на географічному факультеті ТНПУ.

Вклад науковців географічних наукових центрів у розбудову Наукових записок ТДПУ та ТНПУ відображено на картосхемі рис. 1.



Рис. 1. Типологія регіональних наукових центрів за кількістю публікацій у наукових записках ТДПУ, ТНПУ

Проведена типологія за показником абсолютної кількості наукових публікацій у розрізі географічних центрів дала змогу виділити їх типологічний ряд. До групи наукових центрів з найвищою питомою вагою публікацій у Наукових записках віднесені: Тернопільський, Львівський та Чернівецький (35-60)%.

Другу типологічну групу складають: Київський, Волинський, Вінницький та Івано-Франківський наукові центри (15-35)%.

У третю типологічну групу увійшли Рівненський, Закарпатський, Дніпропетровський, Одеський, Кам'янець-Подільський та Луганський наукові географічні центри (5-15)%.

До четвертої типологічної групи із вагою публікацій (1-5)% входять Харківський, Ніжинський, Сумський, Кіровоградський, Мелітопольський, Кримський, Миколаївський та Полтавський наукові центри.

Наведені результати є свідченням того, що попри основний вклад регіональних наукових центрів Волині, Поділля, Прикарпаття і Буковини у формування матеріалів збірок наукового часопису, він визнаний географічною громадськістю України.

Офіційна розсилка журналу, а також його розповсюдження серед бібліотек вищих навчальних закладів, авторів публікацій сприяє популяризації матеріалів видання серед науковців, магістрантів і студентів вищих навчальних закладів, працівників науково-дослідних, природоохоронних установ.

Перспектива розвитку наукового видання вбачаємо у поєднанні традиційних видань з матеріалами спеціальних випусків, присвячених проведенню у регіоні міжнародних та всеукраїнських наукових форумів. Редакційна колегія вважає за доцільне розширити публікації наукових рецензій на важливі регіональні видання, з метою їх популяризації у географічному інформаційному просторі України

Наприкінці 90-х – початку 2000-х років відбулось становлення „Наукових записок ТНПУ. Серія: географія” як фахового наукового видання визнаного у широких колах географічної спільноти. Журнал відіграє важливу роль у популяризації новітніх географічних доробок, географічних знань серед наукових осередків і студентської молоді. У становленні видання особлива роль належить представникам регіональних географічних центрів освіти і науки, всім його авторам.

Література:

1. Бюлетень ВАК України. - К., 1997, № 1. – 92 с.
2. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль, 1998. – №1. – 88 с.
3. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль, 1998,1999,2000,2001,2002,2003. – №№1,2,3.
4. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль, 2004,2005,2006,2007,2008. – №№1,2,3.

Summary:

S. Ishouc, Y. Zhupans`kyi, I. Kovalchyk, L. Tsaric. SCIENTIFIC PROFESSIONAL MAGAZINE: BECOMING AND VALUE FOR DEVELOPMENT OF GEOGRAPHICAL SCIENCE, POPULARIZATION OF GEOGRAPHICAL KNOWLEDGE'S.

Conducted analysis of subjects of publications and common amount of publications of collections „scientific messages” of TSPU and TNPU for period 1998-2008. Exposed features, exposed tendencies and features contribution of scientific geographical centers to development of scientific edition.

Надійшла 10.11.2008р.

УДК 911.3

Володимир ГРИЦЕВИЧ, Христина СЕНЬЧУК

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЗАЛІЗНИЧНОЇ МЕРЕЖІ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

Розвиток транспортних мереж загалом і залізничних мереж зокрема є глибоко закономірним процесом і зумовлений дією низки чинників та певними внутрішніми закономірностями. Дослідження транспортних мереж має на меті з'ясувати особливості територіальної організації населення та господарства регіону, оскільки транспортні зв'язки виникають залежно від розселення населення та видів його господарської діяльності, і самі ж активно впливають на подальші розвиток і розміщення виробництва та розселення. Значний

інтерес складає вивчення історії розвитку транспортної мережі як для розуміння місця сучасного етапу в цій історії, так і для виявлення тенденцій і продовження їх у майбутнє.

Теоретико-методичною основою історико-географічного аналізу розвитку є праця С. Тархова [7], в якій автор досліджує топоморфологічні структури та топоморфологічні класифікації транспортних мереж, стадії їх еволюції, просторові закономірності росту та розпаду транспортних мереж. Низку важливих теоретичних положень знаходимо в [8]. У [9] наведені головні поняття теорії графів, які необхідні для суспільно-географічного аналізу транспортних мереж. Головні факти формування Львівської залізниці описані в [1].

Топологічний аналіз показує, що залізнична мережа Західного регіону України має циклічну будову за [7]. Її просторово-часову еволюцію можна відслідкувати в межах Львівської залізниці до якої організаційно відносяться сім західноукраїнських областей. Ми виділили 4 двадцятирічних етапи формування залізниці (рис.1).

1-й етап: 1861-1880 рр. На його протязі відбулися два головних процеси.

Перший процес полягав у виникненні перших елементів мережі та їх об'єднанні в гіллясту структуру. У 1861 році почала діяти лінія Львів-Перемишль¹, у 1866 році. прокладено залізницю Львів-Ходорів-Івано-Франківськ-Коломия. 1869 року побудовано 90 км колії з Чернівців до Сучави, а у 1870 році – до Ясс.

Колія Львів-Красне-Золочів-Тернопіль-Підволочиськ-Волочиськ, збудована 1871 року, стала першою міжнародною лінією, яка поєднала Східну Галичину з Західною та Східною Європою. Лінія Львів-Красне-Броди (1869 р.) – Здолбунів (1873 р.) з'єднала Галичину й Волинь. Це була друга міжнародна колія Східної Галичини.

Другий процес полягав у замиканні циклів в мережі-дереві. У 1873 році Львів з'єднався зі Стриєм, а Стрий зі Станіславом у 1875. Утворився перший цикл залізничної мережі регіону.

31 грудня 1872 р. залізниця прийшла до Галицької нафти після поєднання Борислава з Дрогобичем. У цьому ж році замикається другий незалежний цикл Львів-Стрий-Самбір-Хирів-Перемишль-Мостиська-Львів. У 70-х рр. XIX ст. з'явилися перші залізниці Закарпаття. Через Чоп, Берегове, Виноградів, Королево пройшла Угорська трансверсальна лінія. На наступних етапах відбувається процес утворення циклічного остова і нових топологічних ярусів (за [7]).

2-й етап: 1881-1900 рр.

З 1880 р. національним фірмам дозволено будівництво місцевих залізниць, призначених для перевезення товарів з районів їх виробництва до найближчих станцій головних магістралей. Такими локальними залізницями стали:

- Хирів-Стрий-Борислав,
- Львів-Клепарів-Янів (пізніше Янів-Яворів),
- Чортків-Заліщики (1896 р.),
- Тернопіль-Копичинці (1896 р.),
- Коломия-Делятин (1896 р.),
- Коломия-Заліщики (1896 р.),
- Ходорів-Стрий (1897 р.).

У 1896 році лінії Чортків-Заліщики, Тернопіль-Копичинці, Коломия-Делятин і Коломия-Заліщики простим замиканням (без участі дендритів) утворили новий незалежний цикл. Введення в дію у 1897 р. колії Ходорів-Стрий сприяло появі ще двох незалежних циклів шляхом простого дроблення.

1883 року австрійський уряд розпочав будівництво гілки Стрий-Бескид, довжиною 79 км., а угорський у 1884 р. – гілки Мукачево-Бескид (68км). 1887 року вже було відкрито рух на залізниці Стрий-Бескид – одній з найважчих ділянок карпатських колій. Лінія Чернівці-

¹ 4 листопада 1861 року з Перемишля до Львова, подолавши відстань 97,6 км, прибув перший потяг – паротяг "Ярослав".

Новоселиця (1884 р.) стала третім залізничним пунктом між двома імперіями.



Рис. 1. Розвиток мережі залізниць у Західному регіоні України

У 1892 році утворено Дирекцію державних залізниць в Станіславові. Траса Хриплин-Надвірна-Делятин-Ворохта-Вороненська-Ясиня-Рахів з'єднала Станіслав з Сигетом у 1894. Так, простим замиканням (за [7]) утворено ще один незалежний цикл.

3-й етап: 1901-1920 рр.

Ужанська залізниця (Ужгород-Великий Березний) започаткувала останню транскарпатську колію, яка в 1905 році з'єднала Ужгород і Львів через Самбір. Можна виділити три етапи будівництва цієї лінії:

- 1903 р. – Львів-Самбір (довжина 70 км).
- 1904 р. – Самбір-Стрілки (36 км).
- 1905 р. – Стрілки-Сянки (62 км).

Швидке зростання безробіття 1902 року загрожувало актами громадської непокорі. Щоб якось уникнути цього, і тим самим створити нові робочі місця, з Відня прийшов наказ будувати у Львові вокзал. На 1912 рік 2670,6 км колії Східної Галичини складали 62 % залізниць Галичини та 11,3 % залізниць Австро-Угорщини.

В період Першої Світової війни Галичина була ареною великих побоїщ. Будівництво залізниць практично не велося, споруджувалися лише вітки у прифронтовій смузі. По завершенні війни Польські державні залізниці були розділені на кілька дирекцій. Галицькі увійшли до складу Краківської, Львівської та Станіславської залізниць.

4-й етап: 1920–1939 рр.

1928 р. прокладено лінію Сопіжанка-Луцьк. Складним дробленням утворено ще 2 цикли залізничної мережі регіону.

Значних збитків залізниці завдала Друга Світова війна². У листопаді 1939 р. створено Львівську, Станіславську та Ковельську залізниці, у грудні Львівську та Станіславську об'єднано в одну. Тоді ж, у 1939 р., залізниці Східної Галичини почали перебудовувати на широку колію [2]. Лише в 1953 р. колії Рівненської і Волинської областей увійшли до складу

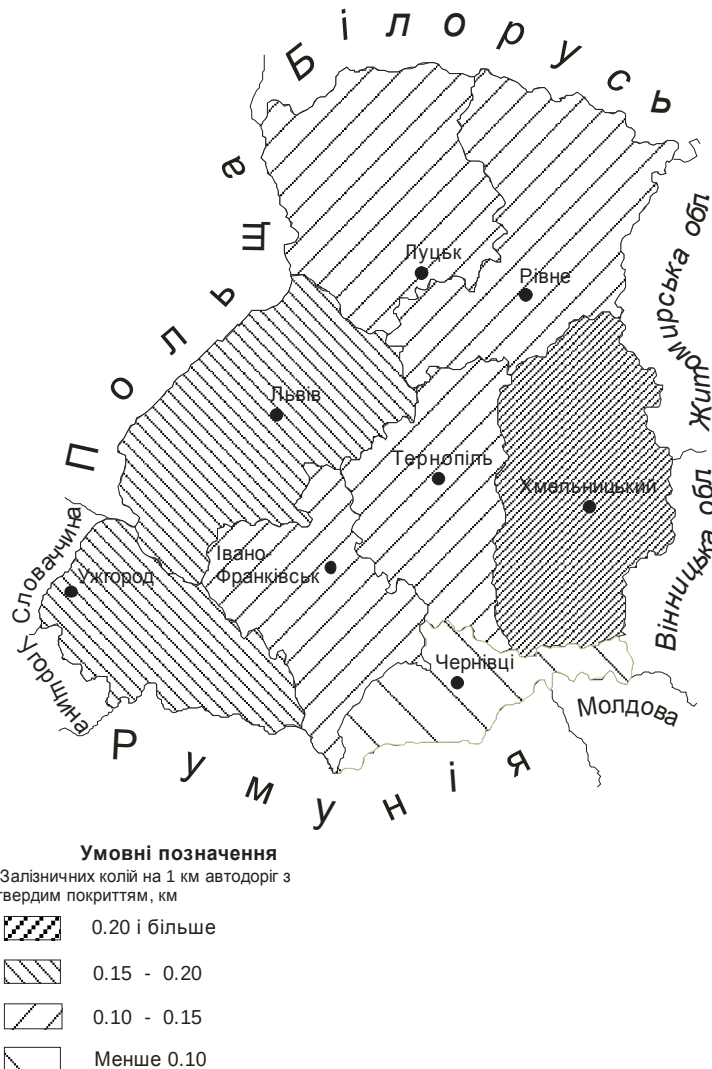


Рис. 2. Співвідношення залізничних та автомобільних шляхів

Львівської залізниці. Міністерством шляхів сполучення проведено укрупнення залізниць. Ковельська залізниця, яка складалася з трьох відділень (Ковельського, Сарненського, Здолбунівського), злилась з Львівською магістраллю. Згодом, у 1956 р., розпочалась електрифікація цієї магістралі на ділянці Мукачево-Лавочне, довжина якої 77 км.

Електрифікація залізниць відбувалась також за законами циклічної побудови транспортних мереж. Сьогодні електрифіковані колії утворюють лише 1 незалежний цикл – Львів-Самбір-Дрогобич-Стрий-Львів, формування якого проходило у кілька етапів.

1-й етап: електрифікація лінії Львів-Стрий-Лавочне у 1961 р.;

² Перші бомби впали на залізничне полотно 1 вересня 1939 р., у Львові було виведено з ладу Головний вокзал, ст. Клепарів і Підзамче.

2-й етап: електрифікація колії Львів-Сянки у 1967 р.;

3-й етап: утворення внутрішнього дендрита Стрий-Дрогобич, внаслідок електрифікації лінії до Трускавця у 1973 р.;

4-й етап: замикання циклу у 1974 р. електрифікованою лінією Самбір-Дрогобич.

У наш час довжина Львівської залізниці складає близько 21% загальної довжини залізниць України. 31,5% протяжності Львівської магістралі складають електрифіковані лінії.

Експлуатаційна довжина залізниці становить 4521,5 км, а розгорнута довжина всіх колій – 5569,1 км. До залізниці примикає 1165 під'їзних колій промислових підприємств загальною довжиною 470,7 км. Найвища просторова щільність залізничної мережі спостерігається у Львівській, Чернівецькій та Закарпатській областях (відповідно 59, 51 і 48 км на 1000 км² території). Низьким є цей показник у Рівненській та Волинській областях (29 і 30 км на 1000 км² площі відповідно) [6].

Ми проаналізували топологічні властивості залізничних мереж Львівської залізниці в розрізі її дирекцій і виявили територіальні відмінності, що видно з наступної таблиці.

Таблиця 1.

Зв'язаність залізничної мережі в територіях дирекцій Львівської залізниці.

Дирекції	Міри зв'язаності			Міра компактності
	α -індекс	β -індекс	ϕ -індекс	π -індекс
Волинська	0,11	1,13	0,40	5,04
Закарпатська	0,03	1,00	0,37	2,22
Івано-Франківська	0,05	1,06	0,38	2,75
Львівська	0,08	1,09	0,39	4,60
Тернопільська	0,00	0,95	0,35	3,00

Найменшою мірою зв'язаності характеризуються Тернопільська і Закарпатська дирекції, найбільшою, відповідно, Волинська. Це пов'язано з відсутністю (Тернопільська дирекція) незалежних циклів і невеликою кількістю вузлів у графах перших двох дирекцій, та, навпаки, високою максимально можливою кількістю незалежних циклів при заданій кількості вершин у графі залізничної мережі Волинської дирекції.

При визначенні міри компактності π звертають увагу на кількість ребер графа і його діаметр. Найкомпактніша – Волинська дирекція, тоді як для Закарпатської цей показник є найменшим. Це можна пояснити ще й особливістю морфологічної структури "рисунка" графа Волинської дирекції: тут чітко виділяються три великі транспортні вузли – Ковель, Сарни, Здолбунів, що розташовуються "трикутником", відповідно зменшуючи діаметр. А також варто згадати, що характер рельєфу відіграє важливу роль, власне, у проляганні залізниці Закарпатської дирекції. Загалом, головна її вітка має вигляд півмісяця, тому й відстань між найвіддаленішими вершинами збільшується.

Досить високими також є показники зв'язаності та компактності Львівської дирекції. Тут залізнична мережа є найгустішою в регіоні з чітко вираженим центральним вузлом – Львовом. Найбільшими залізничними вузлами з розвинутим станційним господарством є: Львів, Тернопіль, Здолбунів, Ковель, Стрий, Красне та ін.

Аналіз розподілу відстаней від міст та селищ міського типу до найближчої залізничної станції доводить першість Львівщини в доступності й розвинутості залізничної мережі. Дещо поступаються їй у цьому відношенні Тернопільська та Івано-Франківська області. Характерною рисою мережі залізниць Закарпаття є те, що основна кількість міст та селищ міського типу є залізничними станціями.

Одним із зведених показників розвитку транспортної мережі є транспортна забезпеченість регіонів – транспортно-географічна характеристика території, яка відображає співвідношення між потребами в шляхах сполучення і транспортних засобах, та наявність і

адекватність транспортної мережі і транспортних засобів [5].

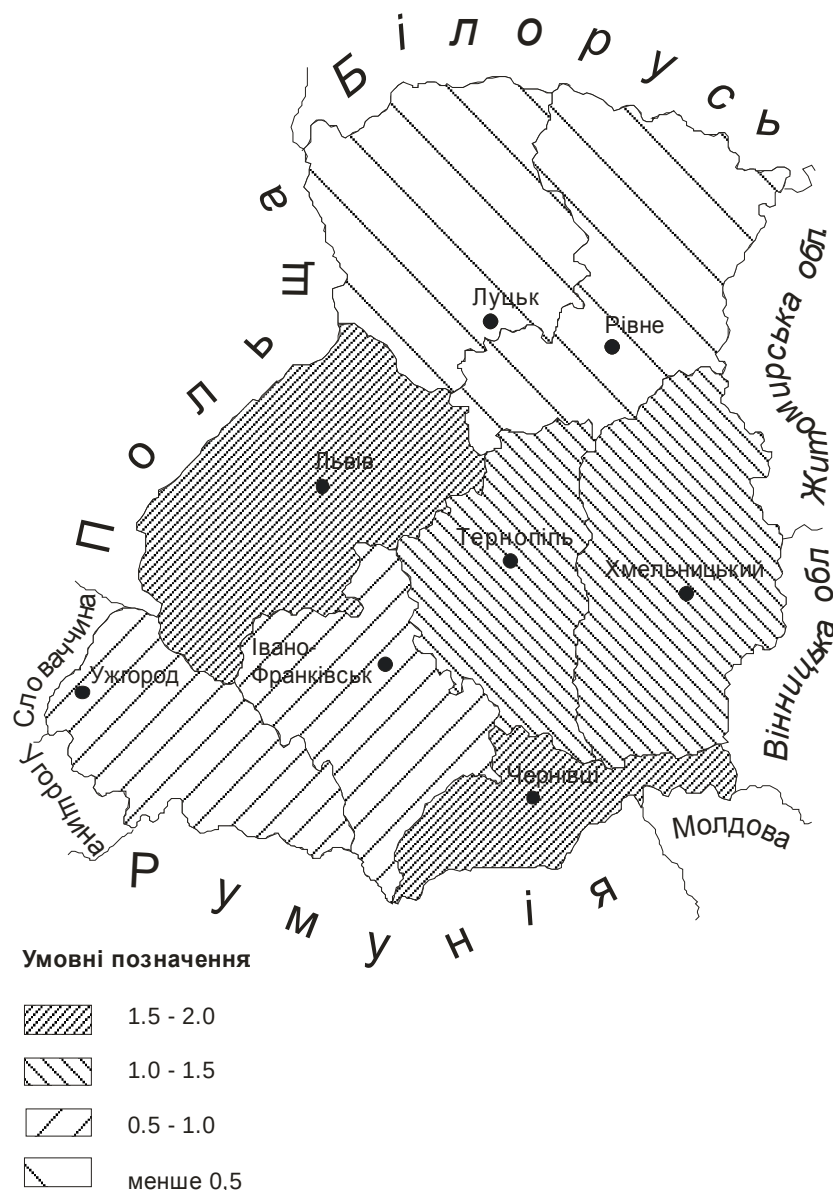


Рис. 3. Інтегральна транспортна забезпеченість.

Проаналізувавши співвідношення довжини автошляхів та залізничних колій, бачимо, що на 1 км залізничного полотна тут припадає 7,8 км шосейних доріг. Найвищим цей показник є у Волинській та Хмельницькій областях (відповідно 9,31 і 9,62 км), найнижчим – на Закарпатті та Львівщині (5,41 і 6,35 км відповідно) (рис. 2). Це можна пояснити достатньо великою довжиною автодоріг (близько 5700 і 7100 км) у перших двох регіонах поряд з незначною протяжністю залізничних магістралей (близько 615 та 740 км відповідно) і однаково високими показниками щільності транспортних шляхів на Львівщині, та, водночас, нижчими за середні їх значення на Закарпатті.

У Західному регіоні найвища інтегральна транспортна забезпеченість у Львівській та Чернівецькій областях (рис. 3). Це пояснюється добре розвинутою транспортною мережею (зокрема, на Львівщині) і порівняно невеликою площею Чернівецької області. Високим цей показник є також на Тернопільщині та Хмельниччині. Найменш забезпечені транспортними шляхами Волинь і Рівненська область, що, передусім, зумовлено природними умовами

території.

Розвиток залізничної мережі Західного регіону України підтверджує теорію циклічних транспортних мереж та їх топоморфологічних структур. Ця мережа пройшла чотири етапи свого формування, кожен з яких тривав близько двох десятиліть. Сучасний стан залізничної мережі характеризується топологічною територіальною диференційованістю, що зумовлено суспільно- та природно-географічними чинниками.

Література:

1. Гранкін П.Е., Лазечко П.В., Сьомочкін І.В., Шрамко Г.І. Львівська залізниця. Історія і сучасність. – Львів: Центр Європи, 1996.
2. Закон України "Про залізничний транспорт", 1996 // www.rada.gov.ua
3. Комплексний атлас України. –К.: ДНВП Картографія, 2005.
4. Постанова Міністерства транспорту та зв'язку України "Про пропозиції Львівської залізниці щодо транспортного забезпечення проведення Чемпіонату Європи з футболу 2012 року по Львівській області", 8 червня 2007 р. // www.rada.gov.ua
5. Статистичний збірник "Регіони України". Ч.2. – К, 2006.
6. Статистичний збірник "Транспорт і зв'язок України". – К., 2006.
7. Тархов С.А. Эволюционная морфология транспортных сетей. – Москва: Институт географии АН СССР, 1989. –221 с.
8. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2001. –560 с.
9. Шаблій О.І. Математичні методи і моделі в соціально-економічній географії. – Львів: Світ, 1994.

Summary:

V.Grytsevych, H.Senchuk. HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL FEATURES OF RAILWAY SYSTEM DEVELOPMENT IN WESTERN REGION OF UKRAINE.

The periods division of railway system territorial development of the Ukraine Western region in the aspect of topomorphic theory of transport networks is done. The modern state and material well-being the railway system in the areas of region is analysed.

Надійшла 18.09.2008р.

УДК 911.(477.85)(09)

Оксана ЗАЯЧУК

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ НА БУКОВИНІ (до 1920р.)

Основою дослідження історії становлення освіти в Україні виступають два принципи – діахронічний і територіальний. Діахронічний принцип полягає у вивченні освіти за певної історичної доби, чи історії окремої освітньої установи, або життєдіяльності окремих освітніх діячів. Територіальний принцип ґрунтується на вивченні становлення освіти у певних територіальних утворах (історико-географічних землях, адміністративних землях тощо). На жаль досі не має суцільної історії освіти у межах сучасної Чернівецької області, адже для цього потрібно поєднати статистичні показники двох окремих історико-географічних одиниць, що існували на той час, а саме Буковини та Бессарабії. В даній публікації мова йде про Буковинську частину.

Вивчення історичного аспекту становлення освіти у межах історико-географічних одиниць сучасної української етнічної території та тих, що знаходяться поза її межами, повсякчас перебували у дослідницькому полі історичної географії. Значну увагу даній проблематиці приділяли дослідники Львівської та Київської наукових шкіл у першій половині ХХ століття: Верниволя В., Кміцикевич В., Лакуста С., Сімович В. Вагомим надбанням українського народу є праці М. Грушевського – "Історія українського народу" та "Ілюстрована історія України", де значна увага приділяється й історії освіти Буковини. Декілька праць Сімовича В., з питань розвитку шкільництва, опубліковано закордонними виданнями у Празі.

Буковина, (так часто називають територію Чернівецької області, до складу якої входить Північна Буковина та Західна Бессарабія) як і інші прикордонні історико-географічні землі має досить динамічну та строкату історію становлення – це територія, де взаємопроникають та співіснують суміжні етноси, що безумовно відзначається в освіті, та у шкільництві зокрема. Територія Буковини за досить незначний проміжок часу, в історичному аспекті, пройшла ряд політичних, соціально-культурних та економічних етапів розвитку, що наклали свій відбиток на формування освіти краю.

Після монгольської навали 1240 року територія сучасної Буковини, будучи у складі Галицько-Волинської держави, перейшла під владу татар. Майже через сто років Буковина увійшла до складу Молдавської держави, яку утворили волохи (румуні). У 1514 році Молдавія переходить під владу Туреччини, та невдовзі стає турецькою провінцією, де управляючим є призначений султаном воєвода. До середини 17 століття воєводи користувались виключно староукраїнською мовою, яка мала на той час урядовий статус. Загалом освіта Буковини та шкільництво зокрема у цей період переживали глибокий занепад: функціонували лише декілька монастирських шкіл (у Радівцях, Путні, Сучаві). Вищу освіту діти воєвод, бояр і магнатів здобували вдома під керівництвом запрошених з-за кордону вчителів, або ж у Києві чи Львові. Незаможні вчилися переважно у дяківках, тобто школах, де дяки навчали читання, письма та церковного співу.

З 1768 року російські війська окупували Буковину. Боячись зростання впливу Російської держави, Австрія виступила посередником між Росією та Туреччиною щодо підписання мирної угоди. Як винагороду за посередництво, 5 травня 1774 р. Австрія отримала Буковину, що позитивно позначилось на освіті даного історико-географічного краю.

Значного піднесення зазнало буковинське шкільництво, зокрема й найпоширеніші на той час народні школи, з 1774р. Перший австрійський управитель Буковини генерал Сплєні упорядкував існуючий на той час шкільний православний фонд. Початкова освіта на Буковині була представлена народними школами трьох типів: парафіяльні (монастирські) – однокласні (переважно у сільській місцевості), тривіальні – трикласні у містечках та нормальні чотирьохкласні у містах. Функціонувало 29 тривіальних та значна кількість монастирських (одно - та двокласних) шкіл. У 1783р. наступник генерала Сплєні генерал Енценберг відкрив по одній звичайній школі в Чернівцях та Сучаві, та намагався різними способами заставити православних людей відвідувати нові заклади освіти, заохочуючи їх до навчання роздачею підручників та премій за успішне навчання. Викладання у школах здійснювалось руською (старослов'янською) та румунською мовами. Для підвищення рівня духовенства австрійська влада у 1786 р. заснувала в Сучаві клерикальну школу, яку у 1789 р. було перенесено до Чернівців. Однак освітній рівень школи був дуже низьким і замість неї у 1827 р. у Чернівцях засновано богословський заклад.

У 1786р. Буковина увійшла до складу Галичини та до 1849р. підпорядковувалась керівництву даного історико-географічного краю. Приєднання Буковини до Галичини негативно позначилась на шкільництві краю – внаслідок скасування шкільного примусу кількість шкіл зменшилась майже у двічі. Станом на 1792 рік налічувалось менше 14 шкіл, а саме, німецько-румунська головна (шестикласна) школа, 9 німецько-румунських тривіальних шкіл, 2 румунські та по одній вірменській і мадярській школі.

Ще більше занепало шкільництво з 1805р. внаслідок передачі народних шкіл під керівництво римо-католицької консисторії, яка виступала проти українського шкільництва на Буковині. Відповідно усунуто руську мову викладання з головних шкіл та майже з усіх народних. Варто зазначити, що за непокору вчителів латинська консисторія закривала їх школу та перетворювала на римо-католицьку [З.С.14]. Загалом, вчителі перебували на утриманні місцевого населення, що накладало негативний відбиток на їх становище у суспільстві, та сповільнило розвиток початкової освіти краю.

З 1813р. починають функціонувати нові народні школи. У 1820р. їх кількість зросла до 20, у 1830р. до 42, а у 1850 становила 50 шкіл.

У 1848р. в Чернівцях відкрито педагогічні курси для православного українського населення, де крім німецької та румунської мов вивчали й українську. З 1850р. нагляд та керівництво за шкільництвом краю передано православної консисторії. Буковина на той час була поділена на дванадцять шкільних округів.

За рік Буковина стає автономним краєм, і з цього часу дещо покращується тенденція розвитку шкільництва. Так у 1857р. функціонувало чотири головних школи – дві у Чернівцях та по одній у Сучаві і Сереті, а також відкрили ще 34 тривіальні школи. За тогочасними розпорядженнями, головна увага в школах приділялась релігії, моральному вихованню та плеканню німецької мови. Українці ж неохоче віддавали своїх дітей до публічних шкіл, де навчались чужою мовою.

Підготовкою фахівців для початкових шкіл здійснювали, до 1871р., препаранди (короткотермінові курси), у цьому ж році своє функціонування розпочала Чернівецька Державна учительська семінарія, згодом й приватна дівоча учительська семінарія [2.С.124]. Викладання велося німецькою мовою, а українську вивчали лише як окремий предмет. Також функціонували тримісячні курси для підготовки учителів тривіальних шкіл та шестимісячні для педагогів головних шкіл. Вчителі головних і тривіальних шкіл отримували урядову заробітну плату та мали статус урядовців і право носити мундир. Пенсійне забезпечення мали лише педагоги головних шкіл.

У 1868р. створено крайову шкільну раду, повітові та місцеві ради. 14 травня 1869р. видано закон, згідно якого крайова шкільна рада отримала право на керівництво і нагляд за освітою краю. У цьому ж році на Буковині виділено 9 шкільних повітів: Чернівецький, Гуро-Гуморський, Кемполунгський, Кіцманський, Радівецький, Серетський, Сучавський та Вижницький [6. с.611]. Найбільша кількість народних шкіл функціонувала у Кіцманському повіті (51), найменша – у Сучавському (25) у Чернівецькому налічувалось 49 освітніх закладів даного типу. Шкільним інспектором Вижницького повіту призначили Осипа Юрія Федьковича, він вперше запропонував фонетичний правопис, який, нажаль, не був впроваджений. І лише у 1895р. в народних школах впроваджено фонетичний правопис за сприянням професорів Чернівецького університету Степана Смаль-Стоцького та Федора Партнера.

Зауважимо, що облік учнів у народних школах здійснювався за трьома категоріями: ті, хто зобов'язані відвідувати школу, ті, хто записані до школи (30% від зобов'язаних відвідувати), та ті, хто дійсно відвідували (близько 10% від зобов'язаних відвідувати).

Зростання кількості початкових (народних, тривіальних) шкіл призвело до браку кваліфікованих робочих кадрів, тому довелося запрошувати учителів з сусідньої Галичини. Українські вчителі народних шкіл об'єднувались спільно з учителями інших національностей в крайові учительські союзи, а з 1905р. буковинське українське учительство було об'єднане з галицьким у товаристві „Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок” з центром у Львові. На Буковині товариство мало чотири філії, але вони були лише формальними.

Підтвердженням розвитку українського шкільництва на Буковині є збільшення чисельності народних шкіл: 1895/96 н.р. – 335 шкіл, з них 131 – українська; 1910/11 н.р. – 531 школа, з них 216 українських, де працювало понад 600 вчителів, що навчали 39976 українських дітей [6.С.612.] Навчання у головних школах тривало 6 років з додатковим повторним курсом після закінчення народної школи у 2 роки. Мову викладання у школах визначали місцеві шкільні ради (українська, румунська та німецька).

Порівнюючи стан українського шкільництва Буковини та сусідньої Галичини, доводиться констатувати, що на Буковині не було жодного населеного пункту без народної школи, тоді як у Галичині було таких сіл майже 500. На Буковині функціонували переважно

4-класові школи, тоді як в Галичині переважали одно – або двокласові школи.

Під час I світової війни діяльність народного шкільництва була припинена у зв'язку з переходом даного історико-географічного краю „із рук в руки”. 11 листопада 1918р. румунські війська зайняли українську частину Буковини, що позначилось орумуненням шкіл та повною деморалізацією серед українського сільського населення. Жандарми змушували селян звертатися до міністерства освіти з проханням від імені громади запровадити румунську мову викладання у школах. Отже, зрозуміло з яких причин у 1919/20 н.р. загальна кількість буковинських шкіл скоротилась до 508 [6. С.14] (157 із них – українські), що порівняно з 1913/14 н.р. на 12% менше.

Середня школа на Буковині у даний період представлена гімназіями, які надавали дещо вищий рівень освіти. Перша гімназія на Буковині (в Чернівцях) почала функціонувати у 1808 році, а з 1815 р. з відкриттям класу філософії гімназію перейменовують у гімназію-ліцей. Викладання спочатку велось латинською мовою, з 1848 р. – німецькою, з 1851р. запроваджено українську мову як предмет вивчення. У 1856 р. відкрито другу державну німецьку гімназію у Чернівцях, де вже функціонували українські класи (з загальною кількістю учнів у них до 400 осіб). У 1904 р. у Кіцмані засновано німецько-українську гімназію з переважанням української мови викладання (в ній навчалось 600 учнів). У 1908 р. у Вижниці відкрито першу українську гімназію на Буковині. Окрім чотирьох класичних гімназій на той час функціонували ще дві реальні гімназії – державна православна вища школа в Чернівцях (1863 р.) з німецькою мовою викладання та приватна реальна гімназія у Вашківцях. На початок 1914/15 н.р. в українських середніх школах Буковини здобували освіту 1880 українських дітей, кількість вчителів-українців становила понад 70 осіб. Після приєднання Буковини до Румунії заборонили українську мову викладання у Кіцманській та Вижницькій гімназіях, а згодом і у Чернівецькій.

Українські вчителі середніх, фахових і вищих шкіл та учительських семінарій об'єднувались у „Товариство вчителів вищих шкіл ім. Григорія Сковороди” в Чернівцях [6. С.616]. Дане товариство займалось розробкою методичного матеріалу та виготовленням підручників для народних шкіл.

Професійна освіта на Буковині до I світової війни була представлена чотирма фаховими українськими школами – нижчою сільськогосподарською у Кіцмані, кошикарською у Сторожинці, ткацькою у Чернівцях та школою гуцульської різьби у Вижниці [1.С.178].

Вища школа на Буковині, до утворення Чернівецького університету, була представлена лише вищезгаданим богословським закладом з латинською та німецькою мовою викладання, а згодом румунською. У 1875 р. засновано Чернівецький університет до якого перейшов і вищезгаданий заклад як теологічний факультет з румунською та німецькою мовами викладання. Лише з 1898 року на теологічному факультеті відкривають дві українські кафедри. На двох інших факультетах університету – філософському та правничому – викладання здійснювалось німецькою мовою і лише на філософському факультеті функціонувала кафедра української мови та літератури. Після I світової війни Чернівецький університет було негайно зрумунізовано, але деякий час формально залишалася кафедра української мови та літератури (до 1920 р.).

Отже становлення освіти на Буковині, та шкільництва зокрема, за досліджуваний період безпосередньо залежало від правлячої верхівки краю. Так до австрійського періоду (до 1774р.) освіта краю переживала глибокий занепад, підтвердженням чого є відсутність вищих та середніх закладів освіти та надзвичайно мала кількість народних шкіл. З 1774р. спостерігається значний прогрес – збільшується кількість народних шкіл, головних, з'являються гімназії, професійні заклади освіти, та перші вищі навчальні заклади. За період панування румунської влади спостерігаємо занепад у ланці початкової освіти, однак, зростає роль вищих навчальних закладів.

Література:

1. Галичина, Буковина, Угорська Русь // Задруга. М., 1915.
2. Гарас М. Ілюстрована історія Товариства «Українська Школа» в Чернауць 1887 – 1937. Чернауць, 1937.
3. Павлик О. Буковина до 1848 р. // Україна. Київ, 1928. Кн. 26.
4. Сімович В. Розвиток студентського життя в пам'ять 40 роковин основання Товариства "Січ" у Відні. Львів, 1908.
5. Сімович В. Українське шкільництво на Буковині // Праці Українського Педагогічного Товариства в Празі. Прага, 1932. Т. 1.
6. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – 912с.

Summary:

Oksana Zayachuk. HISTORICAL-GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE FORMATION EDUCATION ON BUKOVYNA.

Thanks to the boundary position and pied national composition the territory of Bukovyna for a rather short historical period passed through a number of political, sociocultural and economic changes that had a significant impact on the formation of regional education.

We distinguish Moldavian, Austrian and Romanian periods of Ukrainian education establishment on Bukovyna.

Надійшла 30.09.2008р.

УДК: 911.373 (477.8)

Роман ГИЩУК

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПЕРВІСНОЇ МЕРЕЖІ ПОСЕЛЕНЬ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Міжетнічні взаємини тісно переплітаються в найрізноманітніших соціальних і політичних процесах. Вивчення черговості етнічного освоєння та залюднення земель, виявлення їхніх територіальних відмін, визначення динаміки національного складу, є одним із найважливіших питань, що виникають у процесі розгляду міжетнічних відносин на певній території. Тому простеження усіх тенденцій протягом етнічного розвитку території є досить важливим практичним завданням науки, в тому числі суспільної та історичної географії. Цінність останньої полягає в можливості перегляду всіх етнічних процесів, передумов і пріоритетів розвитку регіону в ретроспективі.

Про особливості вивченості етнодемографічної ситуації у Галичині уже йшлося в наших попередніх публікаціях [4; 18]. За роки входження України до складу ЄСРП ґрунтовні географічні дослідження з етнічної проблематики тут практично не проводилися. Чи не єдиною і водночас істотною працею в галузі історичної етнодемографії Галичини, Буковини і Закарпаття була дисертаційна робота Н.В. Кабузан [13]. Зацікавлення до вишукувань такого характеру різко зросло в публікаціях пострадянського періоду. Проблема етнічних і заселенсько-розселенських процесів України за цей період була розкрита в трьох докторських [9; 11; 17] і, щонайменше, в чотирьох кандидатських дисертаціях [2; 15; 19; 25]. Проте вони, практично, позбавлені діахронічного аналізу (виняток складає монографія В.П. Круля, де акценти робляться на екстичну (поселенську) складову, але не наголошується на їхніх етнокультурних рисах [16]. У зазначених дисертаційних вишукуваннях кандидатів наук відлік хорологічно-етнічних досліджень ведеться від щонайdaleше давньоруського періоду, але в жодному з них не фігурує Івано-Франківська область зокрема. Більше того – остання як самостійний територіальний об'єкт не фігурувала в дисертаційних суспільно-географічних працях щонайменше з 1992 р. [27].

Нині Івано-Франківська область, з огляду на індекси етнічної різноманітності Еккеля, є мононаціональною ($E_p=0,097$ в 1989 р і $E_p=0,049$ в 2001) [10]. Втім, наші дослідження Прикарпаття (тут і надалі в межах Івано-Франківської області), показали, що, принаймні, в ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. етнічний склад людності Галичини, загалом та Івано-Франківської

області, зокрема, був значно строкатішим [18]. Так, Ер від часу приходу в Галичину австрійської влади постійно зростає: з 0,367 наприкінці XVIII ст. до 0,515 всередині XIX ст. і до 0,559-0,618 на поч. XX ст. Вже станом 1939 р. у Галичині Ер сягав 0,594 (в Івано-Франківській області – 0,429). Це свідчить про ускладнення етнічної структури краю, починаючи лише від моменту входження даного регіону до складу Австрійської, Австро-Угорської імперії та Польщі. Іншими словами, динаміка Ер дозволяє гіпотетично припустити, що полінаціональність Галичини, загалом та Івано-Франківської області, зокрема, сформувалася лише за так званої австро-польської доби. До цього це була територія з переважанням, практично, однієї титульної нації, а значне заселення її іншими народами відбулося лише за останні півтора століття до 1939 р., тобто перед входженням краю до складу Радянської України. Отже, нашим завданням є перевірка даної гіпотези у ретроспективі з рівнобіжним виявленням піонерів первинного заселення земель Прикарпаття за етнічним складом. Оскільки ґрунтовних ревізій загальної людності та чисельності національного складу в Галичині не проводилося від часів середньовіччя, не кажучи вже про давніші періоди, про що ми вже зауважували [18], наші вишукування будуть базуватися на динаміці формування кількісно-якісних характеристик первинної поселенської мережі Прикарпаття разом з її етнічною складовою.

Нині на території Івано-Франківської області налічується 804 поселення, 289 з яких містять археологічні старожитності. Отже, показник ретроспективного заселення (П р.з.) складає 35,9% (про його сутність та методику розрахунку див. у [16]). Таким чином, наявність у давніх поселеннях першої, за часом з'яви, археологічної культури дає підстави вважати, що дана місцевість була первісно залюднена і поселення – вперше засноване, а відлік часу його “життя” розпочинається, власне, або з першою тут археологічною культурою, або з датою першої письмової згадки про населений пункт.

Доволі тривалий час формування поселенської мережі Прикарпаття можна поділити на 17 етапів: I – палеоліт, II – мезоліт, III – 5000-4001, IV – 4000-3001; V – 3000-2001; VI – 2000-1001; VII – 1000-0 рр. до Христа; VIII – 0-500., IX – 501-900; X – 901-1300; XI – 1301-1400; XII – 1401-1500; XIII – 1501-1600; XIV – 1601-1700; XV – 1701-1800; XVI – 1801-1900; XVII – 1901-2000 рр. після Христа.

Перший (I) етап утворення поселень Івано-Франківської області припадає на весь період палеоліту. Впродовж нього в Івано-Франківській області виникло 60 поселень (7,5% від їхньої теперішньої кількості), причому три чверті з них належало до сточища Дністра. Найбільша частка поселень першого етапу заселення (більше, ніж 75% або 46 шт.) була приурочена до пізнього палеоліту. У цей час Прикарпаття зазнало перших іншоетнічних впливів свідерського протоетносу з півночі. Саме цей період можна вважати *першими міжетнічними контактами* людності Івано-Франківської області, що мали місце на території 60 сучасних поселень, які, здебільшого, знаходилися в межах сточищ Дністра й Прута. Тогочасне населення за одною з версій, головню, мало балканське та центральноєвропейське походження, а за іншою – східнокавказьке та місцеве автохтонне походження [16, с. 94].

За наступний II етап заселення області, який співмірний із мезолітом, спостерігається спад поселенської активності. За вказаний час у Прикарпатті виникло лише 12 поселень, тому П р.з. області значно скоротилося – 1,5%, а основний ареал заселення припав на все те ж сточище Дністра (5 пос.) в Тлумацькому, Тисменицькому та Рогатинському районах. Започаткування цих поселень відбулося здебільшого за рахунок ранніх міжетнічних контактів між автохтонною людністю пізнього палеоліту та носіями Свідерської культури [22, с. 51; 16, с.97].

Під час III етапу заселення виникло ще 17 нових поселень, більшість яких приурочена до Коломийського району (9 пос.) та водночас сточища Прута (7 пос.). Всі 17 поселень Прикарпаття були замешкані племенами лінійно-стрічкової кераміки, які були немісцевими,

а прийшлими – з території Середнього Дунаю, однак заселили простори від Атлантики до Східно-Європейської рівнини [16, с. 99]. Тому вперше від цього часу Прикарпаття зазнало етнічної інфільтрації із Західної Європи.

Із початком періоду енеоліту (IV етап) нового поселенського впливу зазнали, в основному, Галицький і Городенківський райони, де виникло, відповідно, 5 і 8 поселень із загальом 20. І хоча протягом даного етапу в Івано-Франківській області проживали носії лендельської культури, всі 20 нових поселень виникли під впливом винятково розселення племен трипільської культури (ТК). Пік заселенської активності тут припав на її середній період розвитку. Загальом, кількість новоутворених поселень другої половини четвертого етапу вчетверо перевищує першу половину (П р.з. збільшився на 2,0%), а ретроспективне заселення Прикарпаття сягнуло наприкінці IV тисячоліття 13,6%.

Зламним моментом став V етап, коли виникло 43 поселення, що збільшило П р.з. до 18,9%. Відзначимо, що поселенська експансія від цього часу, у регіоні пересічно, тільки зростала. Наголосимо, що за першу половину V етапу виникло всього 5 поселень, зокрема у Городенківському – 4 пос. і Галицькому – 1 пос. районах, які відносяться до пізнього етапу ТК. Найбільша чисельність поселень Прикарпаття припадає на другу половину V етапу, коли за рахунок культури кулястих амфор (ККА) (11 пос.) і другого етапу підкарпатської культури (ПК) (19 пос.) виникло 30 нинішніх населених пунктів, а заселена площа сягнула, головню, сточища Прута. Крім цього, дуже важливою ознакою етнічного складу Прикарпаття цього етапу є те, що за антропологічним типом племена ТК належали до передньоазійських народів, а племена ПК і ККА – до індоєвропейських, які стали основою формування українців як індоєвропейського народу [16, с. 108].

Продовження інтенсивного заселення території області відбулося під час VI етапу (II тис. до н.е.), коли виникли ще 43 поселення. Головне це мало місце в другій половині етапу завдяки етносу комарівської культури, під впливом якої з'явилися 35 нових поселень Прикарпаття (в основному в сточищах Свічі та Лімниці в Долинському, Калуському та Галицькому районах). Впродовж II тис. до н.е. були повторені показники ретроспективного залюднення попереднього, п'ятого етапу, а П р.з. Івано-Франківської області зріс на 5,4% до 24,3%. Наступними за кількістю вперше утворених поселень (7 шт.) під час шостого етапу заселення виявилися місця замешкування носіїв культури Ноа, які обіймали територію вздовж Дністра (Городенківський, Тлумацький, Тисменицький, Галицький, Рогатинський райони) та середньої течії Прута (Коломийський, Снятинський райони).

Кінець бронзової доби співпав із початком VII етапу заселення Івано-Франківської області, який порівняно з попереднім етапом зазнав спаду процесів поселеутворення. Такий, загальом, пульсуючий характер залюднення (спад заселенської активності та її наступне зростання) витримувався в Івано-Франківській області, починаючи від цього етапу і аж до XVII ст. після Христа, за винятком XIV ст. За означений період в області виникло 12 поселень, що у 3,5 рази менше, ніж за попередній шостий етап. Більшість із них були започатковані носіями культури фракійського гальштату (КФГ) (10 пос.). Інші два належали до старожитностей лагодівсько-черепинської групи (ЛЧГ) та куштановицької культури (КшК). Загальом, у Прикарпатті на зламі старої та нової ер були вже заселеними більше чверті (П р.з.=25,7%) його земель. Основний ареал залюднення племенами КФГ був зосереджений у межах Тисменицького, Тлумацького та Снятинського районів.

Порівняно з попереднім VIII етап заселення Івано-Франківської області, зазнав учетверо більшого динамізму. Після його закінчення тут вже налічувалося 254 поселення, що склало 31,6% населених пунктів. Основним етнічним компонентом цього замешкання були поселення з пам'ятками пшеворської (германо-слов'янський етнічний склад [14, с. 338, с. 342; 16, с. 123-124;], липицької (племена костобоків дакійських народів) [16, с. 127], черняхівської (слов'янська належність) культур і найбільше (22 поселення) – культури карпатських курганів (слов'яни, які стали тією основою, на якій у другій половині I тис. н.е.

постали літописні племена білих хорватів) [3, с. 237, 260, 262; 6, с. 36, 46; 12, с. 34; 16, с. 133-134, 136]. Основними землями розселення етносів останньої і передостанньої культур, які справили найістотніший вплив на ці процеси в Івано-Франківській області, були простори Коломийського, Косівського та Снятинського районів.

Проміжок часу від 501 р. до 900 р. протягом усіх сімнадцяти етапів (IX етап заселення) зазнав найбільшого спаду поселенського наповнення Івано-Франківської області. За цей період виникло лише 2 нових поселення, зокрема празької культури (с. Делева Тлумацького району) і культури Луки-Райковецької (с. Город Косівського району), кожна з яких ототожнюється з племенами білих хорватів [16, с. 134-135], склавинами [1, с. 292; 26, с. 144] і карпами [16, с. 134-135, 137]. Так чи інакше загальний П р.з. після завершення дев'ятого етапу залюднення Прикарпаття дорівнював 31,8%. Наголосимо, що дев'ятий етап започаткував нову епоху поселенської експансії в Прикарпатті східнослов'янських племен, з якими пов'язаний етногенез українців [1, с. 294; 26, с. 148, с. 150].

Чергового піднесення піонерного заселення в Івано-Франківській області було досягнуто вже в наступному, X етапі (виникло 37 нових поселень). Виходячи з цього, зальна частка заселення Івано-Франківської області на момент закінчення давньоруського періоду склала 36,4% її теперішнього поселенського потенціалу. Найбільша кількість поселень мала місце в Коломийському районі в сточищі Прута (7 пос.), а також у Галицькому та Косівському (по 5 пос.). В останній чверті I тис. н.е. в Українському Передкарпатті, найімовірніше, мешкали білі хорвати [6, с. 45, с. 47; 23, с. 340;] та тиверці [6, с. 45; 21, с. 343]. Після X ст., а саме X-XIV ст., межириччя Сяну і Прута замешкувало переважно осіле населення східнослов'янського походження, серед якого могли проживати вихідці з інших регіонів [21, с. 344]. В. Грабовецький вказує, що територію Прикарпаття у VIII-X ст. заселяли уличі [6, с. 47]. Натомість, Д. Дорошенко розселення уличів пов'язує з територією між Дністром та Пд. Бугом, а вже Прут-Дністерське межириччя на південний захід від них (уличів) – із тиверцями [12, с. 34].

Після утворення Галицько-Волинської держави в 1199 р. на сторінках писемних джерел стосовно мешканців її міст, зокрема Галича, зустрічається назва “галичани” чи “галичани-дністриани”. Тому можна припустити, що в карпатському регіоні, як і в інших східнослов'янських землях, із занепадом Київської Русі розпочався паралельний процес формування відносно невеликих етнополітичних спільнот (субетносів), типу середньовічної Європи – “саксонці”, “баварці”. [21, с. 345]. Карпати вже за цих часів замешкували сучасні субетноси гірської країни: лемки, бойки та гуцули [6, с. 157], про котрих тут згадується вперше. Разом із тим, поруч із нащадками білих хорватів (русинів або галичан-дністриан), котрі в Івано-Франківській області (Галичині) були титульним етносом [20, с. 9], впродовж X етапу заселення в Прикарпатті проживали переселенці з Волині (очевидно, волиняни – Р.Г.), мешканці нижньої течії Дністра – тиверці, печеніги (сармати) [21, с. 355-359], з якими пов'язують поселення Печеніжин на Коломийщині [23, с. 340], німці (чи їхні етнополітичні спільноти, про які згадувалося вище) і вірмени [20, с. 10, с. 13].

Під час XI етапу в Івано-Франківській області, порівняно з попереднім, виникло дещо більше поселень (57 шт.). Загалом, станом на той час в області було “започатковано життя” 350 поселенням, що складає 43,5% від їхньої нинішньої кількості. Просторові осяги їхнього розміщення пов'язуються з усіма адміністративними районами Івано-Франківської області, за винятком Верховинського.

XI етап заселення охоплює період втрати незалежності (1349 р.) Галицько-Волинською державою й остаточного відходу її земель до Польщі і Великого Князівства Литовського. За цей час місцеве, руське (українське) населення залишалося абсолютно переважаючим, хоча поляки та представники інших етносів почали прибувати до літописних княжих міст (виділення наше – Р.Г.) Галичини, головнo, з Мазовії, Сілезії, Надвіслянщини [5, с. 23]. Через це русини-українці, уникаючи польського колонізаційного гніту, переселялися до нових,

сільських місць осілости. Згодом, саме ця причина перетворила українців у “сільську націю”. Все ж варто підкреслити, що питома вага приїжджих етнічних груп: окрім поляків ще – угрів, волохів, євреїв, німців, чехів та ін. з-поміж українців була незначною [24, с. 9].

Такий стан речей продовжував набирати обертів і протягом XII етапу, коли за період з 1401 по 1500 рр. в межах Івано-Франківської області утворилося 175 поселень (21,7% від нинішньої кількості за етап), які доповнили частку заселення Прикарпаття до 65,3%, порівняно з сьогоднішнім. Причинами такого стрімкого колонізаційного освоєння нових земель були багаті на ліси й соляні джерела підгірські та гірські околиці, які давали можливість новосельцям широко займатися соляним і деревообробним промислами. До того ж поступово з появою панських фільварків відбувалося обезземелення селян і збільшення феодалських повинностей, особливо панщини, а це змушувало їх відходити з Придністер'я в підгірські і навіть гірські околиці і там освоювати там незайняті землі. Крім цього, зі збільшенням сімейних родів виділялися зі старого осередку окремі родини і осідаючи на вільних сільських ґрунтах, даючи початок новим оселям [6, с.172; 24, с. 9].

Про домінуючу роль сільських мешканців над міськими, а як наслідок – українців над іншими етнічними групами (про що йшлося вище), свідчать наступні факти: найменш урбанізованими впродовж XII етапу заселення були Коломийський і Теребовлянський повіти, де співвідношення міських мешканців до сільських складало 1:10. У Галицькому повіті воно було дещо більшим на користь міського люду, та все ж не надто великим – 1:6,5 [24, с. 9]. Це дає підстави стверджувати, що, власне, перші два повіти Галичини, один з яких належить Івано-Франківській області, мали меншу частку народів неукраїнського походження, а останній – був *поліетнічнішим*.

За наступний, XIII етап, відзначається спад заселенської активності, оскільки під час нього виникло 48 поселень. Це збільшило загальну частку замешкання Івано-Франківщини – до 71,3%. За цей період більше 10 поселень було засновано в Карпатах, зокрема в Долинському та Рожнятівському районах, а в інших – їхня кількість не перевищувала 3 поселень. Отже, протягом XVI ст. колонізація краю чужоземцями, головне поляками, посилювалася, що призводило до освоєння автохтонним населенням віддаленіших, гірських районів області. Крім того, приналежність обох районів до Галицького повіту та їхнє розташування ближче до Польщі, на відміну від інших гірських районів області, вказує на напрямок вливання чужоземного етнічного елементу та його національне забарвлення. Себто з кожним наступним століттям частка поляків як другої за кількістю титульної нації Галичини зростала.

Чергового потужного і водночас останнього піднесення енергії заселення Івано-Франківської області було досягнуто під час XIV етапу, коли в Прикарпатті виникло 105 поселень. За 100 років частка новоутворених поселень зросла на 13,1%, що збільшило загальну кількість існуючих поселень до 84,3%. Причому, людність заселяла знову ж таки гірські території Долинського району (16 шт. або 15,2%). Більше 10 населених пунктів було утворено також у Рожнятівському (13 шт.) та Богородчанському (11 шт.) районах.

Починаючи з XV етапу починає згасати і кількість новопосталих поселень неухильно йде на спад. Зокрема, під час XV-XVI етапів заселення було засновано, практично, однакову кількість населених пунктів: відповідно 58 і 57. Найбільша їхня кількість припала на Верховинський район, де в сточищі Чорного та Білого Черемошу утворилося по 11 і 19 населених пунктів за кожен із етапів. 13 поселень виникло під час XVI етапу заселення в Надвірнянському районі. Також поселення впродовж означених етапів виникли і на рівнинній частині Прикарпаття, найбільша кількість яких припала на Калуський (по 4 поселення), Рогатинський відповідно 6 і 4 поселення і Снятинський (5 і 2) і Коломийський (5 поселень під час XVI етапу) райони. Отже, вже у XVIII ст.. Івано-Франківська область була заселена більш, ніж на 90% (91,5%), а в наступному XIX ст. частка існуючих поселень вже збільшилася до 98,6%. Основними поселенцями Гуцульщини (ймовірно, і не тільки

Гуцульщини – Р.Г.) були селяни (українці – Р.Г.), а не шляхта, як це намагалися довести польські історики. Крім того, найдавніші первісні села Карпат, займаючи величезні земельні простори, були осередками, довкола яких виникали поселення-присілки [8, с. 44-45]. Саме ці обставини надалі “підживлювали” XVI етап заселення Івано-Франківської області вже у XVIII ст., коли лише на території одного Верховинського району виникло 19 нових поселень.

Чимала кількість населених пунктів утворилася під час передостаннього та останнього етапу заселення і на рівнинній частині Прикарпаття. Зокрема, ці процеси зачепили в XIX ст.. вже згадані вище райони попереднього етапу заселення, а в XX ст. більшість нових поселень належала Галицькому (3) і Коломийському (2) районам. Очевидно, причини їхньої постави тут також слід вбачати у поділі більших населених пунктів на власні віддалені хутори. Ця практика, за нашими дослідженнями, збереглася й надалі у повоєнному радянському Прикарпатті. Але це швидше вже було так зване адміністративне заселення, аніж колонізаційне. Оскільки коріння попередніх, старших поселень, були започатковані кількома століттями раніше українським населенням, про що йшлося вище, то кінцеві XVI-XVII етапи заселення в Івано-Франківській області також можна опосередковано пов’язувати з місцевим населенням.

Отже, процес остаточного заселення Івано-Франківської області завершився ще у XIX ст., коли на території Прикарпаття існувало вже 98,6% поселень від їхньої нинішньої кількості. В XX ст., впродовж XVII етапу, процес заселення “був відкорегованим” на 1,4% (додалося 11 поселень), практично, за рахунок адміністративного впорядкування великих за своєю площею поселень і відокремлення від їхньої території віддалених хуторів або присілків.

За тривалу історію заселення найінтенсивнішого поселеутворення Прикарпаття зазнало під час палеоліту, V-VI етапу заселення до Христа та XII, XIV етапів після Христа, коли, загалом, було утворено 53,8% поселень області від усіх нинішніх. Складного поліетнічного складу Івано-Франківська область вперше набула в III-II тис. до н.е., коли головними колонізаторами її земель в цей період виступили племена трипільської, підкарпатської, комарівської культур, а також культури кулястих амфор і Ноа. Впродовж двох тисячоліть після Христа частка поселень в Івано-Франківській області збільшилася на 74,2% поселенського обсягу, а основним етнічним компонентом замешкуваних просторів Прикарпаття тих часів були карпи, білі хорвати, тиверці, галичани та їхні етногенетичні нащадки – українці.

Література:

1. Баран В.Д. Східно карпатський регіон у V-VII ст.. н.е. // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т.1. – С. 263-308
2. Барна І.М. Етногеографічне дослідження регіону (на матеріалах Тернопільської області): Автореф. дис... кандидата географічних наук. – Львів, 2005. – 19 с.
3. Вакуленко Л.В. Населення Східних Карпат у пізньоримський час // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т.1. – С. 227-262.
4. Гишук Р. Етнічні дослідження Галичини впродовж XIX - першої половини XX століть // Історія української географії та картографії. Ч.І: Збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Тернопіль, 6-7 грудня 2007 р. – Тернопіль, 2007. – С. 134-138ю
5. Грабовецький В. Історія Коломиї. З найдавніших часів до поч. XX ст. Частина I. – Коломия: Вік, 1996. – 150 с.
6. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. З найдавніших часів до I пол. 17 ст. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002. – Т.1. – 432 с.
7. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Друга пол. 17-18 ст. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – Т.2. – 402 с.
8. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Тисячолітній літопис Гуцульщини. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – Т.3. – 415 с.
9. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
10. Джаман В.О. Етнічна структура населення України: територіальні відміни, динаміка // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця,

2006. – Вип. 11. – С. 90-96.
11. *Дністрянський М.С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Автореф. дис. доктора географічних наук. – К., 2005. – 33 с.
 12. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України в 2-х томах. – Том 1. – (до половини 17 ст.). – Мюнхен, К.: Дніпрова хвиля, Глобус, 1991. – 232 с.
 13. *Кабузан Н.В.* Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII-30-х годах XX в. (Этнодемографическое исследование): Авторефер. дис...к.и.н.. – Москва, 1986. – 23с.
 14. *Козак Д.* Етнічна історія Волині й Галичини в Ранньоримський час // Археологічні дослідження Львівського університету, 2005. – Вип. 8. – С 322-345.
 15. *Костащук І.І.* Географічні особливості формування національної структури населення в етноконтактних зонах (на прикладі Чернівецької області): Автореф. дис. кандидата географічних наук. – Чернівці, 2006. – 20 с.
 16. *Круль В.* Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
 17. *Круль В.П.* Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України: Автореф. дис. доктора географічних наук – Київ, 2006. – 32 с
 18. *Круль В., Гищук Р.* Ретроспективний аналіз етнічної структури населення Галичини // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль. – №2. – 2006. – С. 3-12.
 19. *Лозинський Р.М.* Етнічний склад міського населення Галичини (історико-географічне дослідження): Автореф. дис... кандидата географічних наук. – Львів, 2000. – 17 с.
 20. *Лозинський Р.* Етнічний склад населення Львова. – Львів, 2005. – 358 с.
 21. *Моця О.П.* Карпати у X-XIV століттях // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т.1. – С.341-360.
 22. *Пелецишин М.А., Конопля В.І.* Східнокарпатський регіон у первісності (кам'яний вік) // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т.1. – С. 31-114.
 23. *Приходнюк О.П.* Східні Карпати у VIII-IX // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т.1. – С. 309-340.
 24. *Сиреджук П.С.* История заселения Галичской земли в 14-18 вв.: Автор. ... к.и.н. – Львов: ЛГУ им. И.Я. Франко, 1989. – 16 с.
 25. *Шабашова Л.Ю.* Суспільно-географічні аспекти трансформації етнічної структури населення (на прикладі Закарпатської області): Автореф. дис. кандидата географічних наук. -К, 2005. – 18 с.
 26. *Юрій М. Ф.* Етнологія: навчальний посібник. – К.: Дакор, 2006. – 360 с.
 27. *Яковчук О.В.* Класифікаційний аналіз дисертаційних суспільно-географічних досліджень в Україні за період 1992-2006 рр. // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. Наук.праць. У 4-х тт.. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т.ІІ. – С. 90-92.

Summary:

Hyshchuk R. THE FORMATION STAGES OF THE PRIMITIVE NETWORK OF IVANO-FRANKIVSK REGION SETTLEMENTS.

The author considers the formation issues by ethnic groups of the primitive network of Prykarpattya settlements according to the stages of its settling in retrospective review.

Надійшла 29.09.2008 р.

УДК 91.4(091)+91.4(100)

Михайло ПОТОКІЙ

НЕЗАВЕРШЕНА ЕКСПЕДИЦІЯ ЕДУАРДА ТОЛЛЯ

(До 150-річчя від дня народження)

Історія Арктики та Крайньої Півночі багата несподіваними відкриттями та не відгаданими загадками. Багато мореплавців і дослідників, починаючи від новгородських поморів і завершуючи численними сучасними добре оснащеними науково-дослідними експедиціями, намагалися проникнути якомога далі на північ, розгадати природу Північного Льодовитого океану і підкорити її. Із найбільш відомих слід назвати експедиції російських (різні загони Великої Сибірської чи Другої Камчатської експедиції середини XVIII століття, експедиції Анжу і Врангеля – у першій чверті XIX століття) норвезьких (Нансен і Амундсен у кінці XIX і на початку XX століття) та шведських (Норденшельд, кінець XIX століття)

полярників, а також британських (зникла без вісті експедиція адмірала Франкліна та 50 організованих для її пошуків експедицій, у ході яких була знайдена не тільки уціліла рештка експедиції Франкліна, а й відкрито Північний магнітний полюс, досліджено майже всі острови Канадського Арктичного архіпелагу) і ряду американських експедицій, в тому числі – Пірі та Кука (початок XX століття).

Перебіг багатьох експедицій та історія дослідження й відкриття у Арктиці та басейні Північного Льодовитого океану детально описані як у колишній радянській історико-географічній літературі, так і в творах багатьох західних історико-географів. З радянських дослідників слід назвати прізвище Л.С. Берга, автора фундаментальної праці про історію радянських відкриттів і досліджень (“Очерки истории русской географической науки (плоть до 1923 года”, 1929 р. і “Очерки по истории русских географических открытий”, 1946 р., 1949 р.), Єсакова В.О і Соловйова А.І., М.А. Гвоздецького, Г.В. Наумова, В.О. Обручева, М.Г. Фрадкіна. Значний вклад у вивчення історії відкриттів і дослідження Півночі вніс колектив авторів Військово-Морського Флоту СРСР, який видав у 1953 році довідкове видання “Русские мореплаватели” [1]. Передмову, післямову та пояснення до текстової частини цього видання подав Й.П. Магидович. Останній разом із В.Й. Магидовичем у 70-х роках XX століття видав п’ятитомні “Очерки по истории географических открытий” [2]. Досить детально подається вклад окремих мореплавців, мандрівників та дослідників російського походження у працях співробітників Інституту Арктики й Антарктики АН СРСР, у сучасних науково-популярних виданнях.

Серед зарубіжних авторів найбільш повно історію арктичних відкриттів та досліджень подав Дж. Бейкер [3] у праці, що у 1950 році була видана у Москві під назвою “История географических открытий и исследований”. Передмову, післямову та коментарі до окремих частин праці Дж. Бейкера, що стосувалися території Російської імперії та тодішнього СРСР, подав той же Й.П. Магидович. Коментарі мають багато полемічних аспектів, що пов’язані із оцінкою вкладу тих чи інших дослідників у відкриття й дослідження Півночі.

Серед зниклих російських експедицій у Арктиці слід назвати, насамперед, експедиції лейтенанта російського флоту *Григорія Львовича Брусилова* шхуні “Святая Анна”. Експедиція у 1912 році вийшла із Петербурга для дослідження північних берегів Російської імперії та переходу в Тихий океан. Того ж року поблизу берегів півострова Ямал вона потрапила у льодовий полон, дрейфувала на північ, а потім на північний захід, до островів Франца-Йосифа. Подальша доля її невідома.

Того ж року інший російський полярний дослідник – *Володимир Олександрович Русанов*, який мав чималий досвід арктичних плавань і досліджень, – організував експедицію на судні “Геркулес” для пошуків кам’яного вугілля на островах Шпіцбергену. Виконавши це завдання, екіпаж судна В.О. Русанова вирушив до берегів Нової Землі, де сліди його загубилися. Лише у 30-х роках XX століття і пізніше сліди цієї експедиції було знайдено на берегах Карського моря.

Подібною була доля експедиції шведського повітроплавця і полярного дослідника Соломона Августа Андре, який 12 липня 1897 року разом із своїми супутниками Н. Стріндбергом і К. Френкелем на повітряній кулі “Орел” вирушив із гавані Віго на Данському острові в архіпелазі Шпіцберген в бік Північного полюсу. Очевидно, 14 липня через складні метеорологічні умови Андре вирішив приземлитися за 300 км на північ від Шпіцбергену і дістатися до найближчої землі. Останнє повідомлення про перебіг експедиції було отримане поштовим голубом в липні того ж року (експедиція перебувала під 82°01' пн.ш. і 15°05' сх.д.). Улітку 1899 р. біля північного узбережжя Ісландії і на півночі Норвегії було знайдено декілька буйків експедиції. Сліди експедиції були знайдені на острові Білому, що знаходиться на північний схід від Шпіцбергена. Всі троє полярники загинули від холоду. Про трагедію експедиції світове товариство довідалося через тридцять три роки, коли 6 серпня 1930 року були знайдені останки експедиції. Уцілілі щоденники й фотографії, які

були опубліковані в 1930 р. (в російському перекладі – в 1931 р.), дають наочну картину багатомісячної боротьби відважних аеронавтів із вічними льодами і холодом. Як вияснилося, у ході розслідування загибелі мандрівників, найслабшим місцем експедиції була неготовність до зустрічі із полярними холодами: ані теплої одежі, ані міцного намету на місці загибелі полярників не було [4].

Дещо раніше, у 1879 році, у США було організовано експедицію на чолі *Джорджем Вашингтоном Де-Лонгом* на судні “Жаннетта”. Метою цієї експедиції були пошуки експедиції А. Норденшельда (останній у 1878-79 рр. здійснював перше вдале наскрізне плавання з Атлантичного океану в Тихий на судні “Вега” із зимівлею в Колючинській губі) та досягнення Північного полюсу. Після відкриття ряду островів (Жаннетти і Генрієтти) судно зазнало значних пошкоджень і пішло на дно. Де-Лонг із частиною екіпажу у 1881 році досяг гирла річки Лени, де всі учасники переходу загинули від голоду.

Не є винятком і доля іншого російського полярного дослідника, геолога, географа і мандрівника Е.В. Толля (1858-1902?), який поставив собі за мету віднайти у Північному Льодовитому океані загадкову “Землю Санникова”.

Едуард Васильович Толль народився у Ревелі (зараз Таллінн, столиця Естонії). Закінчив Юр’євський університет в Дерпті (Тарту; 1882 рік). Мандрував як натураліст Середземномор’ям; відвідав Алжир і Балеарські острови, супроводжуючи у подорожі свого вчителя зоології – професора М. Брауна. Вивчав фауну Середземного моря і геологічну будову окремих островів.

У 1885-86 рр. Толль був помічником *Олександра Олександровича Бунге* в експедиції Петербурзької Академії наук на Новосибірські острови. Провів там цікаві й плідні геологічні, метеорологічні, ботанічні та географічні дослідження.

Навесні 1886 р. на чолі окремого загону дослідив острів Великий Ляховський, далі – Землю Бунге, острів Фаддєєвський (косу на північному заході острова назвав Стрілкою Анжу) і західний берег острова Новий Сибір, острів Котельний. На зворотному шляху на материк улітку того ж року упродовж півтора місяця об’їхав на нартах берегом увесь острів Котельний.

При ясній сонячній погоді на північ від цього острова бачив разом зі своїм супутником “контури чотирьох гір, які на сході з’єднуються із низовинною землею” [8], і вирішив, що перед ним – “Земля Санникова” (як виявилось потім, – неіснуюча). Е.В. Толль провів геологічний опис острова Котельного, що було оцінено його сучасниками як “істинний географічний подвиг”. Окрім того, дослідник зібрав унікальну колекцію останків мамонтів [9].

Проведені Е.В. Толлем дослідження викопного льоду на Великому Ляховському острові до сьогоднішнього час залишаються неперевершеними. Їх опис увійшов у всі навчальні посібники із геології та фізичної географії, був перекладений на багато іноземних мов [5, 6].

Однак мрією життя Е. Толля були пошуки загадкової “Землі Санникова”, яку ще на початку ХІХ століття вперше побачив і описав якутський промисловець і полярний дослідник Яків Санников, поблизу острова Котельного. Е.В. Толль “бачив” цю землю під час своєї експедиції на Новосибірські острови в 1886 році. 13 серпня того ж року він записав у своєму щоденнику: “Горизонт совершенно ясный... В направлении на северо-восток 14-18 градусов ясно увидел контуры четырех столовых гор, которые на востоке соединялись с низменной землей. Таким образом, сообщение Санникова подтвердилось полностью. Мы вправе, следовательно, нанести в соответствующем месте пунктирную линию и надписать на ней: “Земля Санникова” [5, 9].

У 1892 році дослідник удруге вирушив на Новосибірські острови, намагаючись знову хоча б здалека побачити загадкову “Землю Санникова”. Однак його знову очікувала невдача.

На цей раз він був вже керівником експедиції. Основною метою експедиції були

розкопки мамонта, знайденого на узбережжя Східносибірського моря. Е.В. Толль добився того, що повноваження його експедиції були значно розширені. Розкопки мамонта були для Толля нецікавими: були знайдені лише фрагменти шкури, частина ніг і нижня щелепа. Інші результати експедиції, яка тривала рік і два дні, були набагато важливішими.

За рік Е. Толль пройшов у північні райони Якутії, в басейні річок Яни, Індигірки та Колими, де продовжив геологічні дослідження Івана Дементійовича Черського (останній помер тут улітку 1892 року), дослідив величезні простори між нижньою течією річок Лени та Хатанги, відвідав острів Котельний і знову “бачив” “Землю Саннікова” [5].

Повернувшись на материк, Толль разом із моряком-гідрографом *Євгеном Миколайовичем Шилейком* у червні проїхав через хребет Хараулах на Лену, дослідив і описав її дельту. Далі він перевалив через кряж Чекановського і пройшов на захід берегом від Оленька до Анабару, дослідив та закартував невисокий (до 315 метрів) гірський кряж між річками Оленьок і Анабар (названий Толлем хребтом В. Прончищева; він має довжину до 180 км і здійснюється над Північно-Сибірською низовиною). Учений зі своїми помічниками виконав також перше знімання нижнього Анабару (понад 400 км) і уточнив положення Анабарської губи: на попередніх картах вона показувалася на 100 кілометрів східніше від її істинного положення.

Далі мандрівники розділилися: Шилейко вирушив на захід, до Хатанзької губи, а Толль – на Лену, щоб відправити у Петербург зібрані колекції. Знову повернувшись на Анабар, він пройшов до поселення Хатанга, і між річками Анабар і Хатанга вперше дослідив північний виступ Середносибірського плоскогір'я (кряж Хара-Тас), а в межиріччі Анабару йі Попігаю – короткий кряж Сюра-Джанги. Експедиція збрала значні ботанічні, зоологічні та етнографічні колекції.

Е.В. Толль склав перші гідрографічні карти Таймиру і Новосибірських островів. Він першим довів наявність давнього зледеніння на півночі Азії, а також провів маршрутне знімання на майже усьому протязі свого маршруту, провів магнітні спостереження, зібрав цікаві ботанічні та зоологічні колекції. Окрім того, Толль заклав продовольчі склади на Новосибірських островах для Фрітьофа Нансена, який планував свій знаменитий дрейф на судні “Фрам” до Північного полюса.

Ф. Нансен та Е. Толль дружили декілька років. Коли всі стали називати експедицію Нансена абсурдною, саме Толль взявся допомогти норвезькому полярному досліднику та вченому. Він закупив для Нансена прекрасних сибірських їзових собак.

Імператорське Руське Географічне товариство високо оцінило результати подорожі Е.В. Толля, нагородило його Великою срібною медаллю М.М. Пржевальського, а Академія наук нагородила його грошовою премією. Ім'я дослідника стало відомим у наукових колах Росії. Е.В. Толль брав участь у роботі Міжнародного геологічного конгресу в Цюриху, а Руське Географічне товариство відрядило його в Норвегію для привітання від імені Товариства знаменитого мандрівника й мореплавця Ф. Нансена.

В Норвегії Едуард Толль вивчав льодовики покривного типу, характерні для Скандинавії. Повернувшись в Росію, учений полишив службу в Академії наук і переїхав у Юр'єв, де розпочав роботу над науковим нарисом з геології Новосибірських островів та роботу із важливих завдань дослідження полярних країн. У ці ж роки вчений провів різноманітні дослідження у Прибалтиці.

Улітку 1899 р. Е. Толль брав участь під керівництвом *С.О. Макарова* у пробному плаванні криголаму “Ермак” (командир М.П. Васильєв) у Північному Льодовитому океані, в районі архіпелагу Шпіцберген. Толль наніс на карту понад 250 нових географічних об'єктів. Він також запропонував нове районування Таймиру.

У 1900 р. Е. Толль спорядив нову експедицію Петербурзької АН у Східносибірське море і сам очолив її. Він готувався вийти в море на вітрильно-моторній шхуні “Заря” (під командою лейтенанта *Коломейцева*, а з 1901 р. – *Ф.А. Матісена*) для пошуків “Землі

Санникова”. Потім передбачав пройти Північним морським шляхом в Тихий океан. Толль був впевнений що “Земля Санникова” існує. Це опосередковано підтверджувалося дослідженнями американського капітана Де-Лонга і видатного норвезького дослідника Ф. Нансена.

У червні 1900 року експедиція Едуарда Толля вийшла із Петербурга через Югорський Шар у східну частину Карського моря, до острова Таймир. На своєму шляху “Заря” зустріла важкий лід, не один раз потрапляла у льодовий полон. Поблизу півострова Таймир судно стало на першу зимівлю, під час якої учасники експедиції дослідили архіпелаг Норденшельда і значну ділянку Карського берега півострова Таймир. Учасник експедиції Ф.А. Матісен пройшов на північ через протоку Матісена і відкрив у архіпелазі Норденшельда декілька островів Пахтусова.

У 1901 р. шхуна досягла крайньої північної точки Євразії – мису Челюскіна, до якого вперше в 1742 р. дістався штурман експедиції Х.П. Лаптева *Семен Іванович Челюскін*. Шхуна Е. Толля була першим російським судном, яке досягнуло крайньої північної точки материка і Росії. Толль записав у своєму щоденнику: “Я думаю, что к мысу Челюскина должны прилежать острова, с которых прилетают перелетные пришельцы. Породы полуострова Челюскина проектируются на север, и в этом направлении нужно ожидать островов, не менее многочисленных, чем в Таймырских шхерах” [9].

Можливо, в один із погожих днів Толль міг бачити контури архіпелагу, який через 12 років було відкрито російськими гідрографами і названо “Північною Землею”. Однак, погожих днів не було, і випадок завадив Толлю відкрити Північну Землю. До того ж його манила до себе “Земля Санникова”. Шхуна “Заря” взяла курс на район, де Толль передбачав існування цієї “Землі”.

Командир судна М.М. Коломейцев через чвари із Толлем залишив судно у квітні 1901 р. і разом із *Степаном Расторгуєвим* за 40 днів пройшов близько 800 кілометрів до поселення Гольчиха, що розташоване в Єнісейській губі. В дорозі він відкрив річку Коломейцева (впадає в Таймирську затоку), а його супутник – острів Расторгуєва.

Новим командиром “Зари” став Ф. Матісен. Восени 1901 р. Толль пройшов на “Заре” навколо мису Челюскіна від Таймиру до острова Беннета майже чистою водою і безрезультатно шукав “Землю Санникова” на північ від Новосибірського архіпелагу. На другу зимівлю Толль залишився біля західного берега острова Котельний, у протоці Заря. Підійти до “Землі Санникова” через крижини було неможливо.

На початку червня 1902 року Толль разом із астрономом *Фрідріхом Георгієвичем Зессбергом* і двома супутниками якутами-промисловцями *Миколою Дьяконовим* і *Василем Гороховим* – вийшов на нартах із собачими упряжками, які тягнули дві байдары, до мису Високого Нового Сибіру. Звідти спочатку на крижині, яка дрейфувала в північному напрямі, а потім на байдарках дослідники перейшли до острова Беннета для його дослідження. Восени зняти загін дослідників із острова повинен був екіпаж шхуни “Заря”.

Е.В. Толль дав детальні інструкції капітану на той випадок, якщо льодові умови будуть важкими, і судно не зможе здійснити плавання. У цьому випадку судно слід було залишити в гавані між Новосибірськими островами і островом Беннета, а екіпажеві повернутися зимовим шляхом на материк за відомим маршрутом – з острова Котельного на Ляховські острови. Сам Толль планував повернутися до морозів на Новосибірські острови, а потім зимовим шляхом (кригою) перейти на материк. Він вірив в успіх задуманого.

Із острова Беннета загадкової “Землі Санникова” Е.В. Толль не знайшов. Попередні домовленості були зірвані через неможливість судна “Заря” підійти до острова Беннета. Цьому перешкодили надзвичайно важкі льодові умови. До того ж на шхуні закінчилися запаси вугілля. Капітан зробив все можливе, щоб пробитися на місце зустрічі із Е.В. Толлем, однак змушений був відмовитися від подальших безуспішних спроб штурмувати крижані поля. На превеликий жаль, минув термін, до якого судно повинно було підійти до острова, –

3 вересня. У цей час у загоні Толля закінчилися продукти.

Восени, після невдалих спроб пробитися до острова Беннета, “Заря” прибула в бухту Тіксі, на південний схід від дельти Лени. Через декілька днів до острова підійшов пароплав “Лена”, на який було перевантажено значний науковий матеріал, зібраний за два роки експедицією Е.В. Толля.

У 1903 р. була організована рятувальна експедиція для пошуків Едуард Толля. Цю експедицію очолив *Олександр Васильович Колчак*. Він одразу ж розпочав пошуки загону Толля.

15 серпня 1903 р. *Никифор Бегічев*, військовий моряк із “Зари” із декількома рятувальниками на вельботі вийшов у відкрите море і взяв курс на мис Емма острова Беннетта. Як вважалося тоді, Толль та його супутники змушені були зимувати на острові Беннетта, а тому врятувати їх було не важко.

Перехід відкритим морем тривав два дні. Вже 17 серпня вельбот підійшов до південного берега острова Беннетта. Сліди експедиції Толля були знайдені одразу ж. Один із учасників рятувальної експедиції знайшов на прибережній відміліні кришку від алюмінієвого казанка. Згідно із попередніми домовленостями, Толль повинен був залишити відомості про експедицію на мисі Емма.

18 серпня декілька учасників пошуково-рятувальної експедиції вирушили на мис Емма. Перед мисом вони знайшли сліди двох стоянок Толля, а на мисі Емма – документи експедиції, вкладені у три пляшки. У першій пляшці, датованій 25 липня 1902 р., Толль повідомляв, що 21 липня дістався на байдарках до острова. Звідси він планує перейти на східне його узбережжя, а одна з партій прибуде на мис Емма до 7 серпня. Друга записка була названа “Для ищущих нас” і містила детальний план острова Беннетта. В третій записці, яку написав Зееберг, містився такий текст: “Нам оказалось более удобным выстроить дом на месте, указанном на этом листке. Там находятся документы. 23 октября 1902 года” [5].

Групу, яка працювала на Новосибірських островах, вдалося врятувати. Знайдені матеріали та колекції експедиції були опрацьовані спеціальною комісією Петербурзької АН.

Рятувальники знайшли на березі острова Беннетта два песцеві капкани і чотири ящики, в яких знаходилися зібрані Толлем геологічні колекції. Неподалік знаходився невеликий будинок, який до половини був наповнений снігом і перетворився у льодяну глибу. Тут було знайдено анемометр, ящик із дрібними геологічними зразками, банку із патронами, морський альманах, чисті записники, банку з-під порошу і консервів, викрутку, декілька пустих пляшок. З-під каміння рятувальники дістали парусиновий ящик із коротким звітом Толля, який був адресований Російській АН. Аналіз звітів показував, що Толль вірив у існування “Землі Санникова”, однак не зумів “розгледіти” її з острова Беннетта.

Коли в Толля закінчилися продукти, він і його супутники вирішили пробиватися на південь. У листопаді 1902 р. вони вийшли на молодий лід у напрямі до Нового Сибіру і зникли без вісті.

Очевидно, Толль був впевнений у тому, що яхта “Заря” обов’язково підійде до острова, а тому, коли вияснилося, що надії на прибуття яхти марні, займатися промислом було пізно: птахи відлетіли на південь, олені перейшли від переслідування на лід.

22 листопада 1904 р. на засіданні Комісії Російської Академії наук було прийнято рішення вважати всіх учасників походу загиблими. Одночасно було виділено грошову премію тому, хто знайде зниклу експедицію чи її частину, і меншу премію для тих, хто вкаже на сліди її перебування. Ці премії так і не були нікому присуджені [6].

Щоденник Е.В. Толля, написаний ним не для відкритого друку, був адресований дружині – Еммеліні Толль. Він обривається на даті 5 червня 1902 р. Льоди Арктики до наших днів оберігають загадку загибелі Толля та його трьох товаришів-супутників.

На відміну від більшості мандрівників, Е. Толль, як і Ф. Нансен, започаткував комплексне вивчення природи Арктики. Наукові результати трьох полярних експедицій

Е.В. Толля склали сім томів у виданнях Петербурзької Академії наук [7]. Дослідження цих експедицій були присвячені питанням географії, ботаніки, зоології, земному магнетизмові і особливо геології та гляціології.

Основні праці Е.В. Толля, видані в Росії: “Плавание на яхте “Заря” (М., 1959 р.), “Ископаемые ледники Ново-Сибирских островов, их отношение к трупам мамонтов и к ледниковому периоду. На основании работ двух экспедиций, снаряженных Академией наук в 1885-1886 и 1893 годах” (у “Записках Русского географического общества”. Том 32 (1), СПб., 1897), “Научные результаты Русской полярной экспедиции в 1900-1903 гг. под начальством барона Э.В. Толля” (СПб., 1909-1915 pp) [7].

Ім'ям Е.В. Толля названо затоку у східній частині Карського моря, на північному виступі півострова Таймир (відкрита у 1741-42 pp. загоном Х. Лаптева і описана експедицією Толля в 1900/01 pp. під час зимівлі), гору на Новій Землі, плато на острові Котельний, гору на острові Беннетта, мис на острові Циркуль в шхерах Мініна [2, 5, 7].

Література:

1. Русские мореплаватели. – М., 1953. – С. 559.
2. Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. В 5-ти томах. – М., 1985. – Том 4. – С. 79-80.
3. Бейкер Дж. История географических открытий и исследований. – М., 1950. – С. 286, 539.
4. Белов М.И. По следам полярных экспедиций. – Л., 1977. – С. 56.
5. Внуков Н. Великие путешественники: Биографический словарь. – СПб., 2000. – С. 629-632.
6. Дубровская О.Н. Краткая история географических открытий. М., 2002. – С. 461, 466-469.
7. Краткая географическая энциклопедия. – Том 5. – С. 523.
8. 100 великих путешественников. – М., 2000. – С. 561-565.
9. Виттенбург П.В. Жизнь и научная деятельность Э.В. Толля. – М.-Л., 1960.

Summary:

Potokiy Mykhajlo. UNCOMPLETED EXPEDITION OF EDURDA TOLLYA.

The questions of motion of expeditions of the Russian arctic researcher and traveller Eduard Tollya (1858-1902?) are examined for the searches of "Earth Sannikova" in the Arctic Ocean.

Надійшла 20.10.2008р.

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 556.537+551.482

В'ячеслав ЯВКІН, Наталія ПОЛЮГА

ВПЛИВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВОЄНОСТІ ТЕРИТОРІЇ НА ВОДНИЙ РЕЖИМ РІЧОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Стан водного режиму річки визначається як інтегрований результат взаємодії елементів водного балансу її водозбору. Їх співвідношення сформовані фізико-географічними чинниками, які, проте, суттєво змінюються під впливом господарської діяльності людини.

В залежності від природних особливостей території та характеру її господарського використання відбуваються зміни у процесах функціонування ландшафту, а, отже, змінюється і його “продукт” – мала річка.

На сьогоднішній день використання річкових екосистем продовжує носити екстенсивний, руйнівний для них характер. Басейни малих річок практично позбавлені природних біофільтрів, їх водозбори або розорані майже до врізу води, або нещадно експлуатуються іншими способами [8].

Різні фактори шкідливого впливу на річку тільки підсилюють негативну дію один одного.

Одним з основних чинників впливу на річки є господарська діяльність (як пряма, так і опосередкована) на території басейну, що проявляється у повній освоєності річкової долини (лісовирубка, розораність, житлова чи промислова забудова і т. д.), у збільшенні надходження забруднень у річку, у руйнуванні русла річки тощо.

Ця обставина не могла не відбитися на факторах, які формують гідрологічний режим річок та ознак цього режиму – форми гідрографа, розмірів межені, і, зокрема, малих річок урбанізованих територій.

Враховуючи важливість оцінок направленості та ступеню змін водного режиму (норми, мінімального, максимального стоку, транспорту наносів тощо) в сучасних умовах перехідного періоду розвитку економіки на фоні глобальних змін клімату, результати подібних досліджень в практичному відношенні є надто актуальними, оскільки в кінцевому рахунку дозволяють удосконалити та уточнити стратегію розвитку водного господарства і всього народногосподарського комплексу держави на перспективу.

Вивченню, дослідженню та розрахункам характеристик, особливостей проходження дощових паводків на річках України присвячена значна кількість робіт вітчизняних та зарубіжних науковців-гідрологів (А.М. Бефані, П.Ф. Вишневський, Ю.Б. Виноградов, Є.Д. Гопченко, Н.С. Знаменська, Б.В. Киндюк, М.В. Лаликін, О.М. Мельничук) [1, 2 та інші].

Цікавим і водночас нелегким завданням при інженерно-гідрологічних розрахунках є моделювання та прогнозування особливостей гідрографа паводку для певного конкретного регіону (О.Г. Іваненко, Л.С. Кучмент, О.І. Лук'янець, М.М. Сусідко та інші). Зважаючи на достатньо високе значення всього Карпато-Подільського регіону у формуванні ресурсів водогосподарського комплексу України, складність процесів гідрологічного циклу в межах окремих приток Дністра та Дністерського водосховища, складні процеси перетворення малих басейнів річок Західно-Подільського регіону вимагають найретельнішої уваги, дослідження еволюції як окремих компонентів балансу енергії, вологи та речовини, так і пошуку певних інтегральних квазіпараметрів, що здатні відчувати сумарні відмінності окремих басейнів.

Мета даного дослідження спрямована на виявлення тенденцій зміни часових характеристик кривої спаду паводкового гідрографа як інтегрального показника антропогенних трансформацій стокоформування в басейнах річок Західного Поділля.

В роботі визначається ряд основних задач, що полягають у покомпонентному аналізі природних умов басейнів, вибору певної методики та відповідного обчислення рівня

антропогенного навантаження на поверхню басейнів річок та оцінці часової зміни водного (паводкового та меженного) режиму річок відповідного регіону під впливом господарського навантаження.

Інтенсивного дослідження ця територія зазнає з 60-х років минулого століття, за рахунок чого відбувається зростання частки розорюваних територій, розширення ділянок з несанкціонованою вирубкою лісів, площ, зайнятих під осушувальною меліорацією, регулювання стоку річок мережею ставків тощо.

Дана територія займає своєрідну значну частину Подільської височини. А дослідження території такого масштабу створює певні обмеження при використанні топографічних карт крупних масштабів. Тому в роботі було використано топографічні карти масштабу 1:200000. Використана методична основа належить до групи підходів з так званою баловою чи індексаційною шкалою оцінки ступеня сучасного антропогенного перетворення території. Остання в межах кожної господарської функції ландшафтів дозволяє диференціювати інтенсивність прояву відповідного виду природокористування шляхом суб'єктивної оцінки. Щоб довести правильність та доцільність досліджень за картами масштабу 1:200000, були виконані контрольні виміри окремих репрезентативних ділянок по картах масштабів 1:25000-1:100000, які показали відносну похибку в 2-4%, що в нашому дослідженні знаходиться в межах допустимої точності.

Керуючись даними проведених досліджень можна сказати, що в басейні приток лівобережної частини Дністра (Західне Поділля) антропогенне перетворення має виражений зональний характер. Це дозволяє нам припускати існування ряду факторів, що спричиняють перетворення умов формування паводку. Насамперед це історичні, фізико-географічні та соціально-економічні.

Більшу увагу в загальній частці селитебного навантаження території мають сільські поселення, що, в принципі, зумовлено історичними передумовами заселення всієї території Західної України. Поселення в основному розташовані на берегах річок. В силу цього визначається не лише висока ступінь перетворення поверхні, а й вплив на екологічний стан річок, транспорт наносів, руслову ерозію, ритмічність окремих фаз гідрологічного режиму.

Фізико-географічні фактори є визначальними в проявленні зонального розподілу антропогенного перетворення. Із просуванням з північного заходу на південний схід та наближенням ландшафтів до сухих лісостепових змінюється розмір антропогенного навантаження на територію (збільшується площа земель, на яких інтенсивно ведеться орне землеробство, проводяться меліорації, тощо).

Соціально-економічні фактори відіграють важливу роль у формуванні господарського потенціалу території, яким зумовлена оптимальна величина навантаження території промисловими і, в певній мірі, дорожніми та селитебними ландшафтами.

Обчислення рівня антропогенного навантаження на басейни річок показав, що найменшого впливу зазнає частина регіону, в значній мірі зайнята лісовими масивами. Максимально антропогенно-перетвореною є крайня східна найбільш розорана ділянка.

Відповідно до теорії класифікування антропогенних ландшафтів [6] бачимо, що на території басейнів значна частка належить саме антропогенному району співвідношення (РС), а природний РС – взагалі відсутній.

Для виявлення впливу господарського освоєння в басейні р.Золота Липа на особливості паводкового режиму річки була використана методика, запропонована Н.С. Знаменською [3] та адаптована у вигляді [9]. Основна концепція базується на ствердженні, що в процесі паводкоутворення після припинення зливи чи сніготанення поверхневий та субповерхневий схильний стік сягає відповідної ерозійної мережі, – після цього добігає руслової мережі, і нарешті завершує формувати гілку підйому паводку в реальному гідрографі. Наступна водовіддача басейну до замикаючого створу визначається виключно специфікою фізичного комплексу самого басейну.

Снайдер, Тейлор і Шварц вперше застосували метод одиничного гідрографа для водозборів, на яких відбувались зміни стоку. Вони намагались зв'язати параметри одиничного гідрографа з характеристиками водозбору. Як результат цих досліджень виникло поняття про метод синтетичного одиничного гідрографа.

Одиничний гідрограф, як метод, не залишається незмінним. Вибір варіанту розробки залежить від характеру інженерної чи екологічної задачі. Ступінь складності способу аналізу, що застосовується, визначається характером проблеми [3].

Попередній відбір даних про паводки для отримання одиничного гідрографа в заданому створі річки здійснюється з урахуванням наступного:

- вибір одномодальних паводків, утворених ізольованими зливами;
- інтенсивність дощу за час поступання надлишкових опадів не повинна мати великих часових коливань;
- хід інтенсивності опадів не повинен бути контрастним за площею водозбору.

Крім того, при виборі даних про паводки, що підходять для побудови одиничного гідрографа, необхідно враховувати те, що:

- 1) тривалість опадів приблизно повинна складати від 10 до 30% часу підйому витрат на гідрографі,
- 2) шар стоку за кожний паводок повинен знаходитись в межах 15-40 мм,
- 3) кількість паводків, за якими відібрані дані, повинні бути достатніми для вибору середніх ординат одиничного гідрографа заданої тривалості (не менше 5 паводків).

Ординати гідрографа паводкового стоку повинні бути розраховані так, щоб шар стоку по отриманому гідрографу складав 1 дюйм (25 мм).

Таким чином, розрахунковий одиничний гідрограф певної тривалості, зв'язаної з характером водозбору, отримують осередненням ординат ряду вибраних гідрографів паводкового стоку. Потім ординати осередненого одиничного гідрографа приводяться до стандартного шару паводкового стоку, наприклад 25 мм.

Для врахування впливу сильних злив на форму гідрографа проводиться порівняння максимальних витрат, отриманих за допомогою осередненого одиничного гідрографа, з витратами води дійсних гідрографів від інтенсивних злив. Якщо такий аналіз покаже значний вплив інтенсивності злив на форму гідрографа, то до максимальної ординати треба ввести поправочний коефіцієнт, відповідно перерахувавши інші ординати гідрографу.

Для гідростворів річок Західного Поділля досліджуваний період – з 1946 р. (початок гідрологічних спостережень) по 1998 р. При цьому розрахунки проводились для років з яскраво вираженим типовим паводковим режимом навесні та влітку.

Коефіцієнт виснаження стоку k , як основа для пошуку узагальнених зв'язків, розраховується за формулою:

$$k = Q_2/Q_1 \approx Q_3/Q_2 \approx Q_n/Q_{n-1},$$

де $Q_1, \dots, Q_n$ – витрати води, що послідовно зменшуються та відповідають прийнятому розрахунковому інтервалу часу Δt (як правило 6, 12, 24 години).

Протягом досліджуваного періоду, наприклад для басейну Золотої Липи, спостерігається певна тенденція збільшення значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k як для весняних (період весняного водопілля), так і для літніх паводків (період літньо-осінньої фази гідрологічного року). Ці зміни представлені для весняних (рис. 1) та літніх (рис. 2) паводків.

Суттєве розсіювання експериментальних точок не дозволяє пропонувати емпіричні рівняння. Самі відхилення “провокуються” певною мозаїчністю зрошування зливами або помітною часовою мінливістю процесу водовіддачі при сніготаненні.

Аналізуючи дані досліджень бачимо, що середнє значення коефіцієнта виснаження кривої спаду $k_{сер}$ за досліджуваний період для весняних паводків в басейні річки складає 0,66 (Золота Липа - Бережани) та 0,7 (Золота Липа - Задарів), а для паводків літнього періоду ці

показники дещо вищі і складають відповідно 0,69 та 0,71.

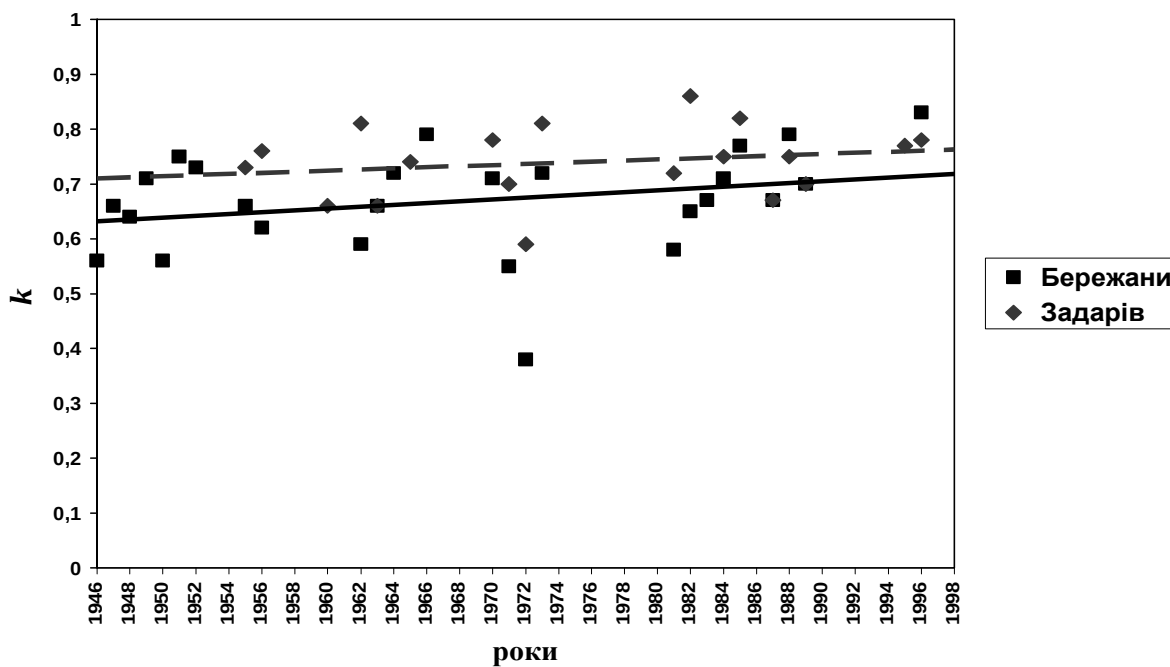


Рис. 1. Багаторічні зміни коефіцієнта виснаження кривої спаду k весняних паводків р.Золота Липа

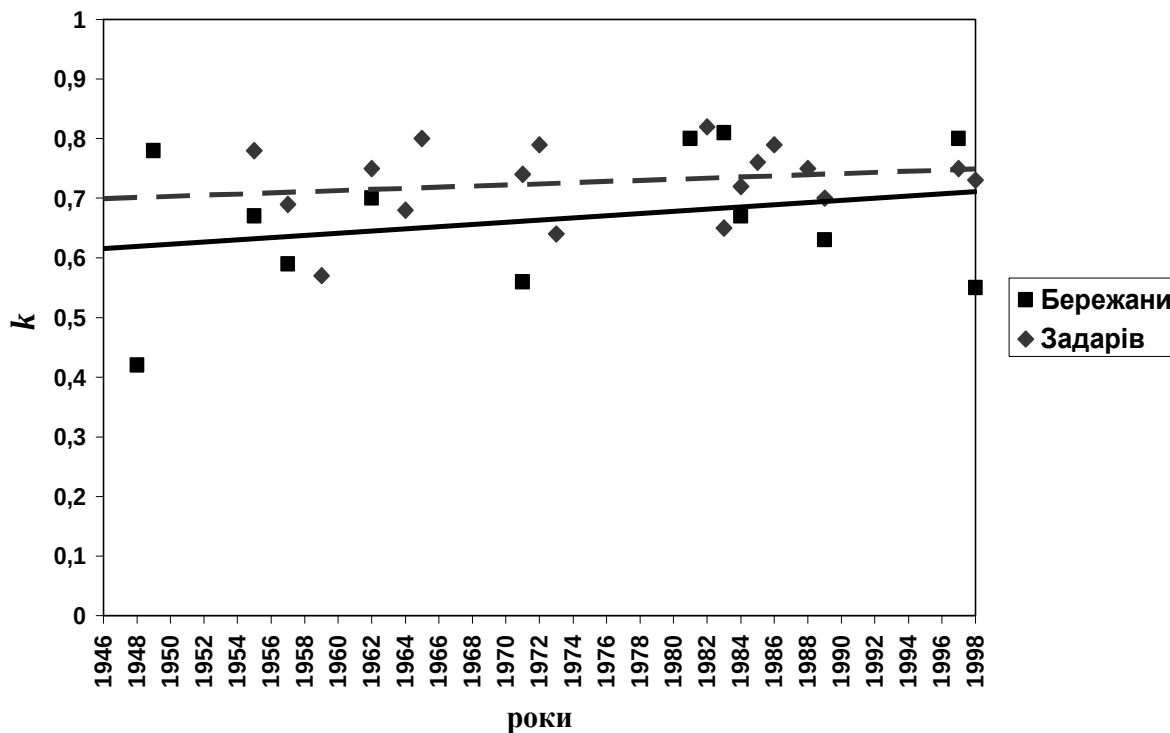


Рис. 2. Багаторічні зміни коефіцієнта виснаження кривої спаду k літніх паводків р.Золота Липа

Для р.Золота Липа спостережувані зміни збільшення значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k інтенсивніше проявляються в середній течії річки (гідроствор – Бережани), – ця частина басейну зазнала значного перетворення, починаючи з 60-х рр. минулого століття. Згідно даних земельного управління лише по Бережанському району за останні 15 років площа лісів зменшилась в 1,7 разів, площа під пасовищами зросла у 4 рази, під садами – у 2,5 рази.

У гирловій ділянці басейну (створ – Задарів) зростання значень k є менш різким, що пов'язано з меншою долею господарської освоєності всього басейну протягом 1955-1998 рр.

Намічені тенденції в басейні р.Золота Липа можуть бути спричинені також значною розораністю території.

Тоді розвиток яружної ерозії зменшує розміри первинних схилів, підвищує швидкість утворення нової первинної гідрографічної мережі. Співвідношення швидкості схилового та руслового добігання паводкових вод відрізняється на 2-3 порядки на користь другої. Останнє, очевидно, утворює крутішу гілку підйому паводку. Відповідно швидше розвантажується обсяг другої складової гідрографа (гілки спаду). Звідси можна зробити висновок, що, внаслідок спостережуваних тенденцій певного зростання антропогенного навантаження, значення коефіцієнта виснаження кривої спаду k теж набуватиме більших величин.

Для підтвердження результатів дослідження відповідні розрахунки було проведено і для двох інших річок (річок-аналогів) Західного Поділля.

Таблиця 1

**Коефіцієнт виснаження кривої спаду k весняних паводків
річок Західного Поділля**

Роки	1955	1963	1973	1985	1996
Річка - гідроствор					
Гнила Липа – Рогатин	0,72	0,65	0,75	0,83	-
Гнила Липа -Більшівці	0,75	0,61	0,79	0,73	0,65
Золота Липа – Бережани	0,66	0,66	0,72	0,77	0,83
Золота Липа - Задарів	0,77	0,66	0,81	0,82	0,78
Коропець – Підгайці	0,6	0,71	0,67	0,78	0,79
Коропець - Коропець	0,76	0,72	0,63	0,76	0,77

Зміни в часі коефіцієнта виснаження кривої спаду k весняних паводків р.Коропець та р.Гнила Липа показано на рис. 3 та рис. 4.

Аналіз рис. 3 показує, що зазначена вище тенденція зростання значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k чітко простежується і для весняних паводків р.Коропець.

Зростання значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k для весняних паводків в басейні р.Коропець протягом 1955-1963рр. може бути пов'язане з роботою греблі вище м.Підгайці, а також з проведенням розчистки та поглиблення дна русла річки від м.Підгайці до гирла в 1959р.

Наступне зростання значень k (з 1973р. по 1996р.) спричинене значною осушувальною меліорацією та інтенсифікацією сільського господарства в басейні річки (рівень розораності території на даний час складає близько 90% від загальної площі басейну).

Зазначені вище причини зростання значень коефіцієнта виснаження k в певній мірі проявились і в басейні р.Гнила Липа (рис. 4).

Як видно з рис. 4, для р.Гнила Липа дана тенденція зростання значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k дещо варіює як в часі, так і в межах басейну. Це корелює з певною періодизацією рівня господарювання на даній території, проте надалі потребуватиме детальнішого вивчення.

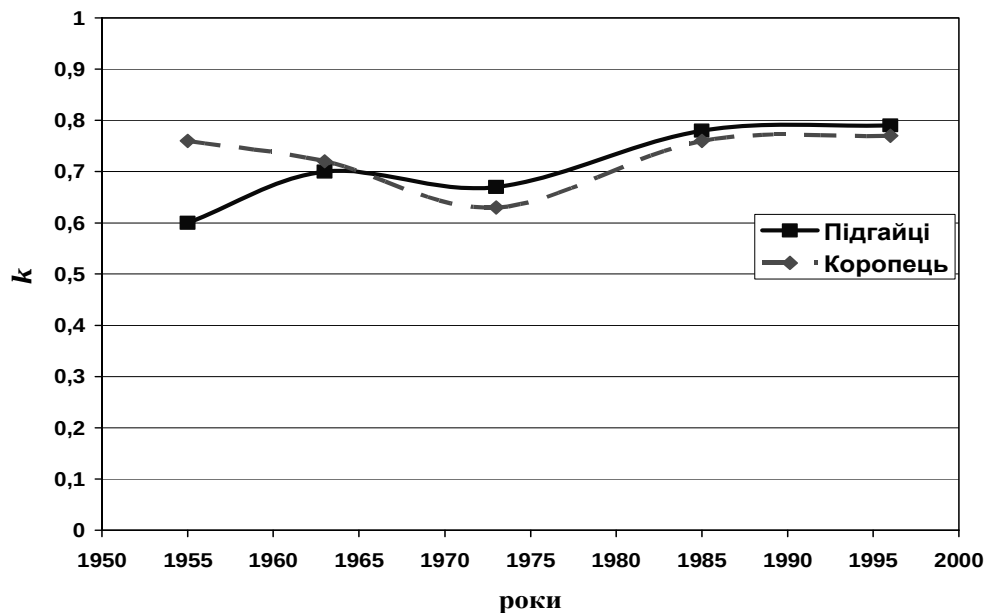


Рис. 3. Багаторічні зміни коефіцієнта виснаження кривої спаду k весняних паводків р.Коропець

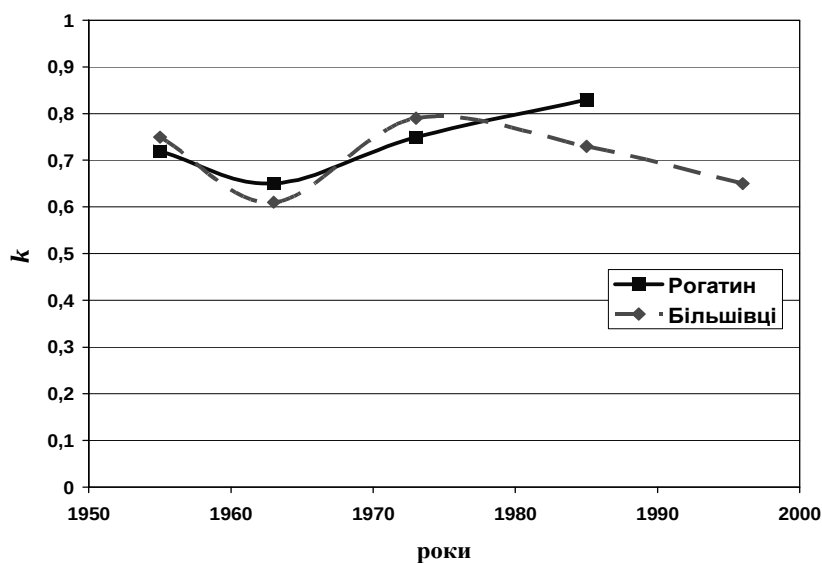


Рис. 4. Багаторічні зміни коефіцієнта виснаження кривої спаду k весняних паводків р.Гнила Липа

Висновки. Зростання антропогенного тиску в межах регіону, що розпочалось з середини 60-х років минулого століття, вплинуло на зміну складових гідрологічного режиму річок:

- спостерігається загальна тенденція зменшення максимальних витрат;
- меженні витрати поступово збільшуються;
- намітилась загальна тенденція збільшення твердого стоку.

Для річок Західно-Подільського регіону намітилась чітка тенденція збільшення значень коефіцієнта виснаження кривої спаду k як для весняних, так і для літніх паводків. Відповідно

до цього деяких нових рис набула і сама форма гідрографа у визначені сезони року внаслідок швидшого розвантаження гілки спаду.

Проявляється певна географічна зональність проміжного діагонального напрямку збільшення перетвореності річкових басейнів з північного заходу на південний схід.

Одним із основних чинників зміни складових гідрографа паводку в межах річкових басейнів Західно-Подільського регіону, поряд із загальною причиною зміни гідрологічного режиму, окрім загального кліматичного тренду, виступає також і господарське навантаження.

Література:

1. Вишневський В.І., Косовець О.О. Гідрологічні характеристики річок України. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 324с.
2. Знаменская Н.С. Обобщённая зависимость коэффициента истощения стока от длительности паводка // Труды ГГИ. – 1982. – Вып. 284. – С.109-120.
3. Знаменская Н.С. Гидравлическое моделирование русловых процессов. – С.-Петербург: Гидрометеиздат, 1992. – 240с.
4. Кордюм А.Б. Методологічні проблеми кількісної оцінки змін норми річкового стоку під впливом антропогенної діяльності людини в сучасних умовах // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія: Наук. збірник. – К.: ВГЛ "Обрії", 2006. – Том 10. – С.42-48.
5. Ландшафты. Нагрузки. Норма. (Материалы совещания по теме СЭВИ 2). – М.: Институт географии АН СССР, 1990. – 156с.
6. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафт. Очерки антропогенного ландшафтоведения. – М.: "Мысль", 1973. – 221с.
7. Пособие по определению расчётных гидрологических характеристик. – Ленинград, Гидрометеиздат, 1984. – 448с.
8. Хімко Р.В., Мережко О.І., Бабко Р.В. Малі річки – дослідження, охорона, відновлення. – К.: Інститут екології, 2003. – 380с.
9. Явкін В.Г. Параметри одиничного гідрографу як інтегральні ознаки комплексу басейну // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія, 2008. – №1. – С. 36-45.
10. Явкін В.Г., Березка І.С., Ясенчук В.І. Дослідження параметрів розрахункових моделей дощових паводків // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Матеріали III Всеукраїнської наук. конференції 15-17 листопада 2006 р. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С.80-81.

Summary:

V. Javkin. N.Poluga. INFLUENCE OF ECONOMIC TO MASTER TERRITORY ON WATER MODE OF RIVERS OF WESTERN PODILLYA.

The estimation determinations with includes the process formation of flooding demands many technological procedures factorial, discrete, fractails the analysis. But in many tasks it is enough to use complex integrated indicators which are capable identification conditions of formation of a river drain in limits natures and antropogenes complexes rivers basins. In the robot it is made the analysis drop-down by a curve of recession of a hydrographer of flooding. It is offered identeficate to estimate from them level antropogens transformations of an environment river basin.

Надійшла 29.10.2008р.

УДК. 911.3

Леонід КИРИЛЮК

ВИСОТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРИРОДНИХ ЛАНДШАФТІВ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО ВИСОТНО-ЛАНДШАФТНОГО РАЙОНУ У МЕЖАХ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У наш час важливе значення для раціональної організації екологічної мережі території має дослідження сучасного стану ландшафтів окремих регіонів. Не є виключенням із цього правила і територія Вінницької області. Вона у ландшафтному (фізико-географічному) районуванні з врахуванням особливостей висотної диференціації ландшафтів належить до 3 висотно-ландшафтних областей: Подільської, Придніпровської і Придністровської [9]. В межах Подільської висотно-ландшафтної області на території Вінниччини виділяється

Східноподільський висотно-ландшафтний район. Сучасний стан його ландшафтів, особливо з урахуванням їх висотної диференціації, на нашу думку, є вивченим ще слабо. І тому ми вирішили, в деякій мірі, заповнити цю прогалину.

Значний внесок у розвиток питання висотної диференціації рівнинних ландшафтів зробили ботаніки та зоологи. Серед цих досліджень виділяється праця П.С. Погребняка „Лісорослинні умови Поділля” [11]. Це одне з перших детальних досліджень, де розглянуто розподіл лісових рослин Поділля в залежності від різних природних умов. І хоч автор серед них виділяє, в першу чергу, ґрунтові умови, але, суперечачи самому собі, він вказує на місця, де останні утворилися.

Відповідне значення для розуміння висотної диференціації ландшафтів Поділля мало дослідження К.І. Геренчука, М.М. Койнова, П.М. Цися [5]. У ньому, зокрема, при характеристиці ландшафтів Львівського та Подільського економічних районів, вказується на характер розчленованості території та диференціацію рослинного покриву в залежності від висоти. Пізніше К.І. Геренчук детальніше досліджує цю проблему [4].

На початку 30-х років ХХ ст. подібні дослідження проводив П.П. Кожевніков. Він детально описав усі типи лісів Поділля в залежності від їх місцезростання. У дослідженнях П.П. Кожевнікова [10] є вказівка на те, що різноманітність складу лісових асоціацій збільшується підвищенням рельєфом Подільської височини, а також враховується кількість опадів та географічна широта.

Логічним продовженням цих досліджень є, хоч і мала за обсягом, але актуальна з погляду висотної диференціації ландшафтів робота Ю.Р. Шеляг-Сосонко [13]. В ній автор приходить до висновку, що залежно від висоти місцевості на території Поділля можна виділити кілька висотних смуг лісової рослинності і, що найкраще, вони виявлені на ділянках з дуже розчленованим рельєфом. У 1985 році Б.В. Заверуха підтверджує, що в основі висотної диференціації рослинного покриву Поділля лежить значна розчленованість рельєфу, а наявність схилів різної експозиції ще більше її підсилює. Подібне ми знаходимо і у монографії „Природа Украинской ССР. Ландшафы”.

Серед останніх публікацій необхідно відмітити роботу Войни І.М. „Висотна диференціація та різноманіття сільськогосподарських ландшафтів Вінницької області”, в якій детально досліджено тільки один клас ландшафтів –сільськогосподарські [1].

До складу *Східноподільського висотно-ландшафтного району* в межах Вінницької області належать західна і центральна частина Уланівського району області Придніпровської височини, а також Летичів-Літинський, Гайсинський і Брацлавський фізико-географічні райони Подільського Побужжя [2]. Тут поширені „молодий” акумулятивний та „типовий” акумулятивно-денудаційний рівні.

Основою цього району є породи Вінницького блоку Українського кристалічного щита, які в багатьох місцях виходять на денну поверхню. Зверху кристалічні породи перекриті пилюватими лесоподібними суглинками під якими інколи зустрічаються глинисто-піщані відклади сармат-балтського віку.

Ці відклади багаті на підземні води, близьке залягання яких призводить до виникнення численних зсувів. Певне поширення в межах району мають піски четвертинного віку. Найбільші їх масиви зосереджені між Літином і Летичевом, між Калинівкою та Турбовом, а також поблизу Дашева.

Абсолютні висоти поверхні Східноподільського ВЛРу становлять 250-300 м, а відносні відмітки рідко досягають 40-50 м. Виключенням є долина Південного Бугу. В цілому Східноподільський висотно-ландшафтний район є хвилястою малорозчленованою височиною. Для району характерний південно-східний нахил, якому підпорядковані течії Південного Бугу та його приток. Складовими частинами Східноподільського ВЛРу є Летичів-Літинська водно-льодовикова алювіальна рівнина та Вінницька денудаційно-акумулятивна слабохвиляста рівнина [6].

Температурний режим району характеризується значною строкатістю. Так, різниця липневих температур між метеостанціями Хмільник і Гайсин становить $1,3^{\circ}\text{C}$. Амплітуда значення середніх січневих температур між метеостанціями Липовець ($-5,9^{\circ}\text{C}$) і Гайсин ($-5,2^{\circ}\text{C}$) становить $0,7^{\circ}\text{C}$. Ці метеостанції розташовані поряд, а така різниця температур пояснюється їх різним розташуванням в рельєфі. Метеостанція Липовець розташована на вододілі, а значить відкрита для холодних північних та північно-західних вітрів. В той же час метеостанція Гайсин завдяки розташуванню в річковій долині закрита від них. Кількість опадів різко зменшується від 590 мм на метеостанції Хмільник до 460 на метеостанції Гайсин [9]. Як бачимо, спостерігається наростання континентальності клімату вздовж долини Південного Бугу.

На території Східноподільського ВЛР строкатість ґрунтового покриву, порівняно з іншими районами, різко зменшується. Кругом переважають сірі опідзолені ґрунти. Серед них великими островами зустрічаються світло-сірі опідзолені ґрунти. Особливо великі площі вони займають в трикутнику Хмільник-Літин-Вінниця. Часто світло-сірі та сірі опідзолені ґрунти зустрічаються в комплексі [3].

У межах Східноподільського ВЛР є дві ділянки, що за складом ґрунтового покриву помітно виділяються в межах Подільської висотно-ландшафтної області. Це давні прохідні водно-льодовикові долини. Першою з них є Летичівська рівнина, а друга тягнеться по лінії вздовж р. Снівода, через смт. Турбів і далі вздовж р. Соб. На цих ділянках, що характеризується різним ступенем розчленованості, поряд із чорноземами глибокими малогумусними, чорноземами опідзоленими, сірими та світло-сірими опідзоленими ґрунтами зустрічаються й такі, як дернові слабо- та середньопідзолисті піщані й глинисто-піщані, тобто ґрунти, які є типовими для зони Полісся. [3].

На території Східноподільського ВЛР розташовані повністю Літинський і Немирівсько-Тульчинський геоботанічні райони, а також невелика східна частина Жмеринського-Вінковоцького і крайня західна частина Жашківського геоботанічних районів. Натуральна рослинність збереглася майже в таких самих пропорціях, що і в Центральноподільському районі. Ліси займають 11-12 % території, луки, степи та болота 4-6 % [3]. Натуральна рослинність краще збереглася на Летичівській низовині у північній частині району і значно гірше в південній.

У заплавах річок, а також депресіях флювіогляціальних рівнин на болотних, торфово-болотних та мулуватоглеєвих ґрунтах поширені трав'яні (очеретові, рогізні та осокові), чагарникові з верби попелястої (*Salix cinerea*) болота та заболочені вільхові ліси. Поряд з ними, на ділянках, що краще дреноються, зростають справжні луки в комплексі з болотними. Фоновими тут є костриця лучна, мітлиця біла, осока струнка та лепешняк великий [7].

На висотах 260-300 м розташовані дубові та дубово-соснові ліси. Останні приурочені, крім Летичівської рівнини, також до другої тераси Південного Бугу. Вони зростають на дернових середньо- і слабопідзолистих супіщаних й суглинистих ґрунтах. Їх масиви тут настільки значні, що часто дослідники називають цю територію „Подільським Поліссям”. За своїм флористичним складом ці ліси подібні поліським. Тут серед лісових масивів, значне поширення мають трав'яні й лісові болота і заболочені луки.

Дубові ліси займають менш обводнені, але оглеєні ділянки терас, а також пологими схилами піднімаються на межиріччя. Саме тут досліджено висотну диференціацію асоціації дубових лісів Східного Поділля [13]. Дубові ліси формують такий екологічний ряд асоціацій починаючи від найбільш зволжених ділянок: дубові ліси крушиново-молінієві, ліщиново-зірочникові, ліщиново-волосистоосокові, ліщиново-гірськоосокові, татарськокленово-зірочникові, татарськокленово-гірськоосокові. Вище, на межиріччях, вони представлені дубовими лісами свидино-річкогравілатовими, ліщиново-жіночобезщитниковими, ліщиново-яглицевими (рис. 1).

Вузькі та хвилясті межиріччя (290-340 м) зайняті дубово-грабовими та їх похідними

грабовими лісами. Тут, на світло-сірих та сірих опідзолених ґрунтах крутих схилів панує асоціація дубово-грабового лісу волосистоосокового. На більш покатих схилах та вершинах горбів, на ґрунтах такого ж складу, переважають асоціації дубово-грабового лісу яглицевого та грабового лісу яглицевого [3].

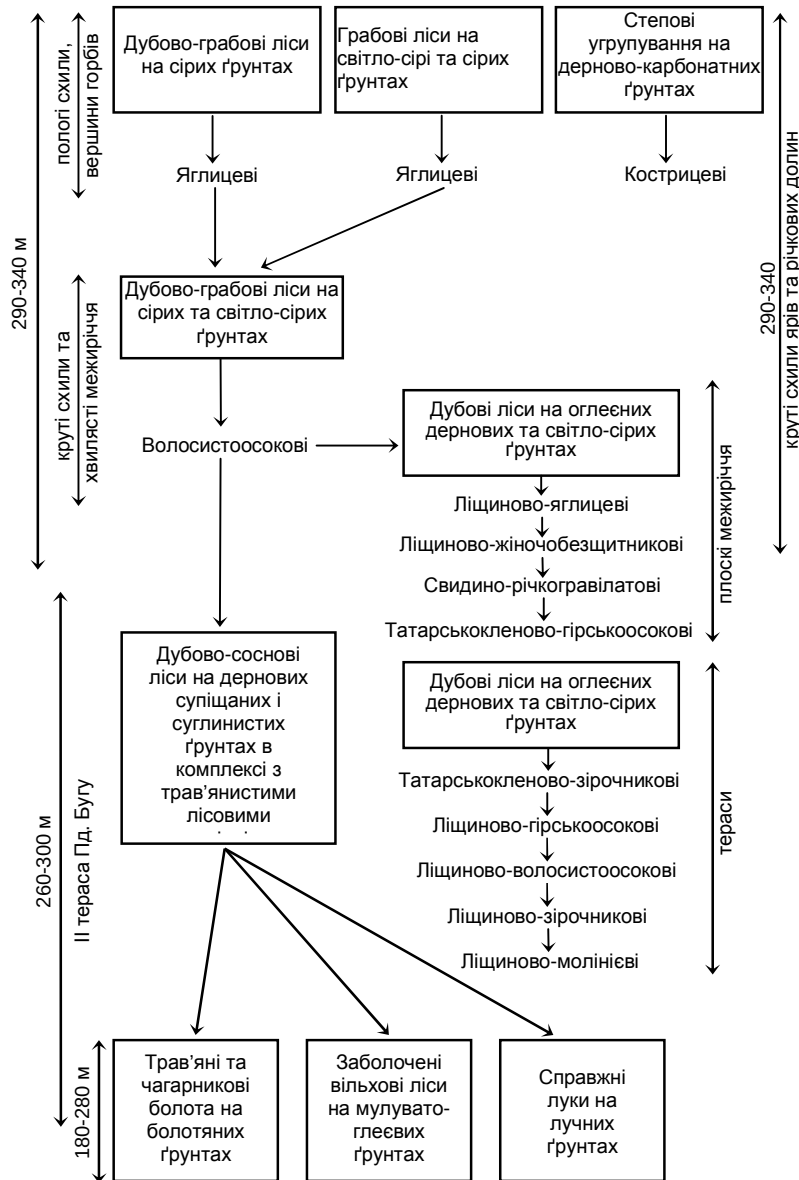


Рис. 1. Схема висотної та мікросхилової диференціації натуральних висотно-ландшафтних комплексів Східноподільського ВЛРу.

Степові угруповання збереглися лише на крутих схилах ярів та річкових долин. Ґрунтовий покрив під ними – малопотужні або майже зовсім змиті дерново-карбонатні ґрунти. Серед угруповань переважає костриця пасовищним та польовим типами сільськогосподарських ландшафтів. Серед лучно-пасовищних ландшафтів провідна роль належить лукам. Як пасовища луки використовуються значно рідше. У структурі польових культур переважають зернові (пшениця, ячмінь) та кормові.

У найбільших містах помітна висотна диференціація промислових та житлових зон. На краю заплави та бровці першої надзаплавної тераси розташована промислова зона. Вона

виникла переважно в останні 30 років і представлена АЗС, СТО, електроцентралями, малими приватними підприємствами, а часом і культурно-спортивними комплексами. Безпосередньо на терасі знаходиться перша житлова зона для якої є характерним малоповерховий тип міських ландшафтів з переважанням приватних будинків, або 2-3-х, зрідка 5 поверхових забудов 50-60 років. Сади й городи тут займають 60 % площ.

На переході до другої тераси у першій половині ХХ ст., були збудовані великі промислові підприємства, які на той час знаходились на віддалі 0,5-1,5 км від житлової зони. Пізніше ці території були забудовані як промисловими, так і житловими спорудами.

В 70-х рр. ХХ ст. спостерігається чергова активність в забудові міст. Верхня тераса, а також окраїни плакорів були забудовані у великих містах (Вінниця, Хмільник, Тульчин) висотними (до 9 поверхів) житловими будинками, серед яких знаходяться нові промислові підприємства

На нижньому ярусі (схилів місцевості) „типового” акумулятивно-денудаційного висотно-ландшафтного рівня серед сільськогосподарських ландшафтів панують пасовищні. В результаті масового випасу приватної худоби схили перетворені в терасовані слабозадерновані території. Лише зрідка на схилах зустрічаються сінокоси.

На сільськогосподарських угіддях верхнього ярусу найбільші площі зайняті під зерновими культурами. Масово тут вирощують озиму пшеницю, озимий та ярий ячмінь. Серед інших культур зростають цукрові буряки, кормові культури, а також кукурудзу на зерно, зрідка соняшник. Значно рідше зустрічаються угруповання ковили волосистої та бородача звичайного.

На решті території Східноподільського ВЛРу поширені ландшафти антропогенного походження. Їх висотна диференціація також має свої особливості. Заплавні луки на „молодому” акумулятивному висотно-ландшафтному рівні займають більші площі ніж в Центральноподільському, але менші ніж в Північноподільському районі. Їх частка становить 4-6 %. Здебільшого їх використовуються для випасу худоби, менше під сінокоси. Сінокоси більш поширені в межах населених пунктів. На заплавах місцевостях протягом 80-90 років ХХ ст. активно формувалися дачні селитебні ландшафти.

На верхньому ярусі „молодого” акумулятивного висотно-ландшафтного рівня, який представлений надзаплавно-терасовими місцевостями, помітно переважають антропогенні ландшафти. Виключення становить Летичівська рівнина. Надзаплавні тераси часто простягаються на десятки кілометрів, зокрема, поблизу м. Гнівань. В останні роки значно зменшилися площі під озимими, а зросли під ріпаком, соєю, соняшником.

Висотна диференціація сучасних ландшафтів на території Східноподільського висотно-ландшафтного району найбільш чітко простежується у диференціації рослинного покриву, сільськогосподарських ландшафтів та транспортної мережі.

Література:

1. *Война І.М.* Висотна диференціація та різноманіття сільськогосподарських ландшафтів Вінницької області // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. Географія – Вінниця, 2006. – Вип. 12. – С. 56-62.
2. *Воропай Л.І., Кожуріна М.С., Рибін М.М.* Фізико-географічне районування Подільських областей. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1982. – 142 с.
3. *Геоботанічне районування Української РСР.* – К.: Наук. думка, 1977. – 302 с.
4. *Геренчук К.І.* Геоморфология Подолии // Учен. записки Чернов. ун-та. Сер. Геолог.-географ. наук. – 1950. – Т. 8, вып. 2. – С. 89-111.
5. *Геренчук К.І., Койнов М.М., Цись П.М.* Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. – Вид-во Львівського ун-ту, 1964. – 221 с.
6. *Денисик Г.І., Воловик В.М., Кирилюк Л.М.* Нариси з антропогенного ландшафтознавства. – Вінниця: Арбат, 1999. – 150 с.
7. *Денисик Г.І., Кирилюк Л.М.* Висотно-ландшафтні комплекси Поділля та їх класифікація // Мат. наук.-практ. конф. „Природничі науки на межі століть” – Ніжин, 2004. – С. 143-144.
8. *Заверуха Б.В.* Флора Волино-Подолии и ее генезис. – К.: Наук. думка, 1985. – 192 с.

9. Кирилюк Л.М. Висотна диференціація ландшафтів та районування Поділля // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. Географія – Вінниця, 2002. – Вип. 3. – С. 27 - 33.
10. Кожевніков П.П. Типи лісу та лісові асоціації Поділля // Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 132-168.
11. Погребняк П.С. Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 2-131.
12. Природа Украинской ССР. Ландшафты. – К.: Наук. думка, 1985. – 224 с.
13. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Дубовые леса Подолии // Ботаничний журнал АН СРСР. – 1971. – №55. – С. 4-12.

Summary:

L. Kirilyk. HEIGHT DIFFERENTIATION OF NATURAL LANDSCAPES ON TERRITORY OF EAST PODILLIA HEIGHT-LANDSCAPE DISTRICT WITHIN THE LIMITS OF WINNITCA REGION.

The questions of height differentiation of modern landscapes of East Podillya are examined in the article. The Eastpodillya height-landscape district is selected within the limits of the Podillya landscape region.

Надійшла 13.10.2008р.

УДК 911.3:581.9+911.5

Сергій ЯРКОВ

ПЕРВИННІ СУКЦЕСІЇ ЛАНДШАФТНО-ТЕХНІЧНИХ СИСТЕМ (ВІДВАЛІВ ГЗК) КРИВБАСУ, СКЛАДЕНИХ ПУХКИМИ ПОРОДАМИ КАЙНОЗОЮ

Антропогенні ландшафти в Кривбасі займають майже 98 % площі басейну. Значний відсоток серед них мають гірничо-промислові, де виділяються відвали збагачувальних комбінатів. Вони складаються з різного субстрату, мають різну форму і конфігурацію, висоту, вік та екологічний потенціал. Ми класифікуємо їх за характером субстрату та його властивостями. Так, виділяються три головних типи відвалів: кам'яністі, що складаються з докембрійських кристалічних порід, з пухких порід кайнозою та мішані. Відвали пухких, розкритих порід, що складаються з лесоподібних суглинків, глин, піску, вапняку, своїми фізико-хімічними властивостями найбільш подібні до степових ґрунтів. Сингенез ландшафтно-технічних систем з подібним субстратом має значний інтерес не лише в теоретичному аспекті, а й носить практичне значення для оптимізації навколишнього середовища та збереження біологічного різноманіття степових ландшафтів.

Ландшафтоформуюча роль рослинності, як найбільш активного компонента ландшафту, відома давно. Молоді відвали віком від 1 до 5 років – є новоутвореними геосистемами й умовно „стерильними” від впливу біотичних та абіотичних чинників розвитку. Тому вивчення сингенезу доцільно проводити в двох напрямках:

- формування рослинного покриву на відвалах, визначення ролі флори в розвитку геосистеми, виявлення напрямів та ходу первинних сукцесій;
- дослідження абіотичних факторів впливу на формування та розвиток флори і рослинності, а також процесів пов'язаних з впливом біоти на абіотичне середовище. Виявити закономірності.

Для вивчення флори та рослинності нами використані методи геоботанічних дослідів – стаціонарні та маршрутні. Маршрутні реалізувалися шляхом багаторазового повторення обліків ознак рослинності в одних і тих точках. Для класифікації рослинності за збірним матеріалом використовувався метод Ж. Браун-Бланке.

Реєстрація статистичних даних: видового складу, зустрічаємості, проективного покриття, біомаси та інших показників проводилась з 1988 року, що дозволило виділити визначальні закономірності в розвитку рослинного покриву на основі чотирьох часових стадій сингенезу, починаючи з формування піонерної рослинності. Винесені на поверхню та відсіпані у відвали рихлі породи є найбільш сприятливі субстрати для поселення на них

рослин. Молоді відвали, за фізико-хімічними властивостями, як правило, в незначній мірі відрізняються від чорнозему за вмістом мікроелементного складу, за вмістом фосфору та калію, але досить суттєво різняться за вмістом азоту та гумусу. Стосовно водної витяжки рН, то вона нейтральна чи слабколужна. Таким чином, основними екологічними чинниками на цих відвалах є дефіцит води та поживних речовин. Відвали складені пухкими породами займають близько 30 % усіх відвалів площею 2 тис. гектарів. Дослідження рослинності молодих відвалів проводились на території НКГЗКа та ПівГЗКа, які складені лесоподібними суглинками з невеликим вмістом глин. Опис проводився на 20 пробних ділянках методом стаціонарного дослідження. Пробні площадки підбирались з урахуванням експозиції схилів та різних елементів мікрорельєфу, в найбільш характерних місцях. Насіння та зачатки рослин, що заносяться в основному вітром, різними транспортними засобами, тваринами, в умовах жаркого посушливого клімату Криворіжжя проростають під дією опадів чи вологи, що накопичилась в осінньо-зимовий період. Отже, відвали є специфічними едафотопами, для яких єдиним джерелом вологи слугують опади. Екологічна неоднорідність, зумовлена мікрокліматом, мікрорельєфом, формою та будовою відвалів, несприятливим розташуванням (оточують глибокі кар'єри та промислові площадки) зумовлює жорсткі умови екотопу для поселення на ньому рослинності. Формування рослинного покриву носить випадковий характер. В період від 1 до 5 років нами зареєстровано 61 вид вищих рослин, з яких 56 – трав'янистих та 5 – деревних, які відносяться до 20 родин.

Типовими першопоселенцями на цих відвалах є: мати-й-мачуха, гірчак звичайний, волошка розлога, амброзія полинолиста, сухоребрик мінливий, злинка канадська, татарник звичайний, грінделія розчепірена, лобода біла та інші. Ці види визначають найбільший коефіцієнт зустрічаємості (таблиця 1).

Таблиця 1

**Середній показник зустрічаємості видового складу на пробних ділянках 1-3 (5) років
різних відвалів в %.**

№п п	Назва видів	Заселення				Середня зустріча ємість
		пів- нічна	західна	східна	Півден- на	
1	2	3	4	5	6	7
1	Амброзія полинолиста <i>Ambrosia artemisiifolia</i> L.	20	25	10	15	20
2	Блекота чорна <i>Hyoscyamus niger</i> L.	-	3	2	-	2
3	Осот польовий <i>Cirsium arvense</i> (L.) Scop.	13	16	10	20	15
4	Волошка розлога <i>Centaurea diffusa</i> Lam.	35	30	60	40	35
5	Волошка дрібноквіткова <i>Centaurea micranthos</i> S. Uj. Ujmel.	-	2	-	4	3
6	Гірчак звичайний <i>Polygonum aviculare</i> L.	60	55	65	35	50
7	Гіркуша нечуйвітрова <i>Picris hieracioides</i> L.	5	12	4	2	6
8	Грінделія розчепірена <i>Grindelia squarrosa</i> (Pursh) Dun.	7	-	6	3	4
9	Сухоребрик високий <i>Sisymbrium altissimum</i> L.	16	14	20	7	14
10	Сухоребрик мінливий <i>Sisymbrium polymorphum</i> (Murr.) Roth.	2	-	4	-	3
11	Буркун білий <i>Melilotus albus</i> Medik.	33	40	37	24	34
12	Буркун жовтий <i>Melilotus officinalis</i> (L.) Pall.	3	6	-	4	3
13	рому ба звичайна <i>Xanthium strumarium</i> L.	-	10	-	4	4
14	рому ба колюча <i>Xanthium spinosum</i> L.	-	-	2	2	1
15	Лешиця волотиста <i>Gypsophila paniculata</i> L.	4	6	12	5	7
16	Рутка лікарська <i>Fumaria officinalis</i> L.	7	4	2	10	6
17	Хрінниця смердюча <i>Lepidium rudemale</i> L.	18	21	24	7	18
18	Хрінниця пронизанolistна <i>Lepidium pertoliatum</i> L.	12	4	-	3	5
19	Березка польова <i>Convolvulus arvensis</i> L.	25	30	22	20	24
20	рому розчепірений <i>Bromus scariosus</i> L.	6	15	-	2	6
21	Латук дикий <i>Lactuca serriola</i> Forner	12	2	10	-	6

1	2	3	4	5	6	7
22	Лутига розлога <i>Atriplex patula</i> L.	15	5	8	-	7
23	Люцерна румунська <i>Medicago romanica</i> Prod.	30	7	5	2	11
24	Люцерна хмелевидна <i>Medicago Lupulina</i> L.	8	12	2	-	6
25	Мак дикий <i>Paraver rhoeas</i> L.	-	-	2	-	1
26	Лобода біла <i>Chenopodium album</i> L.	35	12	30	20	24
27	Мати-й-мачуха звичайна <i>Tussilago farfafa</i> L.	65	25	30	70	48
28	Злинка канадська <i>Irireron canadensis</i> L.	2	-	10	4	4
29	Молочай польовий <i>Euphorbia arrarie</i> Bieb.	2	6	8	12	7
30	Молочай простерий <i>Euphorbia hunifusa</i> Schlecht.	6	12	4	6	7
31	Лядвинець український <i>Lotus ucrainicus</i> Klok.	2	-	-	-	1
32	Жовтозілля польове <i>Senecio vulgaris</i> L.	4	-	4	-	2
33	Жовтий осот польовий <i>Sonchus arvensis</i> L.	6	3	12	2	6
34	Грицики звичайні <i>Capsella bursa pasteris</i> Medik (L.)	4	6	2	4	4
35	Соняшник однорічний <i>Heliantus annuus</i> L.	-	-	2	-	1
36	Полин австрійський <i>Artemisia austriaca</i> Jacq.	10	6	4	10	8
37	Полин звичайний <i>Artemisia vulgaris</i> L.	-	2	6	-	2
38	Полин однорічний <i>Artemisia annua</i> L.	-	-	-	ед	ед
39	Резеда жовта <i>Reseda lutea</i> L.	6	16	12	4	10
40	Рогачка крейдяна <i>Ceratocarpus</i> L.	-	-	-	4	1
41	Рогіз південний <i>Typha Australis</i> Schum.	-	-	10	-	2
42	Рижий дрібноплідний <i>Camelina microcarpa</i> Andr.	-	-	2	-	Ед
43	Курай іберійський <i>Salsola iberica</i> Sennen et Pau	16	4	10	8	10
44	Татарник звичайний <i>Onopordum acanthium</i> L.	-	6	-	10	4
45	Очерет звичайний <i>Phragmites australis</i> (Car.) Frin.	-	20	-	40	15
46	Деревій степовий <i>Achillea stepposa</i> Klok.	6	-	-	4	2
47	Хондрила ситниковидна <i>Chondrilla juncea</i> L.	6	2	-	4	3
48	Хондрила широколисна <i>Chondrilla latifolia</i> Bieb.	10	-	8	6	6
49	Чорнощир нетреболистий <i>Cyclachaena xanthiifolia</i> (Nutt) Fresen.	2	-	2	8	3
50	Будяк курчавий <i>Carduus crispus</i> L.	-	4	2	4	2
51	Щириця загнутат <i>Amaranthus retroflexus</i> L.	10	4	2	7	6
52	Талабан польовий <i>Thlaspi arvense</i> L.	8	6	2	10	7
53	Горошок пононський <i>Vicia panonica</i> Grantz	30	26	22	12	23
54	Кардарія крупковидна <i>Cardaria draba</i> (L.) Desk.	8	14	10	6	10
55	Кривоцвіт польовий <i>Lycopsis arvensis</i> L.	-	-	-	2	Ед
56	Кульбаба лікарська <i>Taraxacum officinale</i> Webb.	4	2	-	-	1
57	Морква дика <i>Daucus carota</i> L.	6	-	2	-	2
58	В'яз граболистий <i>Ilmus carpinifolia</i> Rupp.					
59	Робінія звичайна <i>Robinia pseudoacacia</i> L.					
60	Абрикос звичайний <i>Armenica vulgaris</i> Lam.					
61	Лох вузьколистий <i>Elaeagnus angustifolia</i> L.					
62	Горіх грецький <i>Juglans regia</i> L.					

Домінуючими серед першопоселенців є 4 родини: айстрові – 23 види (37,7 %), капустні – 8 видів (13 %), бобові – 6 видів (9,8 %) та лободові - 4 види (6,5 %). На долю решти приходить 20 видів (32,7 %). 13 родин представлені лише одним видом, 2 родини (молочайні та гречкові) мають по 2 види, а тонконогові – 3 види (таблиця 2). Така картина в цілому відображає закономірні процеси на початкових етапах первинної сукцесії. Як видно з таблиці 1, у видовому складі переважають рослини з низькою екологічною спроможністю (експлеренти), 73,4 % від загальної кількості видів приходить на долю смітникових редералів. Саме ці види показують найвищий коефіцієнт зустрічаємості при проективному покритті до 5 (Роботнов), перевищує 60 %: мати-й-мачуха звичайна, гірчак звичайний, волошка розлога; до 40 %: буркун білий, лобода біла, амброзія полинолиста, сухоребрик мінливий; до 30 %: лутига розлога, берізка польова, горошок панонський.

Флористичний склад рослин на відвалах від 1 до 3 (5) років

№ п/п	Родина укр./лат.	Кількість	%
1	Айстрові Compositae	23	37,7
2	Капустні Brassicaceae	8	13
3	Бобові Fabaceae	6	9,8
4	Лободові Chehopodiaceae	4	6,5
5	Молочайні Euphorbiaceae	2	3,7
6	Зонтичні Apiaceae	1	1,6
7	Шорстколисні Boraginaceae	1	1,6
8	Тонконогові Poaceae	3	4,9
9	Гречкові Polygonaceae	2	3,7
10	Березкові Convolvulaceae	1	1,6
11	Руткові Fumariaceae	1	1,6
12	Пасленові Solanaceae	1	1,6
13	Макові Papaveraceae	1	1,6
14	Гвоздичні Caryophyllaceae	1	1,6
15	Резедові Resedaceae	1	1,6
Деревна рослинність			
16	Вязові Ulmaceae	1	1,6
17	Маслинкові Elaeagnaceae	1	1,6
18	Розові Rosaceae	1	1,6
19	Бобові Fabceae	1	1,6
20	Горіхові Juglandaceae	1	1,6
Всього		61	100

Завдяки різночасовому заносу насіння різної якості, отже й появі сходів, особи всередині популяції – нерівноцінні. Деякі види формують виключно стійкі, з великою щільністю однорідні популяції, які утримуються протягом багатьох років. Уже на першій стадії заростання відвалів можна виділити популяції за віковими ознаками. До полнотелених популяцій можна віднести буркун білий, мати-й-мачуху звичайну, а до інвазійних – амбрізію полинолистну та волошку розлогу. Найбільш рівномірно на всіх ділянках розміщені: буркун білий, гірчак звичайний, березка польова, хрінниця смердюча, волошка розлога та лобода біла, решта видів зустрічаються рідко. Слід зазначити, що найбільш інтенсивно та рівномірно формується рослинний покрив у підніжжях відвалів, в мікронизинах, впадинах та північних частинах відвалу. Це пояснюється розподілом та збереженням вологи, а також інтенсивністю випаровування та знесенням насіння зі схилів. У зв'язку з великим значенням у степових умовах анемохорних пристосувань більшість піонерних видів відносяться до цієї групи.

Таблиця 3

Способи заносу насіння піонерної рослинності

№ п/п	Способи розповсюдження	Кількість видів	%
1	2	3	4
1	Анемохори	26	42,6
2	Барохори	14	23
3	Антропохори	10	10,6
4	Ендозоохори	12	10,9
5	Автохори	7	10,2
6	Агестохори	11	10,8
7	Зоохори	7	10,2
8	Балісти	6	9,8
9	Епізоохори	5	8,2
10	Спейрохори	4	6,5
11	Мермекохори	3	4,9
12	Ергазіохори	3	4,9
13	Автомеханохори	2	3,2

Відносно високий процент антропохорів та автохорів зумовлений заносом спор при перевезенні та відсипці відвалів, а також механічному нівелюванні поверхні. Значна кількість спор (29 видів) доставляється тваринами, в основному птахами. Решта спор заноситься випадково, можливо при вибухових та інженерно-технічних роботах.

В біологічному та екологічному плані піонерна рослинність відвалів пухких порід є такою: однорічних – 27 видів (44,3 %), дворічних – 11 видів (18 %), багаторічних – 23 види (37,7 %), з яких 5 видів – деревні (8,2 %).

Серед однорічних домінують рослини літньо-осінньої вегетації. Частка дворічних невелика, хоч і значна за масою. За типом кореневих систем трав'янисті рослини діляться на: 1) стержнево-кореневі – 46 видів (82,1 %), 2) коренеотприскові – 6 видів (10,7 %), 3) кистекореневі – 3 види (5,3 %), 4) кореневищні – 1 вид (1,9 %). За відношенням до вологості піонери розділились на: 1) ксеромезофіти – 40 видів (65,5 %), 2) мезоксерофіти – 10 видів (16,4 %), 3) мезофіти – 6 видів (9,6 %), 4) ксерофіти – 3 види (4,9 %), 5) еуксерофіти – 1 вид (1,6 %), 6) гігрофіти – 1 вид (1,6 %). Крім того, більшість трав'янистих видів є геліофітами – 46 видів (82 %) та 10 видів сіогеліофіти (18 %). Таке співвідношення форм пристосування характерне для рослин, які ростуть в умовах дефіциту вологості. Особи, що мають коротку кореневу систему гинуть в більшості випадків до періоду цвітіння. Це зумовлено пересиханням верхніх шарів субстрату. Виключення складають лише мезофіти та мезоксерофіти весняної вегетації, а також рослини, які цвітуть в першій половині літа: бромус розчепірений, кардарія крупноподібна, талабан польовий та інші. Деякі види, такі, як очерет звичайний мають довгу кореневу систему здатну витягувати воду із значної глибини. Нами встановлено, що в товщі відвалів на різних глибинах від 1 до 10 метрів в залежності від часу відсипки породи формуються глинисті товщі (лінзи) різної спроможності, що здатні затримувати вологу на значний час. Тому наявність очерету може слугувати індикатором наявності таких лінз. Крім того на деяких платоподібних ділянках відвалів у вапняно-суглинчастих та глинистих породах формуються тимчасові озера (накріплення талих та дощових вод), здатних утримувати воду до кінця червня. Тут росте рослинність, що полюбить воду: рогоз південний, осоти та інші види. З пересиханням цих водозборів у другій половині літа на їх місці формуються засолені ділянки, майже з повністю відсутньою рослинністю.

Серед загальних закономірностей заселення рослин на відвалах варто зазначити, що формування фітоценозів зумовлено специфікою екоотопу. Піонерами серед вищих рослин є бур'яни, серед яких багато адвентивних видів. Відносно невеликий набір видів степової флори пов'язаний не лише зі складними умовами заносу насіння, але й майже повною відсутністю насінневого запасу подібних видів, так як відвали знаходяться безпосередньо близько чи в центрі промислових об'єктів (шламо чи шлакосховища, підприємства гірничодобувного, металургійного та будівельного комплексів). Цей факт визначає швидкість розвитку першої стадії, яку можна розділити на декілька часових фаз: 1) швидка – від 1 до 3 років, це відвали, що складаються з лесоподібних суглинків з незначними домішками глини, пісків, вапна. Вони віддалені на достатньо значну відстань від промислових об'єктів, техногенно-антропогенне навантаження невелике; 2) нормальна – від 1 до 5 років, це відвали складені суглинками із значними добавками, а в деяких випадках переважають різні глини та вапняки; 3) довготривала – від 1 до 7 (інколи і більше) років – це відвали складені з важких глини, вапняків, або розміщені в центрі промислових об'єктів. Відвали із швидкою фазою розвитку піонерної рослинності на території Кривбасу небагато, вони займають незначну площу, з нормальною – більшість відвалів пухких, вкритих порід і ще менше – з довготривалою фазою розвитку. В залежності від субстрату та антропогенного навантаження (газопилові викиди, вибухові та інженерно-технічні роботи) знаходиться і проективне покриття, яке в цей період може досягати від 5% до 15 % і більше. Швидше заселяються та заростають рослинністю підніжжя відвалів, мікропониження, північно-західні

схили.

Література:

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця.: Арбат. 1998, 292 с.
2. Определитель высших растений Украины. – Киев.: Наук. думка, 1987. – 548 с.
3. Протонова В.В. Синантропная флора Украины и пути ее развития. – Киев.: Наук. думка, 1991. – 204 с.
4. Шенников А.П. Введение в геоботанику. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1964. - 446 с.
5. Ярков С.В. Геоекологічна характеристика гірничопромислових ландшафтів Криворіжжя// Географічні дослідження Кривбасу: матеріали кафедральних науково-дослідних тем. – Кривий Ріг: КДПУ, 2006. с. 21-26.
6. Ярков С.В. Флора та рослинність Криворіжжя, як об'єкт дослідження// Рідна школа. – 2000. - № 9. – с. 48-51.
7. Карандеев Ю.Т., Шанда В.И., Комиссар И.А., Добровольский И.А., Ярков С.В. Техногенно-преобразованные урочища Криворожья, как объекты исследования и фиторекультивации// Сборник научных трудов министерства науки, высшей школы и технической политики Рос. Федерации. Экологические проблемы природоиспользования. – Тверь. Государственный университет, 1993., с. 67-77.
8. Ярков С.В., Завальнюк О.Й., Задорожня Г.М. Характеристика сучасних біоценозів центральної частини Кривбасу// Проблеми екології та екологічної освіти: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. – Кривий Ріг: КДПУ, 2005. – с. 51-56.
9. Ярков С.В. Ландшафтно-технічні системи Кривого Рогу: екологічні умови сингенезу.// Фізична географія та геоморфологія. Міжвідомчий науковий збірник. – Київ, 2008. – Вип. № 54. – с. 246-254.
10. Ярков С.В. Гірничо-промислові ландшафти Кривбасу, як осередки природної рослинності в сучасному суспільстві. Зб. наукових праць. – Київ. 2008. – том № 3. – с. 283-285.

Summary:

Jarkov S. FIRST THE SUCCESSION LANDSCAPE-TECHNICAL SYSTEMS (DUMPS GZC) KRIVBASS, BUILT BY THE SOFT SOIL OF CAYNOZOIC

Syngeneses of the landscape-technical systems of ore mining and processing combines passes in a few stages and phases. On dumps, scalls of cainozoic, primary succesion develop on a zonal type.

Надійшла 29.10.2008р.

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 338.43:633

Петро СУХИЙ, Мирослав ЗАЯЧУК, Тетяна НЕКРАСОВА

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ВСТУПОМ УКРАЇНИ ДО СОТ

У листопаді 1993 року Україною подано офіційну заявку до Секретаріату Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) про наміри вступу до ГАТТ(СОТ). У лютому 2008 року Генеральна рада затвердила протокол робочої комісії про приєднання України до СОТ. Після ратифікації Протоколу Верховною Радою Україна стала 152-м членом світової організації торгівлі. Членство у цій міжнародній організації дає можливість Україні зробити такий важливий крок: укласти з Європейським Союзом договір «Про зону вільної торгівлі».

У статті зроблено спробу на основі аналізу законодавчої бази та особливостей розвитку агропродовольчого комплексу, в умовах аграрної реформи, розкрити проблеми та перспективи розвитку основних галузей пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської сировини та її переробкою у зв'язку зі вступом України до Світової організації торгівлі (СОТ).

Зазначимо, що проведення подальших фундаментальних досліджень не можливе без використання попереднього досвіду. Незважаючи на чималу кількість праць вітчизняних економіко-географів та економістів-аграрників з проблем вступу України до СОТ та розвитку євроінтеграційних процесів можна виділити доробки: Г.Балабанова [2], М. Бородіна [1], П. Макаренко [4], Ю. Лопатинського [3], Н. Сеперович [5,6,7], І. Чернявської [8].

Безсумнівно, вступ України до Світової організації торгівлі має свої переваги та недоліки. Для агропродовольчого комплексу країни він на початковому етапі буде одним із найважчих за всю новітню історію його існування. Згідно із зобов'язаннями, взятими Україною під час вступу до СОТ, держава повинна відмовитися від підтримки сільськогосподарських виробників і підняти ставки ПДВ з існуючих 0% до 20%. Зауважимо при цьому, що передбачено максимальний п'ятирічний термін адаптації виробників агропродукції для введення підвищеного податку на додану вартість і ще десять років для дотаціювання аграрного сектора на суму \$1,5 млрд. щорічно. Але навіть при цьому втрати аграріїв від скасування податкових пільг із 2009 року сягнуть \$1,4 млрд. на рік.

Незважаючи на песимістичні прогнози відносно того, що зі вступом до Світової організації торгівлі в Україну масово почне завозитись недорога продукція, насамперед європейських виробників, вітчизняний агропродовольчий сектор цілком здатний конкурувати з ними. Вигідний вступ до торговельної організації для низки виробників як сировини, так і готової продукції харчової промисловості. Переваги отримають виробники кондитерських, спиртово-горілчаних, пиво-безалкогольних та олійно-жирових виробів. Зможуть наростити експортний потенціал і господарства, що спеціалізуються на виробництві зернових і зернобобових культур, ріпаку, сої та в деякій мірі овочів і плодів.

Безсумнівно, негативними будуть наслідки від вступу до СОТ для цукрової, м'ясо-молочної, виноробно-кон'ячної галузей промисловості, підприємств, що спеціалізуються на виробництві цукрових буряків, продукції скотарства, свинарства та птахівництва. Для вітчизняного споживача продукції агропродовольчого комплексу відчутно подорожчають продукти харчування першої необхідності: хлібобулочні та м'ясо-молочні вироби.

Зупинимось на проблемах і перспективах розвитку основних галузей агропродовольчого комплексу у зв'язку зі вступом України до Світової організації торгівлі.

Молочна та молочно-переробна промисловість. Україна перед вступом до Світової організації торгівлі взяла на себе низку зобов'язань, які вона тепер як повноправний член цієї організації має неухильно виконувати. Від початку вступу раніше в Україні встановлюється

пріоритет міжнародних стандартів перед національними, крім того, до 2012 року всі технічні стандарти мають бути приведені у відповідність до міжнародних норм. Ще одним важливим кроком зобов'язань є зниження імпортного мита із 21% до 10,66%. Це стосується і молочно-м'ясного сегмента українського продовольчого ринку. Саме через скорочення ставок ввізного мита українські виробники молочної продукції повинні готуватися до скорочення обсягів виробництва продукції з тривалим терміном зберігання, насамперед жирних сирів і молочноконсервної продукції, можливе також зменшення пропозиції на ринку кисломолочної продукції.

Побоювання українських виробників молочної продукції пов'язані перш за все з низкою проблем, як кількісних, так і якісних. Сьогодні очевидний той факт, що якість первинної продукції галузі молока набагато нижча, ніж в інших країнах світу. Одна із причин цього явища – сучасна структура його виробництва. На початок 2007 року понад 70% сировини для промислового виробництва молочних продуктів постачали приватні аграрні селянські господарства (в Західноукраїнському регіоні цей показник перевищив 75 %) і лише 25-30% припадало на крупні сільськогосподарські підприємства. При цьому практично весь обсяг молочної продукції на світовому ринку реалізаторів молока забезпечують крупні виробники. Вплинути за таких умов на якість сировини при існуючій структурі постачання практично неможливо. Саме ця обставина, на думку керівників найбільших молочних компаній України, стала однією з основних проблем при членстві у Світовій організації торгівлі. Відродження, а фактично створення нового крупнотоварного виробництва на місцях займе декілька років, а розтягування в часі призведе до втрати відповідної ніші на світовому ринку молокопродуктів.

Окрім того, коли поряд зі зниженням ставок ввізного мита, одним із зобов'язань держави було скасування дотацій молокопереробним підприємствам, що у подальшому похитне позиції виробників у ціновій конкуренції. Можна прогнозувати, що переробники молока у цьому випадку підуть двома шляхами зменшення власних ризиків. Одним з таких є зниження закупівельних цін на сировину на 20% (це сума ПДВ, яка повертається переробним підприємствам державою). Інший більш реально-прогнозований – покриття збитків за рахунок підвищення цін на кінцеву продукцію. Але мусимо визнати той факт, що нині в Україні ціни на молочну продукцію максимальні або ж близькі до пікових, і підняття їх призведе до втрати насамперед внутрішнього споживача. Зниження ввізного мита майже удвічі на продукцію молокопереробної галузі стануть причиною збільшення обсягів імпорту молокопродуктів (за різними оцінками, на 50-80%), при цьому очікується зниження показників внутрішнього виробництва на 15-20%.

Навіть якщо ціни на фінські, голландські, новозеландські сири, масло та інші продукти тривалого зберігання будуть на одному рівні з вітчизняними, перші будуть мати конкурентну перевагу через значно вищу їх якість.

Щоб вижити в умовах жорстокої ринкової конкуренції, українським виробникам молочної продукції необхідно не домагатись урядових субсидій, а впроваджувати нові технології, модернізувати виробництво та скорочувати витрати. Збільшення виробництва продукції можливе сьогодні лише за умови впровадження у виробництво технологічних процесів, які відповідають стандартам ISO. Крім того, одним із варіантів виходу із майбутньої кризи є створення крупними підприємствами галузі власних сировинних зон із побудовою в них сучасних молочних ферм.

М'ясна промисловість – одна із галузей переробки агропродовольчого комплексу України, яка також попадає до переліку таких, що матимуть негативні наслідки від вступу країни до СОТ. Безпосередньо самі виробники м'ясної продукції прогнозують подорожчання м'яса і м'ясопродуктів ще на 15-20% через скасування пільг (сьогодні вартість вітчизняної свинини та яловичини значно перевищує імпортовану). Низькі ціни імпортової м'ясної продукції пояснюються значними обсягами її виробництва (перевиробництва). Але ж

Україна може стати ринком збуту неякісної продукції (такої, що виробляється з використанням при відгодівлі генетично модифікованих організмів), яка нібито є сертифікованою й відповідає усім вимогам. При цьому вона не споживається в розвинених європейських країнах, оскільки їх ринки захищені досконалыми фітосанітарними та ветеринарними бар'єрами.

Однією з негативних тенденцій нині є та, що вітчизняні виробники м'ясної продукції в гонитві за зниженням собівартості прагнуть замінити «натуральні» тваринні складові м'ясо-ковбасних виробів на їх штучні аналоги, або ж наповнювачі рослинного походження, внаслідок чого вони досить сильно втрачають у якості. Саме через відсутність необхідної кількості власної сировини багато м'ясопереробних підприємств уже тепер починає переорієнтовуватися на значно дешевшу імпортну м'ясну продукцію з країн Східної Європи (передусім із Польщі) та країн Америки (США, Аргентини). Дана ситуація негативно впливає на вітчизняних виробників сировини, насамперед на фінансові результати діяльності сільськогосподарських підприємств, що займаються вирощуванням ВРХ і птиці.

Виходом із даної ситуації, як і в молочній галузі харчової промисловості, є переобладнання виробництва, впровадження більш ефективних сучасних технологій та розширення асортименту готової продукції. Але сьогодні це під силу лише крупним м'ясопереробним підприємствам. Розвиток малих підприємницьких форм у галузі м'ясопереробки, які нині займають помітне місце у виробництві продукції, буде постійно знижуватись, і подальше їх функціонування можливе лише шляхом розширення асортименту екологічно чистих виробів.

Цукробуряковий комплекс в останні десять років знаходиться в глибокій кризі. Застаріле обладнання, відсутність нових технологій переробки та вирощування цукрових буряків (при їх обмежених обсягах виробництва) у поєднанні з малою потужністю переробних підприємств не додають оптимізму щодо можливого інтенсивного розвитку галузі. Згідно зобов'язаннями взятими державою при вступі до СОТ, уже з січня 2009 року вводиться річна квота на імпортування цукру-сирцю в розмірі 260 тис. тонн із ввізним митом лише 2%, при нинішніх майже 50%, через що тростинний цукор із Бразилії та Індії, навіть із урахуванням транспортної складової, буде приблизно в 1,5-2 рази дешевший за український буряковий. Тому від збільшення частки приватизації продукції можливим наслідком, імовірно, стане зменшення його внутрішнього споживання, а отже, і виробництва (із нинішніх щорічних 1,8-2,0 млн. тонн до 1,45-1,55 млн. тонн). При цьому невеликі цукрові заводи, що ще знаходяться у виробничому процесі і працюють на застарілому обладнанні, будуть змушені припинити діяльність через високу собівартість кінцевої продукції, яка не здатна буде конкурувати з дешевим імпортним цукром. Закриття переробних підприємств викличе скорочення посівних площ під цукровими буряками, але на валовому зборі це відобразиться неістотно, оскільки крупні агрофірми та концерни уже декілька років поспіль вирощують цукросировину на орендованих землях за інтенсивними технологіями. Впровадження їх у культуру землеробства дає змогу утримувати показники пересічної врожайності на рівні європейських країн у межах 500-600 ц/га при багаторічній продуктивності в державі у 250-300 ц/га. Зменшення посівів цукрових буряків реально призведе до перепрофілювання буряківничої галузі на виробництво ріпаку та сої, насіння яких користується значним попитом на світовому аграрному ринку.

Кондитерський сегмент харчової промисловості, поряд зі спиртово-горілчаням, найбільш технологічно розвинений. Провідні кондитерські компанії України („Roshen“, „А.В.К.“, „Світоч“ та інші) вкладають значні інвестиційні кошти насамперед у модернізацію устаткування та впровадження сучасних технологій виробництва кондитерської продукції. Завдяки цьому ціни на основні види продукції галузі помірні та доступні для внутрішнього споживача, який також віддає перевагу вітчизняному асортименту та брендам. Впроваджені новинки українських кондитерів багато в чому сильніші від закордонних через те, що для їх

виробництва використовуються екологічно чисті натуральні складники. Вступ країни до СОТ не призведе до експансії на ринок кондитерських виробів іноземних компаній. Висока якість продукції та її значний товарний асортимент дають усі можливості українським кондитерам без перешкод і ризиків просуватися на зовнішній ринок з найбільшою вигодою.

Поряд із крупними виробниками кондитерської продукції в Україні функціонують регіональні виробники, технічна база яких менш модернізована, їх ринки збуту обмежені, в них відсутня розгалужена дистриб'юторська мережа та сильні торговельні бренди. Стосовно них прогнози менш оптимістичні, оскільки частина з них може зазнати банкрутства (у сусідній Польщі після вступу до СОТ збанкрутували близько 1/3 невеликих кондитерських фабрик).

Для підприємств спиртово-горілчаної промисловості членство в СОТ – це можливість розширення ринку збуту готової продукції, чим вони активно займаються в останні п'ять років. До найбільш загальновідомих торговельних марок, як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках, належать „Nemiroff”, „Союз-Виктан”, „Хортиця”, „Олімп”, „Prime” та ін.

Український горілчаний ринок на сьогодні уже чітко структуризований і розподілений між основними виробниками продукції. Окрім того, українці при звичаїлися саме до вітчизняної продукції, тому прихід в Україну іноземних товаровиробників не має істотних шансів вплинути на перерозподіл ринку. Одночасно з відкриттям торговельних кордонів вітчизняні виробники горілчаних виробів мають усі шанси потіснити на зарубіжних ринках власних виробників продукції.

Що ж до регіональних виробників міцних спиртових напоїв, то саме через зменшення обсягів продукції крупних підприємств на вітчизняному ринку (через високу експортоспроможність їх продукції) саме вони повинні заповнити внутрішню дефіцитну нішу.

Водночас членство України в Світовій організації торгівлі може негативно позначитись на виноробно-кон'ячному бізнесі. Згідно до умов вступу було передбачено скасування імпортного мита на кон'яки, бренди, віскі та лікери. При цьому розміри митного збору повинні бути зменшені вдвічі, а на вино в 3-3,5 рази. Саме у цьому сегменті спостерігатиметься різке збільшення частки імпорту. Одночасно зі зменшенням ввізного мита на імпортні кон'яки відбудеться скорочення їх вітчизняного виробництва на 25-30%. Існує загроза того, що кон'яки та шампанські вина українського виробництва не зможуть використовувати вказані бренди, які виключно належать французьким товаровиробникам (Україна має приєднатися до угоди „Про правила походження товарів”). У результаті посилення конкуренції на алкогольному ринку насамперед підприємства Закарпаття вимушені будуть особливу увагу приділяти якості своєї продукції.

Олійно-жирову промисловість можна віднести до тих галузей, на які позитивно вплине вступ до СОТ. Споживання соняшникової олії в Україні нині становить трохи більше третини від її загального виробництва, тому близько 65 % виробленої продукції призначається для експорту. Але через зниження експортних митних ставок на основну продукцію галузі – соняшникове насіння з 16% у 2008 році до 10% у 2013 році будуть помітно зростати його експортні поставки, що може призвести до посилення конкуренції за сировину між крупними вітчизняними і зарубіжними виробниками соняшникової олії.

Борошномельно-круп'яна галузь, імовірно, не відчує негативних впливів на розвиток і масштаби виробництва. З відкриттям ринків інших країн можливе збільшення експорту готової продукції в незначних кількостях, оскільки в основному експортуються не продукти переробки, а саме зерно.

Найбільших збитків від вступу до СОТ зазнають окремі категорії виробників аграрної продукції, серед яких бурякосіючі господарства, господарства, що спеціалізуються на виробництві плодоовочевої продукції, та підприємства і господарства, які займаються

вирушуванням ВРХ, свиней та птиці. Одночасно досить позитивний ефект буде спостерігатися у сегменті виробництва зернових і зернобобових культур, ріпаку, соняшнику, сої та льону-довгунця. Агровиробникам немає підстав турбуватися через наплив дешевого імпортного зерна. Це пов'язане насамперед з тим, що в умовах глобальної продовольчої кризи на світовому ринку зерна відчувається його постійний дефіцит, а ціновий коридор розширюється в бік зростання. Саме тому українські товаровиробники мають можливість отримати доступ до міжнародних зернових ринків і скласти гідну конкуренцію основним світовим виробникам. Збільшення експорту зернових, з одного боку, принесе додаткові прибутки зернотрейдерам і виробникам, але, з іншого, призведе до зростання внутрішніх цін на продукцію борошномельно-круп'яної промисловості та промисловості хлібобулочних виробів.

Стосовно виробників плодоовочевої продукції думки можуть бути майже діаметрально протилежними. По-перше, через низьку якість вітчизняної продукції овочівництва вона неспроможна буде конкурувати із зарубіжною. Але, з іншого боку, на українському ринку практично вільно присутні контрабандні овочі, які вищі за своєю якістю, а зменшення ввізного мита до 10% сприятиме легалізації тіньового імпорту. Ввезення на територію України продукції садівництва також прогнозовано буде незначним через те, що в останні роки намітилася стійка тенденція до зростання площ, зайнятих багаторічними насадженнями переважно в західних, центральних і південних районах України, і вітчизняна продукція значно дешевша за імпортну, а в багатьох випадках перевищує якісні характеристики останньої. Експорт продуктів овочівництва та садівництва також стримується їх малопривабливим товарним виглядом, але вони цілком придатні для переробки всередині країни на плодоовочеві соки, нектари, джеми тощо.

Література:

1. Аграрний сектор України на шляху до Євроінтеграції / за ред. *О.М. Бородіна*. – Ужгород: ІВА, 2006. – 496 с.
2. *Балабанов Г. В.* Территориальная сегментация продовольственного рынка Украины. Зернопродуктовый комплекс Украины: структура и территориальная организация. / Геннадій Балабанов – К.: UAPP/ПАП, 1999. – 105 с.
3. *Лопатинский Ю. М.* Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади. – Чернівці : Рута, 2006. – 344с.
4. *Макаренко П.М.* Моделі аграрної економіки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 682 с.
5. *Сеперович Н.* Ситуація на ринку м'яса та м'ясних продуктів: стан, проблеми, рішення / Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 1999-2002 рр. – К.: UAPP/PCAPS-APHD/JAPCCS, 2002. – С.220-254.
6. *Сеперович Н.* Ситуація на ринку молока та молокопродуктів: стан, проблеми, рішення // Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 1999 – 2002 рр. – К.: UAPP/PCAPS-APHD/JAPCCS, 2002. – С. 193 – 219.
7. *Сеперович Н., Швець О.* Продовольча безпека в Україні: стан, проблеми, шляхи вирішення // Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 1999 – 2002 рр. – К.: UAPP/PCAPS-APHD/JAPCCS, 2002. – С. 254 – 301.
8. *Чернявская И.* Плата за качество // Инвест газета – № 6. – 11-17. 02. 2008. – 36 – 37 с.

Summary:

Petro Suhy, Myroslav Zajachuk. THE PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT IN THE AGROFOOD INDUSTRY IN THE CONDITIONS OF UKRAINE'S JOINING THE WORLD TRADE ORGANIZATION.

The article sheds light on the problems and development perspectives of the basic agrofood complex branches (agroculture and food industry) in connection with Ukraine's joining the WTO. The basic advantages and disadvantages of the process both for the producers and consumers of the produce are presented and discussed.

Надійшла 15.10.2008р.

САНАЦІЯ ДЕПРЕСИВНИХ АГРАРНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Серед багатьох аспектів вивчення депресивних аграрних територій особливої уваги заслуговують шляхи їх економічного відродження. У науковій літературі для позначення цього процесу вживається термін “санація”. Заходи санації депресивних територій є складовою частиною державної регіональної політики і залежать насамперед від рівня гостроти, стану та причин виникнення проблемних ситуацій. Проте за будь-яких умов адекватна політика санації депресивних територій є запорукою успішного розв’язання їх проблем.

Питання розробки заходів санації сільських депресивних територій не набули належного відображення у наукових дослідженнях. Окремі аспекти вивчення даної проблематики висвітлені у наукових працях Я.В. Шевчука (здійснена оцінка внеску українських науковців у світові досягнення у сфері санації депресивних територій) [14], З.В. Герасимчук (визначені методи та інструменти вирішення регіональних проблем) [1], В.С. Коломійчука (сформульовані загальні засади санації депресивних територій) [3], І.В. Прокопи (розкриті механізми реформування соціальної сфери села) [9]. Світовий досвід розробки заходів санації проблемних територій досить добре розкритий у публікаціях проекту партнерства Канада-Україна “Регіональне врядування та розвиток” [13], російських науковців В. Лексина та О. Швецова [6]. У контексті активізації розвитку сільських територій окремі заходи їх соціально-економічного відродження викладені у публікаціях М.Й. Маліка, М.Ф. Кропивко, В.П. Рябоконя.

На законодавчому рівні проблематика санації депресивних територій знайшла відображення у Законах України “Про стимулювання розвитку регіонів”, “Про державні цільові програми”, “Про міжбюджетні відносини”, а також у “Загальнодержавній програмі соціально-економічного розвитку українського села на період до 2015 р.” та “Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.”.

Аналіз наукових досліджень з проблематики санації депресивних територій свідчить, що вони, по-перше, не мають системного характеру і стосуються здебільшого загальних механізмів підтримки проблемних територій без їх поділу на старопромислові, аграрні тощо, про-друге, торкаються лише окремих заходів на кшталт розвитку сільського туризму чи сільськогосподарських кооперативів.

Відтак головним завданням даного дослідження є узагальнення основних механізмів стимулювання розвитку сільських депресивних територій України та розробка системної моделі їх санації.

Загальні засадничі аспекти державної допомоги депресивним територіям викладені в Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів”. У зазначеному документі стимулювання розвитку регіонів (територій) трактується як комплекс правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку регіонів. Реалізація заходів стимулювання розвитку регіонів має здійснюватися через державну стратегію регіонального розвитку та регіональні стратегії. Відносно новою формою взаємодії центральних і регіональних органів влади щодо реалізації заходів державної регіональної політики є угоди регіонального розвитку. Статті 7 та 8 Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” містять перелік заходів та характеристику основних принципів державного стимулювання розвитку депресивних територій.

Для територій, котрим надається статус депресивних, розробляється відповідна програма подолання стану депресивності. Вона має включати коротку характеристику депресивної території, аналіз причин депресивного стану, систему заходів центральних і місцевих органів влади щодо подолання стану депресивності, обсяги та джерела

фінансування, порядок здійснення моніторингу та оцінку очікуваних соціально-економічних результатів від її реалізації.

У світовій практиці для позначення системи заходів підтримки депресивних територій, поряд із поняттям “стимулювання розвитку”, використовується поняття “санація”. Останній із термінів частіше вживається для характеристики системи спеціальних заходів, котрі запроваджуються для відновлення діяльності виробничих об’єктів (наприклад злиття підприємств, збільшення банківських кредитів тощо). Оскільки “санація” у перекладі з латинської мови означає видужування або оздоровлення, то за аналогією, цей термін почали активно використовувати і в регіоналістиці, зокрема для характеристики заходів “порятунку” проблемних територій.

За визначенням Я.В. Шевчука під санацією депресивних територіальних суспільних систем слід розуміти “... сукупність запланованих і здійснюваних державними та іншими структурами найрізноманітніших заходів, спрямованих на оздоровлення соціально-економічного стану цих систем, зокрема на гальмування негативних тенденцій їх поступу з метою активізації соціально-економічного розвитку у найближчій перспективі” [14, с. 33].

Питання санації депресивних територій є складовою частиною державної регіональної політики, а тому вони мають узгоджуватися з її основними цілями та завданнями. Перші заходи підтримки проблемних територій були запроваджені у В.Британії, де власне вперше і було вжито термін “депресивні території”. На сьогодні система підтримки територій, котрі вважаються проблемними, набула практичного застосування у більшості країн світу. Заходи, котрі використовуються для стимулювання розвитку депресивних територій, зазвичай подібні. До них відносяться: державні гранти, субсидії, цільові програми розвитку окремих територій, підтримка підприємництва, зменшення відсоткових і податкових ставок, перепідготовка кадрів, створення територій зі спеціальним економічним режимом тощо. Світовий досвід свідчить, що застосування подібних заходів не завжди дає однаковий, позитивний результат. Зазвичай більш успішно реалізуються ті проекти, які мають чітке обґрунтування та спрямовані на конкретне територіальне утворення.

Намагання науковців України розробити систему заходів подолання існуючих регіональних диспропорцій з урахуванням світового досвіду знайшло своє втілення у трьох формах: 1) розробка цільових програм соціально-економічного розвитку окремих територій (Полісся, Поділля, Донбас); 2) створення спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку; 3) активізація транскордонного співробітництва, зокрема створення єврорегіонів. На жаль, у силу різних причин вони не дали очікуваних результатів. Цільові програми “Полісся”, “Поділля”, “Карпати” так і не були виконані через брак фінансування. При створенні, та особливо при функціонуванні спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку, були допущені численні зловживання, пов’язані з уникненням оподаткування, що стало підставою для прийняття Кабінетом Міністрів України рішення про їх закриття. Транскордонне співробітництво найбільш активно реалізується через програму створення єврорегіонів, хоча деякі з них існують лише формально.

Через ототожнення понять “старопромисловий регіон” та “депресивна територія” більшість заходів санації проблемних регіонів розроблялися для територій зі структурними проблемами в економіці. Активізація досліджень із проблематики розвитку сільських територій розпочалася у країнах Європи у 70-х роках ХХ ст., що було обумовлено посиленням аграрної складової у розвитку ЄС після вступу до нього держав із високою часткою аграрного сектору у структурі економіки. На сьогодні розв’язання проблем сільських депресивних територій є важливою складовою регіональної політики країн ЄС.

В Україні проблематика депресивності окремих територій особливо гостро постала у середині 90-х років ХХ ст., що стало негативним наслідком економічних трансформацій цього періоду. При існуванні різних типів депресивних регіонів, особливої уваги заслуговують сільські території, де зuboжіння населення, депопуляційні процеси, безробіття

досягли критичних масштабів.

Вивчення багатьох аспектів соціального розвитку сільських територій набуло поширення ще на початку 90-х років ХХ ст. Під керівництвом Л.О. Шепотько була створена наукова школа, об'єктом дослідження якої виступав не аграрний сектор, а саме сільські території. Результати досліджень науковців даної школи викладені у кількох ґрунтовних працях [11,12,15], численних наукових статтях.

За останні роки в Україні простежується суттєва еволюція наукових підходів до аналізу та оцінки розвитку сільських територій. Це обумовлено кількома обставинами, головними серед яких є: 1) урахування світового досвіду розв'язання проблем сільських територій; 2) зміна ролі аграрного сектору в постіндустріальній економіці; 3) розширення функцій сільських територій; 4) відмова від ототожнення аграрного комплексу та сільських територій; 5) пошук нової концепції сільського розвитку.

На сьогодні сільські депресивні території, поряд з промисловими районами та містами обласного підпорядкування, є різновидом проблемних територій. Під депресивними аграрними територіями слід розуміти сільські райони, які характеризуються високою часткою зайнятих в аграрному секторі, високим рівнем безробіття, депопуляцією, низькими доходами населення і відсутністю власних резервів для соціально-економічного відродження.

Упродовж багатьох років розвиток сільських територій ототожнювався з розвитком аграрного сектору і був ним детермінований. Попри прийняття ще 1990 р. Закону України “Про пріоритетний розвиток села та агропромислового комплексу в народному господарстві України”, питання функціонування сільських територій недооцінювалися. Фінансові дотації виділялися насамперед або господарюючим суб'єктам, або окремим галузям, мотивуючи це тим, що через розвиток аграрного сектору будуть створені належні умови для проживання сільських мешканців. Трансформація економічних відносин, зокрема запровадження ринкової системи господарювання, змусила колективні суб'єкти господарювання відмовитися від невласливих їм функцій з утримання закладів сфери послуг, що пришвидшило закриття на селі об'єктів соціальної інфраструктури та погіршення умов життя сільських мешканців. Через законодавчу невнормованість питань комунальної власності місцеві громади фактично були позбавлені бази оподаткування. Аналогічна ситуація склалася і в питаннях фінансування місцевими бюджетами поточних витрат на утримання соціальної інфраструктури села, оскільки Закон України “Про місцеве самоврядування” не визначає фінансові механізми їх наповнення.

Порівняння європейських підходів політики стимулювання розвитку сільських проблемних територій з аналогічними заходами, що здійснюються в Україні, дає підстави визначити такі найбільш проблемні моменти їх реалізації: 1) недосконалість законодавчої бази; 2) незавершеність адміністративно-територіальної реформи; 3) низька дієвість принципів регіональної політики; 4) надмірна децентралізація влади та фінансових ресурсів; 5) низька активність низових громад. Крім того, у країнах ЄС запроваджена практика одночасної підтримки і сільських територій, і вразливих категорій сільського населення.

Сучасна система заходів санації сільських депресивних територій, з одного боку, має враховувати світовий досвід розв'язання подібних проблем, з іншого – базуватися на пануючій у країні концепції розвитку сільських територій. Крім того, при її розробці необхідно враховувати причини депресивності, рівень гостроти депресії, фінансові можливості держави та активність органів місцевого самоврядування. Враховуючи різну причину депресивності сільських територій, не може бути єдиного рецепту щодо її подолання.

Концептуальні засади сучасної політики розвитку сільських територій викладені у роботах О. Павлова, П.Т. Саблука, В.В. Юрчишина, І.В. Прокопи, О. Онищенко. На відміну від попередніх років, коли поняття “сільські території” ототожнювалося з поняттям “аграрна

політика”, сучасна парадигма сільського розвитку виходить із поліфункціональності, системності та багатоелементності сільських територій.

Загальна модель санації сільських депресивних територій має включати такі етапи як аналіз причин виникнення депресивного стану, визначення мети та цілей санації, програму санації тощо (рис. 1).

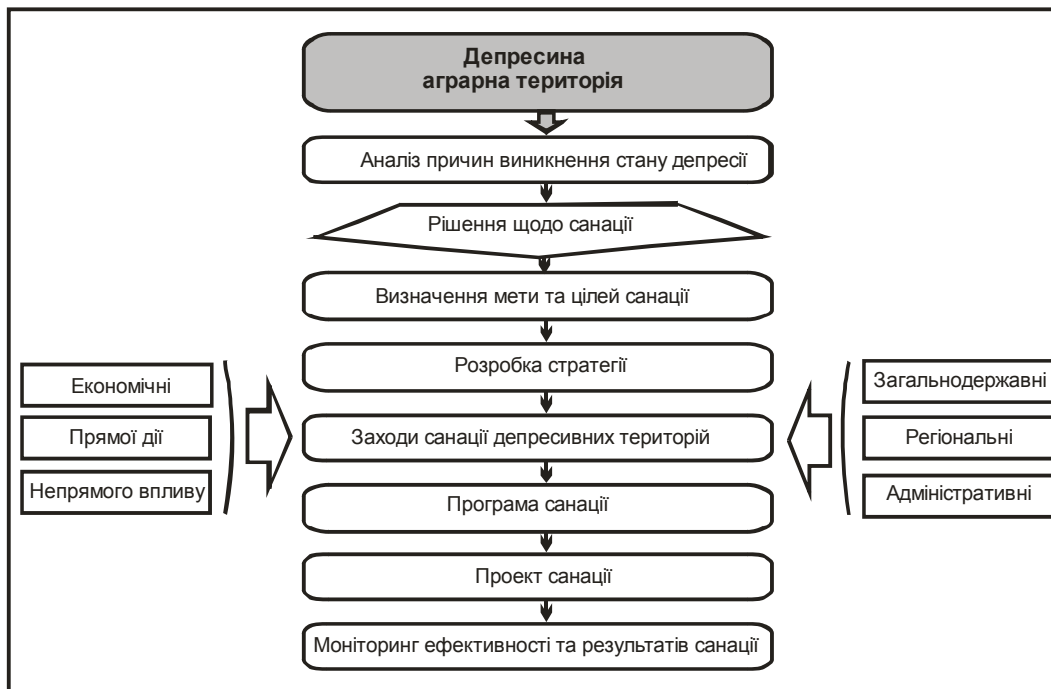


Рис. 1. Принципова модель санації сільських депресивних територій

Загалом система заходів санації сільських депресивних територій має відповідати вимогам, що висувуються до розробки програм подолання стану депресивності окремих територій, цільових програм соціально-економічного розвитку регіонів, узгоджуватися із цілями та завданнями державної регіональної політики і регіональними стратегіями. Тобто вона має одночасно поєднувати загальну процедуру й типову систему дій санації та заходи регіонального характеру, котрі формуються з урахуванням місцевих особливостей та причин формування депресивних територій.

Виходячи із системної сутності сільських територій, заходи їх санації мають бути спрямовані на активізацію розвитку виробничо-господарського комплексу, інженерної та соціальної інфраструктури, людських ресурсів та власне самої території. Система найважливіших заходів санації сільських депресивних територій відображена на рис. 2. Коротко зупинимося на їх характеристиці.

Навіть з урахуванням концепції багатфункціональності села варто визнати, що системоформуючою основою сільських територій є аграрний сектор. Відтак важливу роль у відродженні сільських депресивних територій мають відігравати ті заходи, які направлені на активізацію виробничої бази села. Такими є: посилення технічної оснащеності сільського господарства, запровадження сучасних інноваційних технологій у рослинництві та тваринництві, удосконалення системи державної фінансової підтримки аграрного сектора. Щодо останнього, то дискусійним залишається питання про доцільність прямих державних дотацій. З одного боку, оскільки йдеться про депресивні території, то державна підтримка суб'єктів господарювання виглядає цілком доречною, з іншого, як стверджують російські науковці, "...“лобова” боротьба з депресією, особливо шляхом штучної реанімації малоефективних та стагнуючих виробництв, малоефективна" [2, с. 107]. Відтак слушною є

пропозиція науковців-аграріїв про перехід від прямого до непрямого впливу держави на розвиток аграрного сектору через податкове регулювання, квотування, антимонопольні заходи, кредитування, державний лізинг, страхування [8, с. 43].

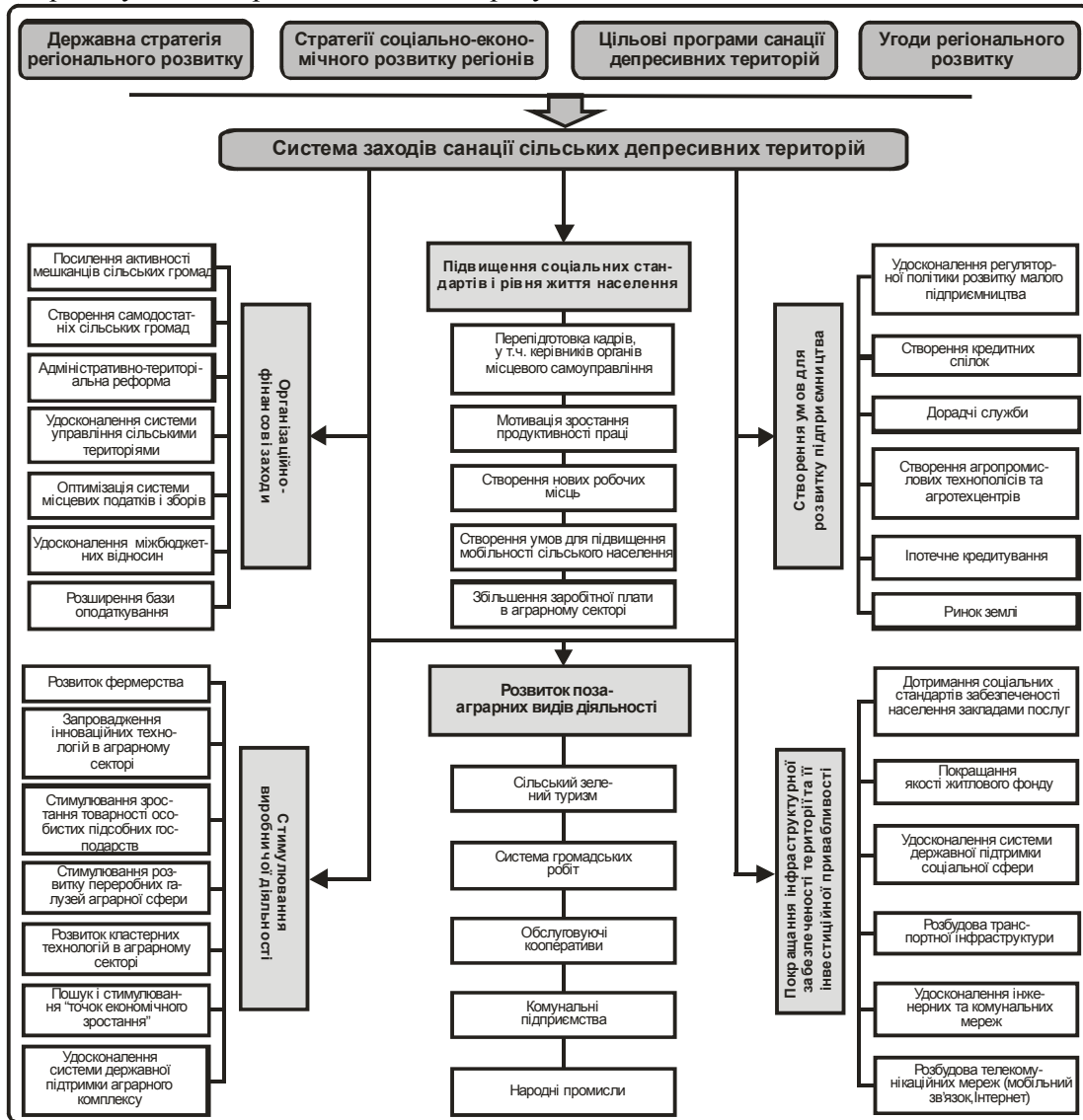


Рис. 2. Система заходів санації сільських депресивних територій

Із стимулюванням розвитку аграрного сектору тісно пов'язана проблема формування ринку землі. Невирішеність даного питання гальмує ринкові перетворення на селі, породжує "тіньовий" перерозподіл земельних ресурсів, позбавляє сільських жителів та місцеві громади ймовірних надходжень від оподаткування землі, оренди паїв тощо.

У контексті забезпечення альтернативної зайнятості на селі, розширення ринку праці, важливу роль мають відігравати заходи санації, які спрямовуються на активізацію розвитку підприємництва та створення позааграрних видів діяльності, зокрема формування обслуговуючих кооперативів, комунальних служб, агросадіб (сільський зелений туризм), дорадчих служб, агротехцентрів тощо.

Важливим стимулюючим чинником розв'язання проблем сільських депресивних територій залишається удосконалення міжбюджетних відносин. На сьогодні в Україні склалася надмірна централізація фінансових ресурсів. У розпорядженні місцевих бюджетів залишаються незначні кошти, які не лише не дозволяють забезпечувати сталий розвиток

сільських територій, а й виконувати органами місцевого самоврядування покладених на них функцій. Податкова система сформована таким чином, що органи місцевого самоврядування не зацікавлені у розширенні податкової бази, оскільки навіть із коштів, котрі зібрані на певній території понад норму, у розпорядженні міських і районних бюджетів залишається лише 37,5%, тоді як до державного бюджету направляється 50% [5, с. 91].

Із чотирьох головних податків (податок на додану вартість, на прибуток підприємств, податок з доходів фізичних осіб, акцизний збір), які забезпечують лівовому частку доходів державного бюджету, до бюджетів місцевого самоврядування зараховуються лише 25% податку з доходів фізичних осіб. І хоча до доходів місцевих бюджетів належить 15 податкових та неподаткових надходжень, місцеві податки та збори, плата за землю, сумарно вони складають незначну величину. Прикладом може слугувати структура бюджету Борзнянського району Чернігівщини (табл. 1) з якої видно, що скажімо частка місцевих податків і зборів становить у ньому лише 2,2%.

Таблиця 1.

**Структура бюджету Борзнянського району Чернігівської області
по власних доходах за 2006 р*.**

Назва доходів	Структура бюджету, %	Назва доходів	Структура бюджету, %
Податок з доходів фізичних осіб	63,8	Місцеві податки та збори	2,2
Адміністративні штрафи та санкції	0,2	Плата за ліс	0,6
Плата за землю	7,0	Єдиний податок	13,6
Податок на промисел	0,2	Плата за оренду приміщень	0,4
Плата за торговий патент	0,9	Державне мито	2,1
Плата за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності	0,2	Фіксований сільськогосподарський податок	8,8

*Розраховано за даними Борзнянської податкової інспекції

Ще одним важливим напрямком санації сільських депресивних територій, можливості якого використовуються недостатньо, є оптимізація податкових надходжень від використання землі. У структурі бюджетних надходжень більшості адміністративних районів України питома вага плати за землю становить 7-10%. У розвинених державах світу саме земельний податок виступає одним із головних джерел наповнення місцевих бюджетів.

Серед заходів санації депресивних аграрних територій, котрі пов'язані з покращанням рівня життя населення, подоланням бідності, підвищенням інвестиційної привабливості сільської місцевості, ключова роль відводиться удосконаленню інфраструктурного забезпечення сільських територій (дороги, телекомунікації, газо- та водопостачання тощо), посиленню територіальної мобільності сільського населення, мотивації зростання продуктивності праці, перепідготовці кадрів. Поєднання сільського способу життя із сучасним рівнем обслуговування та благоустрою буде стримувати відтік населення з сільських територій.

Пошук шляхів покращання соціальної сфери села є предметом дослідження багатьох науковців. Трансформації зазнають і підходи до вирішення даної проблеми. Якщо в середині 90-х років XX ст. ставка робилася винятково на державну підтримку, то тепер розглядаються й альтернативні види фінансування. Оскільки сільські депресивні території характеризуються зазвичай малою людністю сільських поселень, їх територіальною розосередженістю, то пошук оптимальних варіантів організації обслуговування населення таких територій потребує нестандартних рішень (розвиток виїзного обслуговування, програми "Шкільний автобус" тощо).

Відповідно до вимог часу, а також враховуючи складність проблеми подолання стану депресивності окремих територій, удосконалення потребує й система управління сільськими територіями. На сьогодні вона здійснюється за ступеневим принципом – місцева громада, районна, обласна ланки. Управління окремими сферами сільських територій розпорошено

між кількома відомствами, в результаті чого втрачається його системність. Очевидно слушною є пропозиція М.Й. Маліка про створення Агентства з сільського розвитку, яке б підпорядкувало собі координацію та контроль за виконанням заходів комплексного розвитку сільських територій [7, с. 54].

Розв'язання проблем сільської депресивності потребує запровадження альтернативних підходів до їх санації. До числа таких підходів можна віднести кластерні технології. Їх сутність полягає в переході від галузевої організації агропромислового виробництва до горизонтальної інтеграції з формуванням сітєвих структур. При цьому у сільській місцевості, як вважає М.Ф. Кропивко, можливим є формування як агропромислового, так і соціально-економічного кластерів [4, с. 57].

У процесі пошуку ефективних шляхів санації сільських депресивних територій суперечливим залишається питання оптимізації поселенської мережі. Депресивні території характеризуються незначною щільністю населення та подрібненою поселенською мережею. Питання про збереження усіх дрібних сільських поселень чи відмову від їх подальшої підтримки залишається риторичним. На сьогодні у наукових колах переважаючою є позиція, яка передбачає повне збереження сільської поселенської мережі у процесі трансформації сільських територій. Водночас заходи підтримки малолюдних сільських поселень не повинні суперечити природному стану речей, а базуватися на природних еволюційних закономірностях регіонального розвитку. Частково цю проблему можна було б вирішити шляхом проведення адміністративно-територіальної реформи.

Серед заходів санації сільських депресивних територій важлива роль відводиться оптимізації територіальної організації розселення. Формування базових, опорних центрів у сільській місцевості, дозволить наблизити послуги до населення, створити комфортні умови для проживання сільських мешканців. Зазначені заходи не є новими для України, оскільки ще в середині 70-х років XX ст. були розроблені принципи ступеневої організації сфери послуг на селі (Г.М. Рогожин). На сьогодні можливі різні варіанти організації опорних центрів. Так В.П. Рябоконь пропонує створювати у сільській місцевості агломерації, у яких має тісно поєднуватися організаційно-технологічна діяльність сільських поселень у зоні виробництва сільськогосподарської продукції, організація її заготівлі, транспортування та зберігання із сферою промислової переробки [10, с. 6]. У Білорусі ключовою формою територіальної організації сільського розселення визнано агромістечка. У прийнятій до реалізації "Державній програмі відродження та розвитку села на 2005-2010 рр." агромістечками прийнято вважати населені пункти, у яких створена виробнича та соціальна інфраструктура на рівні соціальних стандартів (центральне та локальне водозабезпечення, дороги з твердим покриттям, медичні та освітянські установи, філії районних підприємств житлово-комунального сектору, заклади культури тощо). Згідно даної програми до 2010 р. планується створити 1481 агромістечко.

З-поміж заходів санації депресивних територій особливої уваги заслуговують ті з них, яким раніше не приділялася належна увага. Йдеться про посилення громадянської активності сільського населення, зростання ініціативи органів місцевого самоврядування у відродженні сільських територій. Безініціативність, байдужість, зневіра у покращання ситуації, відсутність мотивації до праці є типовими ознаками поведінки сільського населення депресивних територій. Водночас досвід провідних країн світу свідчить про те, що ініціативність місцевих громад може відігравати провідну роль у відродженні проблемних територій. У контексті розв'язання даного питання в умовах України найбільш важливими є такі заходи як підвищення кваліфікації персоналу органів місцевого самоврядування, формування нової генерації менеджерів із управління сільськими територіями, посилення ролі сільських громад в організації співпраці з бізнес-структурами, керівниками новостворених агроформувань, у залученні їх фінансових та інших ресурсів для розв'язання проблем сільської місцевості.

Викладена вище характеристика заходів санації сільських депресивних територій є далеко неповною і потребує подальшого удосконалення. Водночас аналіз законодавчо-нормативної бази, державних та регіональних стратегій розвитку окремих територій, свідчить про те, що навіть зазначені заходи не знайшли в них належного відображення. До цього часу в Україні немає офіційно оприлюдненого переліку сільських депресивних територій, фінансові ресурси, що виділяються у державному бюджеті на вирішення проблем регіональної депресивності, не відповідають вимогам Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” (0,2% доходної частини державного бюджету країни). У проекті програми “Основні завдання та заходи державної політики на 2009 р.” містяться загальні положення про необхідність державної підтримки депресивних територій та розробку програм подолання стану депресивності окремих територій.

Стратегії соціально-економічного розвитку окремих регіонів, які розроблені для Донецької, Харківської, Волинської, Чернігівської та інших областей на період до 2015 р., також не містять конкретних заходів санації сільських проблемних територій. Наприклад серед семи пріоритетних напрямків “Стратегії соціально-економічного розвитку Чернігівської області” немає такого, який би стосувався сільських територій загалом чи депресивних територій зокрема. Окремі заходи стимулювання розвитку сільських територій містяться у розділах, де йдеться про розвиток людського потенціалу, соціальної сфери та туризму, а також формування високопродуктивного агропромислового комплексу. Це свідчить про те, що сільські території доки-що не стали об’єктом державної політики.

Аналіз наукової літератури, законодавчо-нормативної бази з проблем розвитку сільських депресивних територій дозволяє зробити такі висновки.

1. Сільські території України, у силу різних причин, переживають системну кризу, проявом якої є висока депопуляція, зубожіння населення, занепад соціальної сфери, посилення регіональної асиметричності за показниками соціально-економічного розвитку. Найбільшої уваги науковців та практиків заслуговують депресивні території в межах яких зазначені процеси досягли критичної межі.

2. Законодавчі аспекти активізації розвитку депресивних територій виписані в Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів”. Водночас у них розкриваються лише загальні механізми підтримки депресивних територій без урахування їх типу, рівня гостроти депресії, причин її формування тощо. Крім того, цей закон містить суттєві вади, які, наприклад, не дозволяють здійснити навіть делімітацію депресивних територій.

3. Економічні трансформації в аграрному секторі, в суспільному розвитку, поряд із складністю розв’язання проблем депресивних територій, обумовлюють потребу у розробці нової системи їх санації. Вона має виходити із нової концепції розвитку сільських територій, зокрема з позицій багатофункціональності села та сталого розвитку сільських територій.

4. Система заходів санації сільських депресивних територій має відповідати вимогам, котрі висуваються до розробки програм подолання стану депресивності окремих територій, цільових програм соціально-економічного розвитку регіонів. Водночас поряд із типовими механізмами, вона має включати заходи регіонального характеру, котрі формуються з урахуванням місцевих особливостей та причин формування депресивних територій.

5. Виходячи із системної сутності сільських територій, заходи їх санації мають бути спрямовані на активізацію розвитку виробничо-господарського комплексу, інженерної та соціальної інфраструктури, людських ресурсів та власне самої території. Попри визнання урядовцями гостроти проблематики сільських територій, останні доки-що не стали об’єктом цілеспрямованої державної політики.

Література:

1. Герасимчук З.В., Галушак В.Л. Політика розвитку проблемних регіонів: методологічні засади формування та реалізації: Монографія. – Луцьк: Надстир’я, 2006. – 248 с.
2. Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии. – М.:Наука, 1991. – 168 с.

3. Коломійчук В.С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегія розвитку). – Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. – 440 с.
4. Кропивко М.Ф. Кластерний підхід до управління сільським розвитком// Економіка АПК. - №5, 2008. - С. 55-58.
5. Корчинський В.Є, Колодій С.Ю. Реалізація принципів вирівнювання та економічної ефективності при організації між бюджетних відносин// Фінанси України. - №2, 2004. - С 84-93.
6. Лексин В., Швецов А. Приоритеты региональной политики. Депрессивные территории и механизмы их санации // Российский экономический журнал. - №1, 1995. – С. 31-39.
7. Малік М.Й. До питання сталого розвитку сільських територій// Економіка АПК. - №5, 2008. - С. 51- 55.
8. Положенко Д.В. Прямі та непрямі форми державної підтримки сільськогосподарських підприємств// Економіка АПК. - №5, 2008. - С. 40-45.
9. Прокопа І.В., Половинко І.К. Напрями і механізми подолання соціального занепаду села.- Економічні та соціальні аспекти розвитку АПК і сільських територій //Зб. наук. праць. – Вип. 1. – К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2004. – С. 6-20.
10. Рябоконь В.П. Основні напрямки соціально-економічної перебудови та розвитку українського села// Економіка АПК. - №6, 2008. - С. 3-7.
11. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – У 2-х томах. – Т. 1. – Потенціал сільського сектора/ Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін. – К.: Інститут економіки НАН України, 2000. – 396 с.
12. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т 2. Соціальні ресурси сільських територій /Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яровий. – К.: Інститут економіки НАН України, 2003. – 466 с.
13. Слава С., Самборський Д., Сегварі П., Дацишин М. Розвиток економічно проблемних територій: міжнародний досвід// Проект партнерства Канада-Україна “Регіональне врядування та розвиток”. – К.: В-во “К.І.С.”, 2007. – 144 с.
14. Шевчук В.Я. Механізм санації депресивних територіальних суспільних систем в контексті формування регіональної політики. – Львів, 2004. – 63 с.
15. Шепотько Л., Мотрунич Д., Прокопа І., Максимюк О. Визначення сільських населених пунктів, що потребують державного протекціонізму. – Проекти нормативних і методичних матеріалів. – К.: Інститут економіки НАНУ, 1998. - 119 с.

Summary:

Mikola Baranovsky. SANITIZATION OF THE DEPRESSED AGRARIAN TERRITORY OF UKRAINE: CURRENT CONDITION AND TRACTS OF THE IMPROVEMENT.

The scientific analysis of the basic machinery of stimulation the development of the agrarian depressed territories is made; on example of Ukraine the system model of their sanitization is grounded.

Надійшла 06.10.2008р.

УДК 911.3: 631.115.1

Сергій ГРЕКОВ

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Формування і становлення ринкових відносин в аграрному секторі економіки України об'єктивно зумовлюють розвиток його багатуокладності, в основу якої покладено принципи рівних можливостей, здорової конкуренції та ділового співробітництва між різними формами власності й господарювання.

В даний час набуває все більшого значення виробництво сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах. Склалася стійка тенденція розширення в них площ землекористування, збільшення чисельності поголів'я худоби, підвищення продуктивності виробництва.

У процесі аграрної реформи було передбачено підвищення ролі цієї форми господарювання. Декретом Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 року „Про приватизацію земельних ділянок” встановлено порядок передачі у приватну власність земельних ділянок, наданих громадянам для ведення особистого господарства, будівництва і обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибна ділянка),

садівництва, дачного та гаражного будівництва у межах норм встановлених Земельним кодексом.

Для ведення особистого селянського господарства згідно із Земельним кодексом України (2001 р.) громадянам передаються безплатно у власність земельні ділянки площею не більше 2,0 га і розмір земельних ділянок цих господарств може бути збільшений у разі одержання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) [2].

Особисті селянські господарства (ОСГ) – це форма ведення сільськогосподарського виробництва сім'єю на відведений їй у власність, постійне чи тимчасове користування ділянці землі для виробництва продукції рослинництва і тваринництва. Вони репрезентують собою в ідеалі вторинну, тобто додаткову до основної роботи, зайнятість громадян, що базується на їхній власності на землю та інші засоби виробництва. Але останнім часом, коли у сільській місцевості виникло і зростає безробіття, для багатьох сільських жителів – не лише пенсіонерів – селянські подвір'я є єдиним місцем прикладання праці, вагомим джерелом самозабезпечення та одержання прибутку.

На початок 2006 року в Україні нараховувалося майже 22,5 млн. власників землі та землекористувачів, з яких 5,7 млн. громадян мали особисті селянські господарства, середньою площею 0,70 га сільгоспугідь. Решта користувачів землі – це власники присадибних ділянок (9,8 млн.), ділянок для садівництва (2,7 млн.), для городництва (2,6 млн.), для дачного та гаражного будівництва (1,3 млн.) тощо [4].

Переломними для України стали 1991-1992 роки, коли земельні ділянки в ОСГ були збільшені до 0,5 га, ліквідовані обмеження на граничні розміри в 0,25 га ділянок для сімей, які не працювали в колективних господарствах.

У результаті площі сільськогосподарських угідь у володінні та користуванні громадян зросли по Україні від 2669,1 тис. га у 1990 році до 12798,6 тис. га у 2006 році, або у 4,8 рази. Питома вага цих господарств у загальній площі сільськогосподарських угідь становить 34,0%, у тому числі ріллі 29,6% (див. табл. 1) [1].

Розмір земельних ділянок для ведення ОСГ за площею сільськогосподарських угідь у середньому по Україні зріс від 0,27 га в 1990 році до 0,7 га у 2006 р. Таке розширення землеволодіння і землекористувань громадян відбулося за рахунок безплатного надання їм у власність і користування земельних ділянок, вилучених у колективних, державних та інших сільськогосподарських підприємств і включених у фонд земель запасу й до резервного фонду населених пунктів.

У 2006 р. особисті селянські господарства виробили 64,6 % усієї валової продукції галузі, причому в них було зосереджено лише 16,8 % усієї площі сільськогосподарських угідь України. У 2006 р. в господарствах населення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь становило 268,1 тис.грн., а в сільськогосподарських підприємствах – 26,9 тис.грн., або в 10 разів менше. Це свідчить про фінансове „знекровлення” і повну руйнацію матеріально-технічної бази колективних сільськогосподарських підприємств. Водночас слід зауважити, що господарства населення використовують частину ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств [5].

Продовольча криза, пік якої в Україні припадав на 1991-1993 рр., змусила значну частину міських мешканців зайнятись допоміжним сільськогосподарським виробництвом для заповнення сімейного харчового балансу. Стався різкий стрибок у кількості сімей, яким надано право використовувати колективні городи. Загальна кількість городніх ділянок досягла в 2006 році 4036 тис. одиниць, а їх площа становить 423 тис.га. Пересічний розмір городів становить від 0,08 до 0,12 га, розміри городніх наділів зростають в напрямку віддалення від міських поселень. Дослідження показують, що колективне садівництво і городництво майже на 15 % забезпечує міських мешканців овочами, фруктами та ягодами, картоплею.

На відміну від великих колективних господарств, у приватному секторі (фермерські,

ОСГ, колективні сади і городи та дачні ділянки) переважає ручна праця і вирощування трудомістких рослинницьких культур (овочі, ягоди, картопля). За даними статистичного щорічника України пересічне число зайнятих за рік на 100 га сільгоспугідь в усіх категоріях господарств по Україні становить 77,1 осіб. У господарствах суспільного сектору цей показник становить 10,7 осіб, в особистих селянських господарствах – 401,7 осіб, фермерських – 11,1 осіб, в колективних садівничих і городніх товариствах – майже 1000 осіб [4].

Таблиця 1

**Площа сільськогосподарських угідь, яка знаходиться в користуванні
та володінні особистих селянських господарств (тис. га) [1]**

на кінець року

Показники	Рік						
	1990	1995	1999	2000	2001	2004	2006
Всього	2669,0	5588,6	6243,2	8543,4	9736,0	10938,9	12798,6
Питома вага у загальній площі сільськогосподарських угідь, %	6,5	13,7	15,5	22,2	25,5	28,9	34,0
У т. ч. знаходяться під: особистими господарствами та присадибними ділянками	2476,4	3875,0	4029,9	4323,8	4522,4	4585,8	4631,3
Ділянками для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	-	-	427,5	2306,7	3261,4	4396,6	6215,5
Колективними та індивідуальними садами	127,4	177,3	180,4	180,3	181,4	180,9	180,8
Колективними та індивідуальними городами	65,2	334,9	299,9	299,6	275,3	260,9	250,9
Ділянками для сінокосіння та випасання худоби	-	1198,7	1303,0	1429,5	1489,4	1507,6	1514,4
Іншими ділянками (для дачного будівництва та здійснення несільськогосподарської діяльності)	-	2,7	2,5	3,5	6,1	7,1	5,7

В даний час типове особисте селянське господарство України виробляє біля 50 видів рослинницької та 8 видів тваринницької продукції. Такої величезної кількості видів рослинницької і тваринницької сільськогосподарської продукції не вирощує жоден фермер в країнах з розвинутою ринковою економікою. Це обумовлено тим, що особисті селянські господарства населення в Україні розраховують головним чином на самозабезпечення продуктами харчування, та меншою мірою – на товарне виробництво [3].

У зв'язку з розширенням посівних площ в ОСГ зросли обсяги виробництва таких культур, як зернові, цукрові буряки, соняшник, яких до початку реформи вирощували у дуже малих кількостях. Таким чином в загальній площі посівів зернових культур частка ОСГ України за останнє десятиріччя помітно збільшилася: якщо в 1995 р. вона складала 392,7 тис. га, або 2,7%, то в 2006 р. відповідно 1193,0 тис. га або 9,6%. Приріст валового збору зерна протягом 2005-2006 рр. в цьому секторі господарств становить 250,9 тис. т, з них 217,8 тис. т (86,8%) отримано від збільшення площі посіву та 33,1 тис. т (13,2%) – від підвищення урожаю на 0,3 ц з 1 га. Тобто збільшення виробництва зерна в ОСГ населення відбувається за рахунок екстенсивного чинника, в основному шляхом розширення посівних площ. У господарствах населення значно вища врожайність цукрових буряків ніж у сільськогосподарських підприємствах. Це є свідченням того, що в них вищий рівень агрокультури, значно менші втрати вирощеної маси буряків. Характерно, що різниця в урожайності коренів щорічно зростає. Якщо в 1995 р. урожайність їх в ОСГ України була на 12,3% меншою ніж в сільськогосподарських підприємствах, то в 2006 р., навпаки, в ОСГ була в 1,9 раза вищою, ніж у громадських сільськогосподарських підприємствах.

Водночас вирощування картоплі, овочів, плодово-ягідної продукції практично повністю перейшло в ОСГ і базується поки що на застосуванні ручної праці, має екстенсивний

характер, тобто розвивається за рахунок збільшення площі землі в обробітку на примітивній технологічній базі. Таким чином поступове скорочення виробництва картоплі в громадських сільськогосподарських підприємствах компенсувалось зростанням її в господарствах населення. Загальна площа посіву картоплі в усіх категоріях господарств залишається відносно стабільною і займає понад 1,5 млн. га, а частка їх посівів в ОСГ населення складає 97,8%. Зосередженість площ посіву в цій категорії господарювання обумовлена тим, що картоплю вирощує населення з метою самозабезпечення. В умовах кризової економіки та низької платоспроможності людей така можливість самозабезпечення пом'якшує негативні соціальні наслідки проблеми продовольства і частково є гарантом продовольчої безпеки держави. Що ж до виробництва овочів в Україні, то за останні роки відбулися істотні зміни у їх розміщенні. Так, збільшення надходження овочевої продукції від особистих селянських господарств населення в 2006 р. порівняно з 1995 р. на 144,1%, тоді як від громадських сільськогосподарських підприємств воно зменшилося на 81,6%. Частка ОСГ у структурі виробництва овочів у 2006 р. зросла порівняно з 1995 р. на 55,4% і склала 82,3% від загального валового збору овочів.

Рівень господарювання на ділянках ОСГ значною мірою залежить від рівня розвитку господарств суспільного сектора. Чим краще розвинений суспільний сектор виробництва, тим більше можливості для розвитку взаємовигідних відносин із ним селянських господарств.

Відомо, що у тваринницькій галузі власники ОСГ не могли б виробити таку кількість продукції на власній кормовій базі й використовують зерно та інші корми, одержані за різними шляхами у суспільному секторі. Крім того, вони надають допомогу селянським подвір'ям в обробітку землі, забезпеченні насінням, молодняком тварин, засобами боротьби з шкідниками та бур'янами.

Як один із найважливіших показників ефективності діяльності ОСГ розглянемо розвиток їхньої тваринницької галузі. Відомо, що починаючи з 1990 року, Україна втратила половину поголів'я великої рогатої худоби, в тому числі майже третину корів, близько половини поголів'я свиней та птиці. Але у селянських дворах кількість худоби збільшилася. Так на кінець 2006 року в ОСГ утримувалось близько 32,8 % голів великої рогатої худоби, у тому числі 50,3 % корів, 57,5 % – свиней, 66,8% – овець, 76 % птиці (див. табл. 2) [1].

На початок 2006 року в сільській місцевості України було зареєстровано 2484,8 тис. господарств населення, які займалися виробництвом молока і утримували на цей час 2954,8 тис. корів. В середньому на 100 дворів приходилося 119 корів.

Реформування аграрного сектора дало можливість розширити землекористування особистих селянських господарств і суттєво вплинуло на обсяги та структуру вироблюваної ними продукції, зокрема, постійно збільшувати виробництво молока. Якщо в 1990 р. в селянських подвір'ях утримувалося 2187 тис. корів, то на початок 2006 р. воно зросло на 768 тис., або 35%. На частку господарств населення в 1990 р. припадало 24% загального виробництва молока, в 2000 р. – 65%, а у 2006 р. що склало – 69,7%. Тобто господарства населення стали основними виробниками молочної продукції в Україні.

На початок 2006 р. в Україні налічувалось 3,1 млн. особистих селянських господарств, які вирощували 5960 тис. голів свиней. В 2006 р. частка вирощеної в них живої маси свиней становила від загального обсягу по країні понад 80% проти 47%, які були в 1990 році. Кількість виробленої в ОСГ свинини за вказаний період зменшилася з 978,8 тис. тонн до 751,6 тис. тонн, або на 23,2%. Така невідповідність пояснюється тим, що: після 1990 року відбулось скорочення обсягів вирощування свиней у всіх категоріях господарств більше як у два рази, в тому числі у громадських сільгосппідприємствах – в 6,4 рази, тоді як у приватному секторі – менше ніж на чверть. На даний момент часу, ОСГ у виробництві свинини займає провідне місце і постачає цієї продукції в 4 рази більше, ніж громадські сільськогосподарські підприємства.

**Поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств
(станом на 01.01.2005 року) [1]**

Вид тварин	Всі категорії господарств		Господарства суспільного сектора		Особисті селянські господарства		Селянські (фермерські) господарства	
	тис. голів	%	тис. голів	%	тис. голів	%	тис. голів	%
1990 рік								
ВРХ – всього	24623,4	100	21083,1	85,6	3540,3	14,4	-	-
У т. ч. корови	8378,2	100	6191,5	73,9	2186,7	26,1	-	-
Свині	19426,9	100	14070,9	72,4	5356,0	27,6	-	-
Вівці та кози	8418,7	100	7165,5	85,1	1253,2	14,9	-	-
Птиця	246104,2	100	132966,6	54,0	113137,6	46,0	-	-
2005 рік								
ВРХ – всього	11721,6	100	7849,5	67,0	3839,3	32,8	32,8	0,2
У т. ч. корови	5840,8	100	2886,9	49,4	2935,8	50,3	18,1	0,3
Свині	10083,4	100	4234,5	42,0	5799,5	57,5	49,4	0,5
Вівці та кози	2026,0	100	660,2	32,6	1354,2	66,8	11,6	0,6
Птиця	129475,1	100	30725,7	23,7	98372,0	76,0	377,4	0,3

На початок 2006 р. в Україні налічувалось 3,1 млн. особистих селянських господарств, які вирощували 5960 тис. голів свиней. В 2006 р. частка вирощеної в них живої маси свиней становила від загального обсягу по країні понад 80% проти 47%, які були в 1990 році. Кількість виробленої в ОСГ свинини за вказаний період зменшилася з 978,8 тис. тонн до 751,6 тис. тонн, або на 23,2%. Така невідповідність пояснюється тим, що: після 1990 року відбулось скорочення обсягів вирощування свиней у всіх категоріях господарств більше як у два рази, в тому числі у громадських сільгосп підприємствах – в 6,4 рази, тоді як у приватному секторі – менше ніж на чверть. На даний момент часу, ОСГ у виробництві свинини займає провідне місце і постачає цієї продукції в 4 рази більше, ніж громадські сільськогосподарські підприємства.

Розвиток птахівництва в Україні за 1990-2006 рр. дає можливість зробити певні висновки. Зокрема, поголів'я птиці та виробництво яєць в усіх категоріях господарств зменшилось за цей період майже в 2 рази. В тому числі в суспільному секторі поголів'я – в 5 разів, а виробництво яєць – в 3 рази. В ОСГ спад поголів'я птиці і виробництва яєць був значно меншим і виробництво яєць за цей період зросло в 1,7 рази. В 2004 р. поголів'я птиці у всіх категоріях господарств та господарствах громадського сектора зменшилось, а в особистих селянських господарствах воно стабілізувалося. В 2006 р. відбулося підвищення продуктивності птиці як у всіх категоріях господарств, так і в громадському та особистому селянському секторах, внаслідок чого виробництво яєць зросло. Питома вага ОСГ в загальному виробництві яєць склала в 2006 році 63 %.

Роль ОСГ в сучасних умовах вагома і на період реорганізації товарного сільськогосподарського виробництва на ринкових засадах буде певний час зростати. Необхідно усунути перешкоди у його розвитку. Як відомо, ОСГ з часів суцільної колективізації були зорієнтовані на виробництво різноманітної сільськогосподарської продукції для власного споживання. Функція самозабезпечення селянських сімей продовольством і сьогодні залишається основною для цих господарств, особливо в умовах різкого зменшення платоспроможності сільського населення. Більше того, для компенсації скорочення доходів від виробництва у суспільному секторі господарювання значна чисельність селян вимушена нарощувати товарність своїх особистих селянських господарств. Деяка частина ОСГ уже сформувалась як товаровиробники, що в свою чергу посилює їхню роль у розв'язанні продовольчого забезпечення міського населення через продовольчі ринки та споживчу кооперацію.

Поставити своє ОСГ на товарні рейки, тобто виробляти продукцію на продаж, громадян

змушує економічна ситуація в країні, коли реалізація вирощеної продукції на невеликих земельних ділянках для багатьох сільських і частково міських жителів стала чи не єдиним джерелом надходження коштів. За підрахунками статистичних органів прибутки від ОСГ у багатьох селянських сім'ях становлять до 80 % їхніх бюджетів.

ОСГ функціонують і розвиваються без державних інвестицій, використовуючи доходи та заощадження селян в умовах, коли зниження загальної купівельної спроможності населення України, а через це й попиту на сільськогосподарську продукцію створює чималі труднощі з реалізацією продукції сільськогосподарських виробників. Крім того, реалізація сільськогосподарської продукції їх здійснюється на ринку дрібними партіями, що спричиняє значні затрати часу населення та великі транспортні витрати.

Поліпшити ситуацію в даній справі мала б організація оптових закупівель сільськогосподарської продукції у населення на місці їх виробництва. З цією метою доцільно надати певні податкові пільги приватним сервісним підприємствам на 5-7 років.

Роботу в ОСГ можна віднести до „нестандартних” форм зайнятості населення. Ця форма роботи передбачає нижчий рівень соціального захисту і менші права в сфері зайнятості. У період реформування в аграрному секторі відбувається й відбуватиметься значне зростання частки нестандартної зайнятості.

Сьогодні в умовах зростаючого безробіття логічним було б, на нашу думку, зараховувати роботу в ОСГ при відповідних обсягах виробництва у трудовий стаж. Але розвиток дрібного виробництва сільськогосподарської продукції в ОСГ, який дав можливість реалізувати права особистості на володіння землею і створив умови для виживання сільського й міського населення при погіршенні соціально-економічних обставин і кризи, все ж таки не повинен бути основним шляхом розвитку й чинником підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

Особисті селянські господарства потребують державної підтримки, а саме: надання їм організаційно-правових основ, які б регламентували їхню діяльність і захищали від дискримінації, а також утворювали фінансово-кредитне, матеріально-технічне та інформаційне забезпечення.

Надія на створення класу підприємців на селі поки що не справджується – немає стартового капіталу в особистих селянських господарствах, хоча є вільна робоча сила. Адже в різних сільськогосподарських формуваннях були професіонали – трактористи, комбайнери, досвідчені хлібороби та тваринники, які з розпадом суспільного сектора АПК не мають роботи, і при наявності ресурсів можуть стати підприємцями.

Є ще одна проблема – забезпечення кормами худоби в особистих селянських господарствах. Якщо раніше кормами забезпечував в основному суспільний сектор, то тепер мають створюватися кооперативи селян з вирощуванням кормів для своєї худоби на орендованих землях.

Література:

1. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К.: ННЦІАЕ, 2005. – 292 с.
2. Земельний кодекс України, 2001 рік.
3. Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції / За ред. д. екон. наук, проф., акад. УААН О.М. Шпичака – К., 2001.
4. Статистичний щорічник України за 2004 рік. Державний комітет статистики України, К. – 2005. – 259 с.
5. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у XX ст. (географічний аспект) / За ред. Л.Г. Руденка. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.

Summary:

Sergij Grekov. PROBLEMS OF DEVELOPMENT AND EFFECTIVENESS OF PRIVATE AGRICULTURAL ECONOMIES FUNCTIONING.

Problems of private agricultural economies functioning are investigated as well as effectiveness of their functioning in conditions of modern market relations is studied.

Надійшла 04.11.2008р.

МОДЕЛІ СВІТУ В ТЕОРІЯХ І КОНЦЕПЦІЯХ ЗАХІДНИХ ВЧЕНИХ

Звернення до майбутнього завжди було в центрі уваги пізнавальної і прикладної діяльності людини. Аналізуючи ретроспективні погляди на майбутнє, як приклад одного з найдавніших уявлень про суспільний устрій, вчені наводять утопію Платона, згідно з якою державою управляють філософи [2, с. 8]. У наступні століття багато мислителів, зокрема такі як Ф. Бекон, Т. Мор, Т. Кампанелла, І. Кант, К. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен та інші висували різні утопічні теорії, у яких майбутнє суспільство визначали як суспільство рівних можливостей для всіх. У багатьох утопічних теоріях вони закликали не тільки до побудови досконалого суспільства, а й до об'єднання усіх людей і країн.

В 60-ті роки ХХ ст. на Заході значного поширення набули футурологічні прогнози, які прийшли на зміну класичним утопіям. Дослідження проблем майбутнього набуло колективного характеру в рамках національних інституцій і науково-дослідних центрів, які здійснювали розробку соціально-економічних, політичних, військово-стратегічних прогнозів розвитку окремих країн і світу загалом. Однак футурологія не виправдала покладені на неї надії, оскільки виявилася нездатною скласти реальний прогноз майбутнього. Деякі вчені відмовилися навіть від самого терміну "футурологія" і запропонували замінити його "соціальним прогнозуванням". Проте це не означало, що наука відмовилася від дослідження майбутнього. Якщо на початку футурологія намагалася точно передбачити майбутнє, то згодом розпочала дослідження альтернативних тенденцій розвитку.

У 70-х роках у наукових колах набули поширення песимістичні погляди на перспективи розвитку цивілізації. Песимістично налаштовані вчені заговорили про "кінець світу", "світову катастрофу", які призведуть до загибелі цивілізації унаслідок перенаселення планети, нестачі продуктів харчування, вичерпання природних ресурсів, забруднення середовища. Для того щоб перевірити, наскільки є реальними прогнози про економічну катастрофу, висловлені вченими в абстрактній формі, потрібні були емпіричні дослідження.

Історично перші кроки у дослідженні майбутнього людського суспільства за допомогою емпіричних моделей зробив Римський клуб. На першому засіданні Римського клубу, яке відбулося у 1968 р., було прийнято рішення про організацію проекту "Складне становище людства". Цей проект передбачав розв'язати два завдання:

1) отримати повніші знання про фізичні межі нашої планети і про те, як вони впливають на зростання кількості населення і розширення його діяльності;

2) виявити і дослідити найсуттєвіші елементи світової системи та їхній вплив на неї. У 1969 р. Е. Пестель, один з членів Римського клубу, запропонував досліджувати глобальну проблематику за допомогою емпіричних математичних моделей. Він був переконаний, що тільки результати емпіричних досліджень можуть вплинути на людей, які ухвалюють політичні й економічні рішення. Прикладом цьому слугує книга А. Печчеї "Перед безоднею", у якій в абстрактній формі висвітлено питання глобальної проблематики, і яка не привернула уваги.

У 1970 р. американський вчений Д. Форрестер запропонував метод аналізу системної динаміки, який ґрунтувався на тому, що поведінка системи залежить не тільки від поведінки елементів системи, а й від її структури, тобто взаємозв'язку між цими структурами [6, с 10].

У своїх доповідях вчені Римського клубу об'єднали теоретичні концепції "нового гуманізму", які розробили західні вчені на початку 60-х років, і системний підхід з новим інструментарієм дослідження - комп'ютерним моделюванням.

Більшість теоретиків Римського клубу дотримуються думки про те, що передбачити майбутнє неможливо. Цей погляд вони відстоюють у першій доповіді, у якій зазначають, що це "спроба не передбачити майбутнє, а проілюструвати основні динамічні тенденції розвитку комплексних систем при альтернативних варіантах поведінки" [3, с 135].

Як стверджують самі автори: "Наша модель побудована спеціально для дослідження п'яти головних тенденцій світового розвитку: швидкої індустріалізації, зростання кількості населення, збільшення нестачі продуктів харчування, виснаження запасів не відновлюваних ресурсів і деградації природного середовища" [3, с 21]. Розрахунки на ЕОМ показали, якщо наявні тенденції розвитку не змінити, то вони призведуть до глобальної кризи, оскільки зростання промислового виробництва і населення вступатимуть у протиріччя з обмеженістю природних ресурсів і збільшенням забруднення природного середовища.

У процесі подальшого дослідження припускали можливість на основі науково-технічного прогресу розв'язати проблеми зростання кількості населення, вичерпності природних ресурсів, контролю над навколишнім середовищем, підвищення продуктивності сільського господарства. Розрахунки на ЕОМ показали, що технологічні нововведення не знімають протиріччя між людською діяльністю і природним середовищем, бо якщо розв'язати проблему вичерпності природних ресурсів, то це призведе до надмірного забруднення середовища. Контроль над навколишнім середовищем спричинить зниження інтенсифікації сільського господарства, скорочення площ, придатних для його розвитку, а отже, до зменшення виробництва продуктів харчування, що в умовах збільшення населення призведе до катастрофи. Якщо і далі підвищувати продуктивність сільського господарства, то це призведе забруднення навколишнього середовища і глобальної катастрофи. Контроль над зростанням кількості населення теж не розв'яже кризи, оскільки у разі експоненціального росту промисловості зберігатиметься загроза виснаження природних ресурсів і забруднення природного середовища.

Кількісний підхід під час дослідження динаміки окремих елементів світової системи і взаємодії між ними дав змогу визначити співвідношення, які мають існувати всередині людського суспільства, а також між людським суспільством і природним середовищем, і побачити наслідки, до яких може призвести це співвідношення. Автори доповіді пропонують альтернативні шляхи розвитку світової системи, зокрема, переорієнтацію людства із зростання на рівновагу. Для цього вони пропонують:

- 1) стабілізувати населення на рівні 1975 р.;
- 2) продовжити ріст капіталу до 1990 р., а далі теж стабілізувати;
- 3) скоротити споживання ресурсів на жителя до 1/8 рівня 1970 р.;
- 4) зменшити забруднення середовища у 4 рази порівняно з 1970 р.

Тільки тоді можна досягнути стану "глобальної рівноваги", під якою автори розуміють динамічний розвиток людської діяльності, спрямований не стільки на виробництво, скільки на сферу послуг, підвищення освітнього рівня тощо.

Глобальну рівновагу запропоновано побудувати так, щоб кожна людина на Землі могла задовольнити свої матеріальні потреби і реалізувати свій індивідуальний потенціал [1, с 26].

Ідея "межі росту" і концепція "глобальної рівноваги" викликали гостру критику багатьох вчених. Вони зазначали, що світова рівновага може бути реальною тільки тоді, якщо у всіх країнах, що розвиваються рівень життя суттєво підвищиться як абсолютно, так і по відношенню до розвинених країн, і таке покращення не можна здійснити через реалізацію глобальної стратегії розвитку. У разі припинення дальшого росту країни, що розвиваються будуть приречені на злидні, голод і бідність.

Авторам доповіді приписують заклик до "нульового росту", хоч вони не наголошували на цьому понятті. Тільки наприкінці доповіді зазначено: "Розглянемо, яким буде світ за відсутності росту". Під словами "відсутність росту" автори доповіді розуміли світ, який "намагається досягти стану "глобальної рівноваги", за якого кількість населення й обсяги капіталу залишаються стабільними, а ті чинники, які можуть збільшити їх, підтримують у контрольованій рівновазі" [1, с 176].

Опоненти висловили думку про те, що в доповіді належно не враховано можливості розв'язання деяких проблем завдяки впровадженню досягнень науково-технічного прогресу.

Автори доповіді вважають, що науково-технічний прогрес може тільки відтермінувати кризу, оскільки серед світових проблем є такі, які не можна розв'язати тільки технічними засобами. "Наша модель показала, що технологічні нововведення під час розв'язання проблеми виснаження ресурсів або забруднення середовища, або нестачі продовольства не розв'язують головної проблеми - експоненціального росту складної системи. Спроби давати тільки найоптимістичнішу оцінку технологічним можливостям не запобігатимуть скороченню кількості населення й виробництва і не відведуть катастрофи, яка має відбутися у 2010 р." [1, с 145].

Критики зазначили про один недолік моделі – відсутність під час її побудови соціальних елементів. Однак, незважаючи на матеріальну орієнтацію моделі, отримані результати засвідчують необхідність внесення корінних змін в систему цінностей суспільства. Глибока диспропорція і порушення рівноваги між точними технічними і гуманітарними науками на користь перших, небезпечне протиріччя між високорозвиненою технічною культурою і недостатній розвиток гуманітарної культури розглянуто як головну загрозу гармонійного розвитку цивілізації [2, с 176].

Однак концепція "глобальної рівноваги" шляхом обмеження росту не отримало розвитку у наступних доповідях.

У 1974 р. Е. Пестель (Німеччина) і М. Месярович (США) у другій доповіді Римського клубу "Людство на роздоріжжі" запропонували модель глобального розвитку, завданням якої було обґрунтувати стратегію довготривалого розвитку не тільки світового співтовариства загалом, а й окремих регіонів. На думку авторів доповіді, альтернативою наявного розвитку має бути не припинення економічного росту, а подальший розвиток у формі "органічного росту".

Зміст доповіді ґрунтувався на давній позитивістській концепції "органічного росту", яку запропонував у 1877 р. Т. Спенсер, у якій порівнювали розвиток суспільства і регіонів з людським організмом. Згідно з цією концепцією в основу міжнародного поділу праці покладено прагнення різних регіонів до гармонійного розвитку, який має досягнути такого ж високого рівня, як під час взаємодії окремих частин людського організму.

На думку опонентів проекту, автори доповіді намагаються зберегти наявний міжнародний економічний порядок, який приносить вигоду розвиненим країнам. Концепція "органічного росту" пропонує розвиток, який означає закріплення нерівноправного положення окремих регіонів світу, посилення залежності тих, яким запропоновано спеціалізуватися на виробництві сировини, від розвинених, які виробляють обладнання і створюють нові технології.

Автори концепції не пропонують змінити нерівноправний поділ праці між регіонами, а тільки рекомендують будувати відносини між регіонами так, щоб надмірна експлуатація залежних регіонів не гальмувала їхнього розвитку, бо це може зменшити від них максимальну вимогу.

На думку авторів проекту, сучасна ситуація засвідчує значну невідповідність між людиною й природою і є наслідком "традиційної концепції прогресу" [3, с 12]. Вони пропонують переглянути цю концепцію, розпочавши недиференційований ріст, який сприятиме встановленню гармонії між людиною і природою.

У 1976 р. робоча група Римського клубу на чолі з лауреатом Нобелівської премії Я. Тінбергеном (Нідерланди) підготувала доповідь "Перегляд світового порядку..." (PIO). Доповідь присвячена проблемі, яка має важливе значення і нині: як усунути несправедливість, яка властива наявній системі взаємовідносин між країнами, щоб створити новий міжнародний порядок. На думку Я.Тінбергена "несправедливість міжнародної системи була причиною утворення двох суттєво різних світів, нерівність між якими продовжує рости" [2, с 39]. Тому головна ціль нового співтовариства – досягнення гідного життя і добробуту для всіх громадян. Він пропонує шість принципів, які мають бути

отримані під час побудови нового міжнародного порядку: справедливість, свобода, демократія, солідарність, різноманітність культур, чистота навколишнього середовища.

Учасники проекту РІО вважають, що для побудови справедливого світового порядку потрібна нова стратегія розвитку, головними компонентами якої мають бути: задоволення потреб, освіта, скасування бідності тощо. Для реалізації цієї стратегії вони пропонують створити міжнародні агенства - систему регулювання міжнародних економічних відносин. З метою наближення рівнів доходів у світовому масштабі автори доповіді пропонували встановити нульовий ріст розвиненим країнам і 5-ти відсоткове зростання темпів середньорічних доходів на жителя в країнах, що розвиваються.

Автори проекту РІО намагаються переконати розвинені країни в необхідності за допомогою реформ перебудувати міжнародний порядок, щоб створити умови для дальшого розвитку. "Саме багатий світ має взяти на себе відповідальність, щоб розвиток пішов новим шляхом. Це потрібно не тільки з метою створення справедливого суспільства й економічного порядку, але із метою розв'язання власних проблем цього світу" [1, с 103].

Учасники проекту РІО пропонують назвати цей справедливий соціальний порядок "гуманістичний соціалізм", який має забезпечити рівні можливості для всіх країн і людей відповідно до універсальних гуманістичних цінностей.

У наступних доповідях Римського клубу більше уваги приділено соціальним, політичним і культурним аспектам світового розвитку.

Перший президент Римського клубу А. Печчеї розглядає ідею соціальної справедливості як основу дальшого розвитку суспільства. Зокрема, у своїй книзі "Людські якості" він пише: "Без справедливості немає і не може бути ні стабільного миру чи безпеки, ні соціального розвитку, свободи особистості, людської гідності або якості життя для всіх. Справедливість стає основою існування людського суспільства" [1, с 127].

Вихідним моментом для становлення соціальної справедливості А. Печчеї вважає встановлення соціального мінімуму і максимуму у питаннях споживання. Соціальна справедливість, на його думку, полягає у розподільних відносинах, регулювати які пропонує на підставі морально-етичних принципів. На думку автора, гарантувати "соціальний мінімум" всьому населенню світу можна за умови, що буде "суттєво" змінена вся структура сучасного суспільства [1, с 221].

У п'ятій доповіді Римського клубу "Цілі для людства", керівником якої був Е. Ласло, подано концепцію глобальної солідарності і розглянуто "глобальні цілі", необхідні для її реалізації.

Автори проекту вважають, що досягнути глобальної солідарності можна через трансформацію свідомості, переорієнтацію людей на гуманістичні цінності, унаслідок чого має з'явитися "новий глобальний етнос".

У доповіді наголошено на чотирьох глобальних цілях, досягнення яких сприятиме гуманізації світу:

1. Глобальні цілі безпеки як вирішення умови дальшого виживання людини на планеті;
2. Глобальні цілі продовольства передбачають ліквідацію голоду і недоїдання, підвищення продуктивності сільського господарства, рівномірного розподілу між країнами, створення світової системи продовольства для задоволення потреб усіх громадян світу;
3. Глобальні цілі з використання енергії і природних ресурсів, які передбачають їхнє раціональне використання шляхом залучення нових технологій;
4. Глобальні цілі розвитку, які передбачають орієнтацію не на максимальний економічний ріст, а на задоволення як матеріальних, так і духовних потреб людини.

У доповіді Римського клубу поданий один з варіантів здійснення "людської революції" на практиці. Ця програма отримала назву "подолання людського розриву". Вона викладена у доповіді Д. Боткіна (США), М. Ельманджри (Марокко), М. Маліци (Румунія) "Немає меж навчанню". Автори розглядають різні аспекти навчання, під яким розуміють не тільки

шкільне, університетське або професійне, а й і загальний підхід до життя. Під "людським розвитком" розуміють "ту дистанцію, яка розділяє зростаючу складність світу і нашу здатність її подолати". На думку авторів доповіді, невідповідність між зростаючою складністю світу і здатністю людини орієнтуватися в нових умовах життя, зумовлений традиційною формою навчання. Тому для розв'язання цієї проблеми вони пропонують "інноваційне навчання", яке ґрунтується на передбаченні й активній участі людей у створенні свого майбутнього.

Політичні аспекти глобального розвитку розглянуто у десятій доповіді Римського клубу "Дороговкази в майбутнє", підготовленій під керівництвом Б. Гаврилишина. Автор робить спробу визначити дороговкази в майбутнє для різних країн, які сприятимуть побудові ефективного в соціально-економічному, політичному і культурному сенсі суспільства. На його думку, за допомогою модифікації таких компонентів функціонування країни, як цінності, політична влада, економічна система і зміни взаємозв'язків між ними, можливі різні напрямки підвищення ефективності розвитку тої чи іншої країни.

Автор доповіді висуває ідею спільної долі людства як підставу для розроблення програми нового світового порядку. За Б. Гаврилишином, новий світовий порядок буде характеризуватися співіснуванням різних культур, релігій, способів життя. Політичне керівництво ґрунтуватиметься на розподілі влади без особливого лідера, з дією на всіх рівнях колегіальних начал, політичних інститутів федерального типу, представницької демократії на найвищому рівні і прямого управління на нижчих рівнях.

У 80-ті роки ХХ ст. великою конкурентністю на Заході користувалася доповідь "Майбутнє світової економіки", підготовлена на замовлення ООН групою вчених під керівництвом відомого американського економіста, лауреата Нобелівської премії В. Леонтьєва.

Міжрегіональна модель міжгалузевого балансу економіки світу, яку розробив В. Леонтьєв суттєво більша за розмірами і значно складніша, ніж інші глобальні моделі. Під час побудови глобальної моделі використано метод затрати - випуск, який приніс автору світову славу.

У доповіді репрезентовано вісім альтернативних варіантів демографічного, економічного і екологічного стану світу в 1980, 1990 і 2000 роках, розроблених на основі економіко-математичних моделей і розрахованих за допомогою ЕОМ в розрізі 15 регіонів. Кожний з 15 регіональних блоків поділяється на 45 секторів економічної діяльності, а 175 рівнянь за допомогою 269 змінних описують взаємозв'язки між виробництвом і споживанням різних товарів і послуг.

Завдання проекту – дати відповідь на питання: як зменшити невідповідність, яка роз'єднує економіку розвинених країн і країн, що розвиваються. У своїх гіпотетичних сценаріях В. Леонтьєв закладає тільки ВВП на одного жителя в межах від 3,1 до 4,9%, а в розвинених – 3%. На думку автора, це змогло б забезпечити до початку ХХІ ст. зменшення розриву на половину і повну ліквідацію в середині ХХІ ст.

Проведене дослідження не є прогнозом економіки, оскільки не пропонує єдиного можливого варіанту її розвитку. Як пишуть самі автори: "Майбутнє рідко можна передбачити точно; тим більше важко передбачити або навіть уявити майбутнє такого складного феномена, як світова економіка" [1, с 47].

Починаючи з 1977 р. модель використовують для розроблення різних варіантів дослідження довготермінових тенденцій соціально-економічного розвитку світу та окремих регіонів.

Література:

1. Будущее мировой экономики: Доклад группы экспертов ООН во главе с В. Леонтьевым. - М.: Международные отношения, 1979.
2. Лепбин Б. М. Глобалистика, информатизация, системные исследования. - М.: Изд-во ЛКГ, 2007. - Т. 1. Глобалистика.

3. Медоуз ДЖ., Медоуз Д., Рендерс К, Беренс В. Пределы роста. Доклад по проекту Римского клуба "Сложное положение человечества" / Пер. с англ. - М.: Изд-во МГУ, 1991.
4. Печчеи А. Человеческие качества / Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1985. - С. 217.
5. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка. Доклад Римскому клубу / Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1980. - 415 с.
6. Форрестер Д. Мировая динамика. / Пер. с англ. - М., 1978.

Summary:

Knysh M. M. MODELS OF WORLD IN THEORIES AND CONCEPTIONS OF WESTERN SCIENTISTS.

Evolution of theories and conceptions of Western scientists in the context of construction world global development model is regarded. Special attention to futurologists prognoses, Roman Club global modeling, UN' model of world and other is paid.

Надійшла 20.10.2008р.

УДК 911.37(477.85) (091)

Галина КРУЛЬ

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ НА КІНЕЦЬ XV ст.

При дослідженні процесів заселення Північної Буковини важливо виявити територіальні особливості формування поселенської мережі на кінець XV ст., який є завершенням періоду т.зв. викопної історії. Дана просторова поселенська організація є результатом усіх попередніх етапів її творення і стала основою, на яку накладається структура населених пунктів за наступні періоди її оформлення. У даному випадку ми отримуємо своєрідний фотографічний відбиток поселенської структури (поселенсько-часовий зріз) – як проміжний підсумок усіх заселенських рухів від початку залюднення Північної Буковини і до початку 1500 рр. н.е. Остання кінцева дата є завершенням періоду т.зв. викопної історії, коли дані про заснування поселення чи про його існування ми отримуємо рівнобіжно як із письмових джерел, так і за результатами археологічних даних. Уже починаючи із XVI ст., в абсолютній більшості випадків при характеристиці процесів утворення поселень у формуванні мережі населених пунктів ми користуємося історичними (задокументованими) датами, що наводяться у різноманітних джерелах.

Виявлення особливостей територіального устрою первісних поселень завжди становило певний інтерес для науковців. Однак, в абсолютній більшості випадків таке зацікавлення виходило від істориків, для яких важливою була реконструкція поселенської мережі за доволі обмежені часові періоди: III-V ст. н.е. [2], VIII-X ст. н.е. [10], VI-X ст. н.е. [13], XIV-XVIII ст. [11], VIII-XIII ст. [1], V-XIII ст. [15], слов'янської доби [14]. Дисертаційне дослідження О.Сминтиної [12] охоплює епоху первісної общини, де, використовуючи діахронічний підхід, проведений ще й аналіз давнього населення України. Цей метод вишукування найчастіше використовується географами, хоча їхні наукові розвідки є, на жаль, рідкісними. Серед них можна відзначити лише декілька, які стосуються часово-просторової організації поселенських старожитностей Галичини за період від палеоліту до IX ст. н.е. [6], або території Західної України – від палеоліту до кінця XIII ст. н.е. [4, 5]. Найтривалішим періодом дослідження формування поселень, що повноцінно охопив увесь історичний час (поселенським аналізом охоплена кожна археологічна доба) серед географів відзначається робота Р.Кудіркене [9], в якій аналізується поселенська мережа Литви за природними ландшафтами.

Повертаючись до території Північної Буковини, відзначимо, що дослідження її первісної мережі населених пунктів також проводилися здебільшого істориками, зокрема Б. Тимощуком [13], Л. Михайлиною [10], І. Возним, С. Пивоваровим [1] та іншими. Ретроспективний етап формування поселенської мережі у географів був здебільшого поверхневим і не торкався територіальної деталізації [3], якщо не брати до уваги

дослідження В. Круля [5], в якому Північна Буковина не вивчалася безпосередньо, а складала собою частину Західної України і особливості її поселенств виявлялися у межах адміністративних районів. Питанням формування поселенської мережі у розрізі існуючих натеper населених пунктів було присвячене дисертаційне дослідження Г. Круль [8] та статті колективу авторів, де йдеться про осередки первісного поселенського навантаження на територію Північної Буковини [7].

Дослідження процесів заселення будь-якої території асоціюється із аналізом виникнення поселень. Висвітлення часово-територіальних особливостей останніх має свою специфіку, оскільки звертається увага лише на найпершу появу людності в населеному пункті. Подальша фіксація у ньому населення вже не враховується, оскільки вважається, що дане поселення є первинно залюдненим. Важливим є виявлення всього перебігу процесу заселення населених пунктів від палеоліту і до кінця XV ст. З огляду на це, ми звернемо увагу на хід залюднення території Північної Буковини, тобто вимальовуватиметься процес формування поселенської мережі. До уваги беруться вже всі поселення, які зафіксовані на даній території. Отже, населений пункт характеризується із погляду існування у ньому поселенських старожитностей.

На початок 1500 р.н.е. у межах Північної Буковини існувало 157 населених пунктів, на території яких мала місце різна кількість поселень: від 1 до 29 (див. табл. 1). Причому, вони не відповідають повністю сучасним населеним пунктам. Тому характеризуючи формування поселенської мережі за найдавніші часові зрізи (до 1500 рр. н.е.) і порівнюючи її з сучасною структурою населених пунктів, варто зауважувати не тільки на величині 157, але й на 145 населених пунктах (оскільки 13 із них знаходилися на землях нинішніх Чернівців і приймаються як 1 поселення). Для всебічної характеристики складання поселенської картини регіону дослідження необхідно зупинитися на первісній кількості поселень.

Таблиця 1

Кількість первісних поселень у населених пунктах адміністративних районів Північної Буковини за період палеоліту – 1500 рр.н.е.

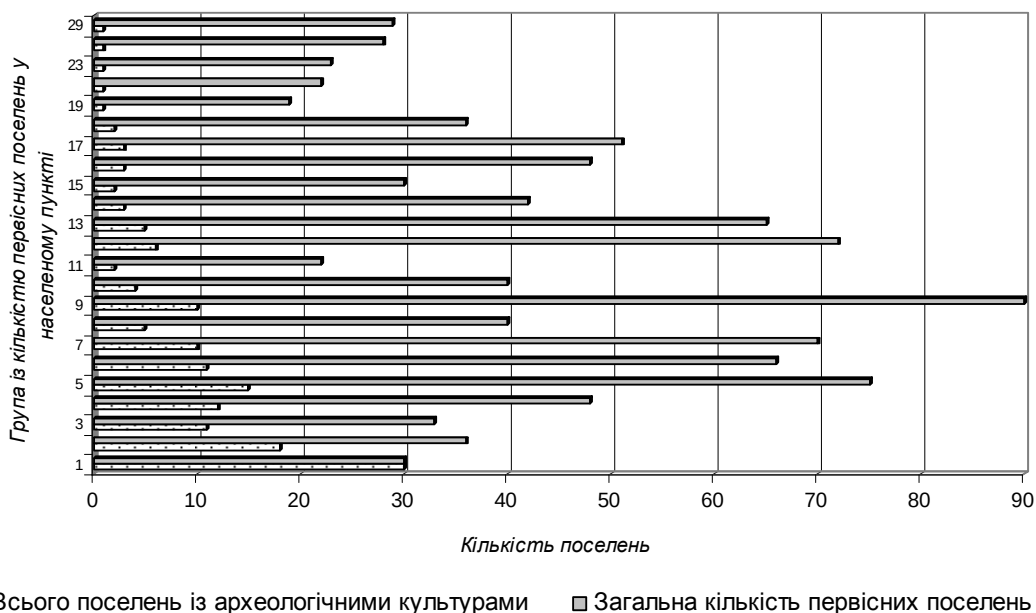
Назва адміністративного району	Всього населених пунктів із археологічними культурами	Кількість населених пунктів із первісними поселеннями																										Загальна кількість первісних поселень
		із 1	із 2	із 3	із 4	із 5	із 6	із 7	із 8	із 9	із 10	із 11	із 12	із 13	із 14	із 15	із 16	із 17	із 18	із 19	із 22	із 23	із 28	із 29				
Вижницький	9	1	2	-	1	1	1	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	51		
Глибоцький	29	7	2	2	5	4	-	-	2	1	1	1	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	155		
Заставнівський	34	3	2	1	2	2	2	4	2	6	1	1	2	1	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	1	291		
Кіцманський	38	2	6	5	4	5	3	4	1	-	1	-	2	-	1	-	-	-	2	-	1	-	1	-	-	258		
Новоселицький	9	1	-	-	-	-	1	1	-	2	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	1	-	-	-	107		
Путильський	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3		
Сторожинецький	22	11	4	2	-	2	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	66		
м. Чернівці	13	2	2	1	-	1	3	-	-	1	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	84		
ВСЬОГО*	157	<u>30</u> <u>30</u>	<u>18</u> <u>36</u>	<u>11</u> <u>33</u>	<u>12</u> <u>48</u>	<u>15</u> <u>75</u>	<u>11</u> <u>66</u>	<u>10</u> <u>70</u>	<u>5</u> <u>40</u>	<u>10</u> <u>90</u>	<u>4</u> <u>40</u>	<u>2</u> <u>22</u>	<u>6</u> <u>72</u>	<u>5</u> <u>65</u>	<u>3</u> <u>42</u>	<u>2</u> <u>30</u>	<u>3</u> <u>48</u>	<u>3</u> <u>51</u>	<u>2</u> <u>36</u>	<u>1</u> <u>19</u>	<u>1</u> <u>22</u>	<u>1</u> <u>23</u>	<u>1</u> <u>28</u>	<u>1</u> <u>29</u>	1015			

* у чисельнику – кількість поселень із конкретним числом археологічних культур; у знаменнику – загальна кількість первісних поселень із конкретним числом археологічних культур.

У межах 157 населених пунктів регіону виявлено 1015 первісних поселень, тобто показник *наповнюваності* ними ($H_{п.п.}$) склав 6,46 п.п./н.п. Найбільших значень він досягнув у частині Новоселицького району – 11,9 п.п./н.п. і у Заставнівському районі – 8,56 п.п./н.п. Хоча за абсолютною кількістю первісних поселень перші позиції займали Заставнівський і Кіцманський райони із 291 і 258 поселеннями, відповідно. Найменші значення $H_{п.п.}$ фіксувалися у Путильському районі – 1 п.п./н.п.

Розподіл первісних поселень за групами населених пунктів із різною їхньою кількістю у них виявив певні особливості (тут і далі при характеристиці розподілу див. табл. 1 і рис. 1). Зокрема, *найперша*, полягає в поступовій зміні груп із пониженою кількістю поселень групами з їхньою підвищеною кількістю. Так, число первісних поселень було порівняно невеликим, однак, загалом, поступово зростало для населених пунктів із 1-4 поселеннями (відповідно, 30, 36, 33, 48), сягнувши на даному відтинку найбільшої величини у групі із 5 первісними поселеннями (75). Потім фіксувався їхній спад (населені пункти із 6-8 поселеннями – 66, 70, 40), де найменша величина припала на групу населених пунктів із 8 первісними поселеннями (40). Подальший перебіг виявленої динаміки відповідав установленим особливостям зміни: максимум – 9 група (90), спад – 10-11 (40, 22), максимум – 12 (72), спад – 13-15 (65, 42, 30), підйом – 16-17 (максимум) (48, 51), спад – 18-19 (36, 19) і, нарешті, підйом – 20-23 (максимум) (22, 23, 28, 29).

Рис. 1. Кількість поселень із археологічними культурами та загальна кількість первісних поселень за період палеоліту - 1500 рр.н.е.



На тлі означених вище підйомів і спадів кількості первісних поселень у групах населених пунктів все ж окреслюється один піковий підйом (*друга визначальна риса*) із найбільшим показником для групи поселень із 9-ма первісними поселеннями, де число останніх сягнуло 90. Причому, у населених пунктах із 1-8 первісними поселеннями спостерігається їхнє збільшення у напрямку до максимального значення (вищезначена група), де на цьому відрізку фіксується друга за величиною кількість первісних поселень – 75 (населені пункти із 5-ма поселеннями). Зі зростанням кількості первісних поселень у населених пунктах (10 і більше поселень) число перших спадає до групи із найбільшою їхньою присутністю у населеному пункті (29 первісних поселень). У цьому напрямку має місце третя величина первісних поселень на землях теперішніх населених пунктів – 72

(група із 12-ма первісними поселеннями).

Специфічні зміни кількості поселень із археологічними культурами, що відмінні від динаміки загальної кількості первісних поселень, складають їхню *третю* особливість. Число населених пунктів із найменшим складом поселенських старожитностей є найбільшим (30 населених пунктів) і зі зростанням у них поселенського вмісту (2, 3, 4 і більше первісних поселень) кількість таких населених пунктів, загалом, зменшується. Так, починаючи із вмісту 19 первісних поселень і більше, кількість населених пунктів, які їх помічатимуть, не перевищує 1.

Оскільки показник $N_{п.п.}$ становить 6,46 п.п./н.п., то для Північної Буковини пересічна наповнюваність первісними поселеннями становить 6-7 поселень на один населений пункт. Кількість таких поселень сягатиме 136, або 13,4% від усіх первісних поселень у регіоні дослідження. Більшість останніх (64,7%) знаходиться у населених пунктах, які містять 8 і більше поселенських старожитностей. Менша ж частина первісних поселень (21,9%) розташовується у поселеннях із 1-5 первісними поселеннями.

Просторові характеристики зосередження первісних поселень визначаються їхньою концентрацією у сточищі р. Прут. 3-поміж тих населених пунктів, де виявлено 8 і більше поселенських старожитностей, поза його долиною знаходяться: 2 – у сточищі р. Черемош (сс. Карапчів – 14 поселень, Банилів – 10), 2 – у сточищі р. Сірет (сс. Сучевени – 13, Кам'янка – 10) і 11 – у сточищі р. Дністер (сс. Добринівці – 17, Прилипче – 16, Репужинці – 12, Василів – 11, Онут – 10, Вікно – 9, Мусорівка – 9, Горошівці – 9, Юрківці – 9, Погорілівка – 8, Боянчук – 8). Інші 35 населених пунктів, або 70% загального числа у Північній Буковині розташовуються у сточищі р. Прут.

Враховуючи особливості просторового розповсюдження первісних поселень, на території регіону дослідження можна виділити 7 осередків їхнього скупчення, п'ять з яких знаходяться в долині р. Прут і два – в долині р. Дністер. Найбільший із них за кількістю теперішніх населених пунктів (11) розміщений у центрі сточища р. Прут, займаючи обидва його береги. До нього входять як поселення із великим числом поселенських старожитностей (8 і більше – сс. Ревне (22 первісних поселення), Коростувата і Мамаївці (по 18), Шипинці (14) і Драчинці (12), так і населені пункти, де цей показник сягає нижче пересічної величини (6-7 поселень – м-ко Лужани, сс. Стрілецький Кут, Дубівці, Глиниця, Бурдей і Берегомет). Загальна кількість первісних поселень тут перевищує 100, а їхній пересічногеометричний показник по групі не був більшим за 7,0 на одне поселення. Загалом, на території **Ревнянського осередку** первісної поселенської мережі знаходилося 10,4% усіх поселень Північної Буковини.

На лівобережжі р. Прут, на заході Хотинської височини, розміщується найчисельніший за первісними поселеннями осередок давнього залюднення, який складається із **135** поселень (13,3% від наявної кількості первісних поселень), що згруповані у 8 населених пунктах і 2 районах м. Чернівці. Безперечне лідерство тут за кількістю поселенських старожитностей посідає с. Горішні Шерівці – 29, яке є своєрідною „столицею” первісного залюднення. Дане територіальне утворення можна означити як **Горішньошерівецький осередок** первісної поселенської мережі. До нього входять ще сс. Васловівці (із 17 первісними поселеннями), Малий Кучурів і Чорнівка (по 16), Вербівці і район Чернівців Рогізна (по 13), Шубранець (12), м. Заставна (9), с. Задубрівка (7) і район Чернівців Садгора (3). Оскільки у межах визначеної території знаходяться лише два поселення із пересічним числом наповнюваності їх первісними поселеннями або нижчим від цього показника, то середньгеометрична величина останніх по даній групі сягатиме майже 12 (11,7) на один населений пункт.

Із 5 населених пунктів і 3 районів м. Чернівців формується осередок первісних поселень, розташований на правому березі р. Прут. Оскільки в ньому виразно не виділяється населений пункт із найбільшим числом поселенських старожитностей, то його можна означити **Горецько-Валякузьмінським осередком** за двома місцезнаходженнями (частина

м. Чернівців Гореча – 15 первісних поселень і с. Валя Кузьміна – 14). Окрім них, до названого осередка ще входять сс. Волока (13), Чагор (12), Коровія (11), Молодія (8) і частини м. Чернівці – Рогатка (2) та вул. Руська (1). Загальна кількість первісних поселень Горецько-Валякузьмінського осередку склала **76** поселень, що не перевищило 7,5% від їхньої всієї кількості у Північній Буковині. Середній показник наповнюваності первісними поселеннями тут сягнув 7,0, хоча лише два місцезнаходження мали кількість поселень нижчу від пересічнорегіональної.

На північ від Ревнянського розмістився **Кіцманський осередок** первісної поселенської мережі із центром у м. Кіцмань, де виявлено 28 поселенських старожитностей. Загалом, до нього входило 6 населених пунктів із **60** первісними поселеннями, що сягало 5,9% від усієї їхньої кількості у Північній Буковині. Оскільки у трьох поселеннях чисельність поселенських старожитностей була меншою від середнього показника по регіону (сс. Суховерхів – 1, Гаврилівці – 4, Кліводин – 4), а у двох, окрім м. Кіцмань, вищою (сс. Давидівці – 12 та Іванківці – 10), то пересічногеометрична величина наповнюваності первісними поселеннями у зазначеному осередкові була найменшою з усіх у Північній Буковині – 6,4 на 1 населений пункт.

На схід від теперішніх меж м. Чернівці розташувався найбільший за пересічногеометричним показником наповнюваності первісними поселеннями осередок первісної поселенської мережі – **Магальянський**, величина якого сягнула 16,1. Він отримав назву завдяки найбільшому зосередженню поселенських старожитностей у с. Магала – 23. Його утворили ще такі населені пункти: сс. Рідківці (19 первісних поселень), Топорівці (17) та Остриця (9). Загальна кількість первісних поселень Магальянського осередку сягала **68**, або 6,7% від їхнього числа у Північній Буковині.

У межах сточища р. Дністер знаходилося два скупчення населених пунктів із великою кількістю первісних поселень. Перше з них займало привододільні із р.Прут землі, заповнюючи північну частину Хотинської височини. За кількістю населених пунктів даний осередок первісної поселенської мережі, як і попередній, був невеликим і складався всього із 4 поселень: сс. Добринівці, Горошівці, Юрківці і Боянчук. Його центром стало с. Добринівці, де зафіксовано 17 первісних поселень, тому даний осередок можна означити як **Добринівський**. За числом поселенських старожитностей він є одним із найменших, бо складається лише із **43** поселень (4,2% від загальної кількості у регіоні дослідження). Як і у Магальянському, так і в Добринівському осередкові, усі населені пункти мають число первісних поселень, що перевищують середнє значення по регіону (сс. Горошівці – 9 поселень, Юрківці – 9, Боянчук – 8). Виходячи з цього, пересічногеометрична величина наповнюваності первісними поселеннями для Добринівського осередку склала 10,2 на один населений пункт.

Нарешті, найменшою за кількісним зосередженням первісних поселень територією є частина правобережжя р. Дністер, де знаходяться 4 населені пункти, у межах яких виявлено всього **30** поселенських старожитностей (майже 3,0% від їхньої кількості у регіоні дослідження). Найбільше їх зосереджено на території сіл Онута (10 первісних поселень) і Вікна (9), тому дане просторове об'єднання населених пунктів назовемо **Онутсько-Вікнянським осередком** первісної поселенської мережі. До нього ще входять села Погорілівка (8) і Чорний Потік (3). Пересічногеометрична величина наповнюваності первісними поселеннями для даного осередку склала 6,8 на один населений пункт.

Отже, територія семи осередків первісної поселенської мережі об'єднує 47 населених пунктів і частини м. Чернівці, що склало 29,9% усіх поселень у Північній Буковині. Однак у їхніх межах зосереджується більше половини всіх первісних поселень – 518, або 51,0%, що мали місце на території регіону. Інші центри концентрації поселенських старожитностей не створюють територіальних осередків, оскільки не згруповані у кількості 3 і більше поселень, а розкидані поодинокі або групами по 2 поселення. Найбільше їх знаходиться у сточищі р.

Прут – 9 (частина м. Чернівці Роша – 15, сс. Снячів – 13, Михальча – 12, Слобода – 9, Глибока – 9, Кадубівці – 9, частина м. Чернівці Клокучка – 9, сс. Киселів – 8 і Луковиця – 8) і сточищі р. Дністер – 4 (сс. Прилипче – 16 первісних поселень, Репужинці – 12, Василів – 11, Мусорівка – 9). Окрім того, ще по 2 центри розміщуються у сточищі р. Черемош: с. Карапчів – 14 первісних поселень і с. Банилів – 10 та у сточищі р. Сірет: с. Сучевени – 13 і с. Кам'янка – 10. Загалом, у Північній Буковині територіально не структурованими залишається 110 населених пунктів і окремих частин м. Чернівці, у межах яких виявлено 497 первісних поселень.

Отже, на початок 1500 р.н.е. у межах Північної Буковини існувало 157 населених пунктів із різною кількістю первісних поселень у них: від 1 до 29 (загалом було виявлено 1015 первісних поселень). На території регіону дослідження можна виділити 7 осередків скупчення первісних поселень, п'ять з яких знаходиться в долині р. Прут: *Ревнянський, Горішньошерівецький, Горєцько-Валякузьмінський, Кіцманський, Магальянський*. У межах сточища р. Дністер знаходилося два скупчення населених пунктів із великою кількістю первісних поселень: *Добринівський і Онутсько-Вікнянський* осередки. Отже, територія семи осередків первісної поселенської мережі об'єднує 47 населених пунктів і частини м. Чернівці, що склало 29,9% усіх поселень у Північній Буковині. Однак у їхніх межах зосереджується більше половини всіх первісних поселень – 518, або 51,0%, що мали місце на території регіону. Інші центри концентрації поселенських старожитностей не створюють територіальних осередків, оскільки не згруповані у кількості 3 і більше поселень, а розкидані поодинокі або групами по 2 поселення.

Література:

1. *Возний І.П., Пивоваров С.В.* Гнізда поселень VIII-XIII ст. на території Північної Буковини та Чернігівщини // Старожитності Південної Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 60-67.
2. *Гудим-Левкович О.М.* Демографічна реконструкція черняхівського населення України III-V ст. н.е.: Автор. дис.... к.і.н. (07.00.04). – Київ, 1997. – 24 с.
3. *Коржик В.П.* Поширення селітебних геокомплексів Чернівецької області // Фізична географія та геоморфологія. – К.: Вища шк., 1976. – Вип. 15. – С. 35-41.
4. *Круль В.* Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. - Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
5. *Круль В.П.* Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України: Автореф. дис.... д.геогр.н. – Київ, 2006. – 32 с.
6. *Круль В.П.* Ретроспективно-хорологічна організація заселенського простору Галичини (до IX ст. н.е.) // Наук. вісник Чернівецького університету: 36. наук. праць. Вип. 104: Географія. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 152-156.
7. *Круль В.П., Круль Г.Я.* Осередки первісного поселенського навантаження на територію Північної Буковини / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю з дня народження В.В. Докучаєва „сучасні проблеми геоекології та раціонального природокористування Лівобережної України» (21-23 вересня 2006 р.). – Суми, 2006. – С. 135-140.
8. *Круль Г.Я.* Географо-красна оцінка процесів заселення Північної Буковини. – Автореф. дис....к.геогр.н. – Чернівці, 2006. – 20 с.
9. *Кудиркене Р.К.* Поселения в природном ландшафте Литвы: Автореф. дисс.... канд. геогр. н. – Вильнюс, 1973. – 32 с.
10. *Михайлина Л.П.* Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.
11. *Сиреджук П.С.* История заселения Галичской земли в XIV-XVIII вв.: Автореф. дисс... канд. ист.н. – Львов, 1989. – 16 с.
12. *Сминтина О.В.* Давнє населення України в його природному середовищі (епоха первісної общини): Автореф. дис.... док. іст. н. – Львів, 2003. – 32 с.
13. *Тимощук Б.А.* Восточнославянская община VI-X вв. н.э. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
14. *Томашевський А.* Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яноруської доби // Археологічні студії / Ін-т археології НАН України, Буковин. центр археол. Досліджень при Чернівецькому національному ун-ті ім. Ю.Федьковича. – Київ-Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 2. – С. 132-160.
15. *Томашевський А.П.* Населення Східної Волині V-XIII ст. н.е. (система заселення, екологія, господарство): Автореф. дис. ... канд. істор. н. – Київ, 1993. – 18 с.

Summary:

Krul' H. THE TERRITORIAL ORGANIZATION OF SETTLER NETWORK OF THE NORTH BUKOVINA ON THE END OF THE XV ITEM.

In the article the features of forming of settler network of the North Bukovina on the end of the XV item are exposed. On the territory of research region the cells of accumulation of primitive settlements were selected.

Надійшла 30.09.2008р.

СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РІВНЯ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Сучасна географічна наука часто декларує гуманістичність свого спрямування, що проявляється у комфортності умов проживання, умов функціонування людей та людського суспільства загалом. У цьому контексті цікавим та актуальним є дослідження показників добробуту населення, що проявляється через сукупність показників, що його характеризують.

Своєчасність роботи зумовлена дефіцитом пропозицій з боку суспільно-географічних дисциплін щодо покращення середовища проживання, механізмів реалізації ідеї соціально-орієнтованої держави, формування адекватної потребам та інтересам населення конкретних регіонів, впровадженню виваженої, а головне – ефективної соціально-економічної політики.

Розробка методологічних основ і методики суспільно-географічних досліджень соціально-географічного напрямку як об'єктивно існуючої регіональної сукупності соціально-економічних, екологічних, соціально-культурних умов, в яких живуть та намагаються реалізувати свої потреби люди, формуються певні соціальні, соціально-побутові та інші характеристики соціальних регіональних соціумів.

Загалом деякі аспекти окресленої проблематики вже мали деяке своє висвітлення в сучасній географічній літературі, але зазвичай ці дослідження мали фрагментарний або несистемний характер. Дослідження окремих компонентів соціальної сфери з сучасних позицій подано в працях цілої низки українських науковців, серед них варто згадати М.В. Багрова, Л.М. Немец, Л.Т. Шевчук, О.І. Шаблія, а також Г. Волинський, І.В. Гукалова, Л.Ф. Жовнір, С.М. Жовнір, Т.В. Панасенко, В.І. Куценко, Л.Г. Богуш, О.А. Комарова, Я.В. Остафійчук та ін.

В процесі підготовки даної публікації була спроба визначити сукупність показників, що можуть характеризувати рівень добробуту населення, на їх основі сформувати інтегративний показник через систему індексів, які дозволять максимально широко та всебічно описати розвиток соціальних показників, що впливають та визначають добробут населення.

Композиція соціально-географічних процесів формується з виділенням груп процесів, кожен з яких важливий не тільки тому, що дає уявлення про масштаби соціального розвитку та загального добробуту населення певної території, суспільну та екологічну активність соціально-економічного та соціально-політичного розвитку, але й певним чином характеризує прогресивність та сучасність розвитку, його відповідність принципам збалансованості, конкурентоспроможності й безпеки населення.

Розробка моделі оцінки показників соціального розвитку передбачає поетапну інтеграцію вихідних показників в проміжні інтеграційні індекси, що характеризує різні складові цього процесу.

Так, було попередньо виділено такі групи інтеграційних соціально-географічних показників:

- індекс рівня здоров'я;
- індекс забезпеченості освітньо-культурними послугами;
- індекс функціонування фінансово-банківської сфери та рівня доходів та витрат населення;
- індекс розвитку побутово-житлового комплексу;
- індекс розвитку торгівельного комплексу;
- індекс неблагополуччя.

Для оцінки кожної з груп використовувався механізм агрегування вихідних показників. Так, при оцінці забезпеченості населення освітньо-культурними послугами оцінюється не

стільки їх розосередженість (хоча в сучасних умовах і цей показник відіграє далеко не другорядне значення), оцінювалась залученість дітей до дошкільних закладів та показник завантаженості дошкільних навчально-виховних закладів, кількість учнів в загальноосвітніх закладах в розрахунку на одного вчителя та частка та кількість учнів, що навчались в 10-12 класах та здобували професійну освіту, кількість книговидач книжок в розрахунку на одного мешканця, частота завантаженості клубно-відпочинкових установ. Таким чином, інтелектуальний розвиток населення регіону залежить від системи освіти, науки, комп'ютерного та інформаційного забезпечення. В Тернопільській області індекс культурно-освітніх послуг коливається від 2,3 (м. Тернопіль) до 0,65 (якщо ж відкинути обласний центр, то ця різниця суттєво зменшиться і буде коливатись в межах 0,65-0,9).

Рівень здоров'я населення регіону є важливим складником оцінки добробуту населення, оскільки визначає здатність людини до праці – стиржневого виду життєдіяльності. Загалом подаються низькі оцінки стану здоров'я населення, що є свідченням наявності значних проблем в цьому секторі. Недостатній рівень зумовлений багатьма чинниками: низьким рівнем життя переважної більшості населення, нестачею коштів на якісне медичне обслуговування, недоступність його для більшості жителів сільської місцевості, рівнем санітарної культури населення, ставленням до свого здоров'я, геоecологічною ситуацією, умовами праці на підприємствах різних галузей. Індекс рівня здоров'я в Тернопільській області коливається від 0,6 (Підгаєцький, Шумський, Заліщицький райони) до 1,3 (м. Тернопіль).

Для формування індексу функціонування фінансово-банківської системи та рівня дохідності та витрат населення оцінювалась кількість фінансових установи (банківських філій та представництв кредитних спілок) на території районів та в розрахунку на число мешканців, рівень заробітної плати та її купівельна спроможність. Інтегральним показником соціального благополуччя є доходи населення, які є важливим джерелом задоволення особистих потреб. Грошові доходи включають надходження у вигляді оплати праці, доходи від підприємницької діяльності, пенсії, стипендії на різні допомоги, доходи від власності, надходження від продажу продуктів особистого підсобного господарства. Диференціація населення за рівнем доходів залишається вагомою в розрізі регіонів, містких поселень та сільської місцевості. Підвищення цін на споживчі товари, незважаючи на збільшення заробітної плати, є лімітуючим чинником щодо зростання життєвого рівня переважної більшості населення. Саме цей індекс має в області максимальні коливання – від 4,3 в обласному центрі до 0,43 в Підгаєцькому, Ланівецькому та Підволочиському районах.

Індекс розвитку побутово-житлового комплексу оцінювався через кількість побудованих та зданих в експлуатацію житлових приміщень, темпи введення житлових площ в окремих регіонах, забезпеченість житловими площами населення (в розрахунку на одного мешканця) та динаміку зміни вирішення житлових проблем через призму руху черги тих, що потребують покращення житлових умов. Цей індекс в тернопільській області знаходиться в межах 0,6-1,7.

Індекс розвитку та функціонування торгівельного комплексу оцінюється через показники забезпеченості площами торгівельних приміщень та площами ресторанних закладів, їх товарообігом в розрахунку на одного мешканця (індекс розвитку та функціонування торгівельного комплексу в межах області – 0,65-1,5).

Індекс соціального неблагополуччя виявляється передусім у рівні злочинності, що часто корелюється із загальною соціально-економічною ситуацією, залежить від рівня добробуту населення, зокрема від рівня зайнятості та безробіття, забезпеченості населення необхідними матеріальними благами та послугами, рівня їх споживання. Соціально-економічна ситуація та рівень добробуту населення регіонів впливають на емоційно-психологічний стан її мешканців. У більшості випадків девіантна поведінка населення є опосередкованим наслідком соціального становища, яке його не влаштовує (бідність,

злиденність, відсутність роботи). Суттєво завищеним цей індекс є в м. Тернополі – 2,3 і набагато нижчий в тих адміністративних районах, де суттєво переважає частка сільського населення – Підгасцький, Зборівський, Шумський, Ланівецький – 0,7.

Таким чином, для визначення інтегрального показника рівня добробуту населення нами було складено та опрацьовано матрицю з 27 таблиць в яких була можливість оцінити 43 показники, що давали кількісні та якісні характеристики окреслених напрямків соціальної сфери (за браком обсягів статті їх тут не приводиться). На їх основі було зроблено спробу узагальнення цих показників в формі інтегрованих індексів. В межах Тернопільської області адміністративні одиниці вищого рівня таким чином можна згрупувати за рівнем соціального розвитку та добробуту населення:

Регіони	Їх соціально-географічні характеристики
м. Тернопіль	обласний центр, концентроване зосередження переваг з особливою сприятливістю соціально-культурного розвитку населення, достатньо високим рівнем життя, найпозитивнішими показниками з усіх складових соціально-географічних процесів, показниками сформованості інфраструктури та житлового благоустрою
Теребовлянський, Бучацький, Кременецький, Чортківський, Тернопільський райони	регіони з загалом позитивними показниками соціального розвитку, високим індексом освітньо-культурного показника та достатньо сприятливою фінансово-економічною ситуацією
Збаразький, Підволочиський, Бержанський, Гусятинський, Заліщицький, Борщівський райони	зниженням показників житлової та інфраструктурної забезпеченості
Підгасцький, Шумський, Ланівецький, Монастириський райони	малоурбанізовані території з незначним показником фінансової системи, низьким рівнем життя, дисбалансом освітньо-культурної

Висновки. Оцінка соціального добробуту населення окремого регіону обов'язково потребує комплексного аналізу. Його проведення можливе за умови формування цілісної картини, що характеризує добробут населення і досягти цього можна за рахунок запровадження інтегральних індексів, які формуються на основі аналізу кількісних та якісних показників основних сфер життєдіяльності – сфери охорони здоров'я, культурно-освітньої, житлово-комунальної, фінансово-банківської, торгівельної, сфери соціального неблагополуччя. Саме на основі їх аналізу було проведення групування адміністративних територій Тернопільської області, що дозволило зробити висновок про рівень добробуту населення області з їх подальшими типологічними ознаками-узагальненнями. Вони можуть послужити основою для розробки перспективних планів розвитку соціальної сфери загалом і покращення добробуту населення окремих територій.

Література:

1. Багров Н.В. География в информационном мире. – К.: Лыбедь, 2005. – 184 с.
2. Багров Н.В. Новая предметно-объектная сущность географии в информационном обществе // Український географічний журнал. 2008. – № 1. – С. 14-18.
3. Волинський Г. Про соціальну диференціацію населення // Економіка України. 2008. – № 2. – С.79-84.
4. Гукалова І.В. Якість життя населення: методологія аналізу та її застосування в дослідженнях розвитку регіонів України // Український географічний журнал. 2008. – № 1. – С. 48-55.
5. Данилишин Б., Веклич О. Україна в міжнародних рейтингах сталого розвитку // Економіка України. 2008. – № 2. – С.79-84.
6. Жовнір Л.Ф., Жовнір С.М. Розвиток сфери послуг України у контексті світових тенденцій // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. Наук. Праць. У 4-х тт. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т. II. – С.268-271.
7. Кузишин А.В. Формування критеріїв аналізу соціально-географічних процесів в Україні // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: Регіональні студії. Збірник наукових праць / За ред. І.В. Смаля. – Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2008. – С.49-56.3
8. Куценко В.І., Богуш Л.Г., Комарова О.А., Остафійчук Я.В. Гуманітарна сфера: питання теорії і практики / За ред. В.І. Куценко. – К.: Наук. світ, 2002. – 371 с.

9. *Немець Л.М.* Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти (на прикладі України): Монографія. – Харків: Факт, 2003, 383 с.
10. *Панасенко Т.В.* Аспекти соціогеографічних досліджень в контексті гуманізації географії // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. Наук. Праць. У 4-х тт. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т. IV. – С.35-36.
11. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 545 с.
12. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2006 рік. / За ред. *В.Г. Кирича*. – Тернопіль, 2007. – 455 с.
13. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2007 рік. / За ред. *В.Г. Кирича*. – Тернопіль, 2008. – 465 с.
14. *Шаблій О.І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
15. *Шевчук Л.Т.* Соціальна географія: Навч. посібник. – К.: Знання, 2007 – 349 с.

Summary:

Andriy Kuzyshyn. SOCIAL-GEOGRAPHICAL DESCRIPTION OF LEVEL OF WELFARE OF POPULATION (ON THE EXAMPLE OF TERNOPIL AREA'S).

The constituents of social sphere of, are analysed which influence on the level of welfare of population; certainly role of educationally-culture's, financially-bank's, medical's, domestic-housing's, point-of-sale and housing constituent of social sphere. At an object analysis the Ternopi area's is select.

Надійшла 20.10.2008р.

УДК 338:91.312.90

Леся ЗАСТАВЕЦЬКА

СОЦІАЛЬНА СФЕРА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛОКАЛЬНИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В сучасних умовах, коли здійснюється наукове обґрунтування реформування адміністративно-територіального устрою країни, тоді значна увага приділяється активізації соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів. В цьому процесі важлива роль відводиться розвитку сфери послуг, яка значною мірою визначає якість життя людей, є важливим чинником формування нових систем розселення. Ця сфера вимагає суспільно-географічних досліджень, особливо як основи формування розселенських зв'язків (соціальних, культурно-побутових, трудових та ін.).

Основною метою даної статті є висвітлення сучасного стану розвитку соціальної сфери сільських поселень Тернопільської області і обґрунтування напрямків її подальшого розвитку у процесі формування нових систем розселення, що формуватимуться внаслідок адміністративно-територіального реформування території країни.

Вивчення системоутворювального значення соціального комплексу у формуванні розселення знайшло відображення у працях українських вчених: В.О. Джамана, А.І. Доценка, Д.О. Мотрунич, А.І. Степаненка, Я.Б. Олійника, І.В. Прокопи, О.І. Шаблія, Л.О. Шепотько та ін. Однак, ще не достатньо вивченими залишаються питання розвитку соціальної сфери в умовах трансформації суспільних відносин, передусім зміни структури і функціонування систем розселення різних таксономічних рангів. Це й обумовило актуальність даного наукового дослідження.

Важливу роль у функціональному розвитку сіл області відіграє сфера послуг. Саме вона за сучасних умов є системоутворювальною, бо надає місце праці для 21% всіх працівників у сільській місцевості. Зниження обсягів споживання різних видів послуг, зумовлене зниженням рівня життя селян у роки соціально-економічної кризи, призвели до деякого занепаду цієї галузі, до погіршення якості послуг. На тлі загальноукраїнських показників Тернопільська область помітно відстає щодо задоволення попиту селян на різні види послуг, має істотні недоліки ресурсного забезпечення, соціальної інфраструктури, низькі темпи оновлення матеріально-технічної бази. Через низьку зарплату і звужений спектр можливостей працевлаштування частина освічених працівників соціальної сфери залишила

цю галузь, що також вплинуло на рівень її розвитку. Найкраще забезпечені села області освітніми закладами. Мережа шкіл та інших освітніх закладів загалом відповідає сучасному системному розселенню (рис.1) та нормативам забезпечення населення місцями в освітніх закладах. Переважно невеликі села мають початкову школу, середні – неповну середню, а великі – середню. Але в області є багато сіл, переважно хуторів, де початкові школи були закриті у часи ліквідації хуторів та приєднання їх до більших сіл. Тепер у цих поселеннях внаслідок малої кількості дітей (або їхньої відсутності) школи не відновлені. Без шкіл в області існує і багато поселень, що мають від 200 до 500 жителів (рис.1). Не мають шкіл 238 (23,6%) поселень області, з них 127 малих сіл (менше 200 жителів).

Найбільше сіл, у яких відсутні школи, у Збаразькому (22), Зборівському (23), Кременецькому (24), Шумському (18), Бережанському (17) районах, найменше – Бучацькому, Монастирському, Тернопільському районах (по 7 сіл). У селах, що мають від 200 до 500 жителів, найбільше відсутніх шкіл у Кременецькому (14), Шумському і Тербовлянському (по 10), Збаразькому (8).

У області є ряд великих сіл, що не мають школи I-III рівня. Це, переважно, села, які знаходяться поблизу міських поселень або інших великих сіл, що мають таку школу.

Села області недостатньо забезпечені дитячими дошкільними закладами. Мережа дитсадків, що склалася й існувала у 70-90-ті роки XX ст., була зруйнована внаслідок відсутності потреби у таких закладах у період масового безробіття під час економічної кризи. Перебуваючи на обліку, дошкільні заклади у більшості селах не експлуатуються. У них зайнято тільки 23% дітей дошкільного віку. Навіть у великих селах з людністю понад 1000 жителів ці заклади функціонують зрідка, а у майже 24% таких сіл цих закладів немає зовсім.

Незадовільно функціонують у сільській місцевості і заклади культури: клуби, бібліотеки, будинки культури. Їх мережа досить розгалужена, всі населені пункти з людністю понад 500 осіб охоплені закладами культури, є вони і в деяких менших селах. Але низький рівень обслуговування, як і недостатня матеріально-технічна база, стан приміщень, а також неуккомплектованість штатами є важливими рисами цієї сфери.

Важливою галуззю, що займається обслуговуванням населення і формує функції сільських поселень, є охорона здоров'я. Просторове розміщення закладів цієї сфери, як і шкільної освіти, загалом відповідає тій системі розселення, яка склалася. Водночас малі села з людністю до 200 жителів, а у деяких районах і до 500 жителів, позбавлені закладів для надання елементарної медичної допомоги.

У зв'язку з реконструкцією системи охорони здоров'я, що відбулася наприкінці XX ст., значно скоротилась кількість амбулаторій та лікарень у селах області (на 36%), внаслідок цього зменшились обсяги та погіршилась доступність послуг для селян. У багатьох районах області лікарні та амбулаторії залишилися тільки у районних центрах та у містах чи селищах району. Сільські лікарні функціонують тільки у с. Більче-Золоте Борщівського району, Язловець Бучацького району, Білокриниця Кременецького району, Нове Село Підволочиського району, Золотники і Буданів Тербовлянського району, Великі Гаї, Плотица і Великий Глибочок Тернопільського району, Білобожниця Чортківського району, Великі Дедеркали Шумського району (див. рис.1). Таке розміщення лікарняних закладів збільшує радіус доступності до них, а це, в свою чергу, призводить до зменшення частоти звернень пацієнтів. Збільшення захворюваності і смертності людей у сільській місцевості. Чисельність населення у пересічній зоні обслуговування лікарні в області становить 15,7 тис. осіб, вона ще далека від оптимальної (5 тис. осіб). Спостерігаються також значно більші від середньоукраїнського (14,2 км) показники радіуса доступності населення до лікарняних закладів у Підволочиському, Монастирському, Лановецькому, Бережанському та ін. районах.

Важливе значення у функціонуванні сільських поселень мають торговельні заклади: ринки, магазини тощо, що забезпечують людей товарами народного споживання населення. Поруч із наявними торговельними закладами в селах області постійно збільшується кількість



Рис. 1. Соціальна інфраструктура у поселеннях Тернопільської області

малих підприємств у сфері торгівлі продуктами і промисловими товарами, транспортними засобами тощо. Вони наближають торговельні послуги до споживача і забезпечують сільське населення необхідними товарами.

Соціальна сфера є важливим системоутворювальним чинником, особливо в локальних системах розселення. Від її розвитку залежить інтенсивність та спрямованість багатьох розселенських зв'язків. Ця галузь мусить бути перебудована відповідно до перебудови систем розселення. На зміну ступінчастій територіальній організації цієї галузі поступово прийде організація логістично-мережевої структури видів обслуговування, що орієнтуватиметься на потреби верств населення з відповідним рівнем доходів. У сучасних умовах ступінчаста система обслуговування населення ще збережеться, але зазнає певних змін. Так, ця система найбільше виявлена в освіті, охороні здоров'я і передбачає розподіл послуг між різними видами поселень у системах розселень.

Література:

1. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / Василь Олексійович Джаман. - Чернівці: Рута, 2003. - 392 с.
2. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні /Анатолій Іванович Доценко. - К.: РВПС України НАН України, 2003.- 76 с.
3. Олійник Я.Б. Соціальний розвиток села і територій сільського типу / Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2003.- 128 с.
4. Прокопа І.В. Виробнича сфера села і сільське житлове середовище / Прокопа І.В., Мотрунич Д.О., Шепотько Л.О. – К.:ІЕ НАНУ, 2001. – 120 с.
5. Шаблій О.І. Деякі теоретико-методологічні аспекти дослідження депресивності регіонів України / О.І. Шаблій, О.І.Вісьтак // Проблеми розвитку депресивних регіонів: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Ніжин, 25-26 квітня 2007р. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – 192 с.

Summary:

Zastavetskaya Lesya. SOCIAL SPHERE AS IMPORTANT FACTOR OF FUNCTIONING OF THE IN-PLANT SYSTEMS OF SETTLING APART OF THE TERNOPIL REGION.

The value of sphere of services is examined for activation of socio-economic development of territories and for reformation of administrative-territorial device of country.

Надійшла 06.11.2008р.

УДК 911.3: 81 : 39 (477)

Ярослав ШТОКАЛО

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

Міжнародна статистика рівня життя почала розвиватися недавно. У 1960 р. робочою групою ООН була підготовлена доповідь про принципи визначення та виміру рівня життя населення в міжнародному масштабі. Це була перша спроба створення системи показників. Життєвий рівень оцінювався індексом заробітної плати, а потім індексами прожиткового мінімуму і вартості життя. Кожний з індексів має значення, але вони не дають всебічної характеристики рівня життя населення. До того ж, при визначенні рівня життя деяких категорій населення зазначені індекси не використовуються.

У міжнародній статистичній практиці комплексний індекс запропонував Дослідний Інститут Соціального Розвитку ООН. Даний індекс отримав назву „індекс соціального розвитку”. Він включає 16 найважливіших (9 соціальних і 7 економічних) взаємозалежних показників. Автори дослідження вважають, що при рівні душевого доходу, який не перевищує 500 дол. США / рік, соціальний розвиток перевищує економічний.

У світовій практиці використовується також так званий „індекс гуманітарного розвитку”, що характеризує очікувану під час народження тривалість життя, рівень

писемності серед дорослого населення, тривалість навчання, рівень освіти, реальний ВВП на душу населення.

Серед спроб комплексної оцінки рівня та якості життя населення можна назвати індекс фізичної якості життя, розроблений Моррісом Д. Моррісом. Він ґрунтується на базі показників очікуваної тривалості життя після досягнення одного року, рівня дитячої смертності і поширення грамотності.

Статкомітетом СНД розроблений набір соціальних індикаторів життя населення – систему, яка містить 29 показників, що складають п'ять розділів: інтегральні індикатори рівня життя, показники матеріальної забезпеченості населення, особисте споживання (рівень і структура), житлові умови населення, показники соціальної напруженості.

Ряд вчених, крім офіційних методик рівня та якості життя населення, що використовувалися державними органами статистики, розробили свої підходи (В. Кириченко, М. Кремльов, М. Будзяков, Е. Лібанова, В. Жеребін).

В Україні розроблена методика оцінки рівня життя населення, яка базується на системі показників.

Головним аргументом на користь такого підходу є необхідність поглибленого дослідження основних складових рівня життя та динамічних зрушень за кожним окремим компонентом, яке неможливе на основі використання одного інтегрального показника. Інтегральна оцінка життєвого рівня у вигляді синтетичного індикатора дає лише узагальнену інформацію про динамічні зрушення або може бути використана в разі здійснення міжнародних співставлень.

Використання для оцінки рівня життя населення в цілому та окремих соціально-демографічних груп системи показників дає змогу проводити поглиблений аналіз життя населення, визначати вплив на нього загальної соціально-економічної ситуації в країні, а також виявляти основні тенденції соціального розвитку та прогнозувати зміни окремих складових рівня життя.

Дослідження проводиться у певній послідовності, поетапно. На першому етапі здійснюється оцінка економічних передумов для підвищення рівня життя за системою позаблокових показників (економічних індикаторів), які слугують вихідною основою для вивчення передумов підвищення рівня життя населення та прогнозування значення його показників на коротко – та середньострокову перспективу. Рівень життя населення значною мірою залежить від стану економіки країни, оскільки високий рівень життя неможливий при занепаді економічної ситуації. Перехідний період визначається тісним зв'язком між рівнем життя населення та успішністю й послідовністю соціально-економічних реформ. Тобто стан економіки перехідного періоду має безпосередній вплив на рівень життя населення, тому дослідження тенденцій економічного розвитку держави має велике значення.

На другому етапі проводяться розрахунки та аналізуються показники матеріального становища, оцінюються умови проживання населення загалом та окремих соціально-демографічних груп, вивчається стан соціального середовища.

Оцінка матеріального становища населення здійснюється у трьох аспектах:

- 1) аналізуються поточні надходження домогосподарств та їх використання (із застосуванням показників доходів та витрат);
- 2) вивчаються показники споживання, які характеризують ступінь реалізації попиту за допомогою наявних ресурсів (при цьому вихідною базою є витрати домогосподарств);
- 3) аналізуються накопичені ресурси (рухоме та нерухоме майно).

Поточні надходження домогосподарств оцінюються за показниками грошових та сукупних доходів. Розрахунки здійснюються в цілому та по окремих соціально-демографічних групах населення.

При оцінці матеріального становища населення важливим елементом комплексного дослідження виступає аналіз структури доходів. Для цього розраховується питома вага таких

складових елементів у структурі доходів домогосподарств, як оплата праці, доходи від підприємницької діяльності, доходи від власності, доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства, натуральні доходи від особистого підсобного господарства, пенсії, соціальні трансфери (у тому числі пільги та субсидії), грошова допомога від родичів та інших осіб, доходи від продажу власного майна, інші надходження.

Важливим елементом аналізу доходів населення є оцінка купівельної спроможності, що здійснюється на основі зміни кількості продуктових наборів, які можна придбати за середньомісячну заробітну плату, середню пенсію, середню стипендію, що отримують студенти.

Як показали дослідження, добробут домогосподарств значною мірою залежить від місцевості проживання. Тому аналіз показників рівня життя проводиться у розрізі типу населеного пункту: виділяється велике місто, мале місто, село.

Дослідження чинників соціального середовища, що впливають на рівень життя населення, здійснюється по всьому населенню, без виділення соціально-демографічних груп та типів населеного пункту. Якщо на двох попередніх етапах дослідження проводилось за певними рівнями, то до оцінки соціального середовища застосовано інший підхід – групування чинників за їх природою. Наприклад, показники, які характеризують стан демографічного розвитку, об'єднані в демографічний блок, показники, що стосуються економічних характеристик населення – блок економічних умов тощо.

Основна схема дослідження має бути доповнена додатковими дослідженнями в розрізі регіонів, оскільки специфічною особливістю України є значна регіональна диференціація та суттєва різниця показників життєвого рівня міського й сільського населення.

Застосування інтегрального показника рівня життя в регіональних дослідженнях надасть можливість провести ранжування регіонів як за окремими складовими, так і за узагальнюючим показником.

Окремим напрямом представлено дослідження рівня життя сільських жителів, оскільки сільське населення дуже часто перебуває у гірших умовах порівняно із жителями міст. Саме на селі досить гостро постають соціальні проблеми: бідність, майнове розшарування, безробіття, незадовільні умови життя населення, низькі розміри та незбалансована структура заробітної плати, заборгованість із виплати селянам заробленого тощо. Така ситуація зумовлена низкою історичних, географічних, демографічних та інших чинників, починаючи від традицій та способу життя селян, особливостей менталітету і закінчуючи специфікою зайнятості.

Однією з гострих проблем, які виникають у період трансформацій, є зростання майнового розшарування населення за рівнем матеріального добробуту. Тому третім етапом дослідження є оцінка ступеня розшарування населення, яка дає можливість визначити розподіл населення за матеріальним статусом. Традиційно оцінка диференціації населення здійснюється із застосуванням показника доходів, однак за умови існування значної частки тіньових надходжень такий метод не дає можливості виявити дійсні масштаби ступеня поляризації суспільства.

Виділення окремих груп населення за рівнем матеріального забезпечення здійснюється на основі показника сукупних еквівалентних витрат. У залежності від його величини виокремлюють чотири основні соціальні групи:

- злиденні (населення, рівень сукупних еквівалентних витрат якого нижчий за межу злиденності),
- бідні (із сукупними еквівалентними витратами, що перевищують межу злиденності, однак є нижчими від офіційно встановленої межі бідності),
- середні;
- заможні.

Для поглибленого дослідження розподілу населення за доходами (витратами) як основи

поділу на класи в групі середніх виділяються потенційно середня група (населення, рівень доходів (витрат) якого наближений до нижньої межі середньо-доходної групи) та низькодоходна група (де рівень доходів (витрат) ледь перевищує прожитковий мінімум).

Крім того, аналізується структура населення за іншими важливими критеріями: професійно-освітнім, соціально-економічним статусом, самооцінкою свого соціального статусу.

Професійно-освітня диференціація – загальна основа для стратифікації в більшості сучасних суспільств, однак в Україні вона не може бути використана з низки причин. Водночас, як свідчать попередні дослідження, професійно-освітній рівень має значний вплив на рівень життя населення.

Ще однією ознакою, яка використовується для виділення окремих груп населення, є соціально-економічний статус.

Поширеним методом вивчення соціальної структури суспільства є стратифікація за самооцінкою, яка є найбільш вагомим фільтром, що обмежує нині можливість виділення вищих та середніх класів в Україні. У разі використання цього методу найбільшим інтересом є співставлення відповідей респондентів щодо самоідентифікації з певним соціальним класом та результатів поділу на групи за об'єктивними критеріями.

У системі соціальної стратифікації найбільш проблемним моментом є виокремлення частини населення, що належить до середньодоходної групи, яку в економічній літературі визначають як середній клас. Формування потужного середнього класу, який має стати стабілізуючою силою та опорою державотворення, є нині одним із пріоритетних завдань державної політики в Україні.

Виділені ознаки є домінантними й розглядаються як рівнозначні та рівноважні. Виділення середнього класу за різними ознаками і суміщення отриманих сукупностей дає можливість не тільки встановити середні групи за тим чи іншим критерієм, а й визначити ядро середнього класу, тобто той прошарок, який відповідає одночасно всім основним класичним характеристикам.

Негативним наслідком майнового розшарування та перехідних процесів у суспільстві стала бідність значної частини населення країни. Накопичив значний досвід дослідження проблеми бідності в Україні. У роботах ряду вчених набули розвитку дослідження бідності з використанням різних критеріїв та підходів. Зокрема, обґрунтована потреба використання комплексного підходу для оцінки ситуації з бідністю в країні, який включає систему показників, розрахованих на основі таких критеріїв, як абсолютний, відносний, комбінований, структурний, майновий, суб'єктивний тощо.

Для характеристики ситуації з бідністю в Україні особливого значення набуває проблема визначення профілів бідності, тобто тих категорій населення чи домогосподарств, які найбільше підпадають під дію негативних чинників і мають показники бідності, значно вищі за середні по країні. Комплексна оцінка бідності включає визначення основних профілів та чинників бідності на основі використання різних критеріїв та підходів. Дослідження основних показників бідності здійснюється по всьому населенню країни; за основними типами домогосподарств; за місцем проживання та в розрізі регіонів.

Прогнозування розподілу населення за доходами як обов'язкова передумова для створення системи соціально-економічних прогнозів має важливе значення. Прогноз використовується для планування соціально-економічного розвитку регіону та підвищення ефективності соціальних програм допомоги найбільш нужденним верствам населення зокрема.

Оцінка рівня життя населення здійснюється не тільки за окремими групами людей та домогосподарств, але й в територіальному аспекті. Це дозволить визначити територіальні відмінності у величині показників, які наводились вище, а також виділити райони з неоднаковими інтегральними показниками рівня життя людей.

Література:

1. Коломийчук В. С., Шевчук Л. Т., Шульц С. Л. Стратегічні засади соціально-економічного розвитку регіону (методологія, методи, практика). – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. – 278 с.
2. Ревайкин А. С. Уровень жизни населения (Методология и проблемы регионального исследования). – М.: Наука, 1989. – 144 с.
3. Рівень і якість життя населення: Монографія / Під аг. ред.. Є.П. Кушнар'ова. – Х.: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2004. – 272 с.

Summary:

Yaroslav Shtokalo. THE METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE LEVEL OF LIFE OF POPULATION ESTIMATION OF REGION.

The methodological approaches to the level of life of population estimation are conducted not only according to separate groups of people and farms, but in territorial aspect as well. It gives the possibility to determine the territorial differences in the amount of indexes, and to outline the regions with the different integrative level of life of population indexes.

Надійшла 28.10.2008р.

УДК 911.3

Наталія СМОЧКО, Олег САДОВНИК

АНАЛІЗ ДЕМОГЕОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ НЕГАТИВНИХ ЗМІН

Однією з найскладніших проблем в Україні, що викликає занепокоєння у вчених та громадськості, є - демографічна ситуація. Вона характеризується поступовим скороченням чисельності населення, як наслідок його негативного механічного та природного руху. Останній, сформувався внаслідок спаду народжуваності та зростання смертності, що негативно позначається на тривалості життя, статеві-віковій структурі, формуванні працересурсного потенціалу в країні в цілому та Закарпатській області, зокрема.

Всі названі проблеми роблять демогеографічні дослідження території України дуже актуальними. Різним аспектам цього напрямку присвячені праці багатьох вчених географів та демографів: Ю. Пітюренка, О. Хомри, Ф. Заставного, М. Фашевського, А. Доценка, В. Покшишевського, А. Степаненка, О. Заставецької, Б. Заставецького, Д. Стеценка, І. Прибуткової, Є. Янковської, В. Джамана та ін.

Вияснити причинно-наслідкові зв'язки негативних змін демогеографічної ситуації Закарпатської області, оцінити їх масштаби та передбачити подальший розвиток є метою даного дослідження. Це завдання можна виконати за допомогою методу поздовжнього дослідження, що базується на даних реальної генерації.

У сучасній демографії цей метод використовують достатньо широко. Вперше на Україні він був застосований В.С. Стешенко для вивчення народжуваності [8].

Поздовжній аналіз, відомий також як когортний метод або метод реальної генерації. Він передбачає вивчення та дослідження демографічних процесів, які відбулися в певній когорті, тобто сукупностях людей, які одночасно ввійшли в якийсь демографічний стан. Кожна когорта визначена демографічною подією, настання якої об'єднує людей в когорту, та календарним періодом її формування. При цьому при описанні та аналізі того чи того демографічного процесу періодом формування реальної когорти вважають період настання демографічної події, яка передувала тій події, частоту якої вимірюють. Отже, в реальній когорті всі демографічні події, настання яких об'єднує людей у когорті, відбуваються у певному інтервалі календарного часу [5].

Джерелами для поздовжнього аналізу є ретроспективні дані отримані на основі переписів та спеціальних соціологічних обстеженнях населення, а також дані поточного

обліку за низку років, опрацьовані у розрізі генерації. Основною кагортою – об'єктом такого напрямку дослідження виступає населення, що проживає в межах адміністративної області, а також кагорти адміністративних районів та інших елементів територіальної системи розселення. Для всіх них будуть притаманні свої специфічні демографічні події та процеси, що власне і дозволяють виділяти певні кагорти та територіальні спільноти населення.

Закарпатська область як об'єкт даного геодемографічного дослідження характеризується певними особливими та притаманними лиш їй особливостями демографічної ситуації (відображають основні якісні та кількісні характеристики сучасного стану населення: його чисельність, національний склад, статеві-вікову структуру (це склад і співвідношення людей різної статі і різних вікових груп), природний та механічний приріст населення, його щільність, міграції, тривалість життя і т.д.) та чинниками її формування.

За своїм геополітичним розташуванням це найбільш західна та єдина з областей України, яка межує з чотирма зарубіжними країнами – Угорщиною, Польщею, Румунією і Словачією. Це відбилось на життєдіяльності та національному складі населення. За даними перепису населення 2001р. на території області проживають представники понад 100 національностей і народностей. Як засвідчують дані, переважна більшість (80,5%) населення області – українці, 12,1 відсотка становить населення угорської національності, румунської – 2,6 , російської – 2,5 відсотка. Проживають також цигани (1,1%), словаки (0,5%), німці (0,3%) та інші (0,4%).

Чисельність наявного населення Закарпатської області на 1 січня 2008 року склала 1242,5 тис. осіб, що становить 2,7 % населення України. За його кількістю область посідає 17 місце серед інших регіонів країни.

За період, що аналізується (1995-2007 рр.), населення області спостерігається тенденція до його зменшення, в сукупності на 46,3 тис. осіб, що становить 3,4 відсотка, за рахунок природного та механічного руху населення. Найбільш чисельним було населення у 1995 році (1288,8 тис. осіб), але вже з наступного року почався процес скорочення населення. Упродовж минулого року в області відбулося скорочення населення на 1621 особу, в порівнянні з попереднім роком.

У сумарному рейтингу показників природного руху населення, який виступає середньою величиною рангових місць за коефіцієнтами народжуваності й смертності Закарпатська область – єдиний регіон України, де відбувся природний приріст населення, для всіх інших областей була властива депопуляція населення. Даний показник в області у 2006р. склав 631 особу. Це сталося за рахунок як збільшення кількості народжених, так і зменшення кількості померлих, в основному за рахунок міської місцевості. З 1995 року до 2002 рівень народжуваності переважав у сільській місцевості, а з кожним наступним роком до нині ситуація змінилася в протилежну сторону. В сільській місцевості відбувся незначний природний приріст (скорочення) населення – 2 особи. Ця тенденція є небезпечною особливо враховуючи той факт, що частка сільського населення є найвищою серед інших областей України і становить 59%.

Аналіз природного приросту в територіальному аспекті показує, що найвищі коефіцієнти у Тячівському (2,8), Рахівському (2,7), Іршавському (1,9) та Виноградівському (1,9) районах; а також у містах Хусті (1,6), Ужгороді (1,1) та Мукачеві (0,5).

За вісім місяців 2008р. порівняно з попереднім роком кількість народжених в цілому зросла на 780 осіб або на 5,0 %. За показником сумарної народжуваності (13,3‰) Закарпатська область знаходиться на 2 місці серед інших регіонів України, після Рівненської (13,6‰). На територіях окремих адміністративно-територіальних одиниць області він був ще вищий, зокрема, в м. Хуст, Виноградівському, Воловецькому, Перечинському, Рахівському, та Свалявському районах рівень народжуваності становив 13,4-15,2‰ районах, а це відповідно від 224 до 489 осіб. Все це підтверджує статус Закарпаття як області з наймолодшим населенням – середній вік її мешканця 32,3 роки, при середньоукраїнському

показнику – 36,5 років.

Попри названі позитивні риси народжуваності високими залишається показники смертності населення. Аналіз динаміки смертності в регіоні, показує незначний спад порівняно з попереднім роком, її показники знизились на 557 осіб або на 3,4%. Але за весь період (1995-2007 рр.) дослідження зафіксовані найвищі сумарні коефіцієнти смертності в сільській місцевості (12,4‰). Найвищий його рівень зафіксовано в Великоберезнянському, Перечинському, Ужгородському, Берегівському та Мукачівському районах, де він коливався від 14,3 до 17,2‰.

Вцілому незначна народжуваність та високі показники смертності населення Закарпатської області визначаються цілою низкою чинників:

- важким соціально-економічним становищем більшої частини жителів області (ВРП, у розрахунку на одну особу, 5373грн. – 25 місце серед регіонів (2006 р); безробіття – 3,4% (12 місце, 2006 р.);
- переважанням в структурі населення людей старшого віку, внаслідок трудової міжрегіональної та міждержавної міграції працездатного населення з подальшою зміною постійного місця проживання;
- складним матеріальним становищем сільського населення, що зумовлене зниженням рівня життя і низькою якістю життя, що зумовлена незадоволеністю сукупністю параметрів умов праці й побуту людей – якістю житлових умов, забезпеченістю продуктами харчування, оджею, взуттям, організації відпочинку та рекреації, що викликають невпевненість у майбутньому і небажання народжувати дітей;
- низькою санітарною культурою населення, його ставленням до свого здоров'я, недотримання необхідних санітарно-гігієнічних умов життєдіяльності, поширенням шкідливих звичок, що призводить до хронічних захворювань та скорочення очікуваної тривалості життя;
- прискоренням ритму життя, низькі показники залучуваності населення до різних видів спорту, заняття фізичною культурою;
- погіршення екологічної ситуації (внаслідок аварії на ЧАЕС, несприятливі фізико-географічні процеси, особливо в гірській місцевості);
- загрозу для життя становлять також продукти науково-технічного прогресу: телебачення, сучасні засоби зв'язку, комп'ютеризація, побутові прилади та ін..

Отже, більшість вказаних чинників сучасної демографічної ситуації в області та на Україні в цілому зумовлена погіршенням показників якості життя громадян.

Категорія „якість життя” населення розглядається нами як комплексна характеристика соціально-економічних, політичних, культурно-ідеологічних, екологічних чинників і умов існування особи, положення людини (населення) в суспільстві. Вона також припускає: чисте оточуюче середовище; особисту і національну безпеку; політичні і економічні свободи; інші умови людського благополуччя (в тому числі і духовні), що важко піддаються кількісному вимірюванню.[6.]

Якість життя – це інтегральна оцінка умов життєдіяльності певної когорти. Одним з основних показників є створення для населення сприятливих життєвих умов, а саме забезпеченість та ступінь благоустрою житлового фонду, що особливо важливо для молодих та новостворених сімей.

Аналізуючи динаміку житлового фонду Закарпатської області (табл.1) спостерігається стабільне збільшення його загальної площі. З кожним наступним роком зменшується число сімей, які чекають на житло, хоча за 10 років в 2 рази зменшилась кількість наданих квартир різним верстам населення, які стоять в квартирній черзі.

Якщо проаналізувати кількість будинків за формою власності, то перевагу має приватна власність – 25872 тис. м², державна та комунальна – 806 тис. м². В сільській місцевості зареєстровано на 8044 тис. м² більше приватних форм власності, ніж в міській. По районах

області за період з 1995-2006рр. Найбільший житловий фонд (тис. м²) зареєстровано в Тячівському (3835), Іршавському (2518), Виноградівському (2476) районах та м. Ужгороді (2294).

Таблиця 1.

Динаміка житлового фонду Закарпатської області

	Загальна площа, млн. кв м	Темп до попереднього року, %	Забезпечення населення житлом		Квартирна черга та надання житла сім'ям	
			Україна	область	Надано квартир, одиниць	Кількість сімей, що чекали житло, одиниць
1995	23,6	104,5	19,2	18,4	369	22680
2000	25,2	102,6	20,7	19,8	314	15009
2001	25,4	100,7	-	-	-	-
2002	25,6	100,7	-	-	-	-
2003	25,8	100,8	21,8	20,8	140	12621
2004	26,1	101,2	21,8	21	165	12407
2005	26,4	101,1	22,0	21,2	120	11749
2006	26,7	101,1	22,2	21,5	174	11633

*За даними головного управління статистики у Закарпатській області

Досить складною залишається ситуація з обладнанням житлового фонду, про що засвідчують офіційні дані. Аналіз показників вказує, що 57,6 % від загальної площі будинків оснащені всіма видами комунальних благ (крім оснащенням гарячим водопостачанням – 22,7%), що свідчить про середній рівень благоустрою житла закарпатських жителів. У 2006 році зафіксовано найвищі показники обладнання житлового фонду за останні 10 років.

Відмічається зворотній зв'язок між забезпеченістю житлом всіма видами комунальних благ та народжуваністю. Це пояснюється тим, що кожна народжена дитина збільшує величину сім'ї в 1,5-2 рази, тоді як поліпшення житлових умов конкретних сімей відбувається значно рідше і на меншу частку. Недостатня та неповноцінна забезпеченість житловою площею значно знижує рівень народжуваності, впливає на формування інституту сім'ї. В основному житлові умови на народження першої дитини не мають значного впливу, тільки після їх покращення в більшості сімей зважуються на народження другої, третьої та ін. дітей в сім'ях.

На процес відтворення впливають також динаміка шлюбності, репродуктивна установка, сімейний склад, соціальна структура суспільства.

Україна завжди була країною традиційно високої й ранньої шлюбності, що відзначається і в Закарпатській області.

Всього зареєстрували шлюб у 2006 році 9621 особи, що на 594 особи більше, ніж в попередньому році, з них віком:

- до 16 рр.: чоловіків не було жодного, жінок – 15 осіб;
- 16-19 рр.: 356 чол., 3010 жінок;
- 20-24 рр.: 4179 чол., 3893 жінок;
- 25-29 рр.: 2734 чол., 1171 жінок.

Після 30 років спостерігається різке зниження одруженості, як у чоловіків, так і у жінок, що також впливає на процес відтворення. Сумні цифри зафіксовані у динаміці розлучуваності, тобто розпаду подружніх пар у генерації, внаслідок розірвання шлюбу.. якщо у 1995 році в області зареєстровано 2551 розлучення, то через 11 років число збільшилось на 323 одиниці. Основними причинами таких подій є економічне становище сімей, що відображається на рольовій поведінці їх членів, що супроводжується зниженням потреби у дітях, яка визначає специфіку репродуктивної поведінки. Незначна частина розлучених осіб вступає в зареєстровані повторні шлюби, маючи практику з попереднім шлюбним життям та отриманням законодавчого розлучення. Більшість з них надає перевагу консенсуальному (громадянському), тобто незареєстрованому шлюбу, який можна в будь-

який момент розірвати, без будь-яких формальностей. Цей фактор також негативно впливає на кількість народжених. Адже не кожна жінка наважиться народити 2-3 й більше дітей поза шлюбом. Незважаючи на це частка дітей народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі зростала, досягнувши у 2006 році максимального значення – 15,0%, що склало 2477 осіб (19,6% - у міських поселеннях, 12,1 – у сільських), при всеукраїнському показнику – 20,4%.

Аналізуючи наявність розлучень в залежності від кількості спільних дітей, то в області чітко простежується зменшення частки розірвання шлюбу, при умові, що сім'я має статус багатодітної, тобто складається з трьох і більше дітей, а саме в м. Чоп – жодного розлучення, м. Мукачево – 1, Берегівський та Воловецький райони – по 1. В Закарпатській області нараховується 281 сім'я, в якій є більше ніж 10 дітей, усього проживає 15225 багатодітних сімей. Найбільше їх в Тячівському, Міжгірському та Рахівському районах. Отже, багатодітні сім'ї є запорукою цілісної сімейної структури.

Визначальним фактором чисельності населення є показник продуктивності шлюбу, тобто кількість народжених дітей у шлюбної пари.

Головною причиною зниження шлюбної народжуваності є її внутрішньосімейний мікроклімат, що супроводжується впливом багатьох зовнішніх факторів: екологічних, економічних, психологічних, моральних. Донедавна вважалось, що продуктивність шлюбу залежить від структурних чинників: структура населення за статтю, віком, шлюбним станом та станом плідності, на на сучасному етапі “першорядного значення набули репродуктивні установки, мотиви, плани та їх реалізація у практиці внутрішньосімейного регулювання дітонародження самими членами подружжя” [5].

Репродуктивний період жінки в основному становить 25 років – з 18 до 43 років. Найбільша кількість дітей народжена жінками віком 20-24 pp.(5850 осіб).

В залежності від планування сім'ї в Закарпатській області найбільша частка домогосподарств, які мають одну дитину – 56,4%, двох – 30,5%. В порівнянні з 2000 роком у 2005 році спостерігається тенденція до збільшення сімей, які складаються з трьох і більше дітей: з 10,7% до 13,7%. На репродуктивну установку впливають психічний регулятор, умови та рівень життя особистості або шлюбної пари, ускладнення екологічної ситуації після аварії на ЧАЕС, вік, неможливість народжувати дітей (безпліддя) та ін.

Велику вплив на якість життя та демографічну ситуацію в області мають: духовні та чинники моралі, адже мета не лише народити дитину, а виростити повноцінну здорову, всебічно-розвинену особистість, пристосовану до складних умов сучасного життя; та якість (здоров'я) населення. Адже здоров'я всього населення є головним індикатором соціально-економічного та психологічного розвитку нації. Основними його регуляторами являються: стан природного середовища, рівень споживання товарів та послуг, ведення здорового способу життя.

Природно-екологічні чинники посідають значне місце у формуванні здорової особистості. Надмірна концентрація промислового виробництва, транспорту у населених пунктах здійснює потужний техногенний вплив на навколишнє середовище і негативно впливає на людське здоров'я. Екстенсивне сільське господарство, яке призводить до неефективного використання сільськогосподарських угідь як державними, так і приватними структурами у всіх районах (і це при малоземеллі), надмірна хімізація, застаріле обладнання та технології, необґрунтоване вирубування Карпатських лісів, що веде за собою ряд інших несприятливих процесів, призвели до вкрай небезпечного довкілля.

Викиди шкідливих речовин стаціонарними джерелами забруднення Закарпатської області в атмосферне повітря зросли з 606 кг на кв.м. та 6 кг на одну особу (в 2000 р.) до 893 кг на кв.м. та 9,1 кг на одну особу (2006 р.), що в загальному становить 7729 т (2000 р.) і 11393 т (2006 р.). В адміністративному розрізі (2006 р.) найбільша частка припадає на м.

Мукачєво (2150 т), Воловецький (2048 т), Свалявський (1793 т), Ужгородський (1782 т) райони.

Різке збільшення кількості усіх типів автомобілів з 107,9 тис.од. (1990 р.) до 181,8 тис.од. призвело до підвищення рівня шкідливих викидів в атмосферу пересувними засобами з 23,5 тис.т (1995р.) до 39,3 тис.т (2006р.). У три рази зменшилось споживання (використання) свіжої води з 144 млн.м³ (1990р.) до 43 млн.м³ (2006).

Найчутливішим показником, який характеризує вплив навколишнього середовища на людину є захворюваність населення.

Аналізуючи динаміку розвитку різних видів хвороб (1990-2006 рр.), можна зробити наступні висновки:

1. Зменшилась кількість хворих на окремі інфекційні хвороби:
 - вірусний гепатит – з 3637 до 946;
 - кір - з 137 до 1;
 - кашлюк – з 14 до 0;
 - грип і ГРВІ – 166823 до 118109;та на розлади психіки і поведінки людей – з 2149 до 1289 осіб.
2. Збільшились показники захворювань на:
 - злоякісні новоутворення – з 11391 до 14638;
 - активний туберкульоз – з 1994 до 2712;
 - алкоголізм і алкогольний психоз з 16437 до 17544;
 - наркоманію та токсикоманію – з 129 - 261 осіб.

Отже, спостерігаються негативні зміни у динаміці важковиліковних хвороб та хвороб, які найчастіше приховуються хворими, тому їх офіційні показники занижені. Сучасний їх перебіг накладає негативний відбиток на демографічну ситуацію в Закарпатській області.

Структура причин смерті у 2006 році порівняно з 2005р. майже не змінилася. Із загальної кількості померлих 54,7% припадає на смерть від хвороб системи кровообігу, 11,5 - від новоутворень, 7,4 - від нещасних випадків, вбивств, самогубств та інших зовнішніх дій, 5,8% - хвороб органів травлення.

Протягом минулого року зросла кількість померлих від хвороби, зумовленої вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), ендокринних хвороб, розладів харчування та порушень обміну речовин, хвороб шкіри та підшкірної клітковини, хвороб кістково-м'язової системи та сполучної тканини, окремих станів, що виникають у перинатальному періоді. Зменшилася смертність від інфекційних та паразитарних хвороб, новоутворень, хвороб нервової системи, хвороб сечостатевої системи, розладів психіки та поведінки, системи кровообігу, органів дихання, органів травлення, природжених вад розвитку та зовнішніх причин смерті [4].

Не менш вирішальну роль у формуванні геодемографічної ситуації належить механічному руху населення Закарпатської області.

Результатом всіх видів міграцій у 2006 році було формування від'ємного сальдо міграції (-2252 особи). У країни далекого зарубіжжя вибуло 669 осіб, 318 – у країни СНД, 4125 – в інші регіони країни. Щодо внутрішніх міграцій то приріст населення відбувся у м. Мукачєво, Берегівському, Мукачівському та Ужгородському районах, в решті містах та районах зафіксований відтік населення.

Еміграція населення Закарпатської області має переважно соціально-економічні причини, ще її називають заробітчанською. Люди виїжджають у пошуках кращого заробітку. Виїзд населення області – проблема, яка в майбутньому може стати загрозою формування активних продуктивних сил, адже виїжджають в основному за віком репродуктивні особистості, в результаті чого зменшуються показники народжуваності.

Поздовжній аналіз динаміки геодемографічної ситуації Закарпатської області з урахуванням соціально-економічних та екологічних факторів впливу, свідчить про зменшення чисельності населення в усіх районах простежується систематична тенденція до

його зменшення. Існують певні територіальні відмінності значень показників природного приросту. Основними причинами є нерівномірність розвитку районів, соціально-культурного середовища, рівня благоустрою та інші.

Вихід з демографічної кризи Закарпатської області можливий лише за умов трансформації територіальної організації соціально-економічного розвитку області спрямованої на підвищення якості та рівня життєдіяльності громадян. Необхідно проводити активну соціальну та демографічну політики, ґрунтованої на міцній економічній базі та знанні й використанні законів що керують та стимулюють репродуктивну поведінку людей. А це в свою чергу призведе до збільшення міцних шлюбних союзів, позитивної відтворювальної установки, народжуваності, покращення медико-санітарного обслуговування та зниження рівня захворювання, зменшення смертності та збільшення тривалості очікуваного життя. Всі програми та заходи обласної та місцевої влади мають бути спрямовані на соціальний захист та допомогу всіх категорій населення Закарпатської області.

Література:

1. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 391 с.
2. Заставецька О.В., Заставецький Б.І., Ткач Д.В. Географія населення України. Навчальний посібник. – Тернопіль – 2001.- 147 с.
3. Міграційний рух населення в 2007 році. – Статистичний бюлетень: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2008. – 32с.
4. Населення Закарпатської області. – Статистичний збірник: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2007. – 111с.
5. Прибиткова І.М. Основи демографії:Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів – К.: “АртЕк”, 1995.- 256 с., іл.
6. Садовник О.П. Якість життя населення, як інтегральний критерій оцінки ефективності регіонального управління.– Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Сер. Географія.– Тернопіль.– № 2 . — 2005 С. 48-51
7. Головне управління статистики у Закарпатській області.– <http://www.stat.uz.ua/index.html>
8. Стещенко В.С. Опыт применения метода когорт для изучения рождаемости на Украине в послевоенный период //Проблемы демографической статистики. - М., 1966.

Summary:

Natalia Smochko, Oleg Sadovnyk. ANALYSIS OF DEMOGEOGRAPHIC SITUATION OF THE TRANSKARPATIAN REGION AND DETERMINATION OF NASLIDCOVIN COMMUNICATIONS OF NEGATIVE CHANGES.

By the method of longitudinal research, which is based on information of the real generation an attempt to find out the causationi copulas of negative changes of demography situation of the Zakarpatskoy area, and estimate their scales and foresee it subsequent development is carried out.

Надійшла 01.11.2008р.

РЕКРЕАЦІЯ І ТУРИЗМ

УДК 911.3:379.85

Тетяна БОЖУК

**АНІМАЦІЙНІ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНІ ПОСЛУГИ:
СУЧАСНИЙ СТАН І ПОТРЕБА ІННОВАЦІЙ**

Ефективність туристичного бізнесу залежить від широти спектру виробництва туристичних послуг і якісного їх надання туристам (чи рекреантам), що значною мірою забезпечується функціонуванням підприємств сфери дозвілля. Актуальність дослідження цього питання зумовлена мотивацією рекреантів і туристів, тобто бажання нових вражень, позитивних емоцій і гострих відчуттів, що притаманне кожній подорожі. Власне тому, для задоволення цих рекреаційно-туристичних потреб людей організовуються різні пізнавальні та культурно-розважальні заходи. Які саме, від чого вони залежать і на кого розраховані – ось аспекти проблеми, що потребує наукового дослідження.

Так влаштована людська натура, що крім необхідності трудової та фізіологічної діяльності, має потребу вільного часу. Протягом вільного часу або ще так званого періоду рекреаційного часу (добового, тижневого, річного чи життєвого) задовольняються фізичні і духовні потреби туристів чи рекреантів способом надання культурних, розважальних чи спортивних послуг, що загалом називаємо анімацією. Підтримуємо думку С. Килимистого [4] щодо виділення двох видів анімації: рекреаційної та туристичної, і тому відповідно вживаємо термін додаткові туристичні/анімаційні послуги.

Рекреаційна анімація розрахована на рекреантів і передбачає комплекс культурно-розважальних програм у поєднанні із лікувально-оздоровчими у межах рекреаційно-туристичного закладу. Російські дослідники М. Гаранін і І. Булигіна використовують поняття "готельна анімація", що є значно вужчим. Цікавим є той факт, як зазначає В. Стафійчук [6], що деякі закордонні курорти впроваджують дозвілєво-розважальні програми, які пропагують здоровий спосіб життя і завдяки цьому надають послуги різновіковим категоріям рекреантів. Якщо, наприклад, стандартні послуги готелю охоплюють дитяче містечко чи дитячу кімнату, гральні автомати, волейбольний майданчик, пляж, басейн, танцювальний майданчик, спорткомплекс, то додатково вводяться прокат велосипедів, роликів, скутерів; тенісні корти; стрільба з лука та арбалета; баскетбольний майданчик; парк; дайвінг-центр; пневмотир; клубна пісня-гімн; ексклюзивні послуги – скалодром, пейнт-бол, ролердром, батут, комп'ютерний клуб, автодром, армрестлінг-клуб, міні-аква-парк.

Туристична анімація передбачає участь туристів у різноманітних атракціях (фестивалях, карнавалах, культурно-історичних історичних театралізаціях, святах тощо). Вже традиційними стали театралізовані дійства рицарських поєдинків у колишніх фортецях, як наприклад, "Тустань" (с. Урич Львівської області) чи Генуезькій (м. Судак); свята пива і вина та ін. Такі послуги ще інакше називаються додатковими туристичними послугами, їх набір і можливості реалізації надають організатори туру (турфірми чи туроператори).

Питання надання анімаційних рекреаційно-туристських послуг у теоретико-методичному і практичному аспектах вивчаються як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Свідченням цього є низка опублікованих праць, серед яких варто відзначити монографії К. Кордеса та Г. Ібрагіма [8], підручник І. Петрової [5], навчальні посібники С. Килимистого [4] та В. Стафійчук [6], ряд наукових статей. Ця тематика привертає увагу науковців і обговорюється на наукових форумах різного рангу, зокрема погляди учасників (у т.ч. і автора статті) VI міжнародної науково-практичної конференції "Розвиток сфери розваг – основа сучасної концепції підвищення ефективності туристичного бізнесу", організованої Донецьким інститутом туристичного бізнесу у м. Святогірськ 29 вересня – 1 жовтня 2006 р., висвітлено у збірнику наукових праць [7].

Метою даного дослідження є проведення аналізу чинників, що впливають на формування додаткових туристичних і анімаційних послуг, та визначення можливостей впровадження у практику вітчизняної туристичної діяльності інноваційних анімаційних програм, застосовуючи досвід зарубіжних країн.

Насамперед зазначимо, що при підготовці цієї статті, крім літературних джерел, було використано матеріали власних спостережень організації анімаційних послуг на території Угорщини, Польщі, Росії, Білорусі та Сполучених Штатів Америки протягом 2000-2007 рр.

Туристичними послугами вважаємо сукупність послуг, наданими суб'єктами туристичної діяльності (щодо розміщення, харчування, транспорту, інформаційно-рекламного обслуговування, а також послуги закладів культури, спорту, побуту, розваг тощо), що спрямовані на задоволення потреб туриста [3].

У туристичному бізнесі, як відомо, розрізняють три складові туристичних послуг:

1. Основні послуги – регламентуються договором (ваучером) і охоплюють не менше двох послуг (як правило, це транспортування, проживання і харчування). Бувають випадки, коли, крім означених послуг, рекреанти забезпечуються певним комплексом послуг, які вказані у заздалегідь придбаній путівці незалежно від їх вподобань. У науковій літературі така ситуація виражається поняттям "регламентована (планова) рекреація" – подорож і перебування за точним попередньо оголошеним регламентом [4 с. 39]. Основні послуги забезпечують підприємства розміщення туристів і транспорту, туроператори і туристичні агентства, курорти тощо.

2. Додаткові послуги – надаються за окрему плату (екскурсії, культурно-оглядові заходи, атракції (розваги) і визначають ту величину (в грошовому еквіваленті), яку залишає турист у місцях відвідування. При умові розвинутої інфраструктури частка від сфери розваг може складати до 50% загального обсягу доходів від туризму. Надання додаткових послуг забезпечують підприємства, що спеціалізуються на туризмі і є виробниками (наприклад, сувенірної та літературно-картографічної продукції, товарів для відпочинку, медикаментів тощо), а також підприємства сфери послуг (екскурсоводи, гіді, аніматори, журналісти, страхові компанії, кредитні інституції, пункти прокату туристичного спорядження, навчальні заклади з підготовки кадрів для туризму, інститути маркетингових досліджень, дипломатичні представництва, ТІЦ (туристичні інформаційні центри).

3. Супутні послуги забезпечуються підприємствами, які певною мірою є залежними від туризму. Сюди належать виробники спорттоварів, одягу (для відпочинку і туризму), фототоварів, косметичних засобів; підприємства громадського харчування, салони краси; підприємства, що надають торгові, інформаційні, тренерські, медичні та послуги зв'язку, також культурно-просвітницькі заклади.

При дослідженні проблематики анімації в туризмі нами насамперед проведено аналіз чинників, які впливають на формування додаткових туристичних послуг, і виявлено їх залежність від типу туриста/рекреанта, компетентності та ініціативності менеджерів рекреаційно-туристської діяльності, матеріально-технічних можливостей закладів дозвілля, сприятливості природних та історичних умов довкілля, рівня професіоналізму тих, хто надає послуги, а також регламентації рекреаційно-туристичної діяльності нормативно-правовими і законодавчими документами (Рис. 1).

Для визначення нових можливостей та ефективності функціонування додаткових туристичних/анімаційних послуг пропонуємо алгоритм дослідження і виділяємо п'ять етапів.

1. Де впроваджувати додаткові туристичні/анімаційні послуги?

Вивчаємо сучасний стан туристсько-рекреаційної діяльності на території дослідження і проводимо аналіз за окремими сегментами відповідно до класифікації чернівецьких науковців С. Дутчак і М. Дутчак [2], які розглядають 7 сегментів (рекреаційно-лікувальний, рекреаційно-діловий, релігійний, пізнавально-розважальний, екологічний, спортивно-оздоровчий, екзотичний) і 30 видів.

II. Для кого розраховані послуги?

Аргументуємо тип споживачів, тобто розглядаємо специфіку надання послуг для рекреантів і туристів, залежно від їх ступеня активності у вільний час; стилю життя (поведінки, соціального становища); соціально-психологічних особливостей тощо. Використання туристами/рекреантами вільного часу має свої регіональні відмінності і залежить також від рівня доходів, сфери діяльності, національного менталітету, релігійних догм тощо. На основі проведеного аналізу існуючих класифікацій типів туристів/рекреантів пропонуємо виділяти типи рекреантів згідно моделі Т. Лазанскі, А. Бзезовек [1], які розглядають 4 групи (активні гедоністи, пасивні гості, чутливі гості, сімейні групи), чи Г. Гани [1], який демонструє 6 типів (S, F, W1, W2, A, B); для типізації туристів вважаємо за цільне притримуватися поглядів Ф. Ашера [1] (пропонує 3 потоки: туристи – “люкс”, активні туристи, “вимушені” туристи) чи Ю. Чеботаря [1] (подає 4 типи :1, 2, 3, 4).

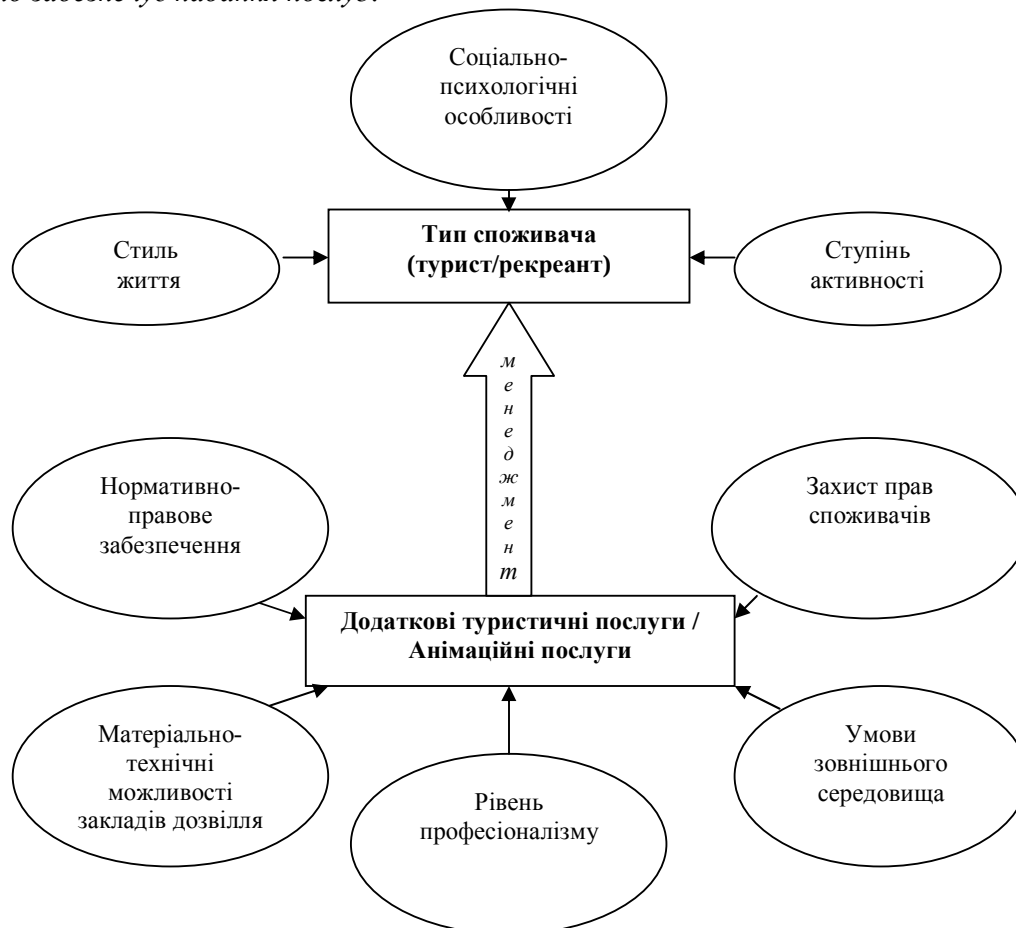
III. Хто забезпечує надання послуг?

Рис.1. Модель додаткових туристичних/анімаційних послуг

Визначаємо ті організації, підприємства чи заклади, які надають послуги. Сюди належать заклади дозвілля, культурно-освітні центри, об'єкти рекреації та самі аніматори. Основні аспекти їх діяльності складають: орієнтування на групові та індивідуальні потреби; організаційні можливості (проектування, координування); інфраструктурне забезпечення, обладнання та екіпірування; формування спеціального середовища; наявність кваліфікованого персоналу, спортивних інструкторів, артистів, аніматорів.

IV. Яким способом буде надано послуги?

Вибираємо стратегію реалізації анімаційних послуг (чи через туроператорів, окремих фірм чи освітньо-виховну діяльність туристичних інформаційних центрів та ін.).

В. Що регламентує рекреаційно-туристичну діяльність? Хто захищає права споживачів?

Вивчаємо нормативно-правову та законодавчу базу щодо об'єктів і суб'єктів рекреації та туризму. Права споживачів забезпечують інституційні заклади, профспілки і громадськість.

На основі означених вище теоретичних аспектів та на підставі власних спостережень організації анімаційної роботи в Угорщині, Польщі, Беларусі, Сполучених Штатах Америки пропонуємо до вітчизняних додаткових туристичних послуг включити такі розважальні ноу-хау за окремими видами туризму:

- екологічний туризм – організація літніх натуралістичних дитячих таборів (за прикладом національного парку "Фертиракос" (Угорщина), що належить до світової спадщини ЮНЕСКО);
- культурно-пізнавальний туризм – екскурсії на цікаві промислові об'єкти, як наприклад, відвідання Гідроелектростанції чи участь у розважально-театральній програмі на спеціально обладнаному пароплаві озером чи річкою (наприклад, озеро Тейбл Рок, рекреаційна зона Бренсон, штат Арканзас, США). Щоправда, в Україні серед любителів екстремального туризму користуються популярністю екскурсії на Хмельницьку АЕС чи в Чорнобильську зону відчуження;
- релігійний туризм – можлива організація на базі сакрального об'єкта (наприклад, Крехівського монастиря) театралізованого дійства "Страсті Христові" (за прикладом Кальварії Зебжидовської, Польща);
- дитячий туризм – організація у одному із заповідних масивів Карпатського біосферного заповідника (Чорногірському чи Мармароському) функціонування круглорічної резиденції Діда Мороза (за прикладом національного парку "Біловезька Пуща", Беларусь [9]).

На підставі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки:

- використання запропонованого алгоритму дослідження попиту на впровадження нових анімаційних послуг;
- поетапне додавання нових видів розваг до вже відомого туристичного асортименту з метою освоєння нових сегментів існуючого ринку;
- покращення розважальних послуг за рахунок удосконалення їх характеристик, розвитку зон обслуговування і впровадження сучасних технологій сфери розваг;
- навчання професійної майстерності аніматора і підготовка спеціалістів культурно-дозвілєвої сфери на відповідних спеціальностях у вищих навчальних закладах.

Добре зорганізована анімаційна робота – це критерій успішності рекреаційно-туристської діяльності і вирішальна умова нормального функціонування туристичного підприємства. На жаль, ще багато підприємств не усвідомлюють усієї важливості наявності таких послуг для клієнтів, тому більшість туристів надають перевагу відпочивати за кордоном. Отже, у плані формування і впровадження у практику нових анімаційних послуг туристичний бізнес на території України має значні перспективи, варто лише знайти інвесторів, розробити анімаційні програми, побудувати необхідне інфраструктурне забезпечення для їх реалізації та гарантувати цю діяльність відповідними нормативно-правовими актами. Анімація має перспективне майбутнє, оскільки здатна вирішувати такі завдання як виховання, освіта, відпочинок, розвиток культури людини, формування оптимістичного настрою, загалом має вплив на формування і розвиток особистості.

Література:

1. *Беликов И.Л.* Организация туризма: Конспект лекций. – Донецк: ДИТБ, 2000. – 152 с.
2. *Дутчак С.В., Дутчак М.В.* Деякі аспекти виділення сегментів спеціалізованого туризму та їх стан на території Чернівецької області // Туристсько-краєзнавчі дослідження. – Вип. 2. – К.: Кармаліта, 1999. – С. 123 – 136.

3. *Львіна О.В.* Туризм, Рекреаційна географія: Поняття і терміни. – Луцьк: Терен, 2004. – 104 с.
4. *Килимистий С.М.* Анімація в туризмі: Навчальний посібник. – К.: Вид-во ФПУ, 2007. – 188 с.
5. *Петрова І.В.* Дозвілля в зарубіжних країнах: Підручник. – К.: Кондор, 2005. – 408 с.
6. *Стафійчук В.І.* Рекреалогія: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2006. – 264 с.
7. Сфера розваг – важлива складова у підвищенні ефективності туристичного бізнесу: Зб. наук. праць VI Міжнар. наук.-практ. конф. "Розвиток сфери розваг – основа сучасної концепції підвищення ефективності туристичного бізнесу" (м. Святогірськ, 29 вересня – 1 жовтня 2006 р.) / Донецьк. ін.-т турист. бізнесу. – Донецьк, 2006. – 287 с.
8. *Cordes, Kathleen A.* Applications in recreation & leisure: for today and the future / Kathleen A. Cordes, Hilmi M. Ibrahim. – 2nd ed. – WCB/McGraw-Hill, 1999. – 350 p.
9. [http:// npbp.brest.by](http://npbp.brest.by).

Summary:

Bozhuk T.I. THE ANIMATION RECREATION-TOURIST SERVICES: MODERN CONDITION AND USING OF INNOVATION

The issue is considered about the animation recreation-tourist services and the model is proposed for their study in order to provide new additional tourist services based on Hungarian, Polish, Belarus and US experience.

Надійшла 05.11.2008р.

УДК 911.3:338.242+519.24

Ярослав МАРИНЯК

ТУРИЗМ ЯК ОБ'ЄКТ СТАТИСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Туризм – є складне явище, яке залежить від багатьох соціально-економічних, юридичних, природно-кліматичних чинників і регулюється ними. Тому, доцільно при такій ситуації мати повну інформацію про всі його складові.

Дослідження і публікації в яких започатковано розв'язання цієї проблематики. Існує ряд публікацій присвячених статистичним показникам туристичної діяльності[1 - 12], але з часом відбуваються певні зміни для ефективного використання туристичних ресурсів.

В публікації ставляться такі завдання: а) вивчити туристичні діяльність через призму системного аналізу; б) з'ясувати поняття "статистична інформація" й "статистичні показники"; в) розглянути туризм у системі класифікаторів техніко-економічної інформації; г) дослідити організаційні форми статистичного спостереження; д) розглянути форми статистичної звітності.

У новій редакції Закону України "Про туризм" розкрито основні поняття в галузі туризму, які є важливими для статистичних досліджень, а саме: туризм; турист; туристичний продукт; супутні туристичні послуги та товари; характерні туристичні послуги та товари; просування туристичного продукту; місце продажу (реалізації) туристичних послуг; місце надання туристичних послуг.

У цьому Законі також виділені організаційні форми й види туризму:

Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, та інших ознак, в рамках зазначених організаційних форм, Закон виділяє ряд видів туризму.

Особливості здійснення окремих видів туризму встановлюються законом.

Учасниками відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності, є юридичні та фізичні особи, які створюють туристичний продукт, надають туристичні послуги (перевезення, тимчасового розміщення, харчування, екскурсійного, курортного, спортивного, розважального та іншого обслуговування) чи здійснюють посередницьку діяльність із надання характерних та супутніх послуг, а також громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та інші), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність.

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність (далі – суб'єкти

туристичної діяльності), є: туристичні оператори (далі – туроператори); туристичні агенти (далі – турагенти); інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг; гіді-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу.

Туризм включає комплекс матеріально-речовинних, інформаційних, організаційних та інших передумов, що забезпечують туристу умови, які дозволяють задовольнити туристичну зацікавленість і сформувати цілі, які спонукали його до цього виду рекреації.

Отже, наведений перелік основних понять показує, що туризм – є складне явище, яке залежить від багатьох соціально-економічних, юридичних, природно-кліматичних чинників і регулюється ними.

Головними складовими туризму є: туристичні ресурси; туристична індустрія; турист; туристичний продукт; просування туристичного продукту; туроператорська й турагентська діяльність.

З'ясуємо поняття: туристичні ресурси, туристична індустрія, туроператорська й турагентська діяльність.

Туристичними ресурсами України є туристичні пропозиції, які пропонуються чи можуть пропонуватися вітчизняним та іноземним туристам для ознайомлення і використання. Терміном „туристичні пропозиції” охоплюється широке коло природних, історико-культурних, географічних ознак України, котрі можуть всебічно задовольняти пізнавальні, оздоровчо-спортивні, духовні та інші потреби подорожуючих.

Туристична індустрія є сукупністю підприємств, установ та організацій матеріальної й нематеріальної сфери, які забезпечують виробництво, розподіл, обмін й споживання туристичних ресурсів і створення туристичної інфраструктури.

Турист є споживачем, котрий придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити для власних побутових потреб туристичну послугу чи туристичний продукт

Законодавство підкреслює необхідність комплексного підходу до всіх елементів туристичної індустрії при здійсненні державного регулювання між підприємствами, організаціями й установами, її складовими.

Туристична діяльність – пов'язана з організацією всіх форм виїзду людей з місць постійного проживання в оздоровчих цілях, для задоволення пізнавальних інтересів або в професійно – ділових цілях без занять оплачених діяльністю в місцях тимчасового перебування.

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність є: туристичні оператори; туристичні агенти; інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг; гіді-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу – фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом і які в установленому порядку отримали дозвіл на право здійснення туристичного супроводу, крім осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об'єкти відвідування; фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо.

Первинним у туризмі є об'єкт туристичної зацікавленості, або за Законом туристичні пропозиції. Туристична зацікавленість є відправним моментом у розвитку об'єктів туристичної сфери. Їх облік дає можливість обґрунтувати ймовірний попит на туристичні послуги та визначити їх оптимальну структуру.

Штучні об'єкти туристичної зацікавленості є великі розважальні центри, ініціювання традицій проведення різних заходів.

Індустрія туризму є складною соціально – економічною системою на структуру якої впливає велика кількість чинників, головними є якість і кількість туристичних ресурсів.

Удосконалення нормативно – правової бази в галузі туризму є добрим стимулятором економічної діяльності підприємств та організацій різних галузей щодо надання туристичних послуг.

Нові технології управління у сфері туризму вимагають високі вимоги до статистичної інформації, яка б чітко характеризувала довкілля, туристичні ресурси, індустрію туризму на різних територіальних рівнях. Першим етапом будь-якого дослідження є збирання інформації, а саме, статистичне спостереження.

Статистичне спостереження – це спланована, науково організована реєстрація масових даних про соціально-економічні явища та процеси.

Статистичне спостереження може бути первинним або вторинним. Первинне – це реєстрація даних, що надходять безпосередньо від об'єкта, який їх продукує. Вторинне – збирання раніше зареєстрованих та оброблених даних.

Статистичні дані – це масові системні кількісні характеристики соціально-економічних явищ і процесів. Вони мають відповідати певним вимогам: бути вірогідними (відповідати реальному стану); повними (за обсягом та суттю); своєчасними; порівнянними за часом або у просторі (за складом сукупності, одиницями виміру, методикою збирання та обробки, територіальною належністю одиниць); доступними.

Підготовка спостереження починається із складання плану спостереження – сукупності програмно-методологічних та організаційних питань.

Програмно-методологічні питання плану – це перелік пунктів, які відповідатимуть на питання: для чого проводиться обстеження (мета обстеження); що обстежується (об'єкт обстеження); складові частини об'єкта (одиниця сукупності); джерело інформації (одиниця спостереження); на які питання планується одержати відповіді (програма спостереження).

Мета спостереження – одержання статистичних даних, які є підставою для узагальненої характеристики стану та розвитку явища або процесу. Кінцевою метою є підготовка управлінських рішень та прийняття заходів.

Об'єкт спостереження – сукупність явища, що підлягають обстеженню. Чітке визначення суті та меж об'єкта дає можливість уникнути різного тлумачення результатів. Для цього застосовуються цензи – набори кількісних та якісних обмежувальних ознак.

Одиниця сукупності – це первинний елемент об'єкта, що є носієм ознак, які підлягають реєстрації.

Ознаковою є властивість, що відбиває сутність, характер та особливість одиниці сукупності. За формою виразу ознаки можуть бути: описовими (атрибутивними) та кількісними.

Кількісні ознаки можуть бути дискретними або неперервними. Дискретні – ознаки, що набувають лише окремих, ізольованих значень. Як правило, вони виникають в результаті лічби.

Неперервні – ознаки, що набувають будь-яких значень у певних межах.

Відомості про ознаки одиниць сукупності збираються від одиниць спостереження. Одиниця спостереження – це первинна одиниця, від якої одержують інформацію.

Програма спостереження – це перелік запитань, на які слід одержати відповіді в результаті спостереження. Зміст та обсяг запитань залежить від мети спостереження та можливостей його проведення (грошових та трудових витрат терміну реєстрації). У програму спостереження також включаються: розробка статистичного інструментарію, визначення виду та способу обстеження.

Статистичний інструментарій – це набір статистичних формулярів, інструкцій та роз'яснень щодо проведення спостереження.

Статистичний формуляр – обліковий документ єдиного зразка, що містить адресну

характеристику об'єкта спостереження та статистичні дані про нього. Статистичними формулярами є звіти, переписні та опитувальні листки, бланки документів, анкети. При складанні формулярів враховується не тільки зміст та інформативність ознак, а й можливість їх статистичної обробки. Остання забезпечується завдяки застосуванню системи шкал.

Шкала – це засіб упорядкування та кількісного вираження ознак. Використовуються такі види шкал : номінальна – шкала найменувань, що встановлює відношення подібності елементів, за якою порядок розташування ознак значення не має; порядкова (рангова) – шкала, що встановлює послідовність інтенсивності прояву ознаки; метрична – кількісна шкала, в основу якої покладено результати безпосереднього вимірювання.

Другою складовою частиною плану спостереження є організаційні питання, що визначають, хто проводить спостереження (органи та персонал); де проводить (місце спостереження); за допомогою чого (матеріально-технічне забезпечення); спосіб забезпечення точності результатів (система контролю та пробні обстеження); коли проводить (час та період спостереження).

Час спостереження (об'єктивний час) – це час, до якого відносяться дані спостереження. Якщо об'єктом спостереження є процес, то визначається інтервал часу, впродовж якого накопичуються дані. Якщо об'єктом спостереження є стан, то обирається критичний момент – момент часу, станом на який реєструються дані.

Період спостереження (суб'єктивний час) – час, упродовж якого здійснюється реєстрація даних.

Контроль даних спостереження – це засіб попередження, виявлення та виправлення помилок спостереження, який полягає у перевірці даних на повноту та вірогідність. Повнота даних перевіряється візуально, а вірогідність – шляхом логічного та арифметичного контролю.

Різноманітність сфер спостереження обумовлює застосування різних організаційних форм, видів та способів статистичного спостереження.

Використовуються такі організаційні форми спостереження: звітність, спеціально організовані спостереження та реєстри.

Звітність – форма спостереження, за якою кожен суб'єкт діяльності регулярно подає свої дані до державних органів статистики у вигляді документів (звітів) спеціально затвердженої форми.

Спеціально організовані спостереження – форма спостереження, яка охоплює сфери життя, що не уловлюються звітністю. До них належать : переписи, обліки, спеціальні обстеження, опитування.

Опитування – частіше несучільні спостереження думок, мотивів, оцінок, які реєструються зі слів респондентів. Винятком з цього є суцільне опитування всього населення – референдум (масове волевиявлення з принципових соціально-політичних чи екологічних питань).

Статистичні реєстри – списки або переліки одиниць певного об'єкта спостереження із зазначенням необхідних ознак, які постійно оновлюються та поповнюються (реєстр населення – поіменний список мешканців регіону із зазначенням їх паспортних даних; реєстр суб'єктів діяльності; реєстр домашніх господарств; реєстр земельного фонду).

Види спостереження розрізняють за ступенем охоплення одиниць та за часом реєстрації даних.

За ступенем охоплення одиниць обстеження бувають суцільні і несучільні.

Суцільні обстеження передбачають реєстрацію всіх без винятку одиниць сукупності (звітність, більшість переписів).

Несучільні – обстеження за яких реєструються не всі одиниці сукупності, а лише їх певна частина (вибіркове спостереження, основного масиву, монографічне, анкетне, моніторинг).

Вибіркове – спостереження, коли реєструється певна частина одиниць сукупності, відібрана у випадковому порядку.

Обстеження основного масиву – реєстрація даних щодо переважної частини одиниць сукупності, які є визначники для характеристики об'єкта спостереження.

Монографічне обстеження – детальне обстеження окремих одиниць сукупності з метою їх досконального вивчення.

Анкетне спостереження, при якому не всі розповсюджені реєстраційні формуляри (анкети) повертаються з відповідями.

Моніторинг – спеціально організоване систематичне спостереження за станом певного середовища (моніторинг екологічного стану природних водойм).

За часом реєстрації даних спостереження поділяються на поточне, періодичне та одноразове.

Поточне спостереження – систематична реєстрація фактів перебігу явища у міру його виникнення або стосовно безперервного процесу.

Періодичне – спостереження, що проводиться через певні, як правило, рівні, проміжки часу (перепис населення або виробничих потужностей).

Одноразове – спостереження, що проводиться у міру виникнення потреби дослідження явища або процесу.

Статистичне спостереження здійснюється трьома способами: безпосередній облік фактів, документальний облік, опитування, експертні оцінки.

Безпосередній облік – реєстрація фактів здійснюється особисто обліковцем шляхом підрахунку, вимірювання, оцінки, огляду.

Документальний облік – реєстрація фактів відбувається за даними, наведеними у документах первинного обліку.

Опитування – це спостереження, що здійснюється експедиційним шляхом, самореєстрацією, кореспондентським чи анкетним шляхами.

Експедиційне опитування – реєстрація фактів спеціально підготовленими обліковцями з одночасною перевіркою точності реєстрації.

Самореєстрація – реєстрація фактів самими респондентами після попереднього інструктажу.

Кореспондентське опитування – реєстрація фактів на місцях виникнення явищ добровільно обраними особами, які надсилають результати у відповідні інстанції.

Анкетне опитування – реєстрація думок, намірів і мотивів респондентів шляхом їх самостійного заповнення анкети.

Організація державної статистики в Україні. У системі органів державної статистики України відповідно до Закону України "Про державну статистику" входять: Державний комітет статистики України, органи державної статистики в Республіці Крим, областях, районах та містах, а також підпорядковані Комітету підприємства, організації, установи. Міністерства і відомства України, інші юридичні особи для виконання завдань в межах їх компетенції також здійснюють збирання, розробку, узагальнення та аналіз статистичної інформації, що міститься в затверджених формах державної статистичної звітності.

Одним із головних завдань державної статистики є "... розробка і впровадження статистичної методології, яка базується на результатах наукових досліджень, міжнародних стандартах та рекомендаціях".

Державна статистика покликана забезпечити державні органи управління повною та достовірною статистичною інформацією щодо соціально-економічного розвитку України в регіональному та галузевому розрізах, а також інформаційні потреби суспільства та інформаційну підтримку соціально-економічної, екологічної, національно-культурної та іншої діяльності.

Статистична звітність. Розробленням форм державної статистичної звітності в туризмі

займається Державний комітет статистики України. Методи збору й обробки, методологія обчислення статистичних показників, установлених Державним комітетом статистики України є офіційними статистичними стандартами України. Ці стандарти забезпечують дані державної статистики для прийняття обґрунтованих управлінських рішень зацікавленими користувачами, співставність показників у відповідності з вітчизняною й міжнародною статистичною методологією.

Основним джерелом формування статистичних даних є звітність суб'єктів господарювання, яка надається в регіональні статистичні органи.

Державна статистична звітність включає звіт про діяльність туристичної, який складається з таких розділів:

1. Власні підприємства розміщення туристів.
2. Власні підприємства харчування.
3. Розподіл туристів за цілями відвідування та віком.
- 3 а. Розподіл дітей і підлітків за віком та цілями відвідування.
4. Розміщення туристів на території регіону України.
5. Дані про в'їзд іноземних туристів.
6. Дані про туристів, які виїжджали за кордон.
7. Основні фінансово – економічні показники.

У даний час підприємства й організації підгалузі "Відпочинок і туризм" надають статистичну звітність за такими формами:

форма № 1 – курорт "Звіт санаторно – курортного (оздоровчого) закладу" та № 1 – ОТ "Звіт дитячого оздоровчого закладу (табору)",

а також форм адміністративних даних № 1 – ТУР та № 1 – ТУР (к) "Звіт про діяльність туристичної організації", № 2 – ДПСУ "Зведений звіт про виїзд громадян України за кордон", № 3 – ДПСУ "Зведений звіт про іноземців та осіб без громадянства, які в'їхали в Україну", та №12 "Звіт про захворювання, зареєстровані у хворих, які проживають у районі обслуговування лікувального закладу".

Ця статистична звітність є основою формування інформаційної бази у галузі туризму.

Враховуючи зростаючий рівень потреб у статистичній інформації в галузі туризму, Державний комітет статистики України постійно удосконалює форми звітності.

Групування й класифікація в туризмі є важливим засобом узагальнення статистичної інформації, основою статистичного аналізу й використання систем показників.

Статистичні зведення – другий етап дослідження масових суспільних явищ. Суть його полягає в класифікації та агрегуванні первинних статистичних даних.

Існують загальноприйняті методологічні стандарти розподілу сукупностей на групи – чітко визначені групувальні ознаки та сформульовані вимоги щодо умов формування груп. Це класифікації.

Для розв'язання конкретних аналітичних задач проводяться нестандартні групування за певними ознаками, що легко розпізнаються. Групування за однією ознакою називають простим, у разі поєднання двох і більше ознак – комбінаційним.

На групування у статистичному аналізі покладаються певні функції, відповідно до яких їх розрізняють як структурні, типологічні та аналітичні.

Структурне групування характеризує склад однорідної сукупності за певними ознаками, обсяги явища та вагомість окремих груп.

Типологічне групування – це розподіл якісно неоднорідної сукупності на класи, соціально-економічні типи, однорідні групи.

Аналітичне групування – виявлення наявності та напряму зв'язку між двома ознаками, з яких одна представляє результат. У класичному варіанті аналітичного групування сукупність поділяється на групи за факторною ознакою, і в кожній групі визначається середній рівень результативної ознаки. За наявності зв'язку між факторною та результативною ознаками

групові середні від групи до групи поступово змінюються – збільшуються або зменшуються.

При формуванні груп постає питання про їх кількість та межі кожної з них. Кількість груп залежить від ступеня варіації групувальної ознаки та обсягу сукупності, у кожному окремому випадку її необхідно обґрунтувати. Якщо групувальна ознака атрибутивна, кількість груп певною мірою визначається кількістю найменувань ознаки.

Класифікаційні стандарти встановлені органами державної і міжнародної статистики. Класифікації є стійкими, тобто діють тривалий період часу. З часом виникає необхідність їх заміни та доповнення.

Всесвітня туристична організація й Статистичний комісія ООН (UNSC) розробили визначення, класифікації й групування в галузі статистики туризму, що є необхідним для виміру впливу туризму на економіку національну та регіональну, проведення статистичного співставлень на міжнародному й національному рівнях.

У 1937 р. Лігою Націй було введено поняття "міжнародний туризм". З цього моменту, в міру усвідомлення громад кістю впливу туризму на світову та національну економіку, ВТО й ООН уніфікували визначення, класифікації, групування в галузі статистики туризму. В 1991 р. в Оттаві на конференції з статистики туризму, що проводилися ВТО, було затверджено й рекомендовано для використання в інших країнах система статистичних визначень, класифікацій та групувань із туризму. На цій конференції підкреслювалась необхідність узгодження понять у галузі туризму з системою національних рахунків.

Туризм у системі класифікаторів техніко – економічної інформації. Глобальна статистична система містить ряд рівноправних невідчужуваних організацій. Центральною ланкою системи є Статистична комісія при ООН, яка координує статистичні дослідження, сприяє приведенню національних статистичних стандартів у відповідність до міжнародних, контролює впровадження методологічних розробок у статистичну практику. Рекомендації Статистичної комісії на добровільних засадах можуть використовуватися в національній статистиці.

Прикладом успішної роботи Статистичної комісії ООН є розробка таких міжнародних класифікацій, класифікаторів, групувань і номенклатури, як Міжнародна стандартна класифікація видів діяльності, Класифікація благ та послуг споживчого призначення, Міжнародна класифікація за станом зайнятості, Міжнародна класифікація за типом професій, Гармонізована система опису і кодування товарів, Номенклатура Гармонізованої системи, Галузева класифікація, Секторна класифікація, Класифікатор валют і Класифікатор інформації про населення.

Класифікація. Методи класифікації. Інформація про соціально – економічні явища і процеси відносяться до класу статистичної. Всі рівні оброблення статистичної інформації взаємопов'язані між собою та утворюють єдину систему. На кожному рівні відбувається агрегування (укрупнення) статистичних показників як основних носіїв статистичної інформації. Зміст і склад показників уточнюється в процесі класифікації інформації та вдосконалення інформаційних систем і технологій державної статистики в цілому.

Класифікацію в статистиці розуміють як систематизований розподіл економічних явищ, процесів і об'єктів на визначені групи, класи, розряди за їх подібністю чи відмінностями, встановленими на підставі певних критеріїв (ознак).

Скажімо, основним критерієм Стандартної міжнародної торгової класифікації і Тарифної класифікації (номенклатури) є характер сировини, яка використовується для виробництва товару. В основу побудови Номенклатури Гармонізованої системи покладено три ознаки - походження матеріалу, з якого виготовлено товар; призначення товару; хімічний склад товару.

Система кодування. Класифікація інформації супроводжується процесом кодування - присвоєння умовного позначення (цифрового, алфавітно-цифрового) кожному класифікаційному елементу. До найбільш поширених систем кодування слід віднести

порядкову, серійно-порядкову, позиційну і комбіновану системи.

Порядкова система кодування полягає у послідовній реєстрації об'єктів лише за однією ознакою (без пропусків номерів).

При серійно-порядковій системі кожній групі ознак вищого рівня відводиться серія номерів, а в межах серії кодування ознак нижчого рівня здійснюється за порядковою системою.

При позиційній системі виділяється кожна ознака і їй, в залежності від вагомості, відводиться певна кількість розрядів, які заповнюються за порядковою системою кодування.

Комбінована система відрізняється від позиційної тим, що кожна ознака кодується згідно з будь-якою вибраною системою.

Класифікатори. Для зручності сприйняття статистичної інформації людиною в процесі впровадження ефективних інформаційних технологій створюються спеціальні формалізовані засоби опису інформації - класифікатори. Класифікатори техніко-економічної інформації входять до Єдиної системи класифікації і кодування (ЄССК).

Класифікатори є систематизованим відображенням об'єктів статистики з допомогою кодового позначення. Код як засіб системної ідентифікації складається із сукупності знаків, які відображають класифікаційні групування і об'єкти класифікації.

Призначення класифікаторів - забезпечення інформаційної, термінологічної та ідентифікаційної єдності показників на рівнях макро- і мікроекономіки.

Класифікатори за рівнем розробки і використання можуть поділятися на міжнародні, загальнодержавні, галузеві та локальні.

Загальнодержавні класифікатори умовно можна розділити на чотири групи:

- класифікатори виробничої діяльності, надання послуг і предметів праці;
- класифікатори структури галузей економіки, органів управління, адміністративно-територіального поділу, підприємств та організацій, форм власності;
- класифікатори природних і трудових ресурсів;
- класифікатори техніко-економічних показників, системи позначень, управлінської документації, одиниць виміру.

Кожен економічний об'єкт може описуватися множиною ознак (критеріїв), тому для забезпечення однозначності його віднесення до певного класу і групи до класифікатора додатково складаються детальні інструкції, а також номенклатури, які доповнюють і конкретизують зміст класифікатора.

Класифікації, обов'язкові до виконання, відносяться до стандартів (міжнародних, державних, галузевих, підприємства). Інтеграція України у світове господарство вимагає узгодження загальнодержавних систем класифікації і кодування з міжнародними стандартами.

Прикладами можуть служити:

- Класифікатор держав світу (КДС);
- Державний класифікатор продукції та послуг (ДКПП);
- Класифікатор валют (КВ);
- Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД);
- Класифікація професій (КП);
- Українська класифікація товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД);
- Класифікатор системи позначень одиниць вимірювання та обліку (КСПОВО);
- Класифікація послуг зовнішньоекономічної діяльності (КПЗЕД);
- Класифікація видів науково-технічної діяльності (КВНТД).

Групування. З допомогою класифікатора кожен елемент сукупності економічних об'єктів однозначно можна віднести до певного класу, підкласу, групи, підгрупи тощо за однією чи багатьма ознаками. Водночас групування є процесом розподілу сукупності об'єктів на групи, однорідні за певною ознакою, значення якої для усіх елементів

сформованої групи незначно відрізняються. Відзначимо, що класифікація передбачає більш детальний поділ сукупності, ніж групування.

Зауважимо, що національні класифікатори України розробляються з урахуванням чинних міжнародних, які зібрані під назвою "Класифікації ООН та міжнародні стандартні класифікації".

Загальні принципи побудови системи національного рахівництва. Система національних рахунків (СНР) України. Державним комітетом статистики України Система національних рахунків (СНР) визначається як сукупність макроекономічних показників, що використовуються для послідовного та взаємопов'язаного опису найважливіших процесів і явищ економіки: виробництва, доходів, споживання, нагромадження капіталу, фінансів.

Національні рахунки України відповідають міжнародному стандарту СНР, що прийнятий міжнародними організаціями у 1993 році. За стандартом інституційні одиниці групуються в п'ять секторів. У Системі національних рахунків туризм представлений такими категоріями: оптова й роздрібна торгівля, ресторанне господарство; послуги; відпочинок, спорт і туризм.

Види економічної діяльності. Економічна діяльність - це процес поєднання факторів виробництва (виробничих ресурсів) для отримання певного асортименту продукції чи надання послуг. Вид діяльності характеризують за такими ознаками: використані ресурси, виробничий процес, набір (номенклатура, асортимент) продукції (послуг).

Для опису економіки України використовують Класифікацію видів економічної діяльності (КВЕД), в якій охоплені всі види діяльності, що здійснюють (чи потенційно можна здійснювати) в будь-якій галузі народного господарства. Класифікація (КВЕД) містить два блоки - блок ідентифікації видів економічної діяльності та блок їх назв. Блок ідентифікації побудовано за ієрархічним способом класифікації з використанням літерно-цифрового коду. Структура коду наведена на рис.1.



Примітка: X - цифрове значення,

Y - алфавітне (літерне) значення.

Рис. 1. Кодове позначення виду економічної діяльності

КВЕД гармонізовано з Класифікацією видів економічної діяльності Статистичної Комісії Європейського Союзу на рівні класів, що дає змогу використовувати її для порівняння національних статистичних даних з даними Статистичної Комісії Європейського Союзу без перехідних ключів.

Економічна діяльність підприємства складається із сукупності операцій, що впливають на стан підприємства в цілому, на його виробничі та економічні результати, які описують з допомогою системи відповідних показників.

Під показником (економічним показником) в статистиці розуміють узагальнену кількісну або якісну характеристику виробничих ресурсів (робочої сили, сировини і матеріалів, основних засобів, оборотних засобів), способів виробництва і кінцевих результатів виробничо-господарської діяльності підприємства (обсягу виробництва продукції, надання послуг, фінансових результатів тощо) за певний період часу (на певний момент) і за конкретних зовнішніх умов.

У статистиці продукції тривалий час використовувалась така система економічних вартісних показників: валовий оборот; валова продукція; товарна продукція; реалізована продукція; чиста продукція.

Кожен з цих показників має самостійне економічне значення.

В Україні органи державної статистики збирають статистичні дані з метою вивчення економічної кон'юнктури та динаміки ринку продукції та послуг (спираючись на пояснення щодо заповнення державного статистичного спостереження).

Відповідно до цього всі суб'єкти господарювання згідно з вимогами Закону України "Про державну статистику" зобов'язані подавати звіти певної форми. Так, промислові підприємства заповнюють форми №1-П (термінова) місячна "Звіт про виробництво промислової продукції"; №1-підприємство (річна) "Звіт про основні показники діяльності підприємства"; №1-послуги (термінова) місячна "Звіт про обсяги реалізованих послуг". При складанні цих статистичних спостережень використовуються такі показники: обсяг виробленої продукції (робіт, послуг); обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг); валовий випуск; товарний випуск.

Послуги - це діяльність суб'єктів, яка не набуває матеріально-речової форми і задовольняє певні потреби замовників - особисті, колективні, громадські. Вони є результатом різноманітної діяльності, що здійснюється виробником на замовлення будь-яких споживачів (окремих громадян, підприємств, організацій, підприємців), і, як правило, веде до зміни стану одиниць, які споживають ці послуги. Специфіка послуг як продукції полягає в тому, що послуги не накопичуються, не транспортуються, не існують окремо від виробників, тобто вони споживаються, в основному, в момент їх надання.

Звіт за формою №1-послуги (місячна) складають підприємства (юридичні особи) та їх відокремлені структурні підрозділи всіх форм власності з госпрозрахунковою формою фінансування, для яких основним видом діяльності є надання послуг відповідно до КВЕД.

Показники обсягу продукції аналізують в такій послідовності: оцінюють виконання плану виробництва продукції (динаміки, складу, асортименту, структури, якості виробленої продукції), визначають ритмічність виробництва і реалізації, виявляють і кількісно вимірюють вплив факторів на зміну обсягу випуску і реалізації продукції.

У класифікаторі за видами економічної діяльності туристична діяльність представлена у розділах:

Н Готелі та ресторани

І Транспорт і зв'язок

Н Охорона здоров'я та соціальна допомога

О Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту

Однією з найважливіших характеристик якості готельного господарства є рівень комфорту. Критеріями для віднесення готелів до окремих категорій є якість приміщень загального користування і номерів, кількість ванних та душевих кімнат, стандарти умеблювання, види, кількість і якість технічного обладнання, рівень оформлення приміщень, кількість і кваліфікація персоналу, рівень та асортимент послуг з харчування тощо. В Україні сьогодні, згідно національного стандарту ДСТУ 4269: 2003 "Послуги туристичні. Класифікація готелів" передбачається поділ готелів і мотелів на п'ять категорій (від однієї до п'яти "зірок").

Існують різноманітні класифікації готелів, які висвітлені у таких літературних джерелах. Умовно їх можна звести до таких:

1. *Класифікація готельних підприємств за рівнем комфорту* відіграє величезну роль у вирішенні питань управління якістю готельних послуг.

2. *Класифікація готельних підприємств за місткістю*. В Україні діє наступна офіційна класифікація готелів за місткістю: до 150 місць (не більше 100 номерів) - готелі малої

місткості, від 150 до 400 місць (до 300 номерів) - середньої місткості, більше 400 місць (понад 300 номерів) - великої місткості.

Слід зазначити, що світовий готельний номерний фонд в основному розміщений у малих і середніх готелях.

3. *Класифікація готельних підприємств за рівнем цін*, що встановлюються на основні платні послуги (що надаються в номерному фонді), готелі поділяються на бюджетні; економічні, середні, першокласні, апарт-готелі, люкс-готелі.

4. *Класифікація готельних підприємств за тривалістю перебування клієнтури* розрізняють готелі для тривалого перебування клієнтів і для короткочасного перебування.

5. *Класифікація готельних підприємств за сезонністю функціонування готелі* поділяються на працюючі цілорічно та працюючі у сезон (влітку, взимку).

6. *Класифікація готельних підприємств за способом надання харчування* проживаючим в готелях клієнтам вони поділяються на: ті, що забезпечують повний пансіон; ті, що пропонують лише сніданок; не пропонують харчування (як правило, через відсутність власного гастрономічного виробництва, тобто ресторану або іншого підприємства).

7. *Класифікація готельних підприємств за рівнем асортименту і вартості послуг* готелі поділяються на два типи: дешеві готелі або готелі з обмеженим сервісом; готелі "люкс" - побудовані по індивідуальних проектах.

Виходячи з потреб клієнтури, готелі бувають різного призначення: для ділових людей (загального типу, відомчі, для нарад тощо): готелі для відпочинку (туристські, курортні, для автотуристів, мотелі, кемпінги); спеціальні типи готелів (для транзитних пасажирів, для спортсменів тощо).

В Україні найбільш поширені готелі загального типу.

Різновид готелів загального типу - відомчі готелі, розраховані в основному на проживання людей, що приїжджають з діловими цілями у певне відомство, установу або на підприємство.

Згідно функціональної структури підприємств готельного господарства, як і раніше, найбільш поширеними в Україні є два типи підприємств (83,0% від загальної кількості): готелі - 63,9% та гуртожитки - 19,1% (табл. 1.)

Таблиця 1.

Розподіл підприємств готельного господарства за типами у 2005 р.

	Кількість, одиниць		Розподіл підприємств за типами, %	Одноразова місткість підприємств, місць	Середня місткість підприємств	
	підпри-ємств	В них номерів			номерів	місць
Усі типи підприємств	1232	51686	100,0	106048	42	86
Готелі	788	38662	63,9	69785	49	89
Мотелі	17	394	1,4	792	23	47
Готельно-офісні центри	8	228	0,7	376	29	47
Кемпінги	6	199	0,5	475	33	79
Молодіжні турбази та гірські притулки	35	1907	2,8	5149	54	147
Гуртожитки для приїжджих	235	5061	19,1	13260	22	56
Інші місця для коротко термінового проживання	143	5235	11,6	16211	37	113

Інші типи підприємств, поширені в більшості країн - такі як мотелі, кемпінги, молодіжні бази та гірські притулки - в Україні зустрічаються рідко, хоча, враховуючи їх місткість і функціональність, могли б стати поштовхом до подальшого розвитку галузі. Проте, порівняно з 2004р. кількість деяких типів підприємств збільшилась. Так, молодіжних турбаз та гірських притулків стало на 9 одиниць більше, або на 25,7%, мотелів - на 2 одиниці, або на 11,8%.

Для будь-якої держави необхідно мати належний рівень розвитку готельного господарства, адже він сприяє поглибленню усіх суспільно-економічних контактів та

зв'язків, посилює економічний потенціал регіонів, піднімає рейтинг держави, окремих її міст у світовому співтоваристві і навпаки нестача готелів гальмує всі ці процеси.

Економічні основи туристичної діяльності. Економічні та фінансові показники. Туризм як галузь характеризується системою показників, а саме:

- обсяг туристичного потоку;
- середня величина туристичних витрат за добу;
- стан та розвиток інфраструктури;
- показники фінансово - економічної діяльності;
- показники розвитку міжнародного туризму.

Туристичний потік – це постійне прибуття в країну туристів. Їх обсяги характеризуються показниками: загальна кількість туристів; кількість туроднів; середня тривалість перебування туристів у країні (регіоні).

Для розрахунку кількості туроднів необхідно помножити кількість відвідувачів на середню тривалість (у днях) перебування одного туриста в країні (регіоні):

$$D = K * t_{\text{ср.}}$$

де D – туродні;

K – кількість туристів;

$t_{\text{ср.}}$ – середня кількість днів, які проведені одним туристом у регіоні.

Коли отримані ці дані, неважко оцінити витрати кожного туриста за добу. Сумарна величина туристичних витрат (P_{Σ}) у регіоні визначається так:

$$P_{\Sigma} = D * P_{\text{ср.}}$$

де $P_{\text{ср.}}$ – середні витрати туриста за добу.

Туристичний потік є явищем нерівномірним. Тому виведені коефіцієнти нерівномірності туристичного потоку (K_H), які розраховуються трьома способами:

$$1) K_H = \frac{D_{\text{max}}}{D_{\text{min}}} * 100\%;$$

$$2) K_H = \frac{D_{\text{max}}}{D_{\text{рік}}} * 100\%;$$

$$3) K_H = \frac{D_{\text{max}}}{D_{\text{см}}} * 100\%,$$

де D_{max} , D_{min} – кількість туроднів у місяць максимального й мінімального туристичного потоку відповідно, людино-днів;

$D_{\text{рік}}$, $D_{\text{см}}$ – річна та середньомісячна кількість туроднів відповідно, людино-днів.

Інфраструктуру туризму характеризують ліжковий фонд готелів та інших засобів розміщення; кількість місць на підприємствах харчування, кількість місць на підприємствах розваг (аквапарки, театри і т.д.), відведених для туристів, і. п.

Потужність ліжкового фонду визначається за формулою:

$$M_{\text{л}} = K_{\text{р}} * 365 + K_{\text{с}} * t_{\text{с}},$$

де $M_{\text{л}}$ – потужність ліжкового фонду, одиниць;

$K_{\text{р}}$ – кількість ліжок – місць використаних упродовж року;

$K_{\text{с}}$ – кількість ліжок – місць сезонного використання;

$t_{\text{с}}$ – кількість днів сезонного використання.

Показники фінансово – економічної діяльності туристичної фірми такі: обсяг реалізації туристичних послуг або виручку від реалізації послуг туризму; показники використання робочої сили (продуктивність праці, рівень витрат на оплату праці та ін.); показники використання виробничих фондів (фондовіддача, обіг обігових фондів); собівартість послуг туризму; прибуток; рентабельність; фінансові показники (платоспроможність, ліквідність,

фінансова стійкість, валютна самоокупність та ін.).

Показниками міжнародного туризму є:

- кількість туристів, які відвідують зарубіжні країни (визначається за кількістю громадян України, які виїжджали за кордон, кількість іноземних громадян, які відвідали Україну, за даними Адміністрації Держприкордонслужби України);

- середня тривалість поїздки, діб;

- середній розмір витрат іноземних туристів під час перебування в Україні.

Всі ці показники мають певний вплив на розвиток туристичної галузі.

Для отримання максимальних прибутків від туризму, кожна держава формує свою туристичну політику.

Аналіз нормативно-правових актів, що стосуються сфери туризму, дає підстави для висновку про пріоритетність розвитку в Україні в'їзного та внутрішнього туризму. В Основних напрямках розвитку туризму в Україні до 2010 р., затверджених Указом Президента України від 10.08.1999 р., № 973/99, зокрема зазначено: «Пріоритетним видом туризму для України залишається іноземний (в'їзний) туризм як вагомий чинник поповнення валютними надходженнями державної скарбниці та створення додаткових робочих місць». Про вагоме значення в'їзного та внутрішнього туризму йдеться також у Державній програмі розвитку туризму на 2002-2010 роки, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 р. № 583. Відношення у системі туризму регулюються нормами як загального, так і спеціального законодавства.

В Україні створенні законодавчі акти, які чітко визначають і системно регулюють туристичну діяльність, цивілізованим законодавчим шляхом структурує туристичний ринок. Закон України "Про туризм" відповідає нормам і правилам міжнародної практики у сфері туризму, праву Європейського Союзу, чим стимулює туристичні фірми працювати до узвичаєних міжнародних норм і стандартів. Законодавча база є фундаментом, який дозволяє побудувати ефективну нормативну базу українського туризму.

Фінансове забезпечення туристичних підприємств та класична банківська гарантія, передбачена в новому Цивільному кодексі.

Законодавство дає можливість структурування і координацію ринку туристичних послуг в Україні. Це також виходить із міжнародної практики й досвіду законодавчого регулювання цієї галузі в інших країнах. Закон України "Про туризм" спрямований на гармонізацію українського законодавства з міжнародним правом. Зокрема існують затверджені 1989 р. рекомендації до Гаазької декларації Міжпарламентської конференції з туризму.

В окремому пункті зазначається, що в секторі туризму існують певні межі, далі яких процес децентралізації та деконцентрації йти не може. І без національного механізму, що забезпечує координацію туристичної політики держави на національному й регіональному рівнях не обійтися.

Це призводить до того, що у маленькій турфірмі невисокі витрати, що й дозволяє їй нібито конкурувати з великими туристичними компаніями. Великі підприємства завжди можуть знайти захист від конкурентів, поза як за рахунок обсягів вона бере на себе і зниження цін, тобто диверсифікує ринок послуг. Маленька компанія таких обсягів немає, тому одиниця послуг коштує завжди дорожче. Іноді вони позиціюють себе з кращою пропозицією, якщо на певному сегменті, у певному місці вдалося домовитися. Але здешевлювати послуги найчастіше вона може, тільки працюючи "у тіні". Таким чином, права споживачів турпослуг дуже сумнівні.

Маркетинг національного туристичного продукту направлений на формування, просування й позитивний розвиток туристичного іміджу (провідного туристичного образу) країни, що є невід'ємною умовою залучення іноземних туристів.

Основні способи та цілі державного регулювання в галузі туризму та пріоритетні

напрями державної політики в галузі туризму сформульовані у Законі України „Про туризм”.

Отже, економічна ефективність туризму передбачає отримання вигаду від організації туризму в масштабах держави, туристичного обслуговування населення регіону, виробничо – обслуговуючої діяльності туристичної фірми.

Туризм у багатьох країнах відіграє важливу роль у структурі експорту, що сприяє позитивному балансу в зовнішньоторговельних відносинах. Це проблема є особливо актуальною у господарстві України. Зусилля спрямовані на залучення іноземних туристів в Україні повинні мати деякий вплив на ситуацію платіжного балансу. Зрозуміло якщо імпорт переважає над експортом, тоді ВВП має менше значення. Для України дуже важливим є залучення більше туристів у нашу країну й сприяти їх до витрат грошей, чим відправляти українських громадян подорожувати за кордоном.

Прямий вплив туризму на економіку країни або регіону – це результат доходів туриста на купівлю послуг й товарів туризму, а також як результат вкладу грошей туристами у туристичне підприємство, матеріальне забезпечення працівників туризму й створення нових місць.

Непрямий вплив проявляється у формі мультиплікатора, який вступає в силу від моменту появи туристичних витрат у регіоні.

Поєднання прямого й непрямого впливу туристичних витрат впливає на місцеву економіку. Поруч із моментом мультиплікатора є і інші чинники.

Серед позитивних аспектів туристичної діяльності слід виділити такі:

- 1) індустрія туризму охоплює багато підприємств малого бізнесу;
- 2) туристи сплачують податки, як і більшість населення;
- 3) туризм підвищує доходи регіоні, зайнятість, інвестиції і т.п.

Однак існують межі, до яких влада регіону може максимізувати прибуток від цих аспектів туризму. Вони бувають двох типів: соціальні й економічні. Соціальні обмеження виникають завдяки збільшенню податків. Економічні обмеження виникають у формі невикористаних можливостей (альтернативних витрат), які виникають внаслідок розвитку тур індустрії.

Негативний вплив туризму проявляється через таке поняття як монокультура туризму. Це проявляється через шкідливий вплив на сільське господарство, порушується або повністю руйнується традиційний уклад і природний ландшафт у місцях масового туризму. Різноманітність є основою економічної стабільності.

Необхідно пам'ятати, що туризм володіє значним потенціалом як інструмент економічного розвитку, але він не є панацеєю від всіх економічних негараздів.

Отже, до переваг розвитку туризму для кожної країни належать:

- 1) збільшення грошового потоку в регіоні, у т. ч. притік валюти;
- 2) зростання валового національного продукту;
- 3) створення нових робочих місць;
- 4) реформування структури відпочинку, яка може бути використана як туристами, так і місцевим населенням;
- 5) залучення капіталу, у т. ч. числі й іноземного;
- 6) збільшення податкових зборів у регіоні.

Недоліками розвитку туризму є:

- 1) зростання цін на місцеві товари й послуги, на земельні та інші природні ресурси й нерухомість;
- 2) відплив грошей за кордон при туристичному імпорті;
- 3) загострення екологічних і соціальних проблем;
- 4) нанесення шкоди розвитку інших галузей.

Література:

1. Гнатюк М.Р. Закон України "Про туризм": Постатейний коментар. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2006. – 200 с.
2. Державна програма розвитку туризму на 2002 – 2010 року / Затверджено постановою Кабінету Міністрів від 29 квітня 2002 року, № 583.
3. Закон України "Про туризм" // Офіційний вісник України. Щотижневий збірник актів законодавства. – К.: 2003.- №50.- С.34-56.
4. Громыко Г.Л. Статистика. – М.: Изд – во Моск. ун – та, 1981. – 408 с.
5. Єріна А.М., Пальян З.О. Теорія статистики: Практикум. – К.: - Тов. – во "Знання", КОО, 1997. – 325 с.
6. Статистика: Підручник / С.С. Герасименко, А.В. Головач, А.М. Єріна та ін.; За наук. ред. д – ра екон. наук С.С. Герасименко. – К.: КНЕУ, 2000. – 467 с.
7. Статистика: Підручник / А.В. Головач, А.М. Єріна, О.В. Козирев та ін.; За ред. А.В. Головача, А.М. Єріної, О.В. Козирева – К.: КНЕУ, 2000. – 467 с.
8. Статистика: теоретичні засади і прикладні аспекти. Навч. посіб. Р.В. Фецура, А.Ф. Барвінський, В.П. Кічор та ін.; За наук. ред. Р.В. Фецура. – Львів: "Інтелект-Захід", 2003. – 576 с.
9. Соболева Е.А. Статистика туризма: Статистическое наблюдение: Учеб. пособ. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 160 с.
10. Статистичний щорічник України за 2006 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: "Техніка", 2007. – 598 с.
11. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2007 рік / За ред. В. Кирича. – Тернопіль: ГУС, 2008. – 463 с.
12. Туризм в Україні. Статистичний збірник – К.: Державний комітет статистики України, 2006. – 184 с.

Summary:

Jaroslav Maryniak. TOURISM AS OBJECT OF STATISTICAL RESEARCH.

The problems of becoming of statistics of tourism are considered. Basic tourist performance indicators are found out.

Надійшла 06.11.2008р.

УДК 379.85 (1)

Світлана ШЕПЕТЮК

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ, ЯК ОСНОВА ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Під туристськими ресурсами розуміють сукупність природних і соціально-культурних комплексів та їх елементів, що сприяють задоволенню фізіологічних та соціальних потреб людини, відновленню її працездатності і які при сучасній та перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях використовуються для прямого й опосередкованого споживання та виробництва рекреаційно-туристських послуг [2].

Мета роботи – характеристика історико-культурних туристичних ресурсів Івано-Франківської області.

Методи дослідження – теоретичний і картографічний аналіз, польові спостереження.

Івано-Франківська область має багату культурно-історичну спадщину. На її території взято під охорону держави 3,5 тис. пам'яток історії та культури.

В області є п'ять міст, що згадуються в давньоруських літописах. Серед них Тисмениця (1143 р.), Снятин (1158 р.), Тлумач (1213 р.), Коломия (1240 р.). Та найдавнішим є Галич, перша згадка про який датується 898 роком. Пізніше він став столицею могутнього Галицького князівства й Галицько-Волинської держави. На базі пам'яток княжого Галича створений національний заповідник „Давній Галич”.

Івано-Франківська область є батьківщиною оспіваних у „Слові о полку Ігоревім” князя Ярослава Осмомисла і княгині Ярославни, а також дівчини-патріотки з Рогатина, що ввійшла в історію під ім'ям Роксолани і як дружина султана відіграла значну роль у політичному житті Туреччини XVI ст. Тут народилися керівник опришківського руху О. Довбуш, сподвижник Б. Хмельницького С. Височан, письменники І. Вагілевич, В. Стефаник, М. Черемшина, Л. Мартович, Марійка Підгірянка, мистецтвознавець С. Гординський,

композитор А. Кос-Анатольський, художник В. Касіян, скульптори М. Бринський, Г. Крук, провідні діячі національно-визвольного руху Д. Вітовський, С. Бандера [6].

У нашому краї бували та працювали І. Франко, М. Грушевський. О. Олесь, Д. Січинський, Б. Лепкий, С. Новаківський. М. Коцюбинський, М. Рильський. У 1919 році, коли Станиславів був столицею ЗУНР, тут у різний час побували В. Винниченко, С. Петлюра, Є. Коновалець [6].

Найбільш відомі пам'ятки культури – церква св. Пантелеймона в Шевченковому селі біля Галича, старовинні споруди в самому Галичі та Крилосі, центрі князівства Данила Романовича, замки в Раковцю та Чернелиці, Манявський скит, Благовіщенська церква (1587 р.) в м. Коломия, церква Святого Духа (1598 р.) в м. Рогатин, Успенська церква (Варваринська, 1623 р.) у с. Пістинь Косівського району, церква Різдва Богородиці (XVII ст.) у с. Ворохта Надвірнянського району, церква (XIX ст.) в с. Розсільна Богородчанського району, що збудована без жодного цвяха та інші дерев'яні храми в Дорі та Космачі, монастир в Гошеві. Одне з найтаємничіших місць області – залишки обсерваторії на горі Піп – Іван [3].

На території Івано-Франківської області є ряд залишків замків та фортець, наприклад Манявський скит (XVII ст.) у Богородчанському районі і Галицький замок (XIV ст.) у Галицькому районі, Раковецький і Чернелицький замки (XVII ст.) у Городенківському районі та Пнівський замок (XVII ст.) у Надвірнянському районі.

Характерними рисами практично всіх замкових споруд є фортифікаційні укріплення, високі мури, вали та бійниці. На базі деяких із них створено краєзнавчі, історичні музеї та художні галереї, відкриті для щоденних відвідувань.

В останні роки багато робиться для відновлення та реконструкції замків, які взято під охорону держави.

Таблиця 1.

Історико-архітектурний потенціал Карпатського регіону [53].

Регіон	Кількість пам'яток архітектури, од.								Хронологічний діапазон пам'яток архітектури на території регіону
	Разом	У тому числі							
		Фортифікаційної	культурної	житлової	громадянської	виробничої	садово-паркової	малих форм	
Івано-Франківська обл.	1105	16	521	443	95	29	1	-	XII-30-і рр. XX ст.
Карпатський регіон	4879	86	1662	2666	351	87	11	16	-
В % до показника по Україні	36,3	14,9	49,5	43,3	20,6	14,0	11,3	3,7	-

На території Івано-Франківської області знаходиться 22% всіх історико-архітектурних пам'яток Карпатського регіону, зокрема: фортифікаційних історико-культурних пам'яток 18%, а культових пам'яток – 31%. Значно менший відсоток житлових історико-архітектурних пам'яток – близько 17%, на громадські історико-архітектурні пам'ятки припадає близько 27%, виробничих пам'яток – 33%. На території Івано-Франківської області знаходиться одна садово-паркова історико-архітектурна пам'ятка і, на жаль, немає жодної малої форми історико-архітектурних пам'яток. Проте якщо враховувати той факт що в Карпатський регіон входить п'ять областей, то відсоток всіх історико-архітектурних та історико-культурних пам'яток є досить великий.

На території Івано-Франківської області виділяються п'ять історико-етнографічних регіонів: Опілля, Підгір'я, Покуття, Бойківщина та Гуцульщина що надзвичайно цікавить туристів своїми унікальними та своєрідними звичаями, традиціями та своєрідними обрядами.

Крім того, щороку цікавими туристськими центрами міжнародного значення – є центри етнографічної культури, де щороку відбуваються етнічні фестивалі – Коломия, Шешори, Косів, Верховина, Космач.

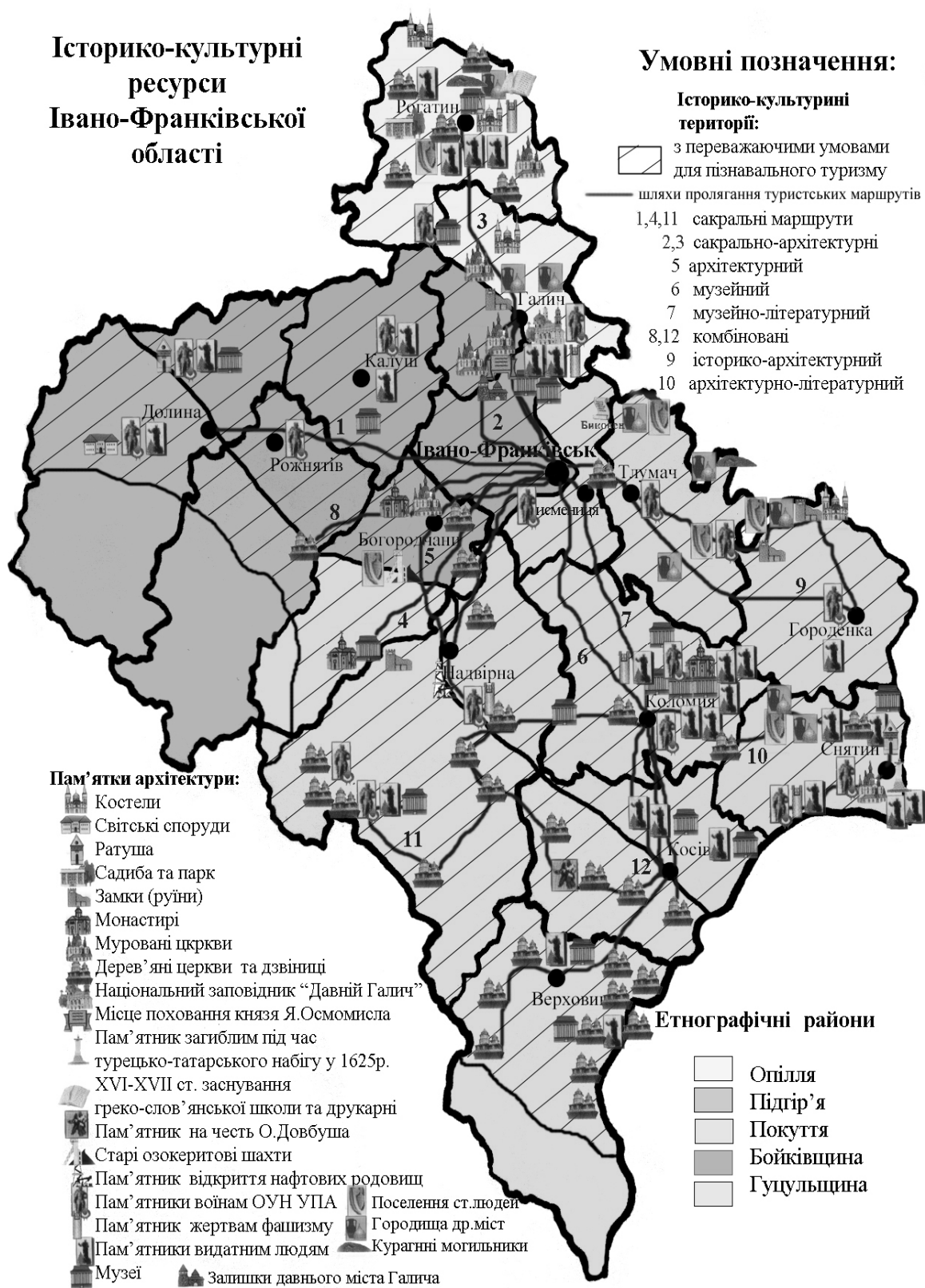


Рис. 1. Історико-культурні ресурси Івано-Франківської області

Легенда до карти Історико-культурні ресурси Івано-Франківської області.

Туристські маршрути Івано-Франківської області**Сакральні маршрути:**

1. м. Івано-Франківськ – с. Гошів (монастир).
2. м. Івано-Франківськ – с. Крилос (фундамент Успенського Собору XII ст., Успенська церква XIII ст.) – с. Шевченкове (церква Св.Пантелеймона XII ст.) – м. Галич – Івано-Франківськ.
3. м. Івано-Франківськ – м. Рогатин (церква Святого Духа XVI ст., пам'ятник Роксолані, храм XVIII ст.).
4. м. Івано-Франківськ – с. Манява (Скит Манявський), монастир 1612 року.
5. м. Івано-Франківськ – м. Надвірна – смт. Делятин – с. Дора (дерев'яна церква XIX ст.) – м. Яремче – смт. Микуличин (церква) – смт. Татарів (церква XIX ст.) – смт. Ворохта (церква XVIII ст.).

Архітектурні маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – смт. Богородчани (пам'ятка архітектури XVIII ст.) – м. Надвірна – с. Пнів (замок).

Архітектурно-літературні маршрути:

1. м. Коломия – смт. Гвіздець (костел Бернандинів) – с. Торговиця (народився Леся Мартович) – с. Русів (народився Василь Стефаник) – м. Снятин – с. Кобаки (народився Марко Черемшина) – смт. Кути – м. Косів – м. Коломия.

Історико-архітектурні маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – м. Тисмениця (народився Ігор Княгиницький – засновник Скита Манявського) – м. Тлумач – с. Назвисько – с. Раковець (замок) – с. Чернелиця (замок) – м. Городенка (костел) – с. Тишківці (народився В.Шухевич) – м. Обертин – м. Тлумач.

Музейні маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – м. Коломия (музей писанки).

Музейно-літературні маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – м. Коломия – м. Косів (музей мистецтва, музей Карнелюків) – с. Криворівня (музей І.Франка та Грушевського) – смт. Верховина (музей музичних інструментів) – с. Буркут (місце відпочинку Лесі Українки).

Комбіновані маршрути:

1. м. Івано-Франківськ – смт. Перегінськ (пам'ятник першим мігрантам до Канади Івана Пилипіва та Василя Ілиняка) – с. Ясень (пам'ятник тверезості 100 років, народився Іван Вагилевич – діяч Руської трійці) – урочище Ангелово (доменна піч XIX ст.) – урочище Підлюте (метрополітні палати Андрія Шептицького) – урочище Сокіл (сталий табір пластунів).
2. **Комбінований маршрут:** м. Коломия – с. Мишин – с. Стопчатів (народився Дмитро Павличко) – с. Уторопи (народився Тарас Мельничук) – с. Пістинь (церква XVI ст.) – с. Шешори – с. Прокурава – с. Космач – центр народних промислів (музей О.Довбуша) – с. Люча – смт. Яблунів – м. Коломия.

Історичними містами, як центрами туризму є Галич, Яремче, Тисмениця, Снятин, саме на території цим міс є унікальні історичні пам'ятки культури та архітектури.

На території Івано-Франківської області є унікальні сакральні об'єкти: Пнівський монастир, Манявський монастир, Гошівський монастир; Погоня, Крилос, Шевченкове – історичні сакральні об'єкти.

Протягом всього року діють цікаві шоп-тури – тобто туристи мають можливість відвідувати цікаві ринки в Яремче, Ворохті, Косові, Кутах, Космачі.

Туристи із задоволенням знайомляться з пам'ятками, музеями Івано-Франківська, Коломій, проходять стежками славного ватажка карпатських опришків О. Довбуша. Нині опрацьовуються маршрути слідами боїв Української Повстанської Армії, яка найдовше вела боротьбу із загарбниками саме на території нашого краю.

Івано-Франківська область – унікальний в туристичному відношенні край з багатими історико-культурними умовами і ресурсами, різноманітним пам'ятками історії та культури, та різноманітні етнографічні райони які основними при розробці пізнавальних видів туристичних маршрутів.

Література:

1. Атлас Івано-Франківської області СРСР. – К.: ГУГК, 1990. – 32 с.
2. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2001. – 395 с.
3. Ващенко О.Т. Природні ресурси західних областей УРСР. – Л.: 1955.
4. Геренчук К.І. Природа Івано-Франківської області. – Львів: Вища школа, 1978. – 250 с.
5. Рекреационные ресурсы и методы их использования. – М: МФГО СССР, 1981.

Summary:

Svitlana Shepetyuk. HISTORICAL AND CULTURAL TOURIST RESOURCES AS A BASIS OF IVANO-FRANKIVSK REGION COGNITIVE TOURISM.

The characteristic of historical and cultural tourist resources with the aim of their usage in tourism is given in the article.

Key words: historical and cultural resources, tourism, types of tourism.

Надійшла 03.08.2008р.

УДК 911.3:379.85

Олена ПОБІГУН

ГРЯЗЬОВІ ВУЛКАНИ КРИМУ ЯК ОБ'ЄКТИ ГЕОТУРИЗМУ

Виникнення грязьових вулканів зумовлено особливостями геологічної будови та нафтогазоносністю Керченського півострова. Грязьові вулкани – це різні за формою природні конусоподібні утворення, з яких постійно або періодично викидаються на поверхню грязьові маси, горючі гази та тверді уламки, ззовні вони нагадують звичайні вулкани. Грязьові вулкани в Криму розташовані тільки на Керченському півострові. На Керченському півострові їх відомо близько 50 видів з відносними висотами до 50м.

Правда не всі ці вулкани діючі. Серед діючих, в свою чергу, є такі, які діють постійно, а є такі, які дають про себе знати з невеликими перервами, періодичні грязьові вулкани.

В складі сопкових грязей – кремнезем, глинозем, червоний залізняк, іони кальцію, магнію. Ці грязі використовуються для виготовлення керамзиту у лікувальних цілях. Найбільш цікаві грязьові сопки Керченського півострова необхідно зберегти як приклади сучасного розвитку рельєфу. З грязьовими і з залізорудними відкладами Керченського півострова пов'язано багато рідкісних мінералів. Із більше двохсот мінеральних видів відомих в Криму, десять вперше були знайдені саме тут, на кримській землі. Багато грязьових вулканів є пам'ятками природи, які можуть бути об'єктами в туристичних турах. При насиченості ринку туристичних послуг новий напрям буде доречним і актуальним.

. В світі дуже розвинутий такий вид туризму як геологічний туризм. В Кракові виданий цілий каталог геологічних об'єктів Польщі, які використовують для туристичних маршрутів [1]. У нас подібних праць немає.

Саме грязьові вулкани з найдавніших часів привертати увагу геологів, їм присвятили свої роботи такі видатні учені як Н.І. Андрусов, В.І. Вернадський, К.А. Прокопова, Г.А. Личагіна та інші [2].

Зовні грязьові вулкани дуже подібні до справжніх, проте відрізняються від них значно меншими розмірами та продуктами виверження. Під час їх виверження викидаються глинисті породи, насичені водою й перетворені на грязь різної текучості. Залежно від причин виникнення грязьові вулкани можна поділити на: 1) пов'язані з виділенням горючих газів; 2) пов'язані з проявами магматичного вулканізму і зумовлені викидами магматичних газів.

Грязьові вулкани є досить широко поширеним геологічним явищем. Виверження починаються з вибуху газів в кратері, руйнування пробки кратера і надходження на поверхню потоків напіврідких грязьобрекцій. Одночасно з жерла вулкана викидаються тверді уламки порід, відбувається самозагорання вуглеводневих газів і над кратером з'являється полум'я. Його висота може досягати декількох сотень метрів. Маси грязьобрекцій, що містять велику кількість води, нафти, сірководню і розсіяних сульфідів, розтікаючись на площі, надбудовують старий конус. При цьому об'єми твердих викидів величезні. Виверження вулкана зазвичай триває декілька днів, супроводжується землетрусом, могутнім підземним гулом і розпадається на окремі фази, протягом яких переважають то одні, то інші продукти грязьовулканічної діяльності. Пізніше вулкан надовго затихає. На майданчику кратера

з'являються численні сальзи і грифони, що безперервно поставляють на поверхню рідку грязь, газ, воду, а іноді і нафту. Тут у кожного джерела, що пробивається на поверхню, відкладається маса щільних глинистих кірок, які нарощуючись, перетворюються на мініатюрну подібність вулкана. Такі сальзи розмірами не більше 2-3м заввишки зустрічаються в кратерах у величезних кількостях. Одночасно на схилах вулканічного конуса починається окислення і ерозія грязьовулканічних споруд. Сірі і зеленувато-сірі глини, що містять розсіяні сульфідні окислюються і перетворюються на бурі, червонувато-бурі породи, збагачені гідроксидами заліза і марганцю. Схили покриваються мережею глибоких ярів, радіально розташованих по відношенню до майданчика кратера; по них переміщуються як глибинні води вулканів, що поступають з грифонів і сальз, так і атмосферні опади, що тимчасово скупчуються в нерівностях рельєфу.

Таким чином, в грязьових вулканах постійно чергуються періоди виверження з періодами відносного спокою. У часі виверження різних грязьових вулканів відбуваються украй нерівномірно. Втім, цілком імовірно, що така нерівномірність грязьовулканічного процесу пояснюється неповнотою виконаних спостережень.

На території України грязьові вулкани є на Керченському півострові та прилеглий акваторії Азовського моря. В останні роки виявлені грязьові вулкани на захід та південь Севастополя в акваторії Чорного моря. Серед діючих грязьових вулканів виділяються з постійно спокійним режимом виверження та з активними викидами протягом кількох діб, що супроводжується вибухами та локальними землетрусами. Діючі грязьові вулкани пов'язані з зонами активного Південно-Азовського розлому. Активні вулкани виділяють пари ртуті, вміст якої в атмосферному повітрі під час виверження зростає на 1-2 порядки. Активізація грязьових вулканів у зоні Південно-Азовського розлому сприяє виникненню нових островів та мілин в акваторії Азовського моря та Керченської протоки [3].

У розвитку переважної більшості грязьових вулканів можна виразно розрізнити три стадії: 1) стадію формування грязьовулканічного вогнища, обумовлену особливостями розвитку елізійної системи; 2) стадію виверження грязьового вулкана, що в значній мірі відображає склад і умови залягання грязьовулканічного вогнища; 3) стадію пасивної грифонно-сальзової діяльності, видозмінюючі наслідки виверження грязьового вулкана, які готують наступне його виверження [4].

Грязьові вулкани зазвичай розташовані групами. Для використання в туристичних маршрутах можна запропонувати наступні найбільш значущі тектонічні об'єкти.

1. Найбільша в Криму група вулканів – Карадаг. Руїни двох старовинних вулканів складають особливий живописний гірський масив. Карадаг площею 25 км², розташований на березі Чорного моря між Коктебельською і Отузькою долинами (у районі поселень Коктебель, Курортне і Щебетівка). Основними частинами Карадага є Береговий хребет довжиною 5 км (найвища точка Хоба-Тепе – 440м над рівнем моря) і уособлена Свята гора (577м), які складаються із різноманітних вулканічних порід і туфів [5].

2. Найбільший в Криму масив вивержених порід – Аюдаг. Масив виник близько 160 млн. років назад при входженні магми в піщано-глинисті породи. Не пробившись до поверхні, магма застигла під товщею осадових порід, утворивши магматичний діяпір – своєрідний купол "невдалого вулкана". За подальші мільйони років товща осадових порід, покриваючих діяпір, була розмита і магматичний купол оголився: його верхня частина заввишки більше 500м доступна для огляду. Аюдаг – ландшафтний заказник республіканського значення. Охороняються ландшафти р. Аюдаг, вкритої лісом (дуб пухнастий і дуб скельний) та рідколіссям (яловець високий, фісташка туполиста, сунічник дрібноплідий). У флористичному складі – понад 500 видів, серед них є рідкісні (анаграма тонколиста, чистець вузьколистий та ін.). 21 вид рослин та 16 видів тварин занесено до Червоної книги України. Збереглися археологічні пам'ятки середньовіччя – залишки оборонних та культових споруд VIII-XV ст.[6].

3. Найбільший грязьовий вулкан Криму – Джау-Тепе – знаходиться на Керченському півострові в 10км на південь від с. Ленінського. Це великий горб, припіднятий над рівниною на 60м з абсолютною відміткою вершини 119м. У нижній частині прорізаний багаточисленними ярами. Грязьовий вулкан складений шарами сопкових брекчій. Площина грязьовулканічних відкладів – 1,5 км², об'єм 55 млн. м³[7]. Активна діяльність Джау-Тепе зафіксована ще в середньовічних переказах. Катастрофічне виверження в кінці XVII в. знищило селище на схилі гори. Виверження в XVIII в. сформувало конус вулкана в нинішньому вигляді. Виверження 1914 р. були короточасним, тривали всього 20 хвилин. Жителів селища розбудив сильний грім. На висоту до 40-60м з вулкана викидалися скупчення грязі розмірами в ріст людини. Виник грязьовий потік завдовжки 420-460 м, шириною 120 м і завтовшки до 2м. Над вулканом піднялися біла хмара пари і темний стовп диму. Температура грязі була +12-12,5°C при температурі повітря +16°C. На вершині сопки утворився провал завглибшки 4,5 і поперечником 40-50 м.

Виверження Джау-Тепе відбувалися також в 1925, 1927 і 1942 рр. У подальший час Джау-Тепе активності не проявляв.

4. Три заповідні грязьові сопки на північному сході Керченського півострова названі на честь видатних учених - геологів і географів, що багато років проводили дослідження в Криму. Всі вони відносяться до Булганацької групи. Кожна з сопок має свої особливості.

Андрусова сопка - її висота 5м, схили круті (30 – 50 градусів), на вершині знаходяться багаточисленні великі і малі грифони. Діаметр вершинної площі 150м. Найбільш високі грифони мають висоту 2 м. У деяких із них газами видавлюється густа грязь. Є пам'яткою природи місцевого значення.

Сопка Вернадського представляє собою озеро овальної форми розміром 2х3,5м, заповнене гряззю. Із декількох грифонів виділяється газ. Сопка Вернадського рясно виливає грязі з своєрідного грязьового "озерця". У міру висихання і вивітрювання грязь буріє і розтріскується, утворюючи обширні поля багатокутників, званих тут земляною чечевицею.

Обручева сопка – це вулкан розташований між двома верхівками Булганацької балки і підноситься над дном котловини до 15м. Вершина сопки ґрунтовно змінена земними роботами. На її поверхні розташовано декілька слабогазованих невеликих і три більш великих грифони. Два із них виділяють воду і газ, один – відносно густу грязь, що утворила конус [8]. Сопка Обручева, одна з найбільших на півострові, підноситься над місцевістю на 20 м. Сопкова грязь - брекчія – висихаючи, розтріскується і утворює своєрідні полігональні утворення.

Відвідування грязьових вулканів Кримської області зокрема Керченського півострова можливе у літній, весняний і осінній періоди року. Відвідування їх є досить небезпечним, адже ми не знаємо коли вулкани можуть проснутися, коли вони можуть дати про себе знати. Можна проводити екскурсійні маршрути по даним геооб'єктам, це досить цікаво, адже не кожний день людина може побачити такий витвір мистецтва. Проходити серед грязьових вулканів потрібно акуратно - можна по коліно потрапити в грязь. Але не більше того - ніхто з людей в грязьових вулканах ніколи не тонує.

Грязьові вулкани Криму цікаві ще з однієї точки зору, скажімо так, споживчої. У продуктах вулканічних вивержень присутній бор - сировина, що цінується не тільки в медицині, але і в сталеливарній промисловості (добавка бору в сталь додає їй особливу міцність).

Між іншим, до Великої Вітчизняної війни на місці одного з грязьових вулканів стояв борний завод, причому випаровували бор на газі, який викидав все той же вулкан. Німці під час окупації Керченського півострова цим заводом дуже цікавилися, навіть намагалися реанімувати його. А на Чокрацькому озері знову таки до Великої Вітчизняної була грязелікарня. Колись там діяв грязьовий вулкан, після згасання якого утворилися високоякісні лікувальна грязі і сірчано-водневі джерела – унікальне в лікувальному

відношенні поєднання.

Сьогодні Чокрацьке озеро забуте і покинуте, хоча тут можна було б побудувати лікувальний комплекс. Поки ж грязьові вулкани сприймаються лише як прикра перешкода - ні очисні споруди на цих болотах не можна побудувати (у радянські часи були такі спроби), ні для сільськогосподарських потреб пристосувати [8]. Насправді у нас в буквальному розумінні під ногами знаходиться скарб, яким ми просто не уміємо скористатися.

Можна сказати, що вулканічна діяльність відіграє і відіграла велику роль у житті нашої планети. Існують теорії, що першопочаток всього живого на Землі - вогонь вулканічних вивержень, отже якби не було б його, не було б і людей. Крім того, науці, яка вивчає її, невдалося вивідати всі секрети і таємниці. Але людство помалу відкриває їх. Оскільки розвивається техніка, то й з'являються нові засоби для дослідження вулканічних процесів. Освоюються методи визначення зв'язку вулканізму з іншими процесами та передвісниками вивержень (тварини), а також використання вулканічних дарів (родючі землі, корисні копалини, геотермальна енергія) для рекреаційних та інших цілей.

Література:

1. Katalog obiektów geoturystycznych w polsce. Krakow - 2006. – 250s.
2. Лебединський В.И., Макаров Н.Н. Вулканизм Горного Крыма. -1962. -280с.
3. Шнюков Е.Ф., Гнатенко Г.И. Грязевой вулканизм Керченсько-Таманського регіона. -1992. – 189с.
4. <http://www.crimea.edu/> - "Достопримечательности Крыма"
5. Історія міст і сіл Кримської області: Українська Радянська Енциклопедія /Редкол.: В.Гладка (Гол. ред.) та ін. -Київ, 1969. -910с.
6. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. /Редкол.: М.Маринич (відпов. ред.) та ін.- К.: "Українська Радянська Енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1989.- Т.1: А-Ж-416с.
7. Шнюков Е.Ф., Гнатенко Г.И. Грязевой вулканизм Керченсько-Таманського регіона. -1992. – 189с.
8. <http://www.crimea.org.ua/gvulkani.php> - Кримські грязьові вулкани.

Summary:

Olena Pobigun. MUD VOLCANO'S OF CRIMEA AS OBJECTS OF GEOTOURISM.

Possibility of the use of geological objects of Crimea is considered, namely mud volcano's, in tourist industry, including of them to the routes for expansion of market of tourist services.

Надійшла 07.11.2008р.

УДК 911.3: 33:338.48

Оксана РУНЦІВ

СТАН РИНКУ ТУРИСТСЬКИХ ПОСЛУГ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА МЕТОДИ ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Ринок туристських послуг, як окрема галузь економіки України, розвивається швидкими темпами. Проте кожен із регіональних ринків має свою специфіку, яка зумовлена місцевою туристичною пропозицією та наявним рівнем попиту на туристські послуги і товари. Вивчення роботи туристичних підприємств та особливостей туристичних потоків у Тернопільській області, дало можливість встановити ефективність функціонування регіонального ринку туристських послуг та визначити перспективи його розвитку.

Проблеми сучасного стану ринку туристичних послуг Тернопільської області розглянуті в працях Заставецького Т., Мариняка Я., Питуляка М., Лисевича М., але вважаємо за потрібне продовжити дані дослідження, доповнивши вивчення окремих галузей ринку турпослуг його комплексною характеристикою.

Таким чином, метою написання статті є висвітлення методів дослідження ринку туристичних послуг, опис туристичних потоків, діяльності ліцензованих турагентів та туроператорів, виявлення особливостей туристського споживання та туристської пропозиції в розрізі районів Тернопільської області.

Туризм безпосередньо або опосередковано, через туристське споживання, здійснює стимулюючий вплив на розвиток таких видів економічної діяльності, як транспорт, готелі та ресторани, роздрібна торгівля, харчова промисловість, будівництво, зв'язок, страхування, фінансове посередництво, діяльність у сфері відпочинку і розваг, культури та спорту тощо; стимулює поживлення місцевої економіки та створення додаткових постійних та сезонних робочих місць [5]. Тому до вивчення ринку туристських послуг застосовують системний підхід, особливість якого полягає у тому, що дослідження спрямовується на розкриття діяльності об'єкту і механізмів, які забезпечують її, а також на виявлення усіх видів зв'язків, що роблять його єдиним цілим.

За умов практичної відсутності статистичної інформації про туристське споживання в Тернопільській області ми пропонуємо наступну методику дослідження ринку туристських послуг в регіоні, що передбачає виконання таких операцій:

- 1) збір статистичної числової інформації;
- 2) обчислення частки продаж у відсотках по кожному із видів послуг, що припадає на туристське споживання;
- 3) визначення типів районів за особливостями туристського споживання;
- 4) картографування одержаних результатів.

Методика ґрунтується на принципі врахування споживчих витрат кожного з відвідувачів регіону, незалежно від мотивації поїздки, оскільки кожен відвідувач витрачає певні грошові кошти за час перебування в області, споживаючи товари та послуги різних галузей економіки, що позначається в цілому на економіці та соціальній сфері регіону.

Тому при дослідженні ринку туристських послуг за поданою вище методикою, ми вирішуємо наступні проблеми:

- 1) оцінюємо реальний дохід від реалізації туристських послуг;
- 2) розширюємо асортимент туристських послуг, які беруться до уваги при описі ринку туристських послуг Тернопільської області;
- 3) показуємо взаємовплив туристичних і „нетуристичних” галузей господарства;
- 4) розкриваємо можливість перспективних напрямів розвитку туризму в області та залучення вільних трудових ресурсів;
- 5) вивчаємо структуру туристського споживання у районах області.

На сьогодні в загальній структурі туристичних потоків значно зменшилась частка туристів, які приїжджають в область з лікувальною метою, і навпаки, зростає число тих, хто приїжджає на дозвілля і відпочинок [7; 78]. Мета відвідування області змінюється в залежності від категорії туристів. Зокрема, для будь-якої категорії характерне переважання поїздок з метою дозвілля і відпочинку, проте найчастіше з такою ціллю виїжджають жителі області за кордон. Ділова мета поїздки характерна в значній мірі для осіб, що охоплені внутрішнім туризмом. Найменшу частку в структурі туристичних потоків становлять поїздки з лікувальною метою та для занять спеціалізованими видами туризму.

За даними Управління з питань туризму Тернопільської обласної державної адміністрації у 2006 р. з метою туризму область відвідало 356 іноземців (на 449 осіб менше ніж у 2005 р.). Переважали громадяни Польщі, Російської Федерації, Німеччини, Швеції. З них лише 15 осіб оздоровлювалось у санаторно-курортних закладах області, а саме у Гусятинському районі (іноземці прибули з Німеччини, Молдови і Російської Федерації). Щодо закладів готельного господарства, то іноземці у 2005 році віддавали перевагу лише готелям м. Тернополя та Бучацького району. Географія зареєстрованих у готелях туристів надзвичайно різноманітна, але переважали особи з сусідніх держав [1].

Кількість громадян, які виїжджали за кордон, становила 4,5 тис. осіб. (на 0,9 тис. осіб більше ніж у 2005 р.). Найбільшою популярністю у туристів користувалися Туреччина, Єгипет, Польща, Чеська Республіка, Угорщина, Болгарія.

Внутрішні туристи та екскурсанти (32375 і 21367 осіб відповідно) переважали в

структурі туристичних потоків.

Окрему категорію туристів становлять діти віком 0-17 років. Вони відвідують Тернопільську область переважно з метою оздоровлення. Як правило, найбільша кількість дітей приїжджає з Рівненської та Київської області, де проживає багато осіб, що постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС (в основному такі діти оздоровлювались у Зборівському та Тернопільському районах). Значну частку також становлять внутрішні туристи (в межах області).

Усі вище згадані туристи-споживачі туристських послуг обслуговувались туристськими підприємствами Тернопільської області і становили тільки 1 % туристів України (0,1 % в'їзних, 0,4 % виїзних та 1,6 % внутрішніх), що ставить регіон на 20-ті місця туристичного рейтингу. Власне у туроператорській і турагентській діяльності працювало у 2006 р. 41 юридична особа, що на 72 менше, ніж в середньому в Україні, та 26 фізичних осіб, з них: 48 турагентів, 10 туроператорів, 9 туроператорів внутрішнього в'їзного туризму. Найбільша кількість їх центральних офісів сконцентрована у Кременецькому районі та м. Тернополі, а в десяти районах вони взагалі відсутні. Офіційно було надано туристських послуг на суму 10396 тис. грн., що на 129809 тис. грн. менше, ніж в середньому в Україні. В результаті, за підсумками 2006 р. Тернопільська область займала 23 місце за туроператорською і турагентською діяльністю, займаючи останню позицію серед областей України щодо здійснення платежів до бюджету за рахунок туризму. Однак до офіційних даних не були включені так звані супутні та додаткові туристські послуги.

Туристські послуги, які можна відносити до найбільш характерних для Тернопільщини, при обліку роботи підприємств будь-якої форми фінансування, включаються у три види економічної діяльності [6]: діяльність готелів та ресторанів, послуги з організації подорожувань, діяльність у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг [3] відповідно до основних напрямків туризму – розміщення, перевезення, харчування.

Частка даних послуг від загального обсягу реалізованих послуг в області становить 3,4 %. Додатково ще 2,6 % реалізується фізичними особами. Частка послуг з групи „діяльність у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг” становить 1,8% від загального обсягу реалізованих послуг; з групи „діяльність ресторанів та готелів та надання інших місць для тимчасового проживання” - 1,1 %; з групи „послуги з організації подорожувань” - 0,4 %.

Найбільша частка вироблених послуг припадає на підприємства з змішаною та госпрозрахунковою формою фінансування, а споживачами перелічених послуг є населення (83 %) і підприємства чи установи (15 %).

Аналізуючи динаміку реалізованих послуг за період з 2001 р. по 2006 р., бачимо, що обсяг їх зростає щороку для всіх підприємств та фізичних осіб. Найбільшу частку у виробництві та реалізації аналізованих послуг мають підприємства з госпрозрахунковою формою фінансування, на другому місці – діяльність фізичних осіб, незначну частку мають підприємства з змішаною формою фінансування, а підприємства з бюджетною формою фінансування достатньо представлені лише в реалізації послуг діяльності у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг.

З усієї кількості фізичних осіб, що займаються наданням послуг в Тернопільській області, у 2006 р., 486 працювали у сферах економічної діяльності, що визначені нами як такі, що включають туристичні послуги (на 17 суб'єктів менше ніж у 2005 р.). Кількість таких фізичних осіб постійно зростає для всіх видів економічної діяльності, за винятком діяльності у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг, хоча її частка на ринку послуг, серед аналізованих видів діяльності, найбільша [2].

При дослідженні туристського споживання ми брали до уваги 31 послугу. Найбільші прибутки приносить споживання туристами Тернопільської області наступних послуг:

1) серед основних:

- послуги санаторіїв та інших оздоровчих закладів (30,8 % від загального обсягу

- туристського споживання);
- послуги готелів (16,3 %);
 - послуги ресторанів, барів, їдалень тощо (5,7 %);
 - послуги інфраструктури залізничного транспорту (5,3 %);
 - послуги автомобільного регулярного транспорту (5,2 %);
 - послуги нерегулярного пасажирського транспорту (4,6 %);
 - послуги кемпінгів та місць короткотермінового проживання (2,8 %);
 - 2) серед супутніх:
 - послуги зв'язку (19,4 %);
 - 3) серед допоміжних:
 - послуги з роздрібною торгівлі непродовольчими товарами (1,7 %).

В розрізі окремих районів спостерігається значна територіальна диференціація обсягів туристичного споживання. Значно вирізняється м. Тернопіль (12041,3 тис. грн.) та

Таблиця 1

Обсяг продаж, що припадає на туристське споживання у районах Тернопільської області, тис. грн., за 2006 р.*

Одиниці адміністративно-територіального устрою	послуги готелів	послуги кемпінгів та місць короткотермінового проживання	послуги ресторанів, барів, їдалень тощо	послуги з роздрібною торгівлі непродовольчими товарами	послуги автомобільного регулярного транспорту	послуги нерегулярного пасажирського транспорту	послуги інфраструктури автомобільного та міського транспорту	послуги пошти	послуги зв'язку	послуги санаторіїв та інших оздоровчих закладів з відновлення здоров'я	послуги із демонстрації кінофільмів	послуги концертних та театральних заходів	послуги музеїв	послуги спортивні інші	послуги з організації подорожуваль	Сума по району
Бережанський район	53,6	x	208,5	27,3	285,5	x	2,2	8,6	156,4	x	0,5	1,2	1,5	15,1	x	180,1
Борщівський	764,7	x	196,2	56,8	260,3	13,4	1,6	15,6	176,3	380,6	x	1,1	0,1	x	774,7	1335,8
Бучацький	786,2	x	94,8	37,3	201,1	x	0,6	13,4	202,7	356,8	0,7	2,1	0,1	x	824,1	1387
Гусятинський	54,0	x	69,3	26,4	66,7	x	1,5	13,2	222,4	3283,1	x	7,6	0,3	6,0	x	3519,4
Заліщицький	105,1	72,4	182,9	43,0	25,9	x	1,7	9,3	147,2	141,0	0,7	3,4	x	x	x	292,3
Збаразький	x	x	170,9	30,3	150,8	x	0,9	11,4	175,0	x	0,4	x	16,1	14,1	x	205,6
Зборівський	x	x	69,7	24,4	53,4	x	0,6	10,4	116,6	5167,5	0,6	0,8	x	0,2	x	5285,8
Козівський	22,2	x	106,8	19,2	65,2	x	1,0	8,7	105,6	x	0;0	0,5	x	x	x	106,1
Кременецький	80,1	x	252,2	51,3	112,7	x	5,7	14,6	195,5	x	x	0,3	7,9	x	217,6	425,3
Лановецький	x	x	69,4	11,5	18,8	x	0,4	7,1	95,1	x	0,5	1,0	x	x	x	127,6
Монастирський	x	x	30,2	15,0	38,1	x	1,1	6,7	96,1	x	0,1	x	x	x	x	96,2
Підволочиський	x	x	92,1	20,0	167,7	x	0,5	9,9	158,0	264,9	x	1,2	0;0	x	x	424,3
Підгаєцький	x	x	46,2	6,8	69,8	x	1,2	4,4	50,1	x	x	x	x	0,7	x	51,2
Теребовлянський	1126,0	1693,8	241,2	58,7	99,0	x	1,2	15,5	204,6	10830,9	x	x	0;0	x	x	11035,5
Тернопільський	179,9	x	166,8	80,5	x	x	x	10,3	2,8	2541,0	x	x	x	x	x	2543,8
Чортківський	x	x	495,7	45,7	504,5	67,4	3,2	19,1	278,4	x	x	2,8	0,1	1,2	82,3	397,5
Шумський	x	x	56,0	18,7	26,9	x	1,6	7,6	86,7	x	x	2,0	x	x	x	88,7
м. Тернопіль	9032,8	300,8	1679	676,7	1748,1	3388,3	74,6	51,3	8368,2	x	86,4	48,8	6,3	27,7	2232,0	12041,3

Примітка. Складено за матеріалами Головного управління статистики у Тернопільській області; до таблиці не включені послуги, обсяг продаж яких для туристів був незначним або відбувався лише в обласному центрі; сума ж обсягу продаж обрахована з виключеними послугами

Теребовлянський район (11035,5 тис. грн.), в більшості ж інших районів обсяги туристичного споживання не перевищують 1 млн. грн.

Найбільша різноманітність наданих туристичних послуг характерна для м. Тернополя (переважають послуги готелів та зв'язку), в решті районів, які мають не менше 3 млн. грн. прибутків від туристичного споживання, різноманітність послуг менша і прибутки забезпечуються в основному за рахунок реалізації послуг санаторіїв (Гусятинський, Тернопільський, Теребовлянський, Зборівський райони) (табл. 1).

Зважаючи на особливості туристського споживання (попиту) можемо виділити такі типи туристських районів:

I тип (недостатнє споживання) – обсяг продаж, що припадає на туристське споживання не перевищує 4 млн. грн. за рік;

II тип (помірне споживання) – від 5 млн. до 14 млн. грн.;

III тип (значне споживання) – від 15 млн. до 33 млн. грн. відповідно.

Вивчаючи функціонування ринку туристичних послуг, ми звертали увагу на те, що необхідною умовою для формування набору туристських послуг в регіоні є наявність певних туристичних ресурсів різного характеру. Тобто вивчення їх прирівнюється нами до вивчення туристської пропозиції на ринку, адже від об'єму і якості туристських ресурсів залежить можливість формування туристського продукту для різних напрямків туризму.

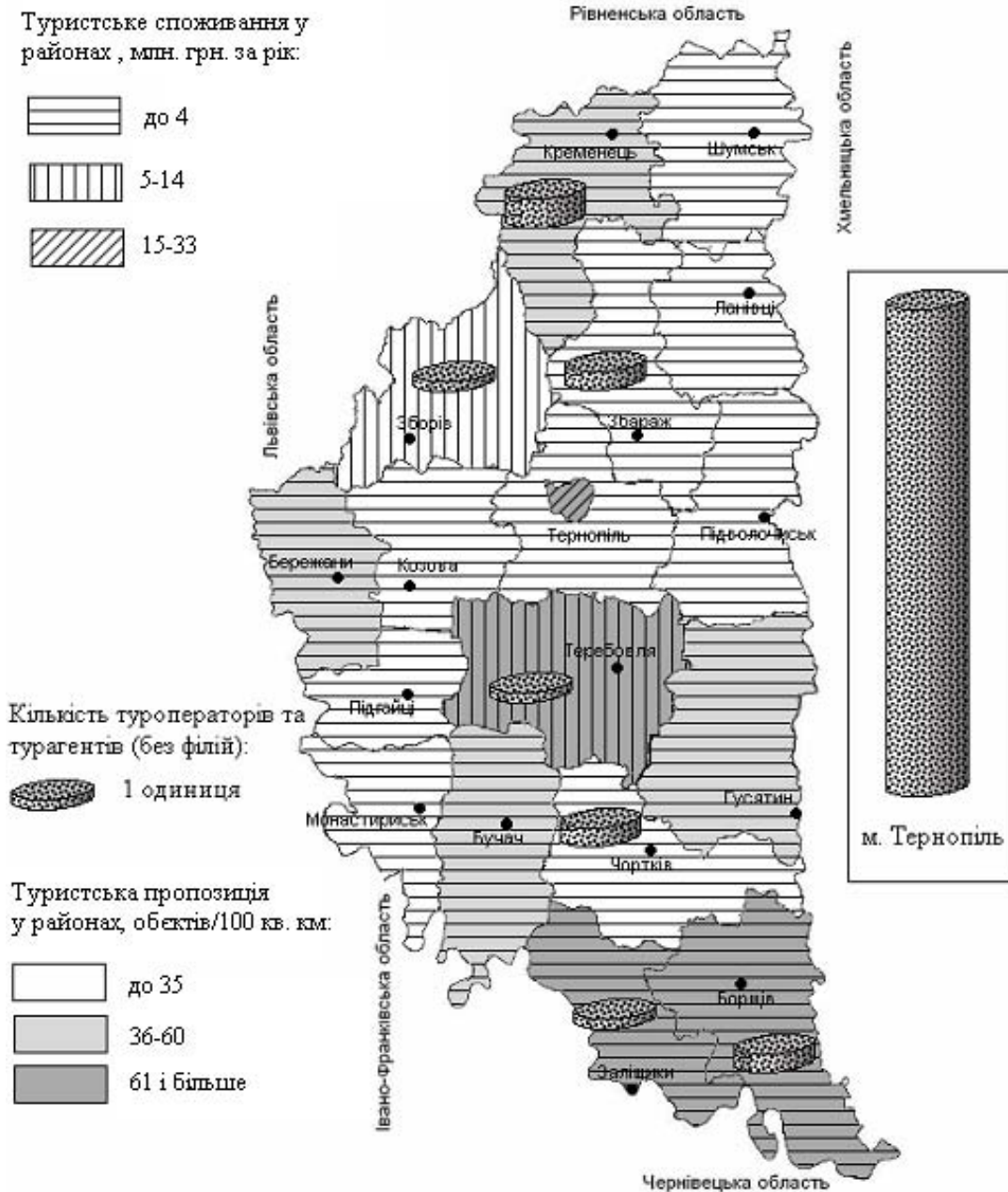


Рис. 1. Туристське споживання та туристська пропозиція у районах Тернопільської області та м. Тернополі (2006 р.)

Таким чином, враховуючи особливості туристичної пропозиції, в межах Тернопільської області шляхом ранжування можемо виділити наступні типи туристичних районів:

I тип (недостатня пропозиція) – переважно з поганою забезпеченістю туристичними ресурсами (до 30 об'єктів на 1000 осіб населення) та малою їх щільністю (до 35 об'єктів на

100 км²);

II тип (середня пропозиція) – з середньою забезпеченістю туристичними ресурсами (31-50 об'єктів на 1000 осіб населення) та середньою їх щільністю (36-60 об'єктів на 100 км²);

III тип (висока пропозиція) – з високою забезпеченістю (більше 51 об'єкту на 1000 осіб населення) та великою щільністю туристичних ресурсів (більше 61 об'єкту на 100 км²).

Порівнюючи, таким чином, рівень туристської пропозиції та туристського споживання (попиту), бачимо значне неспівпадання за цими показниками в окремих районах (рис. 1). Зокрема, Заліщицький, Борщівський, Кременецький, Бережанський, Бучацький, Гусятинський та Тербовлянський райони мають значний туристичний потенціал, але незначне туристичне споживання, тобто пропозиція перевищує попит. Обернена ситуація спостерігається лише в Зборівському районі. У всіх інших районах слабка пропозиція поєднується з невеликим попитом. Лише м. Тернопіль може за рахунок якісної пропозиції забезпечити значне споживання туристських послуг, маючи при цьому найбільшу кількість туроператорів та турагентів.

Отже, в результаті можемо зробити такі висновки:

- серед туристичних послуг, що надаються в Тернопільській області найбільше споживаються туристами послуги санаторіїв та оздоровчих закладів, особливо в районах концентрації мінеральних джерел та грязей;
- основна мета відвідування Тернопільської області – оздоровлення та відпочинок;
- в області недостатньо розвинута мережа туроператорських та турагентських підприємств;
- наявні туристичні ресурси можуть забезпечити значно більше туристичне споживання, ніж те, яке існує на сьогодні.

Література:

1. Готелі та інші місця для короткотермінового проживання. Статистичний збірник. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2007.
2. Діяльність підприємств сфери послуг Тернопільської області. Статистичний збірник. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, - 2007. – 132 с.
3. Інструкція щодо заповнення форми державного статистичного спостереження № 1-послуги, місячна «Звіт про обсяги реалізованих послуг». Затверджено наказом Державного комітету статистики України №382 від 17.06.2004.
4. *Любіцева О.О.* Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) – К.: «Альтерпрес», 2002. – 436 с.
5. Методика розрахунку обсягів туристичної діяльності. Затверджено наказом Державної туристичної адміністрації України, Державного комітету статистики України № 142/394 від 12.11.2003.
6. Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності. ДК 009:2005. Чинний від 01.04.2006.
7. Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в області. Статистичний збірник. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2006. – 90 с.
8. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2006 рік. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2007.

Summary:

Oksana Runtsiv. THE MARKET POSITION OF TOURIST ACCOMMODATION IN TERNOPIL REGION AND ITS RESEARCH METHODS

The present-day market position of tourist accommodation was analysed by means of research tourist supply and tourist demand (consumption) peculiarities in the region. The regions were discovered where may be more intensive tourist demand and reasons of this occurrence. The most popular accommodation and amount sales among tourists were depicted.

Key words: the market's tourist accommodation, tourist's floods, travel agent, tour operator, tourist demand (consumption), tourist supply.

Надійшла 11.05.2008р.

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ПОДІЛЛЯ

Поділля належить до регіонів України з дуже потужними суспільно-історичними туристичними ресурсами. Численні унікальні пам'ятки архітектури, археології, біосоціальні та подієво-інформаційні ресурси формують туристичний імідж даного регіону, що є позитивним чинником розвитку туристичного господарства в нашій державі.

Важливе значення для туристського розвитку Поділля мають історико-археологічні дослідження регіону ряду вчених. Зокрема, краєзнавця В. Гульдмана, польського історика Юзефе Роме (Антоні), історика та краєзнавця Є. Сіцінського, дослідника Ю. Нельговського. Значну роботу по дослідженню замків і фортець регіону проводять такі сучасні дослідники, як Лесик О.В. та Мацюк О.Я.

Поділля є одним з перспективних регіонів розвитку туризму в Україні. Проблемаю досліджуваного регіону є недостатня кількість інформації про суспільно-історичні ресурси з точки зору наукового обґрунтування їх як об'єктів туризму.

Завданням статті є розкрити зміст суспільно-історичних туристичних ресурсів, а також проаналізувати і оцінити історико-культурні, подієво-інформаційні і біосоціальні туристичні ресурси досліджуваної території для створення передумов формування механізму функціонування туризму на Поділлі.

Суспільно-історичні рекреаційно-туристські ресурси – матеріальні об'єкти, що несуть семантичну та естетичну інформацію і можуть використовуватися в екскурсійно-туристичній діяльності для задоволення специфічних соціально-рекреаційних потреб особистості [6]. До суспільно-історичних туристських ресурсів відносяться: історико-культурні, подієво-інформаційні, біосоціальні ресурси.

Історико-культурні туристські ресурси – це сукупність пам'яток історії і культури, що створені в процесі історичного розвитку даної території, які мають суспільно-виховне значення і, які можуть бути використані як засоби задоволення туристських потреб певної кількості людей на протязі певного часу. До них належать: історичні та історико-культурні пам'ятки, пам'ятки архітектури, археології, високоестетичні сучасні архітектурні ансамблі.

Пам'ятки архітектури відносяться до найбільш атрактивних в туристсько-рекреаційному відношенні. Архітектурні споруди, як об'єкти споглядання переходять у ранг рекреаційно-туристських ресурсів в разі їх унікальності й культурної значимості.

На Поділлі збереглися пам'ятки історії та культури, створені українським, польським, німецьким, австрійським та іншими народами. Деякі з них не мають аналогів у світовій практиці.

Високою туристичною атракційністю володіють *замки* і їх руїни, якими багате Поділля. Зокрема, у Бучачі, Кременці, Язлівці, Збаражі, Чорткові (Тернопільської області), Меджибожі, Старокостянтинові, Ізяславі, Зінькові, Сутківцях (Хмельницької області), Барі, Хмільнику (Вінницької області).

Велике наукове та пізнавальне значення для розвитку туризму мають *фортеці*, які розміщені в Барі (руїни, 1648 р.) Вінницької області; в селах Кривче (збереглися вежі та мури фортеці XVII ст.) та Окопи (руїни, 1692 р.) Тернопільської області; Полонному (земляна фортеця з бастіонами XVII ст.), Ямполі (руїни, XVI ст.), Зінькові (руїни, XII – XIV ст.), Старокостянтинові, Хмельницької області.

Значну туристську цінність містять *палаці* у Вінниці, Антополі, Верхівці, Серебринцях, Немирові, Тульчині, Хмільнику Вінницької області; Микулинцях, Вишнівці, Заліщиках Тернопільської області; Меджибожі, Маліївці, Старокостянтинові, Новоселиці та Самчиках Хмельницької області.

Цікавими зразками архітектури є *монастирські ансамблі*. Найбільш привабливими у туристському відношенні є монастирі у Почаєві, Кременці, Тернополі, Збаражі, Теребовлі

(Тернопільської області), Кам'янці-Подільському, Ізяславі (Хмельницької області), Вінниці, Шаргороді, Барі (Вінницької області), а також монастир-фортеця у Летичеві та скельні монастирі у Бакоті (у скалах збереглися руїни келій та поховання монахів) і Лядові (печери висічені племенами уличів і тиверців приблизно VII ст. н.е., як культові язичницькі храми).

Давньослов'янський *печерний храм* (VI-VII ст.) у с. Буша виявлений в 1883 році археологом і етнографом В. Антоновичем. Цей храм розташований в щілині скали над р. Бушка, в його інтер'єрі збереглися унікальні рельєфні композиції та надписи. На Тернопіллі в с. Міжгір'я Борщівського району зберігся один з скельно-печерних язичницьких храмів. Про його древність свідчить ритуальний знак вибитий на жертвному камені біля входу. В с. Більче Золоте (Тернопільської області) знайдено поганський жертвник – один з небагатьох, що зберігся на Україні.

Чималий інтерес для науково-пізнавального туризму становлять печери, які у давні часи були житлом первісних людей. Сім таких печер знаходяться у прямовисній скелі в с. Нагоряни Вінницької області. У печерах Поділля виявлено також чимало унікальних пам'яток кам'яної доби, зокрема у Вертебі, Монастирку та ін.

Особливим виявом культурної спадщини Поділля і, можливо, найціннішим внеском у світову мистецьку скарбницю є *дерев'яні церкви*, багато з яких є шедеврами світового значення, джерелом естетичної насолоди і найбільш привабливими об'єктами туризму. До наших днів збереглися дерев'яні храми, споруджені протягом XIV-XX ст. Зокрема, Михайлівська церква в смт. Вороновиця, Успенська церква в с. Верхівка, церква Різдва в с. Печера, церква Святої Параскеви в м. Могилів-Подільський Вінницької області; Миколаївська церква в с. Колодне, Покровська церква в м. Почаїв, Вознесенська та Успенська церкви в м. Чортків Тернопільської області; Михайлівська церква в с. Зінкові та Воскресенська церква в с. Старий Кривин Хмельницької області, яка побудована в стилі українського барокко і за своєю формою схожа на корабель. Значну науково-пізнавальну цінність мають церкви-фортеці в Сутківцях та Шарівці Хмельницької області, а також церква – мавзолей графа Ігнат'єва, каплиця-мавзолей Маньковських та костел-мавзолей графів Потоцьких на Вінничині.

Цікавими у туристичному відношенні є храми, собори, костели, оборонні мури та порохові вежі різних віків і стилів.

На території Поділля є єврейські святині. Багато поселень в регіоні відомі тим, що в них народилися чи діяли цадики ("праведники", "провидці") або знаходяться їх могили, яким поклоняються євреї-хасиди. Це Шепетівка, Меджибіж, Полонне, Ганопіль, Славута (Хмельницька область), Брацлав, Шаргород (Вінницька область), Окопи (Тернопільська область). Тут збереглися синагоги: Шаргород (1589р, під час турецької окупації синагога замінила туркам мечеть), Підгайці (XVI ст.) та Сатанів (поч. XV ст.). Є також турецький мінарет у Кам'янці-Подільському.

Розташування релігійно-туристських об'єктів в більшій чи меншій кількості, на всій території Поділля дає змогу розвивати тут релігійний туризм (поїздка особи за межі території релігійної громади, до якої входить дана особа, з метою здійснення тих чи інших дій, які засновані на вірі в надприродне і не входить в коло її безпосередніх культових обов'язків).

Особливістю Поділля є переплетення на її території двох течій християнства: греко-католицизму (с. Зарваниця) і православ'я (м. Почаїв). Особливо виділяється своєю красою архітектурний ансамбль XVII-XIX ст. – Свято-Успенська лавра. Зосередження різних стилів у її архітектурі надає лаврі великого значення. Сюди з'їжджаються тисячі екскурсантів, паломників, мандрівників з різних країн світу з метою поклонитися святим місцям.

В останні роки помітну роль відіграє меморіальний туризм – мандрівка з метою відвідання рідних або дорогих для людини і її сім'ї місць, могил родичів або співвітчизників. Головні мотиви мандрівок української діаспори, єврейських, чеських, угорських, німецьких

громадян – відвідування цвинтарів. Так, наприклад, у 1997 р. с. Калинівка Зборівського району Тернопільської області відвідав Президент Чехії В.Гавел, який прибув на цвинтар чеських вояків, похованих тут під час Першої світової війни.

Цікавими за своїм архітектурним змістом є єврейський, польський, Туницький, Монастирський цвинтарі (XV-XX ст.) в Кременці. Єврейський – один з найбільших і найстаріших у Європі.

Величезне значення для розвитку туризму мають міста, які славляться історико-архітектурними пам'ятниками. Збережені в таких містах пам'ятники минулого являють собою матеріальну і культурну цінність народу, служать джерелом знань, засобом естетичного виховання, а також привертання уваги туристів і збільшення фінансових надходжень.

Одними з таких міст є Кременець та Почаїв. 29 травня 2001 року Кабінет Міністрів України підписав Постанову, враховуючи виняткову цінність історичних та архітектурних пам'яток у містах Кременці та Почаєві Тернопільської області, з метою їх збереження і подальшого використання і оголосив їх Кременецько-Почаївським державним історико-архітектурним заповідником. Історичне ядро м. Кременець нараховує понад 60 найцінніших пам'яток історії та архітектури, за кожною з яких події найвіддаленіших століть, що дають чітку уяву про його історичний розвиток: давньоруське, середньовічне оборонне місто в валах, місто початку XIX і XX століть, сучасне.

В архітектурі Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника особливе місце займають ансамбль будівель колишнього єзуїтського колегіуму, пам'ятка архітектури XVII-XX ст., а також Богоявленський монастир (1760 р.), Миколаївський собор (1636 р.), замок (XII ст.) в Кременці; Успенський собор (1771-1783 рр.), Святотроїцька церква (1649 р.), Троїцький собор (1906-1912), Архієрейський дім (1825), дзвіниця (1861-1871) у Почаєві.

Важливим туристичним центром, який сформувався на основі суспільно-історичних ресурсів є Кам'янець-Подільський – місто з потужним туристичним потенціалом і розвиненою інфраструктурою. Кам'янець-Подільський – одне з найстародавніших міст України. Воно розташоване на півдні Подільської височини, на річці Смотрич, лівій притоці Дністра. Кам'янець-Подільський за кількістю історико-культурних пам'яток займає третє місце в державі після Києва та Львова. Найатракційніми історико-культурними об'єктами тут є: ратуша XVII-XVIII ст., монастирі, костели XIV-XVII ст., які поєднують риси готики, ренесансу і барокко, міська брама XVI-XVII ст., замковий ("турецький") міст, Триумфальна арка 1871 року, Миколаївська церква XIV ст. пізньороманського стилю, фортеця – пам'ятка військової архітектури епохи феодалізму, костел Бернардинців, який у період турецького панування (1672-1699 рр.) був перетворений на головну мусульманську мечеть з прибудовою до нього мінарету заввишки 36,5 метрів. Увінчує мінарет християнська Мадонна встановлена 1756 року на відзнаку вигнання турків. Таке унікальне поєднання культових атракцій різних релігій в одному архітектурному комплексі приваблює туристів.

Ці, та низка інших пам'яток історико-архітектурної спадщини (кількість пам'яток архітектури XV-XIX ст. в місті налічує близько 200 будівель і споруд), а також ландшафтні особливості (каньйон річки Смотрич) стали передумовою проголошення в травні 1977 року середньовічної частини міста державним історико-архітектурним заповідником. В травні 1994 року національною комісією України у справах ЮНЕСКО було рекомендовано включити Кам'янець-Подільський до реєстру світової культурної спадщини.

Історико-архітектурний заповідник на основі різноманітних пам'яток культури створений також в Старокостянтинові, Меджибожі та Самчиках.

На практиці архітектурні споруди з високим рівнем атрактивності доволі часто мають подвійне використання, що є досить вдалим прикладом збереження і популяризації історико-архітектурної спадщини. Так, наприклад, замки Меджибожа, монастир єзуїтів Вінниці та

Миколаївський монастир в Шаргороді використовуються під краєзнавчі музеї. Палац в містечку Вороновиці використовується під музей історії і авіації. Замок в Бучачі реставрується з пристосуванням під музей і картинну галерею. Пам'ятки архітектури використовуються також для органних залів (Вінниця), лекційних залів (Чортків), клубу морських мандрівників (Тернопіль). Значна частина пам'яток архітектури використовується різними навчальними закладами (музучилище в монастирі Шаргорода, педучилище в Кременці, сільськогосподарський технікум в палаці с. Верхівка) [2].

Часто архітектурні атракції використовуються за своїм прямим призначенням, особливо це стосується сакральних споруд. Практично в усіх діючих монастирях проведені реставраційні роботи, форми споруд добре зберігаються, пам'ятка архітектури доступна для огляду туристам.

На жаль більшість зруйнованих пам'яток архітектури не включена в туристичні маршрути і вони залишаються невідомими для туристів, незважаючи на те, що чимало об'єктів мають важливе значення в історії українського народу. Негативним також є те, що ті замки і монастирі, які мають задовільний стан не використовуються. Наприклад, замки в Зінкові, Сатанові, Вісічці, Сидорові, Микулинцях, Гусятині.

На основі аналізу історичної цінності пам'яток, особливостей розташування, технічного стану і т. д. вивчається економічна доцільність пристосування їх під санаторії, готелі, турбази, бази відпочинку, притулки.

Під історико-архітектурний заповідник використовуються пам'ятки архітектури в містах Кам'янці-Подільському, Кременці та Почаєві; під турбази, туристські готелі – монастирі в Ізяславі, Гусятині; під бази відпочинку, санаторії – замки в Збаражі, монастирі в Барі, Микулинцях; під турбази – замки в Поморянах, Летичеві, Панівцях, Троїцький монастир у Сатанівській Слобідці; під притулки – замки в Микулинцях, Ізяславі, Старокостянтинові, монастир францисканців у Кам'янці-Подільському.

Пам'ятники археології – це городища, кургани, залишки давніх поселень, укріплень, давні місця захоронення, наскальні зображення, старовинні предмети тощо. Археологічні ресурси відносно зрідка стають визначальним чинником формування рекреаційних систем, але знахідки археологів чи місця, де були зроблені унікальні археологічні відкриття, зібрані в одному місці, стають привабливими для сотень тисяч туристів. Археологічні ресурси є підґрунтям для розвитку наукового і пізнавального туризму.

На території Поділля є значна кількість археологічних пам'яток. Вони є надзвичайно цінними в туристському відношенні, деякі з них мають світове значення. Знайдено залишки поселень часів середнього палеоліту в с. Касперівці Заліщицького району і с. Більче-Золоте Борщівського району, залишки поселень неоліту у Заліщицькому та Гусятинському районах (Тернопільської області). З культурно-історичної спадщини цікавими є поселення черняхівської і трипільської культури, які були розвідані в с. Більче-Золоте Тернопільської області. Вкопано також сліди стоянок первісних людей у селах Великий Глибочок, Петриків та Ступки поблизу Тернополя. В Личківцях Тернопільської області у 1848 році знайдено видатну пам'ятку давньоруського мистецтва IX-X ст. – Збруцького ідола.

В с. Бакота та с. Старий Кривин (Хмельницької області) до наших днів збереглися поселення періоду пізнього палеоліту і неоліту. Залишки поселень трипільської культури (IV тис. до н. е.) знайдено на півдні Кам'янець-Подільського району.

Древні поселення знайдені також в Барському, Бершадському, Тиврівському та Калинівському районах Вінницької області. Рештки скіфського городища VII ст. до н.е. – одного з найбільших на Україні, знайдено біля Немирова Вінницької області. Значну науково-пізнавальну цінність має поховання сарматського царя (I ст. до н. е.), яке було знайдено в с. Пороги Ямпільського району.

Така насиченість історико-культурними та археологічними пам'ятниками різних народів, епох та архітектурних стилів робить Поділля надзвичайно привабливим в

туристському відношенні не тільки для жителів України, а й туристів з інших країн.

До суспільно-історичних туристичних ресурсів відносяться також і біосоціальні (культурно-історичні та інші об'єкти, які пов'язані з певним життєвим циклом видатної особи (народження, перебування, діяльність, смерть, поховання). Вони опосередковано впливають на розвиток туризму. Стимулюють створення музеїв, є передумовою для розвитку наукового і пізнавального туризму, а також меморіального туризму.

Поділля багате численними біосоціальними ресурсами. З містом Вінниця пов'язане ім'я видатного українського письменника М. Коцюбинського, який тут народився і жив до 1897 р. В будинку, де народився письменник, відкрито літературно-меморіальний музей. На південній околиці міста знаходиться садиба, де з 1861 р. жив і працював видатний вчений хірург М. Пирогов. Тепер у ній створено музей ученого, поряд – склеп з його забальзованим тілом і церква над усипальницею 1885 року.

Чималий інтерес для науково-пізнавального туризму становлять будинки, в яких жили чи перебували відомі люди. Наприклад, в Немирові зберігся будинок, де жила видатна українська письменниця Марко Вовчок. Тепер у цьому приміщенні створено меморіальний музей письменниці. У селі Чоботарці (нині с. Заболотне Крижопільського району) в 1886 році народився видатний український вчений-мікробіолог Д. К. Заболотний. У домі, де він народився і жив, влаштовано музей. У селищі Вороновиці стоїть будинок, в якому в 1869 – 1870 рр. жив винахідник першого в світі літака – російський морський офіцер О. Ф. Можайський. В Немирівському парку міститься будинок відпочинку, в якому в свій час були письменник Оноре де Бальзак та композитор Людвіг ван Бетховен. У Погребищенському районі Вінницької області знаходиться каплиця романтичних побачень Оноре де Бальзака з Евеліною Ганською.

На Вінничині народилися: письменники С. Руданський (с. Хомутиці) та М. Стельмах (с. Дяківці), композитор і письменник П.І. Ніщинський (с. Неменці), математик Буняковський (м. Бар), бактеріолог Волкович (в Гайсині); жили і працювали: письменниця Марко Вовчок (м. Немирів), поет Свидницький, композитори М. Леонтович (Тульчин) та Чайковський (в Жмеринському районі), польський поет Ю. Словацький, російський художник В.А. Тропінін (с. Кукавиці). Немирів – батьківщина російського поета М. Некрасова.

Багата привабливими біосоціальними ресурсами туризму Тернопільщина. Тут народилися Соломія Крушельницька, Лесь Курбас, брати Лепкі, Іван Пулюй, Йосип Сліпий, О. Кульчицька, Іван Тесля, Северин Наливайко. В місті Кременець знаходиться житловий будинок XVIII ст., де жив поет Ю. Словацький. Селище Вишнівець в 1846 р. відвідав Шевченко Т.Г. В селі Черемошне знаходиться могила козацького полковника Данила Нечая, що є підґрунтям для розвитку тут меморіального туризму.

Хмельниччина – батьківщина поетів М.П. Бажана, О.Ф. Бургардта (Юрія Клена), відомих географів К.І. Геренчука та М.М. Паламарчука, композитора В.І. Заремби, архітектора В.Ю. Січинського, скульптора Л. Молодожанина (Лео Мол). Тут народився письменник та ад'ютант Наполеона – Сапега О.Й. У селищі Чорний Острів Хмельницької області знаходиться літературно-меморіальний музей поета-байкара Л. Глібова. В Летичеві є могила народного месника – Устима Кармалюка.

Ще одним видом суспільно-історичних туристичних ресурсів є подієво-інформаційні туристичні ресурси – це події (політичні, військові, культурні, економічні, екологічні та інші) в історії певної території. Сюди належать пам'ятні місця, які пов'язані з важливими історичними подіями, розвитком суспільства і держави, з війнами, з життям видатних політичних, державних, військових діячів, народних героїв.

Подієво-інформаційні ресурси охоплюють також найбільш суттєві прояви сучасного життя з його модою, переконаннями й уявленнями про стиль і стереотип поведінки. Це динамічні чинники формування туристичних потоків, оскільки включають мотиваційні

передумови подорожі. Основними подіями, що спонукають людину до мандрівки можуть бути спортивні змагання, культурно-мистецькі заходи, політичні акції тощо.

Багаті численними подієво-інформаційним ресурсами Вінницька, Тернопільська та Хмельницька області. Чималий інтерес у туристів мають місця страти відомих людей. Зокрема, в с. Борщагівка в липні 1708 р. було страчено політичного і військового діяча В. Кочубея і козацького полковника І.Іскру. В селі Гонтівка Вінницької області знаходиться пам'ятник І. Гонті, одному з керівників селянсько-козацького повстання – “Коліївщини”, який був тут страчений у 1768 р.

Значну науково-пізнавальну цінність мають місця боїв. Наприклад, в місті Вінниця (на правому березі Південного Бугу) стоїть кам'яний обеліск на честь Івана Богуна, який 1651 рок зі своїм полком під Вінницею завдав поразки польським військам. Село Буша (на Вінничині) славиться тим, що у 1654 р. тут відбувся запеклий бій між козаками та польським військом. Значна частина цих подій висвітлена в художньому творі українського письменника М.П.Старицького “Оборона Буші”. В центрі села ще збереглися рештки фортеці, погребі, підземні ходи. За три кілометри від села є пам'ятка природи – Гайдамацький Яр – останнє місце притулку гайдамаків.

Село Четвертинівка Вінницької області відоме місцем битви козацьких військ під проводом державного і військового діяча, гетьмана України Б. Хмельницького з польсько-шляхетськими військами 1652 р.

Чималий туристичний потенціал має м. Тульчин, яке з 1672 р. по 1699 р. перебувало під владою султанської Туреччини. У 1796-1797 рр. тут розміщувалася штаб-квартира О. Суворова (у центрі міста встановлено пам'ятник російському полководцеві). Тульчин був одним з центрів декабристського руху. Тут було головне правління Південного товариства, яким керував П. Пестель. Зберігся будинок, де жив декабрист, на його честь споруджено пам'ятник.

Важливим туристичним центром є м. Могилів-Подільський, який у 1648р. став центральним полковим містом, на чолі якого стояв полковник Остап Гоголь – славний предок видатного письменника М. Гоголя.

У Тернопільській області багате на подієво-інформаційні ресурси місто Кременець. Замкова гора з руїнами старої фортеці – пам'ятка архітектури XII – XVI ст. У свій час цей замок був одним з кращих замків на всю Східну Європу. Саме тут кременчани ще в 1227 році здобували перемогу над угорським військом. А відстоюючи замок взимку 1240 –1241 років від навали Батия, Кременець став першим в Європі укріпленням, якого не здолали монголо-татарські орди. Тут, на території колишнього замку, у 1648-1654 рр. відбулася Визвольна війна українського народу під проводом Миксима Кривоноса з під влади Польщі. Того року замок був здобутий і зруйнований. За переказами козаки були поховані на північному схилі гори Черча, на П'ятницькому кладовищі, де і нині зберігається кілька десятків кам'яних хрестів. Про події тих часів нагадують руїни замку-фортеці (XII ст.).

Тернопільщина має історичні передумови для розвитку тут меморіального туризму. Зокрема, в Вирлові Зборівського району знаходиться братська могила українських козаків 1649 р., в селі Молотків Лановецького району є меморіальний комплекс на честь жителів села, спалених у 1942 р. німецькими окупантами, Тернопіль та Борщів – місця масових страт єврейського населення 1941-1944 рр., Чортків – місце масових більшовицьких репресій 1939-1941 рр.

Багата цінними подієво-інформаційними ресурсами і Хмельницька область, особливо с.Жванець. Тут в 1621 р. стояло козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним, яке брало участь в Хотинській війні проти турок і татар. В 1653 р. біля села відбувся бій Б. Хмельницького з поляками. До сьогодні збереглися частина замку з руїнами оборонних башт, залишки оборонних валів. В м. Пилява знаходиться місце битви козацького війська під проводом Б. Хмельницького з польсько-шляхетською армією у вересні 1648 р. В селі Зінків

є фортеця XII-XIV ст., що відома з поразки турків, які пробували її здобути в 1524 році. Село Коричинці відоме місцем загибелі Устима Кармалюка – провідника масових селянських повстань у 1813 – 1835 рр. Зокрема, місця боїв і місця загибелі народних провідників є одними з найбільш привабливих в туристичному відношенні пам'яток історії.

Подієво-інформаційні туристичні ресурси стимулюють створення музеїв, тематичних парків, стають підґрунтям для виділення туристських місцевостей, є одним з факторів розвитку науково-пізнавального туризму.

Література:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2001. – 395с.
2. Лесик О.В. Замки та монастирі України. – Львів: Світ, 1993. – 176с.
3. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. – Львів, 1997.
4. Памятники истории и культуры Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1987. – 736с.
5. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії/ Упорядник О.Л. Баженов. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 136 с.
6. Смаль І.В. Основи географії рекреації і туризму: Навчальний посібник. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 264 с.
7. Ткач К. Старовинні замки Тернопільщини як об'єкти пізнавального туризму // Наукові записки Тернопільського національного педуніверситету. Серія: географія, 2005. - №2. – с.174-176.
8. Узій Л. Використання пам'яток Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника як об'єктів розвитку туризму на Волині // Наукові записки Тернопільського державного педуніверситету. Серія: географія, 2003. - №1. – с.80-83.

Summary:

Balanchuk M.R. PUBLIK HISTORICAL TOURIST RESOURCES OF PODILLYA TERRITORY.

The article analyses public historical resources of the territory of Podillya according to their tourist value. Also, it is investigated the historical, cultural, biosocial and informational background of those resources, which creates the tourist image of the region. Possible tourist activities of the region are defined due to the available resources.

Надійшла 24.10.2008р.

УДК 911.22:502.7

Любомир БЕЗРУЧКО

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ШАЦЬКОМУ НПП ТА СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Важливим чинником розвитку рекреаційної діяльності на будь-якій території є соціокультурні передумови даного регіону. Адже, саме вони, забезпечують рекреантів відповідними умовами відпочинку, а крім цього дають можливість розвантажити природні комплекси, переводячи увагу рекреантів на інші антропогенні об'єкти. З іншої сторони не обґрунтований розвиток соціального сектору може призвести до деградації природного середовища, що спричинить занепад рекреаційної індустрії.

Як відомо, одними із найбільш рекреаційно привабливих територій є національні природні парки. А враховуючи, що здебільшого на території українських національних парків знаходяться населені пункти, розвивати у них рекреаційне природокористування без урахування соціального розвитку даного регіону неможливо. Тому, для збалансованого рекреаційного природокористування будь якої природоохоронної території потрібно оцінити соціокультурні передумови розвитку рекреаційної діяльності.

Дослідженнями розвитку соціокультурної сфери для потреб рекреації займалось ряд науковців, зокрема В.С. Преображенський, Ю.А. Веденін, О.О. Бейдик, В.С. Кравців, В.П. Руденко, С.П. Кузик, І.Т. Твердохлебов, О.І. Шаблій та інші [2]. Оскільки дана проблематика знаходиться на межі суспільно-географічних та рекреаційно-географічних

досліджень. тому поєднує різні географічні підходи. Актуальність даних досліджень полягає у тому, що саме соціокультурна сфера є передумовою для проведення рекреаційного природокористування, а обґрунтоване використання історико-культурних об'єктів сприятиме вирішенню проблеми рекреаційної дигресії природного довкілля.

Об'єктом вивчення обрано Шацький національний природний парк, адже його територія, завдяки поєднанню значної кількості озер з лісовими масивами, особливо приваблива для розвитку рекреаційного природокористування. А враховуючи, що на території парку знаходяться соціокультурні об'єкти, від яких значною мірою залежить розвиток даної діяльності, цей об'єкт особливо важливий для такого роду досліджень.

Метою роботи є дослідження залежності розвитку рекреаційної діяльності від соціокультурних передумов та подання рекомендацій щодо їх подальшого розвитку.

При проведенні дослідження використовувалися як загальнонаукові методи, так і географічні. Зокрема, такий як, історичний – дослідження динаміки та тенденції соціально-економічного та духовного розвитку. Картографічний – розробка картографічних матеріалів та користування картами. Метод аналізу взаємозв'язків і взаємозалежностей, особливо важливий для простеження залежності розвитку рекреаційної сфери від соціокультурних передумов. Класифікації та типізації – дозволяє систематизувати зібрані нами дані. Системний – дозволяє розглядати досліджувані об'єкти як складні системи. Статистичний методи – збір та використання статистичних матеріалів. А також використаний метод соціологічного опитування, який дозволив простежити певні соціологічні тенденції даного регіону [1,4].

При проведенні досліджень соціокультурних передумов вивчали соціальні(трудові ресурси, населені пункти, транспортну інфраструктуру) та історико-культурні (пам'ятки історії та мистецтва, культурні заклади) об'єкти на території парку. При дослідженні ми користувались адміністративним поділом території на сільські ради. До території парку відносили тільки ті сільські ради, населені пункти яких безпосередньо знаходяться на території парку або на його кордоні. Сільські ради, територія яких заходить у парк, але населені пункти розміщені поза його межами, нами не брались до уваги.

Територія Шацького національного природного парку відзначається значним соціальним освоєнням. До її складу входять чотири основні центри розселення – Шацька селищна рада (смт. Шацьк, с. Мельники, с. Гаївка), Світязька сільська рада (с. Світязь, с. Омеляне, с. Підманемо), Самійличівська сільська рада (с. Самійличі, с. Положено, с. Хомичі, с. Пехи) і Пульмівська сільська рада (с. Пульмо, с. Залісся, с. Кошари, с. Вільшанка). Крім того, наявні й інші центри розселення, не всі землі і населені пункти яких входять до меж території Шацького НПП – Піщанська сільська рада (с. Затишся, с. Острів'я), Пулемецька сільська рада (с. Пулемець). Перевагою парку є те, що тут знаходиться смт. Шацьк, яке є районним центром.

Що стосується населення, то на території шести рад проживає 15124 осіб. А на території чотирьох рад, населені пункти яких безпосередньо знаходяться на території парку, станом на 2007р. проживає 12410 осіб. У смт. Шацьк проживає 5400 осіб, що становить 43% від загальної кількості населення Шацького НПП та суміжних населених пунктів [5]. Це дало можливість розвинути селищу соціально-економічну інфраструктуру, що сприяло формуванню на її базі туристичного центру регіону.

Найбільша кількість населення проживає у Шацькій селищній раді – 7,1 тис.осіб, у Світязькій близько 2,5 тис.осіб, Піщанській – 2 тис., Пульмівській – 1,7 тис, Самійличівській – 1 тис., Пулемецькій близько 600 осіб [5]. Це вказує, що найбільш перспективними для розвитку рекреації з погляду трудових ресурсів є територія Шацької, Світязької та Піщанської рад. Найменша кількість населення проживає на території Пулемецькій раді, що негативно із економічного погляду, але позитивне із природоохоронного, адже у зв'язку з цим територія її розташування мало освоєна і тому є цікавою для відпочиваючих.

Для дослідження динаміки населення, нами було обрано території чотирьох рад, які повністю знаходяться у парку. Дані щодо кількості населення у різні роки подано у рис. 1.



Рис. 1. Динаміка населення Шацького НПП.

Як бачимо із графіку у 90-ті роки населення становила близько 13 тисяч і почало різко скорочуватись, що пов'язане із зростанням смертності та міграцією. У 2005р. спостерігався пік скорочення (12155 осіб), зараз його кількість починає зростати, що стає сприятливим для розвитку рекреаційної діяльності, адже збільшується кількість трудових ресурсів.

Із населення всіх рад (15 тис.), працездатне займає 52 %, а не працездатне - 48 % [5]. Такий розподіл є негативним для розвитку будь яких сфер діяльності.

Важливою складовою соціокультурних передумов є зайнятість працездатного населення. Вона зображена на рисунках 2 і 3.

Аналіз діаграми на рис. 2 свідчить, що 40 % населення парку є безробітні, тобто на досліджуваній території є значний потенціал трудових ресурсів. Зрозуміло, що частина з цих людей не знаходиться на території парку, а у зв'язку з складними економічними умовами перебуває на роботі за кордоном.

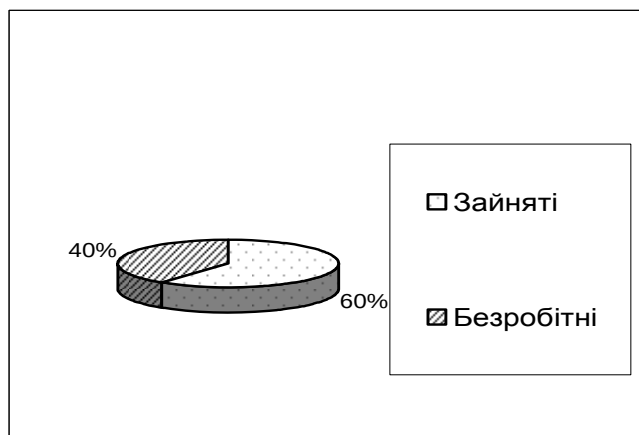


Рис. 2. Відношення зайнятого та безробітного населення на території Шацького НПП

Виходом з цієї ситуації може стати рекреаційний розвиток, адже при значних економічних прибутках населення буде залучатись до нього і це стимулюватиме працювати на території парку.

Що стосується розподілу зайнятого населення по сферах діяльності то він зображений на рисунку 3.

Діаграма рис. 3 свідчить, що найбільша кількість населення зайнята у сільському господарстві, освіті та охороні здоров'я. Незначна частина населення зайнята у дотичних до рекреаційного господарювання галузях: транспорті, зв'язку, торгівлі, харчовій промисловості. Що стосується безпосередньо рекреаційної галузі, то у ній зайнято близько 550 осіб, з яких 356 працює у пансіонаті „Шацькі озера” та санаторії „Лісова пісня”. Близько

200 осіб зайняті на базах відпочинку у літньо-осінній сезон [5]. Тому важливо розвивати рекреаційну діяльність і у інші сезони, впроваджуючи нові види відпочинку, які можна проводити і у зимово-весняний сезон.

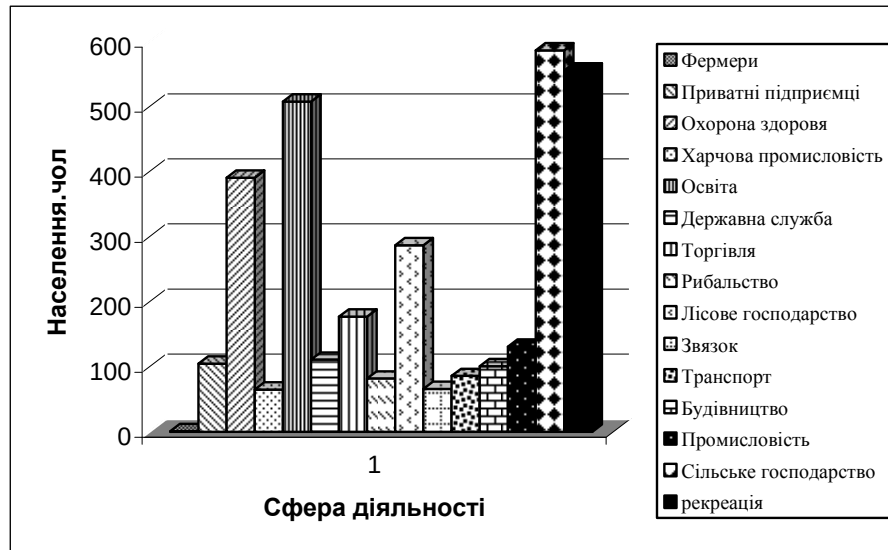


Рис. 3. Розподіл населення Шацького НПП за сферами діяльності.

Значної уваги у розвитку рекреаційної сфери на даній території потрібно приділяти кількості садиб, які здатні приймати відпочиваючих. Адже збільшення баз відпочинку потребує значних фінансових затрат і виділення нових територій, що на сьогодні є проблематично. Тому, перспективним є розвиток „сільського туризму”, адже набутий досвід показує, що значна кількість відпочиваючих на території Шацького НПП надають перевагу відпочинку у сільських оселях. На даний час у сільських радах, які є землекористувачами Шацького НПП, знаходиться 4772 двори, з них 272 у стадії будівництва. Найбільше дворів будується у Світязькій (оз. Світязь), та Шацькій (с. Мельники – оз. Пісочне, смт. Шацьк – оз. В. Чорне, оз. Люцимер) радах.

Що стосується закладів соціального обслуговування, то на території парку знаходиться: 64 торгових закладів, 7 – відділень зв'язку, 20 – ресторанів та кафе, 17 – лікарень та фельшерсько-акушерських пунктів, 1 – супермаркет, 1 – продуктовий ринок, що частково забезпечує розвиток рекреаційної діяльності [5]. Адже, ці заклади не завжди знаходяться у зоні відпочинку, прикладом може служити зона відпочинку оз.Пісочне, де знаходиться 3 торговельних заклади, два з яких у санаторію „Лісова пісня” і тому вони не розраховані на обслуговування усіх відпочиваючих даної зони.

Важливим чинником розвитку туристичного господарства будь-якого регіону є його транспортна інфраструктура.

Значна кількість доріг, які знаходяться на території парку перебувають у поганому стані, часто на них ґрунтове покриття. Тому потрібно провести на них ремонтні роботи. Довжина доріг на території парку становить 83 км. Перевагою парку є те, що ним проходять дороги міжнародного (16,5 км.) і обласного (20 км.) значення, що сприяє приїзду іноземних відпочиваючих та туристів з інших областей. З проведених нами соціологічних опитувань рекреантів видно, що 74 % відпочиваючих прибуває на власному автотранспорті, а тому є потреба у будівництві автомобільних мийок, станцій технічного обслуговування автомобілів, додаткових автозаправних станцій, мобільних станцій техобслуговування з евакуаторами. 26 % рекреантів прибуває у громадському транспорті, для обслуговування якого відкрито 7 автотранспортних станцій.

Недоліком транспортної інфраструктури є те, що найближча залізнична станція Ковель

знаходиться у 40 км. від смт. Шацьк. А це зменшує кількість відпочиваючих, адже відомо що найдешевший транспорт на даний час є залізничний.

Таблиця 1.

Дороги, які проходять у межах Шацького національного природного парку [3].

№ п/п	Назва доріг	Тип покриття	Протяжність у межах ШНПП (км)
1. Міжнародного значення			
1.	Піща – Шацьк – Павлівка	чорне шосе	16,5
2. Обласного значення			
1.	Шацьк – Забужжя – Старовойтове		
	а) з смт. Шацьк до пансіонату “Шацькі озера”	чорне шосе	9,0
	б) з пансіонату “Шацькі озера” до Залісся – Грабове	кам’яне	11,0
3. Місцевого значення			
1.	Пулемець – Кошари – Вільшанка	грунтове	6,0
2.	Залісся – Кошари	гравійне	2,5
3.	Шацьк – Вілиця	кам’яне	2,5
4.	Під’їзд до с. Мельники від а/д Піща – Шацьк – Павлівка	чорне шосе	2,0
5.	Шацьк – Мельники	грунтове	2,4
6.	Світязь – Омеляне	грунтове	2,0
7.	Світязь – Підманево	гравійне	2,5
8.	Залісся – Пульмо – Гряда	грунтове	10,5
9.	Гряда – а/д Піща – Любомль	чорне шосе	2,0
10.	Пульмо – Острів’я	грунтове	2,2
11.	Світязь – Голядин	грунтова	6,0
12.	Під’їзд від а/д Світязь – Омеляне до а/д Піща – Любомль	грунтове	2,0
В с ь о г о:			83,1

Важливою передумовою розвитку рекреаційної діяльності є історико-культурний розвиток території. Район розміщення Шацького НПП має важливе історико-культурне значення завдяки багатьом пам’яткам історії, мистецтва, архітектури. До державного реєстру включені такі пам’ятки архітектури – церкви Різдва Богородиці (сmt. Шацьк, 1838р.), Казанська (с. Піща, 1801р.), Петра і Павла (с. Світязь, 19ст.), Варварівська (с. Острів’я, поч. 18 ст.), Миколаївська (с. Пульмо, 1895р.), а також ансамбль садиб Гутовського (с. Піща, 1890 р.), вітряний млин (с. Піща, 1890 р.). Крім цього тут знаходиться близько 20 інших пам’ятників, які теж становлять історичну цінність.

Також на території парку знайдено 39 пам’яток давніх епох, що представлені селищами, городищами та курганними групами [3, 5].

Важливим елементом історико-культурної спадщини території є місцева культура. На території Шацького парку добре збережено основні риси західно-поліської культури, яка відзначається своїм колоритом та неповторністю. Добре збережені етнічні особливості даної території спричинені відносною ізоляваністю від основних доріг, великих культурних та економічних центрів. Навіть на початок ХХІ ст. побут і культура краю зберегли багато архаїчних рис, що сягають корінням у глибину віків.

На території парку діє 16 клубних закладів, 1 клуб-бібліотека та 11 бібліотек. Три колективи художньої творчості мають звання “народний” – це народне тріо “Мальви” Шацького РБК, народний аматорський колектив “Молодички” Шацького МБК та народний ансамбль народної пісні “Лісова пісня” санаторію Лісова пісня.

В закладах культури проводяться культурно-масові заходи, відзначення державних свят, молодіжні дискотеки, тематичні ранки та вечори відпочинку. Вже стали традиційними проведення дня села Світязь, святкування Петра і Павла, дня Ганни (с.Мельники), Івана Купала, новорічних і різдвяних колядок та щедрівок. Проводяться районні огляди-конкурси колядників, щедрувальників “Коляда іде”, за допомогою яких можна ознайомитися з

святковими звичаями краю.

Досягненням сучасної культури є проведення щорічного Міжнародного фестивалю естрадної пісні „На хвилях Світязя”, який користується особливою популярністю як у місцевого населення, так і у відпочиваючих.

Дані об’єкти та народні традиції мають не лише історико-культурне значення, але й важливі для розвитку туризму в регіоні, адже вони можуть сприяти збільшенню кількості відпочиваючих, впровадженні нових форм відпочинку та розвантаженні рекреаційно-освоєних ділянок, завдяки проведенню екскурсій історико-культурними пам’ятками території.

Важливою складовою рекреаційного природокористування є розвиток соціокультурних передумов. Провівши їх дослідження на території Шацького національного природного парку ми встановили, що дані передумови є сприятливими для розвитку рекреаційної індустрії. Територія забезпечена трудовими ресурсами, є значна кількість дворів для розвитку „сільського туризму”, розвинута транспортна інфраструктура, хоча і потребує певного оновлення, великий потенціал території у розвитку історико-культурних видів рекреації. На даний час слабо розвинута сфера обслуговування, тому потребує реорганізації. Ще одним важливим питанням є впровадження різносезонних видів рекреації, адже соціокультурна сфера сприяє розвитку таких видів. Таке впровадження дає можливість збалансовано розвивати рекреаційну діяльність на території парку та сприятиме соціо-економічному розвитку району. Отже проведені дослідження засвідчили, що територія парку володіє усіма потрібними соціокультурними передумовами розвитку рекреаційного природокористування.

Література:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: КНУ, 2001. – 397с.
2. Горбаль У. Рекреаційний потенціал як об’єкт наукового аналізу в суспільній географії / Вісник Львів. ун-ту. Серія географічна. 2007. Вип. 34. С. 52 – 55.
3. Проект організації території, охорони, відтворення та рекреаційного використання природних комплексів і об’єктів Шацького національного природного парку. – Київ, 2005. – 201 с.
4. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: Навч. посібн. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
5. Офіційний сайт Шацької РДА / www.shaadm.gov.ua

Summary:

Lubomyr Bezruchko. SOCIAL AND CULTURAL PRECONDITIONS OF THE RECREATIONAL DEVELOPMENT OF THE SHACK NATIONAL NATURAL PARK AND NEIGHBORING TERRITORIES.

In the article were described social, cultural and historical preconditions of the recreational development of the Shack National Natural Park and neighboring territories. The propositions of the involving the most attractive social and cultural objects to the development of recreational way of environmental management.

Надійшла 19.05.2008р.

УДК 911.3

Надія СТЕЦЬКО

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Системний підхід у туризмі дає можливість побудувати якісну модель його розвитку, де головним є облік важливих складових елементів. До таких елементів відносять: туристичні ресурси; туристична індустрія; турист; туристичний продукт; просування туристичного продукту; туроператорська й турагентська діяльність.

Дослідження і публікації. За останні роки появилось багато наукових публікацій, які присвячені цій проблемі. [2-7]

У роботі ставляться такі основні завдання: а) розглянути основні складові туристичної

індустрії (туристичні ресурси, туристична індустрія, турист, туристичний продукт, просування туристичного продукту, туроператорська й турагентська діяльність); б) розкрити системний підхід у туризмі через з'ясування його складових елементів.

Виклад основного матеріалу. У Законі України "Про туризм", який набрав чинності з 1 січня 2004 р., розкрито основні поняття в галузі туризму.

Отже, у цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

туризм – тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування;

турист – особа, яка здійснює подорож по Україні або до іншої країни з не забороненою законом країни перебування метою на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну або місце перебування в зазначений термін;

туристичний продукт – попередньо розроблений комплекс туристичних послуг, який поєднує не менше ніж дві такі послуги, що реалізується або пропонується для реалізації за визначеною ціною, до складу якого входять послуги перевезення, послуги розміщення та інші туристичні послуги, не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідувань об'єктів культури, відпочинку та розваг, реалізації сувенірної продукції тощо);

супутні туристичні послуги та товари – послуги та товари, призначені для задоволення потреб споживачів, надання та виробництво яких несуттєво скоротяться без їх реалізації туристам;

характерні туристичні послуги та товари – послуги та товари, призначені для задоволення потреб споживачів, надання та виробництво яких суттєво скоротяться без їх реалізації туристам;

просування туристичного продукту – комплекс заходів, спрямованих на створення та підготовку до реалізації туристичного продукту чи туристичних послуг (організація рекламно-ознайомлювальних подорожей, участь у спеціалізованих виставках, ярмарках, видання каталогів, буклетів тощо); місце продажу (реалізації) туристичних послуг – країна, в якій зареєстровано відповідний суб'єкт господарювання, що реалізує туристичний продукт;

місце надання туристичних послуг – країна, на території якої безпосередньо надаються туристичні послуги.

У цьому Законі також виділені організаційні форми й види туризму:

Організаційними формами туризму є міжнародний і внутрішній туризм.

До міжнародного туризму належать: в'їзний туризм – подорожі в межах України осіб, які постійно не проживають на її території, та виїзний туризм – подорожі громадян України та осіб, які постійно проживають на території України, до іншої країни.

Внутрішнім туризмом є подорожі в межах території України громадян України та осіб, які постійно проживають на її території.

Визначаючи форму туризму, слід мати на увазі, що особа може бути громадянином України, а мати місце постійного проживання в іншій країні. Зазначена обставина вносить певну невизначеність щодо того, яку форму має форму туризм (міжнародний в'їзний чи внутрішній) при подорожах громадян України, які постійно не проживають у нашій країні, в межах України.

Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, та інших ознак, в рамках зазначених організаційних форм, Закон виділяє ряд видів туризму.

I. Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі: дитячий; молодіжний; сімейний; для осіб похилого віку; для інвалідів.

II. Залежно від цілей туристичної подорожі: культурно-пізнавальний; лікувально-оздоровчий; спортивний;

релігійний; екологічний (зелений); мисливський.

III. Залежно від об'єктів, що використовуються або відвідуються: сільський; підводний; гірський.

До інших ознак, які відмежовують один вид туризму від іншого, можна віднести: вид транспорту, що використовується під час туристичної подорожі, кількість осіб, що подорожує тощо.

Особливості здійснення окремих видів туризму встановлюються законом.

Учасниками відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності, є юридичні та фізичні особи, які створюють туристичний продукт, надають туристичні послуги (перевезення, тимчасового розміщення, харчування, екскурсійного, курортного, спортивного, розважального та іншого обслуговування) чи здійснюють посередницьку діяльність із надання характерних та супутніх послуг, а також громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та інші), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність.

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність (далі – суб'єкти туристичної діяльності), є: туристичні оператори (далі – туроператори); туристичні агенти (далі – турагенти); інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг; гіді-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу.[3]

Тур – це туристична подорож (поїздка) за визначеним маршрутом у конкретні терміни, що забезпечена комплексом туристичних послуг (бронювання, розміщення, харчування, транспорт, рекреація, екскурсії тощо).

Отже, туризм включає комплекс матеріально-речовинних, інформаційних, організаційних та інших передумов, що забезпечують туристу умови, які дозволяють задовольнити туристичну зацікавленість і сформувати цілі, які спонукали його до цього виду рекреації.

Таким чином, наведений перелік основних понять показує, що туризм – є складне явище, яке залежить від багатьох соціально-економічних, юридичних, природно-кліматичних чинників і регулюється ними. Тому, доцільно при такій ситуації використовувати системний підхід.

Власне системний підхід у туризмі дає можливість побудувати якісну модель його розвитку, де головним є облік важливих складових елементів.

До таких елементів відносять: туристичні ресурси; туристична індустрія; турист; туристичний продукт; просування туристичного продукту; туроператорська й турагентська діяльність.

Із перелічених елементів необхідно з'ясувати такі поняття: туристичні ресурси, туристична індустрія, туроператорська й турагентська діяльність.

Згідно Закону, туристичними ресурсами України є туристичні пропозиції, які пропонуються чи можуть пропонуватися вітчизняним та іноземним туристам для ознайомлення і використання. Терміном „туристичні пропозиції” охоплюється широке коло природних, історико-культурних, географічних ознак України, котрі можуть всебічно задовольняти пізнавальні, оздоровчо-спортивні, духовні та інші потреби подорожуючих.[1; 8]

Туристичні ресурси залежать від особливостей географічного положення, рельєфу, клімату, історії України та від інших чинників. Туристична пропозиція, має свою матеріальну основу, яка може перебувати у державній, комунальній чи приватній власності.

Туристичні ресурси України, як це випливає з ч. 2 ст. 3 Закону, можуть перебувати у двох станах:

такі, що не використовуються у туристичній галузі, хоча можуть використовуватись;

такі, що використовуються у туристичній галузі. Перша група туристичних ресурсів вимагає свого освоєння, а друга – розвитку.

Напрями освоєння і розвитку туристичних ресурсів України визначаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування відповідно до програм розвитку туризму.

На жаль, в Україні не прийнятий єдиний закон, який би встановлював класифікацію та оцінку туристичних ресурсів України, режим їх охорони, порядок використання, порядок збереження цілісності туристичних ресурсів України, заходи для їх відновлення.

Зазначені положення частково містяться в законах України, котрі регулюють відносини, пов'язані з охороною культурної спадщини та навколишнього природного середовища. До прийняття закону, який би стосувався суто туристичної галузі, слід керуватися законами України "Про охорону культурної спадщини", "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про охорону атмосферного повітря", "Про охорону земель", №Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі", „Про охорону археологічної спадщини” та ін.

Як уже зазначалося, на сьогодні не існує законодавчо визначеної класифікації туристичних ресурсів України. Однак у ч. 4 ст. 3 Закону виокремлений один із елементів майбутньої класифікації під назвою "унікальні туристичні ресурси". Унікальні туристичні ресурси – це надзвичайні, єдині у своєму роді, рідкісні, виняткові. До таких ресурсів можуть належати рідкісні об'єкти культурної, археологічної спадщини, унікальні природні території тощо.

Враховуючи особливу важливість унікальних туристичних ресурсів для екологічної рівноваги, для виховання у нинішнього та майбутніх поколінь поваги до своєї історії, культури, звичаїв та традицій українського народу, вони можуть бути на особливому режимі охорони, що обмежує доступ до них.

Мова не йде про повну ізоляцію унікальних туристичних ресурсів від використання (інакше б вони не називались туристичними ресурсами), а маються на увазі певні обмеження, пов'язані з реальною пропускнуою спроможністю, з рівнем припустимого антропогенного (людського) навантаження на них, з сезонними та іншими умовами.

Аналіз ч. 5 ст. 3 Закону приводить до висновку, що у ній зазначений один із основних принципів діяльності органів державної виконавчої влади та власників об'єктів містобудування при здійсненні ними містобудівного планування, проектування, розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів містобудування на територіях рекреаційних зон, котрі теж належать до туристичних ресурсів.

Відповідно до ст. 63 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища”, рекреаційна зона – це ділянка суші і водного простору, призначена для організованого масового відпочинку населення і туризму.[1]

Вказаний принцип можна сформулювати так: максимальне врахування особливостей місцевого соціально-економічного, природного та культурного середовища при здійсненні робіт по плануванню і спорудженню об'єктів містобудування.

У Законі України "Про туризм" немає визначення поняття "туристична індустрія", а міститься визначення туристичного продукту. Ключовим у визначенні цього поняття є категорія "послуга".[8]

Тому подаємо загальноприйняте визначення із літературних джерел поняття "туристична індустрія" як сукупність підприємств, установ та організацій матеріальної й нематеріальної сфери, які забезпечують виробництво, розподіл, обмін й споживання туристичних ресурсів і створення туристичної інфраструктури.

Послуга – це дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому. Усі туристичні послуги можна поділити на дві групи: матеріальні та нематеріальні. Такий поділ має не тільки теоретичне, але і велике практичне значення.

Наука цивільного права розмежовує матеріальні та нематеріальні послуги за такими ознаками:

I. Матеріальні послуги:

- послуга знаходить втілення в матеріальному об'єкті (цей об'єкт змінюється, створюється, переміщується тощо) чи в особі споживача послуги (наприклад, надання послуг харчування, лікування, перевезення тощо);
- досягнення результатів надання матеріальних послуг може гарантуватися;
- споживач послуги проводить оплату діяльності особи, яка надає послуги, при позитивному результаті наданої послуги.

II. Нематеріальні послуги:

- результат послуги має нематеріальний характер (наприклад, надання послуги екскурсоводом);
- особа, яка надає послуги, не гарантує досягнення позитивного результату від наданої послуги;
- оплата наданої послуги проводиться незалежно від досягнення чи недосягнення позитивного результату;
- невід'ємність від особи, яка надає послуги;
- послуга споживається в момент її надання;
- позитивний ефект від наданої послуги залежить не лише від особи, яка надає послуги, але й від особи, яка є замовником послуги.

Зазначений поділ з практичної точки зору може бути корисним при виникненні спорів між суб'єктами туристичної діяльності та споживачами туристичних послуг (туристами) з приводу очікуваних результатів надання туристичних послуг.

Комплекс туристичних послуг називається туристичним продуктом при одночасному виконанні таких умов:

- а) до складу комплексу входить не менше ніж дві туристичні (матеріальні та/чи нематеріальні) послуги;
- б) ці послуги реалізуються або пропонуються для реалізації за визначеною ціною.

Що стосується видів туристичних послуг як складових частин туристичного продукту, то, з нашої точки зору, немає значення, які саме туристичні послуги мають включатися до його складу. Визначальним у цьому випадку є не вид, а кількість реалізованих чи запропонованих до реалізації туристичних послуг. У разі реалізації туристу не менше ніж двох туристичних послуг, можна говорити про реалізацію туристичного продукту.[3]

Очевидно, що турист теж є споживачем, котрий придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити для власних побутових потреб туристичну послугу чи туристичний продукт. Виходячи з цього, під супутніми туристичними послугами та товарами слід розуміти такі послуги і товари, котрі в основному задовольняють потреби широкого кола споживачів, у якому туристи займають незначну частину. Через це при відсутності реалізації таких послуг чи товарів туристам їх надання та виробництво несуттєво скоротиться, оскільки вони матимуть попит з боку інших споживачів.

Законодавство підкреслює необхідність комплексного підходу до всіх елементів туристичної індустрії при здійсненні державного регулювання між підприємствами, організаціями й установами, її складовими.

До туристичної індустрії характерні процеси спеціалізації, кооперування й концентрації виробництва.

Спеціалізація знаходить своє відображення у розвитку засобів розміщення (готелів, мотелів, ботелів, флотелів), різних формах обслуговування, зміні характеру діяльності підприємств харчування й розваг, зростанні кількості нових туристичних послуг, різноманітні видів турів т.д.

Кооперування є формою організації постійних економічних зв'язків між спеціалізованими, але самостійними підприємствами з виробництва й організації туристичних послуг та товарів.

Концентрація виробництва у туристичній індустрії проходить шляхом зміцнення окремих виробничих одиниць (так, у Франції п'ять провідних туроператорів контролюють 50 % продажу пекідж-турів), так і зосередження в рамках об'єднання великої кількості підприємств ("готельні ланцюги"). Сучасний етап туристичної індустрії характеризується проникненням у туристичний бізнес компаній, що мають безпосередні виробничі зв'язки (особливо авіакомпанії), так і інших галузей економіки (банків, промислових, торговельних, страхових компаній).[7]

На туристичний бізнес активно впливає залучення капіталів із інших галузей. Цьому сприяють такі обставини:

- низькі бар'єри виходу на ринок;
- наявність надлишкових фінансових засобів;
- високі темпи розвитку туризму;
- частково помилкове уявлення про туризм як про приємний та легкий вид діяльності.

Туристична діяльність - пов'язана з організацією всіх форм виїзду людей з місць постійного проживання в оздоровчих цілях, для задоволення пізнавальних інтересів або в професійно - ділових цілях без занять оплачених діяльністю в місцях тимчасового перебування.

Суб'єктами, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність є:

туристичні оператори (далі – туроператори) – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність;

туристичні агенти (далі – турагенти) – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристичного продукту туроператорів та туристичних послуг інших суб'єктів туристичної діяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на тур-агентську діяльність;

інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг;

гідн-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу – фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом і які в установленому порядку отримали дозвіл на право здійснення туристичного супроводу, крім осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об'єкти відвідування;

фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо.[4]

Суспільні відносини, що мають місце при здійсненні туристичної діяльності, є дуже різноманітними. Вони відрізняються між собою за суб'єктним складом та змістом, мають різні об'єкти.

У ст. 5 Закону наведений перелік та визначені основні ознаки суб'єктів (учасників) відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності.

Учасників цих відносин можна розподілити на дві великі групи:

особи, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність;

особи, що споживають туристичні послуги, створені та надані суб'єктами туристичної

діяльності.

До першої групи належать:

а) юридичні особи, які забезпечують створення туристичного продукту (туристичні оператори);

б) юридичні та фізичні особи, які надають туристичні послуги – туристичні оператори;

- інші суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, перевезення, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг;

- гіді-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу;

- фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо.

- в) юридичні та фізичні особи, які здійснюють посередницьку діяльність із надання характерних та супутніх послуг (туристичні оператори, туристичні агенти).

- До другої групи належать громадяни України, іноземці та особи без громадянства (туристи, екскурсанти, відвідувачі та ін.), в інтересах яких здійснюється туристична діяльність, котрі є безпосередніми споживачами туристичних послуг.

Ключовою фігурою серед суб'єктів, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність, є - туроператори.[5]

Відповідно до Закону, туроператори повинні відповідати ряду вимог:

а) туроператори – це юридичні особи, створені згідно із законодавством України (може бути юридичною особою як приватного, так і публічного права, створений у будь-якій організаційно-правовій формі);

Реєстрація юридичної особи (туроператора) здійснюється відповідно до Закону України "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців".

Фізична особа не може бути туристичним оператором;

б) виключною діяльністю туроператорів є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація і надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг (не має права займатися іншими видами діяльності, крім тих, що визначені Законом;

в) туроператор повинен отримати ліцензію на туроператорську діяльність.

Органом ліцензування туроператорської та турагентської діяльності є Державна служба туризму і курортів.

Турагент, як і туроператор, повинен відповідати ряду вимог:

а) турагенти – це юридичні особи, створені згідно із законодавством України, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності.

Відповідно до ст. 50 ЦКУ, право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Обмеження права фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності встановлюються Конституцією України та законом.[5]

Це найбільш проста форма підприємництва, що здійснюється від імені підприємця, на свій ризик особами, які відповідають за зобов'язаннями усім майном, що належить їм на праві приватної власності.

Фізична особа здійснює своє право на підприємництво за умови державної реєстрації її як підприємця відповідно до вимог Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”.

До підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин.

Як зазначено в ч. 6 ст. 128 ГКУ, громадянин-підприємець зобов'язаний: - у передбачених законом випадках і порядку одержати ліцензію на здійснення певних видів господарської діяльності (в цьому разі – на турагентську діяльність);

- повідомляти органи державної реєстрації про зміну його адреси, зазначеної в реєстраційних документах, предмета діяльності, інших суттєвих умов своєї підприємницької діяльності, що підлягають відображенню у реєстраційних документах;

- дотримуватися прав і законних інтересів споживачів, забезпечувати належну якість товарів (робіт, послуг), що ним виготовляються, дотримуватися правил обов'язкової сертифікації продукції, встановлених законодавством;

- не допускати недобросовісної конкуренції, інших порушень антимонопольно-конкурентного законодавства;

- вести облік результатів своєї підприємницької діяльності відповідно до вимог законодавства;

- своєчасно надавати податковим органам декларації про доходи, інші необхідні відомості для нарахування податків та інших обов'язкових платежів; сплачувати податки та інші обов'язкові платежі в порядку і в розмірах, встановлених законом;

б) турагенти здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристичного продукту туроператорів та туристичних послуг інших суб'єктів туристичної діяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг.

Туристичний агент є посередником між особою, яка „виставляє” на реалізацію туристичний продукт, окремі туристичні послуги, та споживачами. Чинний ГКУ у ст. 295 визначає поняття комерційного посередництва.[6]

Комерційне посередництво (агентська діяльність) є підприємницькою діяльністю, що полягає в наданні комерційним агентом послуг суб'єктам господарювання при здійсненні ними господарської діяльності шляхом посередництва від імені, в інтересах, під контролем і за рахунок суб'єкта, якого він представляє.

Комерційним агентом може бути суб'єкт господарювання (громадянин або юридична особа), який за повноваженням, оснований на агентському договорі, здійснює комерційне посередництво.

Таким чином, турагент має укладати агентські договори із суб'єктами туристичної діяльності, яких він представляє, і на підставі їх виконувати свої посередницькі функції.

Відповідно до ч. 1 ст. 297 ГКУ, за агентським договором одна сторона (комерційний агент) зобов'язується надати послуги другій стороні (суб'єкту, якого представляє агент) в укладенні угод чи сприяти їх укладенню (надання фактичних послуг) від імені цього суб'єкта і за його рахунок.

Предмет агентського договору, визначений у ГКУ, і предмет договору доручення, визначений у ЦКУ (статті 1000, 1003), не збігаються. Цивільний кодекс України предметом договору доручення визначає юридичні дії, тобто такі дії, які тягнуть за собою певні юридичні наслідки. Найчастіше юридичні дії полягають в укладенні повіреним від імені довірителя різноманітних угод. Однак це не виключає здійснення повіреним у процесі виконання доручення деяких фактичних дій. Але в цьому разі фактичні дії не мають самостійного характеру. Вони є підлеглими основній меті – виконанню юридичних дій. Внаслідок свого допоміжного характеру фактичні дії не є предметом договору доручення, а лише сприяють його виконанню.

До предмета агентського договору законодавець включив і надання фактичних послуг. До фактичних послуг можна віднести, наприклад, проведення рекламних заходів від імені і за кошти замовника (наприклад, туроператора), вивчення ринку туристичних послуг тощо.

Агентський договір повинен визначати сферу, характер і порядок виконання турагентом посередницьких послуг, права та обов'язки сторін, умови і розмір винагороди турагента, строк дії договору, санкції у разі порушення сторонами умов договору, інші

необхідні умови, визначені сторонами.

Договором повинна бути передбачена умова щодо території, в межах якої турагент здійснює діяльність, визначену угодою сторін. У разі, якщо територію дії турагента в договорі не визначено, вважається, що турагент діє в межах території України.

Агентський договір укладається в письмовій формі. У договорі має бути визначено форму підтвердження повноважень (представництва) турагента.

в) турагент повинен отримати ліцензію на турагентську діяльність. Коментований Закон не містить норми, яка б вказувала на те, що турагентська діяльність для юридичних та фізичних осіб-підприємців є виключною. За таких обставин можна стверджувати, що турагентом може бути юридична особа чи фізична особа – підприємець, для якої діяльність у сфері туризму не є єдино можливою. Але для здійснення турагентської діяльності суб'єкт господарювання має отримати відповідну ліцензію в порядку, передбаченому Законом України „Про ліцензування певних видів господарської діяльності”.[1]

За спеціалізацією туроператори поділяються на тих, що працюють на масовому ринку і спеціалізовані.

Туроператори масового ринку формують тури в місця масового туризму. Туроператори спеціалізовані концентрують свою діяльність на встановленому туристичному продукті або сегменті ринку. В свою чергу вони можуть бути туроператорами:

- спеціального місця призначення (тури в Італію і т.д.);
- спеціальних місць призначення (готелі, мотелі і т.д.);
- спеціального захоплення (сафарі, релігійні тури і т.д.);
- визначеного ринку (тури для молоді, сімейних пар і т.д.);
- визначеного транспорту.

За напрямком діяльності прийнято поділяти туроператори на ініціативних і рецептивних.

Ініціативні туроператори – відправляють туристів за кордон *або в інші* регіони своєї країни за домовленістю з приймаючими (рецептивними) операторами або пов'язані з виробником туристичних послуг.

Рецептивні туроператори працюють на прийомі, і обслуговування туристів на прямих договорах із виробниками туристичних послуг.

Отже, первинним у туризмі є об'єкт туристичної зацікавленості, або за Законом туристичні пропозиції. Таким чином, об'єктом є територіально, локалізований комплекс властивостей, які зумовлюють у туристів зацікавленість, що спонукає їх здійснити туристичну поїздку або інший вид діяльності для ознайомлення з цими об'єктами. Такими об'єктами є закордонні країни, вітчизняні культурно - історичні пам'ятки (церкви, монастирі, унікальні об'єкти архітектури та місця пов'язані з життям видатних людей і т.д.), ландшафтні комплекси (парки, унікальні природні об'єкти: гаї, печери, водоспади і т.д.), території з наявними природно - кліматичними умовами (узбережжя моря, степи, гори і т.д.). Території на яких є об'єкти туристичної зацікавленості та туристичних ресурсів володіють високим туристичним потенціалом.

Туристична зацікавленість є відправним моментом у розвитку об'єктів туристичної сфери. Їх облік дає можливість обґрунтувати ймовірний попит на туристичні послуги та визначити їх оптимальну структуру. Наявність об'єктів туристичної зацікавленості на конкретній території є умовою розвитку індустрії туризму.

Другий підхід передбачає створення штучних об'єктів туристичної зацікавленості, якими можуть бути великі розважальні центри, ініціювання традицій проведення різних заходів.

Індустрія туризму є складною соціально-економічною системою на структуру якої впливає велика кількість чинників, головними є якість і кількість туристичних ресурсів. Базовими складовими цієї системи є види категорій об'єктів туристичної інфраструктури,

порядок їх встановлення та зміни визначаються Кабінетом Міністрів України.[4]

На сьогодні немає єдиного нормативного документа, який би вирішував окреслені питання. Існує проект постанови Кабінету Міністрів України "Порядок встановлення та зміни видів категорій об'єктів туристичної інфраструктури".

Порядок укладення договорів на готельне обслуговування визначається в Наказі Державної туристичної адміністрації України від 16.03.2004 р. № 19 „Про затвердження Правил користування готелями й аналогічними засобами розміщення та надання готельних послуг”.

Готелі та аналогічні засоби розміщення – майнові комплекси, що складаються із 7 і більше номерів, підлягають єдиному керівництву та згруповані за категоріями відповідно до переліку надаваних послуг та наявного обладнання.

Готель – це підприємство будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, складається з номерів, надає готельні послуги, які не обмежуються щоденним заправлінням ліжок, прибиранням кімнат та санвузлів.

Аналогічні засоби розміщення – підприємства будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, що складаються з номерів і надають обмежені готельні послуги, включно з щоденним заправлінням ліжок, прибиранням кімнат та санвузлів.

Таким чином, законодавство підкреслює необхідність комплексного регулювання між підприємствами, організаціями й установами, її складовими. Отже, до складу туристичної індустрії входять:

- організатори туризму - туристичні підприємства (туроператори, турагенти);
- заклади розміщення (готелі, мотелі, кемпінги, в курортних закладах (санаторіях, пансіонатах тощо);
- заклади харчування (ресторани, кафе, бари і под.);
- транспортні підприємства транспортні послуги, а саме: (послуги залізничного, водного, повітряного, автомобільного транспорту; оренда транспортних засобів;
- установи фахівців туристичного супроводу;
- установи різних видів страхування туристів та їх майна;
- підприємства, що займаються виробництвом та реалізацією сувенірної продукції;
- установи паспортно-візових послуг;
- фінансові установи (обмін валют, обслуговування туристичних кредитів та кредитних карт);
- установи в сфері культури (музеї, театри, зоопарки, заповідники, ботанічні сади тощо);
- спортивні та рекреаційні підприємства (послуги спортивних клубів, гольф-клубів, лижних баз, пляжів, шкіл верхової їзди, оренди туристського та спортивного знаряддя тощо);
- підприємства з організації відпочинку та розваг.
- виробничі туристичні підприємства (виробництво туристичних сувенірів, спорядження і т. ін..);
- підприємства торгівлі;
- установи самодіяльного туризму (туристичні, альпіністські, велосипедні клуби);
- органи управління туризмом (державні установи, громадські організації);
- навчальні, наукові й проектні установи.[2]

До туристичної індустрії характерні процеси спеціалізації, кооперування й концентрації виробництва.

Спеціалізація знаходить своє відображення у розвитку засобів розміщення (готелів, мотелів, ботелів, флотелів), різних формах обслуговування, зміні характеру діяльності підприємств харчування й розваг, зростанні кількості нових туристичних послуг, різноманітні видів турів т.д.

Кооперування є формою організації постійних економічних зв'язків між

спеціалізованими, але самостійними підприємствами з виробництва й організації туристичних послуг та товарів.

Концентрація виробництва у туристичній індустрії проходить шляхом зміцнення окремих виробничих одиниць (так, у Франції п'ять провідних туроператорів контролюють 50 % продажу пекідж - турів), так і зосередження в рамках об'єднання великої кількості підприємств ("готельні ланцюги"). Сучасний етап туристичної індустрії характеризується проникненням у туристичний бізнес компаній, що мають безпосередні виробничі зв'язки (особливо авіакомпанії), так і інших галузей економіки (банків, промислових, торговельних, страхових компаній).[4]

На туристичний бізнес активно впливає залучення капіталів із інших галузей. Цьому сприяють такі обставини:

- низькі бар'єри виходу на ринок;
- наявність надлишкових фінансових засобів;
- високі темпи розвитку туризму;
- частково помилкове уявлення про туризм як про приємний та легкий вид діяльності.

Література:

1. Закон України " Про туризм" // Офіційний вісник України. Щотижневий збірник актів законодавства.- К.: 2003.- №50.- С.34-56.
2. Жуков М. А. Индустрия туризма: менеджмент организации. - М: Финансы и статистика , 2002. - 200 с.
3. Квартальнов В. А. Туризм: Учебник. - М.: Финансы и статистика, 2003. - 320 с.
4. Кабушкин Н. И. Маркетинг в туризме: Учеб. пособие. Минск: Новое знание, 2003.-496 с.
5. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). -К.: "Альтерпрес". 2002. -320 с. "
6. Менеджмент туризма. Экономика туризма / Под. ред. В. А. Квартальнова: Учебник.- М.: Финансы и статистика, 2003. -320 с.
7. Организация туризма: Учеб. пособие / А. П. Дурович, Н. И. Кабушкин, Т. М. Сергеева и др.; Под общ. ред. Н. И. Кабушкина. - Минск: Новое знание, 2003 - 632 с.
8. Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Збірник / нормативно правових актів / За заг. ред. проф. В. К. Федорченка. - К.: Юрінком Інтер .-2002. -640 с.

Summary:

N.Stetsko. SYSTEMS APPROACH TO ANALYSIS OF TOURIST ACTIVITY.

In the article the basic constituents of the system of tourism are considered namely: tourist resources, tourist industry, tourist, and tourist product, advancement of tourist product, tourism operator and tourist agent activity. The characteristic processes of tourist industry are found out specialization, co-operation and concentration.

Надійшла 06.11.2008р.

КОНСТРУКТИВНА ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЕКОЛОГІЯ

УДК 502.064.3 (622:323)

Іван ВОЛОШИН, Ольга СОБЕЧКО

**ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН ПАРКОВО-ВУЛИЧНИХ НАСАДЖЕНЬ МІСТА
ЛЬВОВА**

За останні десятиріччя серед проблем антропогенного впливу на навколишнє середовище особлива увага відводиться питанням викиду шкідливих хімічних речовин в атмосферне повітря та їх переносенню на великі віддалі. До пріоритетних речовин, що змінюють склад атмосферного повітря відносяться такі хімічні речовини, як діоксид сірки, окисли азоту і продукти їх перетворень. При взаємодії з вологою повітря ці сполуки утворюють сірчану і азотну кислоти, що випадають з опадами на поверхню Землі і підкислюють ґрунти, озера, пошкоджують рослинний покрив, руйнують пам'ятники архітектури [1].

З літературних джерел відомо, що в країнах Західної Європи великі площі лісонасаджень пошкоджені кислотними опадами. Наприклад, у Данії площа пошкоджених лісів складає 61 %, у Нідерландах – 57-69 %, Великобританії – 56 %, Швейцарії – 52-56 %, Ліхтенштейні – 55 %, Німеччині – 52 %, Чехії – 57 %, Польщі – 40-60 %, Бельгії – 46 %, Угорщині – 40 % і т.д.

Вперше рН дощової води було виміряне в США у 1939 році. Початок істотного впливу людини на хімічний склад атмосферних опадів пов'язують з індустріалізацією суспільства, що продовжується останні 100-150 років [6].

Кислотними називають будь-які опади - дощ, сніг, туман, роса, рН яких нижче 5,6. Відомо, що 180 років тому рН дощової вологи складала 7,0 і відносилась до нейтральної.

Кислотний дощ утворюється в результаті реакції між водою і такими забруднюючими речовинами, як діоксид сірки (SO_2) і різних оксидів азоту (NO_x). Ці речовини викидаються в атмосферу автомобільним транспортом, у результаті діяльності промислових підприємств і електростанцій, при спалюванні різних видів палива. Вступаючи в реакцію з водою атмосфери, вони перетворюються в розчини кислот - сірчаної, сірчистої, азотистої й азотної. Потім, разом із снігом чи дощем, вони випадають на землю.

Природними джерелами надходження діоксиду сірки в атмосферу є головним чином вулкани і лісові пожежі. На вулканічну діяльність припадає 31-41 % діоксиду сірки, на антропогенну – 59-69 %. На природні джерела постачання сполук азоту в атмосферу припадає 63 %, на антропогенні джерела – 37 %. Природне надходження оксидів азоту пов'язане з сильними грозовими розрядами і дією інтенсивного космічного випромінювання, при яких утворюється NO, а згодом – NO_2 [3]

Подаємо схему утворення кислотних дощів (рис. 1).

В природних умовах дощові опади завжди містять різні домішки, що впливають на рН. Кількість і склад домішок залежить від характеристик району, де формується система хмар і випадають опади. Над океаном найбільший вклад в мінералізацію дощових опадів вносить морська сіль, при цьому рН дощової води підвищується до 8.

У червні та липні щорічно проводиться візуальна оцінка зелених насаджень міста Львова, під час якої визначаються пошкодження листової поверхні дерев за трьома показниками: пошкодження поверхні листя шкідниками, кислотними дощами, а також пошкодження каштанів мінуючою міллю. Крім цього, визначається радіаційний режим, тобто забруднення атмосфери радіонуклідами (гама-фон).

Подаємо фрагмент таблиці з величинами пошкодження листової поверхні зелених насаджень Личаківського району міста (табл. 1).

Як видно з таблиці, кислотними дощами поверхня листка знищена до 70 %, найбільше

пошкоджені клен (40-70 %), вишня (50 %), яблуня (50 %). Виявлено три стадії пошкодження: хлорозний, тобто пошкодження верхнього епідермісу, хлорофілового шару листка і некрозний – руйнування живих клітин. Великі площі листків займають наскрізні дірчаті пошкодження, що можуть становити 30-40 % поверхні.



Рис. 1. Схема утворення кислотних аерозолів і дощів [2], [4].

На рис. 2 представлено листок каштана, який сильно пошкоджений по краях – чітко виділяються бурі плями від сірчаної кислоти (рис. 2, а). На листку клена виявлено вплив двох інгредієнтів – сірчаної кислоти (світло-бурі плями) і фтористих сполук (чорні заокруглені пропалини) (рис. 2, б). Загальна площа пошкодження листка сягає 80 %.

Таблиця 1

Пошкодження лісонасаджень Личаківського району м. Львова, 2008 р.

Адреса, вул., перехр.	Назва породи	Пошкодження листя, %			Радіац. показник мкр/год
		шкідниками	кисл. дощами	міллію	
Парк Погулянка	клен, граб, каштан	10	20	60	9
Медової печери	горіх, яблуня, каштан	10	40	40	12
Садівнича	липа, бузок, вишня, слива	15	50		12
Погулянка	бук, береза, каштан	5	20	60	11
Майорівка	слива, шипшина, обліпиха, каштан	10	20	40	12
Гонти	клен, липа, каштан	20	30	40	12
Таджицька	яблуня, клен, вишня	20	50		12
Пасічна	граб, ясен, каштан	30	20	40	14
Ботанічний сад ЛНУ ім. І. Франка	липа, каштан	10	20	40	12
Кримська	липа, ясен, туя	40	20		12
Богданівська	липа, каштан	15	30	30	9
Тарасівська	клен, яблуня, черешня	15	40		9
Великі Кривчиці	клен, липа, каштан	30	20	40	9
Лисиничі	черешня, яблуня	15	40		8
Замкова	клен, каштан	30	40	40	8
Личаківське кладовище	акація, бузок, клен, ясен	25	35		12
Бухова	вишня, яблуня, бузок	40	35		14
Пасічна (стадіон)	клен, ясен	10	70		12
Левицького-Мечнікова	яблуня, алича, бузок, клен	60	30		11
Некрасова	черешня, яблуня, ясен, горіх, каштан	30	40	40	11
Короленка-Лисенка	липа, яблуня, черешня	20	40		8
Шевченківський гай	липа, яблуня, вишня	30	40		8
Личаківська	липа, ясен, каштан	20	30	40	14
Моршинська	липа, каштан	15	5	60	14
Тарнавського	горобина, каштан	10	10	35	14
Левицького	ясен, клен	40	35		14
Чернігівська	клен, липа, каштан	25	10	60	14
Замкова	липа, каштан	15	20	50	8
Чернеча гора	клен, каштан	15	30	40	8



а)



б)

Рис. 2. Пошкодження кислотними дощами листя дерев:

- сірчаною кислотою каштана кінського (темно-бурі плями, Рис. 2, а)
- сірчаною кислотою та фтористими сполуками клена гостролистого (темно-бурі плями та чорні пропалини, Рис. 2, б)

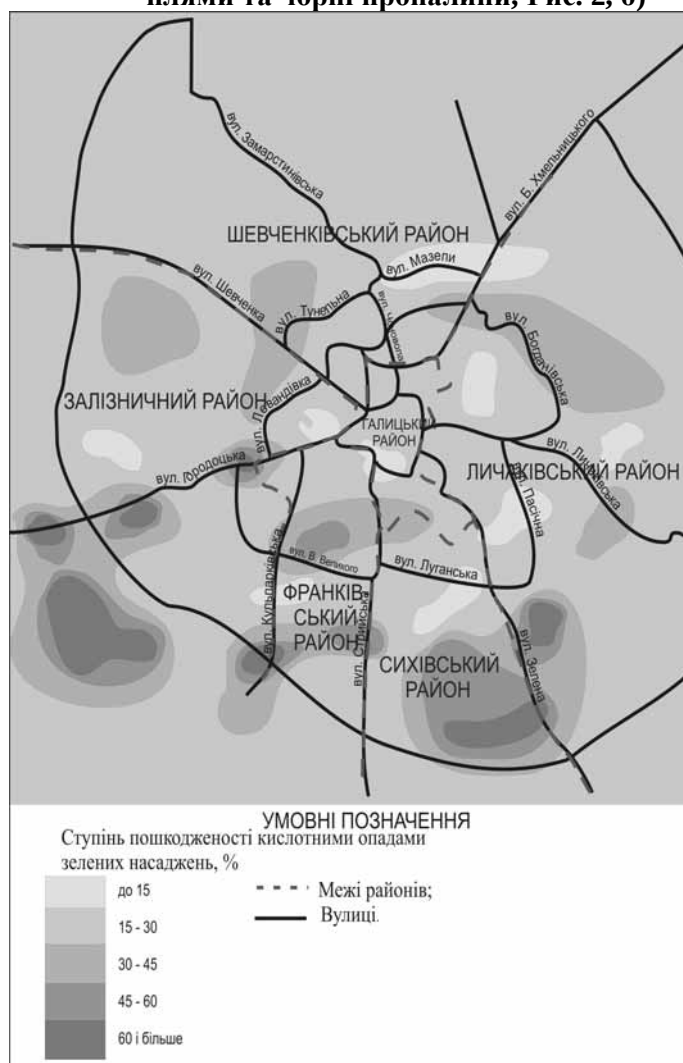


Рис3 Пошкодженість зелених насаджень м. Львова кислотними опадами

Слід відмітити, що щорічно пошкодження кислотними дощами зелених насаджень дещо змінюється, посилюючись то в одній частині міста, то в іншій. Очевидно, що найбільше пошкодження зелених насаджень приурочено до вузлів промислових комплексів, понижених частин території, основних магістралей, території аеропорту. Однак наймасштабніше пошкодження рослин зафіксовано у південній частині міста (рис. 3).

Велику шкоду лісонасадженням завдають різноманітні шкідники, які знищують листову поверхню до 60 %, а в середньому – 20 % від площі листка. Характерними ознаками пошкодження є дірчатість листка, знищені краї, епідерміс, кутикула. Серед досліджуваних рослин східної частини міста (клен, граб, горіх, яблуня, липа, бузок, вишня, черешня, ясен, горобина та ін.) найбільше пошкоджені шкідниками – липа (30-40 %), вишня (40 %), яблуня (60 %), клен (30 %), найменше – горіх (10 %), береза (5 %), ясен (10 %) (табл. 1).

Крім кислотних дощів і зональних шкідників, за останнє десятиріччя значної шкоди рослинному покриву завдає мінуюча міль (югославська). Нами проводиться також щорічне обстеження пошкоджень міллю зелених насаджень. Встановлено, що окремі колонії мінуючої молі на листях каштанів у Львові появились у 1998 році. З того часу, пошкодження каштанів щорічно зростає. До початку серпня колонії мінуючої молі займають 70-80 % площі листка. На кінець жовтня листя набуває темно-коричневого кольору і до 90 % скручується в трубки.

Мінуюча міль з'явилась у Македонії 25 років тому. Міль – дуже плодовита. За даними літературних джерел, з квітня по серпень народжується три покоління шкідників. Міль зимує в опалому листі. З одного кілограма торішнього листя може з'явитись 4,5 тисяч особин молі. При однаковому співвідношенні самців і самок з одного кілограма сухого листя може появитись до 80 тис. лялечок молі [5].

На сучасному етапі не існує ефективних та недорогих хімічних препаратів проти молі. Тому через деякий час каштани можуть зникнути з міських лісонасаджень.

Суцільна зйомка гама-фону у 2007 році на території всієї міської площі виявила наступні закономірності. Найнижчі показники гама-фону зафіксовані на сільськогосподарських землях (6-10 мкР/год), найвищі – у північній частині міської площі (долина р. Полтви – 14 мкР/год, у місцях виходу давніх гірських порід, біля гранітних пам'ятників – 12-17 мкР/год). Однак, ці величини перевищували фонові показники лише на декілька одиниць, тобто вся площа міста Львова відноситься до радіаційно незабрудненої (табл. 1).

Література:

1. Волошин І.М. Ландшафтно-екологічні основи моніторингу. – Львів, «Простір М», 1998. – 356 с.
2. Волошин І.М. Методика досліджень проблем природокористування – Львів, ЛНУ. – 1994. – 157 с.
3. Геохимия окружающей среды / Саст Ю. Е., Ревич Б.А. и др. – М.: Недра, 1990. – 335 с.
4. Красилов В.А. Охрана природы: принципы, проблемы, приоритеты. М.: Институт охраны природы и заповедного дела, 1992.
5. Марченко О. Знову цвітуть каштани. – газета «Високий замок», 25.09.2003 р.
6. Никитин Д.П., Новиков Ю.В. Окружающая среда и человек. – М.: Высш. школа, 1980. – 424 с.

Summary:

Ivan Voloshyn, Olga Sobechko. ECOLOGICAL CONDITION OF PARK AND STREET PLANTATIONS OF LVIV

Damage of green plantations by acid rains and pests as well as chestnuts by Yugoslavian moth has been studied. Different degree of damage of green plantations by chlorosis and necrosis and 80-90 percent of chestnut leaves surface by Yugoslavian moth has been established.

Key words: green plantations, Yugoslavian moth, chlorosis, necrosis, black spots.

Надійшла 28.10.2008р.

ТЕХНОГЕННЕ НАВАНТАЖЕННЯ НА ДОВКІЛЛЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Зростання масштабів впливу господарської діяльності людини, її технічних засобів на довкілля стає причиною трансформації та деградації природних систем, посилення розвитку різноманітних негативних природно-антропогенних процесів, зменшення продуктивності природних ресурсів, втрати геосистемами здатності до саморегуляції та самовідновлення. Тому при спробах вирішення екологічних проблем, в тому числі оптимізації природно-суспільної взаємодії, необхідно враховувати рівень техногенного навантаження на природне середовище.

Виходячи з актуальності проблеми, метою даного дослідження є оцінити рівень техногенного навантаження на геосистеми Тернопільської області. Об'єктом дослідження є джерела техногенного впливу на довкілля регіону.

Питання оцінки та аналізу ступеня антропогенного навантаження на навколишнє середовище цікавлять науковців вже давно. Різні види антропогенного навантаження описані у працях А. Костровіцкі (1970р.) Ф.М. Мількова (1978р.), М. Пжевозняка (1987р.), Стойка (1993р.); класифікації антропогенних ландшафтів присвячені роботи В.Б. Сочави, В.Г. Волкова, Н.В. Давидова, А.Г. Ісаченка (1980 р.), К. Біллвітца (1980р.), В.В. Виноградова (1981р.), Г.І. Денисика (1991р.). Методи оцінки ступеня антропогенної трансформації ландшафтів запропоновані в працях Ф.М. Мількова (1973р.), П.Г. Шищенка (1988 р.), І.Б. Койнової (1999р.). Методику визначення рівня індустріального, транспортного, аграрного та рекреаційного навантаження розробив М.Д. Гродзинський (1993р.). Оцінці обсягу техногенного освоєння урбанізованих територій присвячені праці О.Ю. Дмитрука. Дослідженням сільськогосподарського навантаження на природне середовище займалися Б.І. Кочуров та Ю.Г. Іванов.

Аналіз праць показує, що велика увага приділяється оцінці саме інтегрального антропогенного навантаження, тоді як методик оцінки техногенного навантаження знайти важко. На думку В.А. Барановського, техногенне навантаження на природне середовище, складається з соціально-економічної освоєності території і забрудненості навколишнього середовища.

Г.І. Денисик обґрунтовує поняття ландшафтно-техногенні системи – блокові системи, сформовані технічним та природним блоками (підсистемами), де головну роль відіграє технічний блок, що функціонує під контролем людини і не здатний до природного саморозвитку. Це власне промислові, дорожні, значна частина міських селищних ландшафтів тощо [5].

На нашу думку, техногенне навантаження – це ступінь концентрації техногенних об'єктів на території, інтенсивність впливу технічних засобів та забруднювачів техногенного походження на ландшафтну систему, що призводить до змін структури, особливостей функціонування та якісного (геохімічного) стану ландшафтних систем. Техногенні забруднювачі – це гази, газоподібні речовини, аерозолі, пил, які викидаються в довкілля об'єктами енергетики, промисловості, транспорту, радіоактивні, електромагнітні й теплові випромінювання, шуми й вібрації, насичені шкідливими хімічними сполуками промислові стоки, комунальні побутові відходи, хімічні речовини (передусім пестициди й мінеральні добрива), що у величезній кількості використовуються в сільському господарстві, нафтопродукти тощо [2].

Прямі техногенні впливи здійснюють господарські об'єкти і системи при безпосередньому контакті з природним середовищем у процесі природокористування, опосередковані впливи зумовлюються природними зв'язками і взаємодією між елементами та компонентами ландшафту [7].

Кожен вид техногенного впливу на геосистеми можна описати рядом параметрів, що безпосередньо характеризують ступінь техногенного навантаження. Такими параметрами є, наприклад, для промислового навантаження – кількість промислових підприємств на одиницю площі району, об'єми викидів різних забруднень в атмосферу та поверхневі води тощо; транспортного навантаження – довжина автошляхів, щільність автодоріг, обсяги викидів забруднюючих речовин тощо; для впливу землеробства – кількість внесених добрив, пестицидів на одиницю площі за рік, число проходів сільськогосподарської техніки по полю за рік, питомий тиск сільськогосподарських машин на ґрунт, глибина обробітку ґрунту тощо [3].

Ступінь техногенних навантажень на природне середовище відображає такий інтегральний показник, як модуль техногенного навантаження, який розраховується як відношення сумарних викидів, стоків, відходів до площі території [9].

При оцінці рівня техногенного навантаження на геосистеми Тернопільської області брались до уваги концентрація промислових об'єктів, щільність транспортної мережі, середні багаторічні показники викидів забруднюючих речовин в атмосферу та поверхневі води, кількість внесених добрив, пестицидів на одиницю площі за рік, обсяги накопичених токсичних відходів.

Тернопільська область характеризується дуже високою господарською освоєністю території. Промислове природокористування носить тут локальний характер, однак рівень техногенного забруднення докiлля, глибина змін і перетворень природних систем за його умов є істотними і навіть надмірними. Найбільше промислове навантаження - у межах міст, серед яких „лідером” є обласний центр м.Тернопіль, де концентрація підприємств на одиниці площі найвища. Найбільший внесок у валовий викид забруднюючих речовин вносять такі підприємства як Тернопільське КПТМ “Тернопільськтеплокомуненерго”, Тернопільське ЛВУМГ, а також КП „Тернопільводоканал”, ВАТ „Тернопільмолокозавод“, „Тернопільський комбінат з виробництва шляхово-будівельних матеріалів“ (КШМБ) смт. Велика Березовиця, ВАТ „Текстерно“ (табл.1).

Загалом у атмосферне повітря району потрапляє щорічно близько 30 тис. т/рік викидів отруйних речовин. Найбільша щільність викидів на 1 кв. км – у м. Тернополі (понад 270 т) [8] (рис.1).

На „другому місці” після обласного центру за рівнем техногенного навантаження, зумовленого промисловим природокористуванням, знаходяться смт. Гусятин та м.Чортків. До одного з найбільших забруднювачів атмосферного повітря в області належать Гусятинська газокompресорна станція, яка щорічно продукує в атмосферу близько 3 тис. т забруднюючих речовин (що багато років становило понад 10% від загального обсягу викидів у повітря області). Повітря м.Чорткова найбільше потерпає від впливу цукрового заводу, викиди якого зросли до понад 0,550 тис. т. (табл.1). Цукрові заводи є основними забруднювачами атмосферного повітря і у інших районних центрах: м.Кременці (в середньому 0,3 тис. т), смт.Козові (0,18 тис.т), м. Збараж (0,13 тис.т), м.Бучачі (0,27 тис.т), Борщіві (0,14 тис.т).

На додачу, на цих територіях високе транспортне навантаження. Викиди від рухомих джерел в м. Тернополі становлять 14,4 тис.т. (87,3% від загального обсягу викидів в атмосферне повітря). Високе транспортне навантаження спостерігається в Чортківському (в середньому 2 тис.т. забруднюючих речовин щороку), Тернопільському (відповідно 1,6 тис. т.), Кременецькому (відповідно 1,6 тис. т.), Теревовлянському (1,5 тис. т.), Борщівському (1,5 тис. т.) районах. Найнижче транспортне навантаження - в західних (Підгаєцькому (0,3 тис.т.), Монастириському (0,5 тис.т.) та північно-східних (Шумському (0,7 тис.т.) та Лановецькому (0,7 тис.т.)) районах області.

В обласному центрі є підприємства і організації, які використовують хімічні та вибухонебезпечні речовини, аварії на яких можуть призвести до значного забруднення

Таблиця 1.

Основні забруднювачі атмосферного повітря

№ п/п	Підприємство - забруднювач	Валовий викид, т					
		2000р.	2002р.	2003р.	2004р.	2005р.	2006р.
1	Гусятинська газокompресорна станція Барського лінійного виробничого управління магістральних газопроводів	1097,169	1093,399	2112,393	3481,266	4199,220	2851,260
2	Філія УМГ „Львівтрансгаз” Тернопільське лінійне виробниче управління магістральних газопроводів	560,192	1445,298	942,184	845,848	2330,634	7201,967
3	ЗАТ „Кременець-цукор”	272,576	150,096	150,096	172,885	227,5	319,670
4	ВАТ „Чортівський цукровий завод”	328,171	356,917	328,171	387,091	451,50	550,889
5	ТОВ „Козова-цукор”	132,410	143,963	192,247	165,929	153,357	181,001
6	ВАТ „Скала-Подільський спецкар’єр”	185,053	138,972	267,718	821,896	578,481	627,997
7	ТОВ „Збараж-цукор”	114,550	398,410	406,917	153,700	124,954	131,238
8	ТзОВ „Бучач-цукор”		138,592	130,042	116,898	130,890	277,367
9	ТзОВ „Борщів-цукор”		81,362	152,715	126,425	102,40	138,970
10	Тернопільське КПТМ „Тернопільміськтеплокомуненерго”		184,004	193,345	199,731	186,173	190,650

В основному такі об’єкти сконцентровані в м. Тернополі. Це підприємства, які в технологічному процесі використовують соляну та сірчану кислоти (ВАТ “Текстерно”, ВАТ “Ватра”), аміак (міськмолкозавод), хлор (КП „Тернопільводоканал”) [8]. До потенційних хімічно-небезпечних об’єктів належать холодильні установки підприємств, охолоджувачем в яких є речовина гостронаправленої дії – аміак. Наприклад, підприємство – ДКП „Тернопільський водоканал” має три склади скрапленого хлору з максимально можливою кількістю його зберігання 35 т. На даний час в області утворилось - 345,129 т. токсичних відходів, найбільша кількість яких накопичилась у м. Тернополі (49,2 т.), Гусятинському (21 т.), Чортківському (15,5 т.), Бучацькому (12,5 т.) районах. У решті районах цей показник не перевищує 4 тонн.

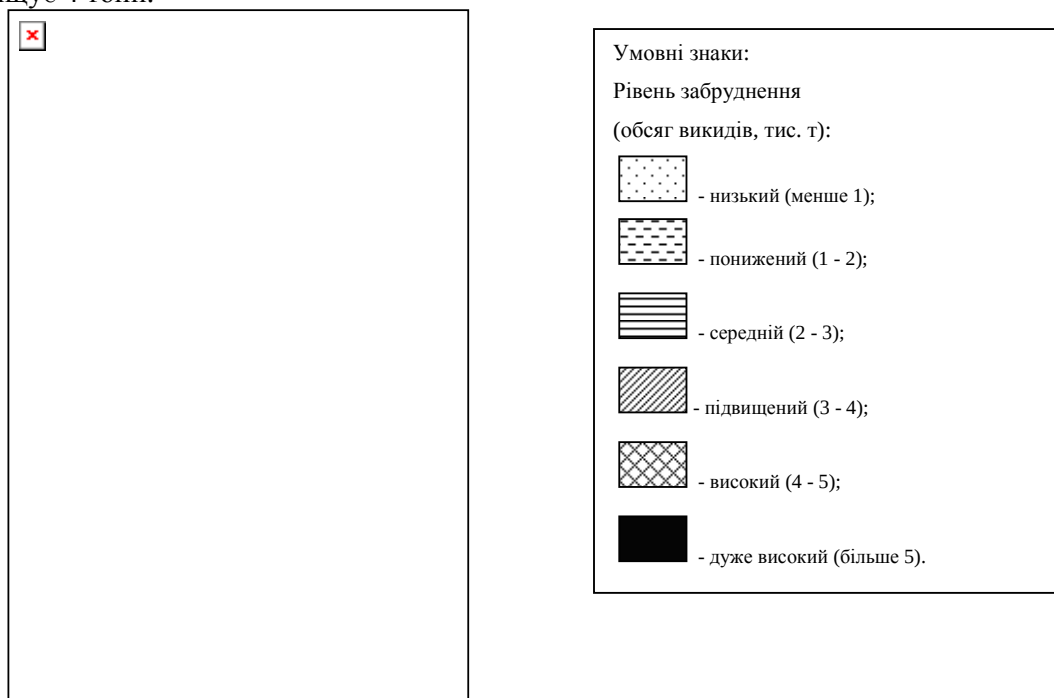


Рис.1. Техногенне навантаження на атмосферне повітря

Промислові підприємства є також основними джерелами забруднення поверхневих вод, серед яких об'єкти житлово-комунального господарства – Чортківський ВУВКГ, Монастирський, Шумський, Лановецький, Борщівський, Зборівський комбінати комунальних підприємств, Кременецький міськводоканал, Бережанський ДП “Комунальник” та ін.; молочної і харчової промисловості – ВАТ “Вишнівецький сирзавод”, ВАТ “Монастирський молокозавод”, ТзОВ “Агрофуд”, Заліщицький консервний завод, об'єкти охорони здоров'я, освіти та ін [8]. Найвища концентрація підприємств-забруднювачів знаходиться знову ж таки в м.Тернополі та поблизу обласного центру (ВАТ „Птахофабрика“ с. Великі Гаї, Тов. „Доброслав-Тернопіль“ (с. Острів), Тернопільський м'ясокомбінат, Тернопільводоканал, ВАТ „Текстерно“, ВАТ „Ватра“).

Якщо взяти до уваги переважно понижений потенціал самоочищення більшості річок області, то надмірні скиди забруднюючих речовин можуть призвести до плачевних наслідків. Так, колись мальовнича р.Нічава перетворилась на стічну канаву (тільки КП „Борщів водоканал” скидає сюди понад 175 т забруднюючих речовин в рік) (рис.2).

Таким чином, найбільше забруднених зворотних вод скидається у поверхневі води у межах Чортківського (у різні роки – від 0,7 до 2,52 млн м³), Кременецького (0,3 – 1,57 млн м³), Бережанського (0,3-0,9 млн м³), Тербовлянського (0,2-0,73 млн м³) (рис.2).

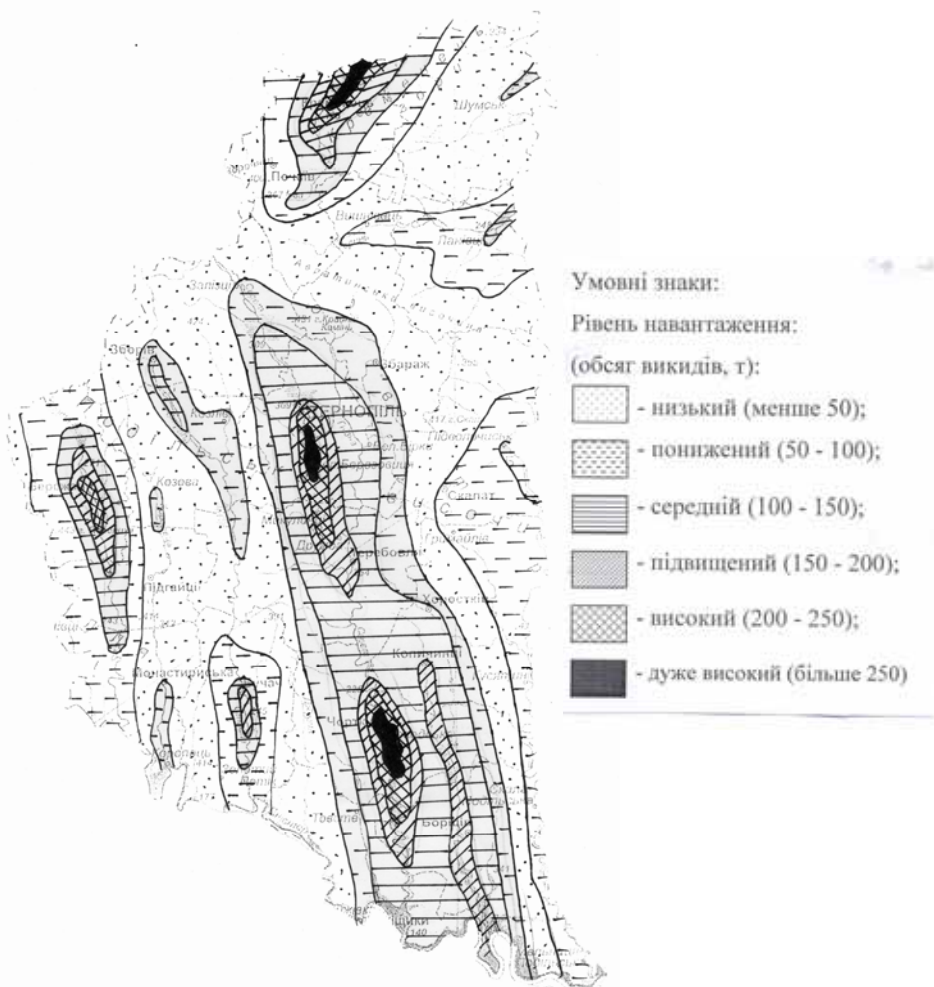


Рис. 2. Техногенне навантаження на поверхневі води

Поглиблення екологічних проблем річок, зумовлене також будівництвом на них водосховищ, найбільшими з яких є Заложцівське, Вертелківське, Верхньоівачівське, Тернопільське, Скородинське (р. Серет), Плотичьке (р. Стрипа), Бережанське (р. Золота

Липа), Підволочиське (р. Збруч), Передмірківське, Борсуківське (р.Горинь), що зумовило зміну гідрологічного, гідрохімічного режиму річок, зниження їх самоочисних можливостей, переформування ландшафтних структур прилеглих територій, впровадження в ландшафти техногенних елементів.

Урбанізовані території (здебільшого обласного та районних центрів) зазнають не тільки високого рівня промислового навантаження, внаслідок цього – техногенного забруднення, але й суттєвої трансформації усіх компонентів природного середовища: майже повністю знищується рослинний і ґрунтовий покрив, підрізуються схили при будівництві, що активізує ерозійні процеси тощо [11].

Проте найбільший вплив на довкілля області здійснює сільськогосподарське природокористування. Сільськогосподарська освоєність території надзвичайно висока і становить 76,3%. Із загальної площі області на рілля припадає 846,8 тис. га, або 61,3%. Якщо врахувати, що розорюваність території України складає 56%, то Тернопільщина є однією з найбільш розораних областей [8]. Розрахунок аграрного навантаження з врахуванням рівня розораності території, маси гербіцидів, мінеральних добрив на 1 га (середній показник за 10 років) показав, що найвищий його рівень у Лановецькому, Теребовлянському та Чортківському районах (рис.3).

Агроландшафтам характерний високий та дуже високий ступінь трансформації [12]. Внаслідок проходження важкої техніки, спостерігається ущільнення ґрунтів, що насамперед погіршує їх водопроникність. У поєднанні зі складним рельєфом, метеорологічними умовами це створює умови для виникнення водної ерозії. Найбільше вона проявляється у Бережанському та Зборівському районах, де її поширення спостерігається на двох третинах орних земель, а також у Збарзькому, Лановецькому, Монастирському, Підволочиському, Шумському районах – у яких змиву піддається більше половини посівних площ. Поширенню водної ерозії сприяє необґрунтовано висока (80,4%) розораність сільгоспугідь. Як наслідок, в середньому в області щорічно з 1 га ріллі виноситься 24 т ґрунту, 28 кг гумусу [8].

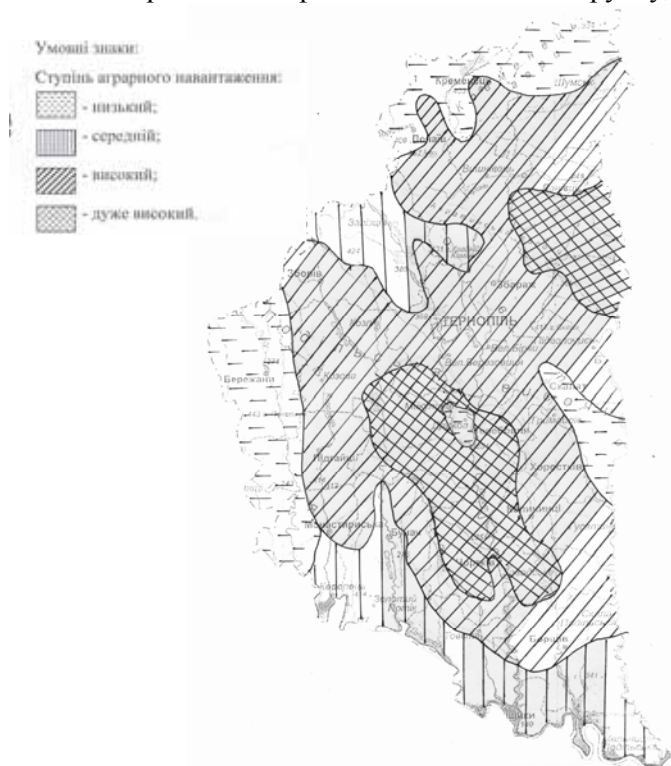


Рис.3. Техногенне навантаження на ґрунти

Використання земельних ресурсів не відповідає вимогам раціонального

природокористування. Порушується геологічно допустиме співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь і водних територій.

Осередками забруднення земель, які існують протягом тривалого часу і становлять загрозу для довкілля та здоров'я людей є 64 склади непридатних, неопізнаних та заборонених до використання пестицидів, де їх зберігається 153,39 т. Серед них станом на 01.02.2006р. визнано безхазайними 12 складів із 13,650 тоннами непридатних отруйних речовин [8].

І до того високий ступінь антропогенної трансформації сільгоспугідь в південних районах області подекуди ускладнюється радіоактивним забрудненням цих територій. На даний час внаслідок аварії на ЧАЕС в області залишаються частково забрудненими цезієм-137 18,7 тис. га сільськогосподарських угідь.

З них 17824 га, або 94,6 % становить рілля; 709 га (3,8 %) – луки і пасовища; 316 га (1,6 %) – багаторічні насадження. Стронцій-90 виявлено на 126948 га, що складає 12,7% від загальної площі сільськогосподарських угідь, з яких 123604 га (97,4 %) знаходиться під ріллею; під луками і пасовищами – 2770 га, багаторічними насадженнями - 574 га. Радіоактивні залишки цезію-137 зафіксовано на угіддях чотирьох адміністративних районів: Чортківського – 8,9 %, Заліщицького – 8,5 %, Буцацького – 7,3 %, Борщівського – 5,5 %. Стронцій-90 виявлено у цих же районах, відповідно на 73%, 61%, 35% і 33 % сільськогосподарських угідь [8].

Розрахунки інтегрального показника техногенного навантаження на природне середовище області показали, що найвищий він у межах м. Тернополя. Підвищений та середній рівень техногенного навантаження спостерігається в Тернопільському, Чортківському, Густинському, Кременецькому та Теребовлянському районах. Найнижчий – у Шумському, Монастириському, Бережанському, західній частині Підгаєцького, східній – Підволочиського районів (рис.4).

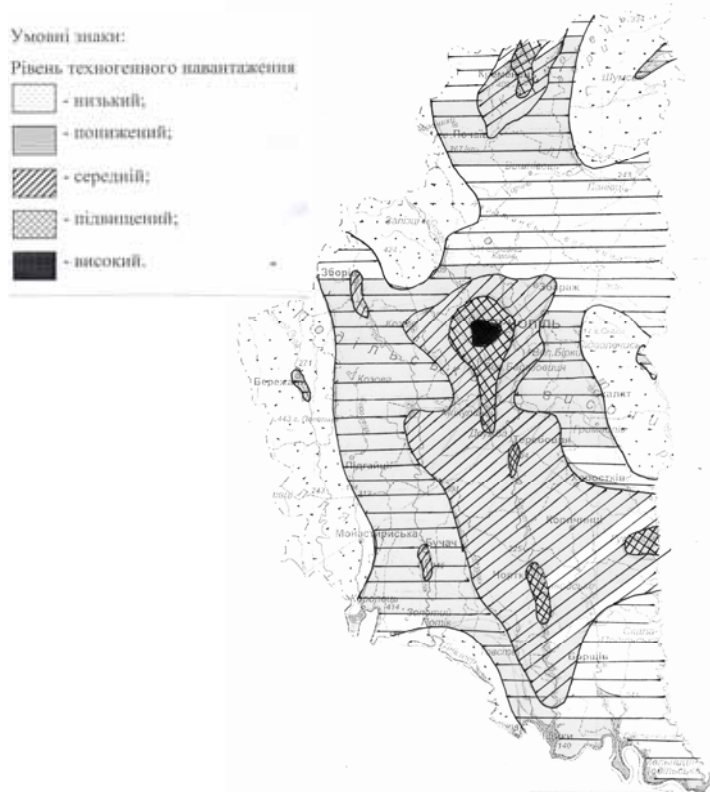


Рис.4. Інтегральне техногенне навантаження

За рівнем техногенного навантаження та переважаючим видом природокористування на території Тернопільської області можна виділити такі основні групи ландшафтів:

- 1) ландшафти лісових горбогірних районів з низьким рівнем техногенного навантаження і з переважаючим лісогосподарським та природоохоронним видом природокористування;
- 2) ландшафти рівнинних вододільних територій із переважаючим агропромисловим видом природокористування та середнім чи пониженим рівнем техногенного навантаження;
- 3) ландшафти урбанізованих територій з високим підвищеним рівнем техногенного навантаження та переважаючим промисловим та транспортним видами природокористування.

Отже, загалом ландшафти Тернопільської області характеризуються підвищеним рівнем техногенного навантаження. Найбільшого техногенного впливу зазнали природні системи міст та сіл, де зосереджені промислові об'єкти, проходять вагомні транспортні шляхи, а також сільськогосподарські угіддя. Найменш змінені та техногеннозабруднені – природо-заповідні території, а також лісові масиви.

Література:

1. Барановський В.А. Екологічна географія і екологічна картографія. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 252с.
2. Білявський Г.О., Фурдуй Р.С., Костіков І.Ю. Основи екологічних знань. – К.: Либідь, 2000. – 336с.
3. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 224с.
4. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: Монографія. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292с.
5. Денисик Г.І. Техногенные ландшафты Подолья: структура, классификация и рациональное использование: Автореф. дисс... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Институт географии НАН Украины. – К., 1994. – 18с.
6. Исаченко А.Г. Оптимизация природной среды. – М.: Мысль, 1980. – 264с.
7. Койнова І.Б. Вплив господарського розвитку регіону на ступінь антропогенної трансформації ландшафтів (на прикладі західної частини Волинського Полісся) // Матеріали міжнародної наукової конференції „Еколого-географічні дослідження в сучасній географічній науці” / За ред. Царика Л.П. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – С. 39-41.
8. Стан навколишнього природного середовища Тернопільської області у 2006 році / Державне управління екології і природних ресурсів у Тернопільській області. – Тернопіль, 2007. – 117 с.
9. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль: навчальна книга–Богдан, 2006. – 256 с.
10. Шищенко П.Г. Антропогенные преобразования современных ландшафтов // Природная среда и хозяйственная деятельность человека. – К.: КГУ, 1985. – С.114-131.
11. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании: Монография. – К.: Фитосоциоцентр, 1999. – 284с.
12. Янковська Л.В. Антропогенна трансформація ландшафтів Тернопільської області. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2003. – Вип.5. – С. 21-26.

Summary:

Lyuba Yankovska. TECHNOLOGICAL PRESSING ON THE ENVIRONMENT OF TERNOPIL REGION.

The criteria and methods of the technological influence evaluation are proposed. The level of the technological pressing on the landscape systems of the Ternopil region are evaluated and analyzed. The ecological situation within the Ternopil region is characterized.

Надійшла 21.10.2008р.

УДК 504.4.054

Сергій КОРОТУН

ЕКОЛОГІЧНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ТА ВОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Сільськогосподарське виробництво, як ніяка інша сфера людської діяльності, пов'язане з використанням природних ресурсів. З постійним збільшенням кількості населення, розвитком виробництв, і, як наслідок, з посиленням потреби у сільськогосподарській продукції зростають масштаби використання земельних, водних та інших природних

ресурсів. У зв'язку з цим надзвичайного значення набуває розробка наукових основ раціонального сільськогосподарського природокористування, відтворення і охорони природних ресурсів.

Велика різноманітність природно-економічних умов України зумовлює необхідність диференційованого підходу до використання природних ресурсів кожної фізико-географічної зони. Через це необхідно розробити зональні науково-обґрунтовані системи ресурсовикористання, які б відображали існуючий стан довкілля та враховували б зміни майбутніх періодів.

Природноекономічні умови та ресурсний потенціал розвитку сільського господарства Рівненщини мають специфічні особливості. Вони полягають у тому, що землезабезпеченість та якість земельних ресурсів тут нижча, а зволоженість території вища, ніж в інших регіонах України [27].

У сільськогосподарському виробництві земельні і водні ресурси Рівненщини використовуються переважно після суттєвого меліоративного втручання, пов'язаного з регулюванням водно-повітряного режиму. Це поглиблює проблеми стійкості екосистем регіону при всезростаючому антропогенному навантаженні.

Успішне вирішення завдання збереження навколишнього природного середовища тісно поєднане з оптимізацією та підвищенням ефективності використання основного засобу виробництва в сільському господарстві - землі.

Природнокліматичні умови та історичні особливості обумовили порівняно низький рівень сільськогосподарського освоєння земельних ресурсів Рівненської області. Так, питома вага сільськогосподарських угідь тут складає 49%, в то час як в цілому на Поліссі цей показник перевищує 54%, а в середньому по Україні становить 70%. Проте, їх розораність дещо вища ніж в природній зоні (71% проти 69%), але нижча за середньореспубліканське значення (80%).

Ретроспективний аналіз свідчить про зниження землезабезпеченості одного жителя області з 1,16 тис. га у 1955 році до 0,80 тис.га у 2001 році. Така тенденція викликана збільшенням чисельності населення, відведенням сільськогосподарських угідь під промислові об'єкти, транспортні системи та комунікації, будівництво населених пунктів тощо.

Необхідно зазначити, що можливості сільськогосподарського використання земель в зоні Українського Полісся різко зменшилися після катастрофи на Чорнобильській АЕС. У результаті аварії в межах України випало від 280 до 300 тис. Кюрі радіоізотопів, було забруднено біля 130 тис км² території, при чому 90% забруднених земель припадає на зону Полісся. Всього зазнало забруднення біля 3.5 млн. га сільськогосподарських угідь, частина з них виведена з користування, що загостило проблему екологічного стану природно-ресурсного потенціалу даного регіону [5].

Більш як 33% території Рівненщини вкрито лісами, в той час як в середньому по Україні питома вага лісів – 15,1%. Проте, використання лісових ресурсів в області характеризується як незадовільне: відбувається їх зменшення, виникає нагальна потреба в збільшенні площ захисних насаджень.

Просторовий ґрунтовий покрив Полісся має ряд несприятливих для ведення сільського господарства рис: він мілкоконтурний, сильноконтрастний за механічним складом та умовами зволоження, істотно відрізняється вмістом гумусу.

Серед ґрунтів, що знаходяться під сільськогосподарськими угіддями найбільш розповсюдженими в Рівненській області є низькопродуктивні дерново-підзолисті (46%) та дернові (31%), що мають супіщаний та піщаний механічний склад. Вони характеризуються слабкою протиерозійною стійкістю, незадовільними агровиробничими властивостями та швидкою деградацією в умовах інтенсивного обробітку. За оцінкою спеціалістів ґрунти Західного Полісся мають несприятливі у відношенні до вирощування рослин властивості:

низьку фільтраційну здатність, не мають агрономічно міцної структури тощо [7].

Торфові і заболочені ґрунти займають 13% площі сільськогосподарських угідь, а лучні - лише 4% [16].

Осушені землі представлені дерновими (39%), дерново-підзолистими (35%) та торфовими (24%) ґрунтами. Серед них найбільш розореними є дерново-підзолисті (рис.1).

Рациональне аграрне природокористування передбачає використання осушених земель виходячи з умов, які створюються на окремих групах ґрунтів для вирощування сільськогосподарських культур. За результатами багаторічних досліджень найбільш раціональним є лукопасовищне використання торфовищ та створення польових сівозмін з насиченням їх багаторічними травами на мінеральних ґрунтах [8].

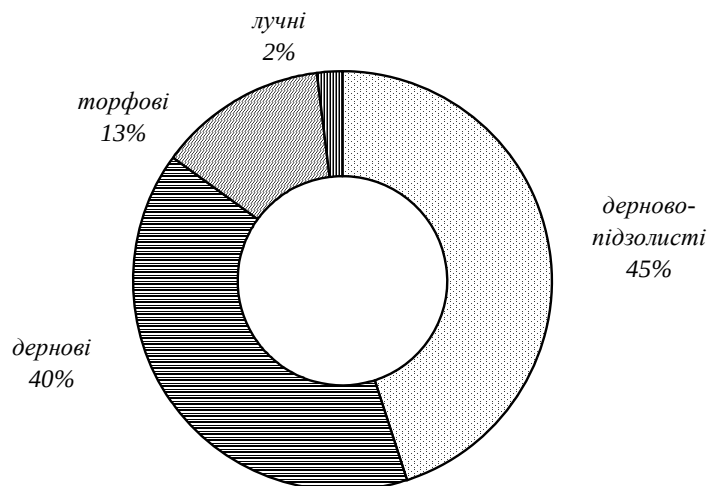


Рис. 1. Розподіл орних меліорованих земель за категоріями ґрунтів.

Аналіз ґрунтових ресурсів земельного фонду Рівненщини свідчить про наявність потенційних можливостей для розвитку рослинництва та тваринництва. Сприятливі природні умови дають змогу вирощувати тут зернові, технічні, кормові та садові культури. Поряд з цим існує надзвичайне різноманіття ґрунтового покриття в межах незначного земельного масиву. Це вимагає у кожному конкретному випадку використовувати індивідуальну систему агротехнічних заходів, що досить складно із-за складної конфігурації та малих розмірів контурів, інформаційної обмеженості, технічних труднощів тощо [15].

Екологічно незбалансоване землеробство обумовило інтенсивний розвиток ерозії ґрунтів. На третині площі орних земель (32.7%) ґрунтовий покрив піддається змиву, а на 25,1% - є дефляційно небезпечним. Незважаючи на періодичне планове вапнування земель, площа ґрунтів з кислим середовищем весь час збільшується і складає на сьогодні 47,1% від площі орних земель.

При використанні земель у сільськогосподарському виробництві ґрунти зазнають істотного впливу агрохімії. Так, за 1980-1990 роки застосування пестицидів на території області збільшилося майже у 2 рази. У результаті Рівненщина опинилася у 1993 році на одному з перших місць по рівню навантаження хімічних засобів на одиницю площі (3,3 кг/га). В інших областях Українського Полісся рівень такого навантаження в 1,5 - 2 рази нижчий і складає 1,9-2,7 кг/га.

Протягом останніх років застосування високоефективних препаратів і оптимальних технологій дало можливість зменшити кратність обробок і знизити пестицидне навантаження в середньому по області з 3 кг/га до 1кг/га. Загальна кількість витрачених пестицидів зменшилася у 2001 році в порівнянні з 1991 р. з 1761.8 т до 506.1 т (табл.1).

Використання пестицидів по районах Рівненської області у 2001 році

Назва районів	Загальне використання пестицидів, т	Фізична вага, кг/га ріллі
Березнівський	18,9	0,5
Володимирецький	27,6	0,7
Гоцанський	42,4	1,2
Дубнівський	40,2	0,9
Дубровицький	10,3	0,5
Зарічненський	20,7	0,9
Здолбунівський	26,6	1,25
Корецький	26,3	0,7
Костопільський	19,6	0,7
Млинівський	76,2	1,1
Острозький	39,2	1,4
Радивилівський	82,8	1,7
Рівненський	10,3	0,4
Рокитнівський	16,4	0,7
Сарненський	48,6	1,2
Всього по області	506,1	1,0

Оскільки після закінчення будівництва гідромеліоративних систем ґрунти знаходяться в нових вторинних умовах, то одним з важливих факторів, що визначає сучасний стан та перспективи розвитку ґрунтового покриву Західного Полісся є осушувальні меліорації. При цьому виникає глибока зміна природних, відносно збалансованих умов і розпочинається новий етап еволюції ґрунтів. У різних ґрунтово-меліоративних умовах вторинні ґрунтоутворні процеси визначають структуру, властивості, загальний стан ландшафту, рівень родючості і проходять по різному. Наприклад, в торфових ґрунтах спостерігається зменшення інтенсивності процесу накопичення гумусу, активізація процесу мінералізації і виносу органічної речовини з дренажним стоком. На осушених лугових і дернових ґрунтах виникають алювіальні процеси і змінюють їх профіль з акумулятивного в диференційований.

Ґрунти Поліської низовини, як і більшість осушених ґрунтів лісостепу, мають досить низьку буферність (протистояння) до зовнішнього впливу [6,11]. Внаслідок цього діапазон меж допустимого впливу зовнішнього середовища на осушені ґрунти вузький і критичне навантаження настає дуже швидко. Оскільки міжбіогеоценозний зв'язок в умовах Полісся і в межах окремих територій (як правило річкових басейнів) лісостепу проявляється досить чітко, то екологічні зміни одного біогеоценозу відображаються на інших.

На мінеральних осушуваних ґрунтах підсилюються процеси опідзолення та лесиважу, відбувається вимивання мулистих часток, опіщання ґрунтів [2,3]. Як свідчать дослідження Маслової Б.С., Мінаєва Л.Є. та інших в зону дії впливу осушувальних систем попадають і ґрунти, що поширені на прилеглих територіях.

Дослідження багатьох вчених дозволили зробити висновок, що всі типи ґрунтів (в тому числі і на осушених землях) в умовах інтенсивного сільськогосподарського використання деградують (зміна розрядів ґрунтів, погіршення структури і властивостей, зниження родючості). Гідротехнічні меліорації призводять до значних змін у формуванні ґрунтових режимів та процесів, еволюційних змін складу, властивостей і рівня родючості ґрунтів Полісся [13,14,17,18,21].

В умовах підвищеного радіаційного фону однією з найважливіших проблем для Рівненської області є визначення умов використання забруднених осушуваних земель, і, в першу чергу, органічних ґрунтів з метою отримання на них чистої сільськогосподарської продукції. Виділення торфових ґрунтів зумовлене в першу чергу тим, що вони широко розповсюджені в забруднених районах, де тільки під просапними культурами використовується 25000 га осушуваних торфовищ. У деяких господарствах такі ґрунти

складають більшу частину сільськогосподарських угідь. Умови їх використання мають цілий ряд особливостей, що визначаються відмінностями міграції радіонуклідів в торфових ґрунтах.

Сучасний рівень експлуатації осушувальних систем фактично не відповідає вимогам вирощування чистої сільськогосподарської продукції на забруднених землях. На неглибоко залягаючих торфовищах спостерігаються процеси переосушення, посилення їх мінералізації, а на глибоких торфовищах ґрунти виявляються “завислими”, все це веде до низької ефективності застосування добрив, низьких врожаїв і високого вмісту в них цезію-137, як правило, в 2-3 рази вищого ніж при оптимальних умовах вирощування.

У разі підтоплення торфових ґрунтів, коли система працює в промивному режимі, внесені добрива швидко вимиваються, що не лише знижує їх ефективність, а й веде до підвищеного забруднення продукції радіонуклідами та іншими елементами. Тому екологічно надійною може бути лише та осушувальна система, яка забезпечує підтримання оптимальних рівнів зволоження.

Якісний стан осушених земель в Рівненській області погіршується з року в рік, прогресує їх перезволоження, повторне заболочування і засолення (табл.2). На 34% площі зовсім спрацьовано торф'яний шар.

Таблиця 2

Характеристика осушених сільськогосподарських угідь за ознаками, що впливають на їх родючість

Осушені угіддя	1986		2000	
	тис. га	%	тис. га	%
Всього осушених угідь	299,7	100,0	319,3	100,0
Засолені	0	0,00	4,2	1,32
Кислі	172,8	57,66	152,4	47,73
Перезволожені	3,5	1,17	53,4	16,72
в т.ч. - заплавні	0,1	0,03	12,2	3,82
- позазаплавні	3,4	1,13	41,2	12,90
Заболочені	0	0,00	16,6	5,20
Дефляційнонебезпечні	101,4	33,83	152,1	47,64
з них - слабо	51,4	17,15	34,7	10,87
- середньо	23,7	7,91	42,5	13,31
- сильно	26,3	8,78	74,9	23,46
в т.ч. еродовані	1,8	0,60	1,8	0,56
з них -слабо	1,6	0,53	1,4	0,44
-середньо	0,1	0,03	0,2	0,06
-сильно	0,1	0,03	0,2	0,06
Піддані водній ерозії	0	0	1,4	0,44

Сучасний критичний стан ґрунтового покриву, перехід до нових екологічних методів господарювання вимагає виваженого підходу до визначання допустимих меж антропогенного навантаження на навколишнє середовище та розробки природоохоронних нормативів. Тому постає питання оцінки безпечних для екосистем території меж осушення, яке впливає як на ґрунтовий покрив, так і на якість та кількість водних ресурсів.

Рівненська область традиційно відноситься до порівняно невеликої кількості поліських та прикарпатських областей України, що лежать у зоні надмірного зволоження. У середній по водності рік загальний об'єм поверхневого стоку, що формується на території області, становить 1,72 км³, забезпечуючи понад 1440 м³ води на кожного мешканця, а з урахуванням загальних ресурсів прісних підземних вод (вони становлять 3602,5 тис.м³ на добу) середнє подушне водозабезпечення на Рівненщині практично вдвічі перевищує середнє по державі значення. Проте у маловодні періоди, які повторюються на території області з ймовірністю один раз на чотири роки, об'єм місцевого поверхневого стоку зменшується до 1,04 км³, а в особливо маловодні роки (з повторюваністю один раз на 33 роки) навіть до 0,562 км³; і

водозабезпеченість регіону не перевищує середньодержавних значень. Узагальнена картина водного балансу Рівненщини в співставленні з іншими областями може бути представлена (без урахування транзитного поверхневого стоку) у вигляді таблиці 3.

Незважаючи на щорічні коливання водності рік територія області вважається досить високо забезпеченою водними ресурсами. Тому можна стверджувати, що складна водогосподарська ситуація, характерна сьогодні Рівненщини, викликана неефективними методами господарювання: перевитратами води, непогодженою стратегією використання місцевих транзитних ресурсів різними галузями народного господарства тощо. Кількісні нестачі води посилюються і поглиблюються інтенсивним забрудненням природних вод, завдяки якому ще більше обмежуються об'єми придатних для використання поверхневих і підземних вод.

Існуюча система водокористування, яка сприяє негативному впливу на водоресурсні джерела, створює цілу систему гострих екологічних ускладнень, що безпосередньо відбиваються на здоров'ї людей. Тому існують підстави стверджувати про виникнення негативних соціально-економічних наслідків нераціонального використання природних ресурсів.

Таблиця 3.

**Відомості про середньорічний водний баланс басейну Дніпра
(за адміністративними областями України)**

Область: природна , адміністративна	опад	Елементи водного балансу, км ³ /рік			
		стік			випаровування
		загальний	поверхневий	підземний	
Полісся					
Львівська	2,93	0,89	0,62	0,27	2,04
Рівненська	14,20	1,70	1,30	0,40	12,50
Волинська	10,52	1,41	1,13	0,28	9,11
Житомирська	20,33	2,75	2,27	0,48	17,58
Чернігівська	21,23	2,81	2,14	0,67	18,42
Лісостеп					
Тернопільська	2,05	0,34	0,19	0,15	1,71
Хмельницька	5,34	0,84	0,59	0,25	4,50
Сумська	15,59	2,46	1,84	0,62	13,13
Київська	18,21	1,78	1,35	0,45	16,43
Полтавська	17,71	1,84	1,64	0,20	15,87
Харківська	5,12	0,51	0,37	0,14	4,61
Вінницька	1,66	0,21	0,166	0,05	1,45
Черкаська	6,18	0,63	0,52	0,11	5,55
Степ					
Донецька	2,92	0,20	0,17	0,03	2,72
Кіровоградська	3,95	0,33	0,30	0,03	3,62
Дніпропетровська	17,08	0,89	0,86	0,03	16,19
Запорізька	5,76	0,27	0,25	0,02	5,49
Миколаївська	2,91	0,13	0,13	0,00	2,78
Херсонська	6,50	0,07	0,07	0,00	6,43
По басейну	180,0	20,0	15,9	4,18	160,0

Водоспоживання Рівненської області характеризується відносною стабілізацією обсягів забраної та використаної води в період 1980-1990 років та значним спадом цих показників в наступні роки. Відмітимо, що середні втрати води в процесі її транспортування складають близько 3%.

Подальше зменшення водоспоживання пояснюється погіршенням економічної ситуації в державі, припиненні діяльності багатьох підприємств-водоспоживачів. З 1991 року Україна

переживає небувалу за рівнем економічну кризу. Відбувалося постійне скорочення виробленого національного доходу та валового суспільного продукту (за період з 1991 по 1994 рік відповідно на 55% та 12%) [28]. Дещо меншими темпами зменшується обсяг водоспоживання, як в цілому у країні, так і на Рівненщині зокрема. Проте, динаміка скиду забруднених стічних вод не має чіткої тенденції до зниження (рис. 2).

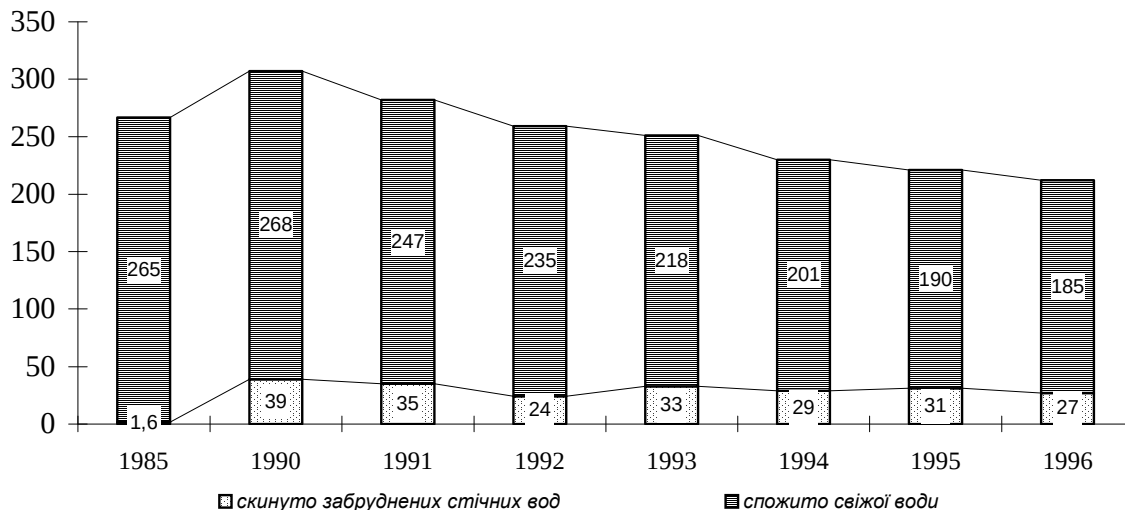


Рис. 2. Обсяги спожитої свіжої води та скинутих забруднених стічних вод у природні поверхневі водні об'єкти на Рівненщині

Протягом 1996 р. у природні водоприймачі (річки, озера) було скинуто майже 121 млн.м³ стічних вод, що на 7,4 % більше, ніж у попередньому році. Промисловість скидає 76,5 млн.м³, (особливо виділяються хімічне виробництво – 37,6% та енергетика - 24,9%), сільське господарство – 34,2 млн.м³, комунальне господарство – 10,3 млн.м³.

Порівняно невелика водність, незначне падіння русла та уповільнена течія річок області зумовлюють підвищену чутливість природних водотоків до якості скинутих у них стічних вод. Всі транзитні річки, протікаючи по території області, помітно забруднюються. Особливо потерпають від погано очищених стічних вод малі річки області, де природна здатність до самоочищення часто виявляється безсилою у боротьбі з надмірними обсягами забруднених стоків. Показовою у цьому відношенні може бути р.Устя, яка не тільки дренає територію надмірно розораного і густозаселеного водозбору, а й збирає погано очищені промислово-зливові та побутові стоки найбільшого в області Рівненсько-Здолбунівського економічного вузла. Саме у межах обласного центру річка настільки забруднюється, у тому числі і важкими металами, що її стан за існуючими екологічними нормативами оцінюється як катастрофічний.

Аналіз гідрогеохімічної ситуації дозволяє стверджувати, що по всій області спостерігається забруднення підземних вод азотними сполуками (NH₄, NO₃, NO₂), які, хоч і не досягають критичних значень, місцями концентруються у загрозливій кількості. Фрагментарно виявлені залишки ДДТ та його метаболітів, зустрічаються сліди забруднення нафтопродуктами.

Сучасний етап соціально-економічного розвитку Рівненщини характеризується значними кількісними та якісними змінами у водоспоживанні. Проблема оптимального водозабезпечення населення та суспільного виробництва стала надзвичайно гострою. Екологічний стан поверхневих вод можна вважати критичним. Тому є підстави стверджувати про існування водогосподарсько-екологічної кризи як в цілому в державі, так і в Рівненській області зокрема. Якщо і надалі водне господарство України функціонуватиме за старими

принципами, обмежені водні ресурси використовуватимуться неефективно, нераціонально і марнотратно, то проблема водозабезпечення стане найгострішою в країні.

Виникнення такої ситуації пов'язане з недосконалістю системи регулювання водоспоживання та планування водоохоронних заходів [23], незадовільною експлуатацією очисних споруд, браком коштів на охорону водних ресурсів. Одна з головних причин погіршення якості води - відсутність ефективного економічного механізму раціонального природокористування [20].

Політика водоспоживання, яка полягала в максимальному залученні водних ресурсів до господарського обороту, виявилася хибною, оскільки проблеми раціонального природокористування залишались без належної уваги.

За результатами досліджень, проведених співробітниками Ради з вивчення продуктивних сил України [15], структура водоспоживання та його особливості в умовах надмірного зволоження дають змогу знизити обсяги забору води та скиду забруднених вод без шкоди для народного господарства області. Досвід необхідних перетворень вже існує як за межами України, так і на території нашої держави [24,25,26]. Для виходу Рівненщини з кризової водогосподарсько-екологічної ситуації необхідно перейти на принципово нову концепцію розвитку і функціонування водного господарства, яка ґрунтується на оптимальному поєднанні інтенсивного, ефективного й ощадливого водокористування, комплексній охороні водоймищ і поступовому покращанню природних водних джерел з урахуванням зростання біологічних, соціальних та екологічних функцій водних ресурсів, на основі застосування економічних механізмів і підойм у водогосподарській діяльності суспільства [108].

Змін потребує і оцінка ефективності регулювання водно-повітряного режиму ґрунту. Так, меліорації розглядались як беззаперечний та економічно вигідний засіб інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, що обґрунтовувалось позитивними прикладами окремих осушувальних систем. Проте, з часом, через більш як двадцятирічний період проведення широкомасштабного осушення в зоні Полісся став явним факт погіршення стану водних та земельних ресурсів, рослинного та тваринного світу, значного впливу меліоративних робіт на рівновагу в навколишньому середовищі.

Вивчення впливу осушення на річний стік Рівненщини було розпочато більш ніж 100 років тому Західною експедицією під керівництвом І.І. Жилінського [10]. Над даною проблемою працювали також Є.В.Оппоков, О.І.Восейков, К.С.Веселовський та інші. Пізніше гідрологічні наслідки осушувальних меліорацій вивчали О.Г. Булавко, В.Р. Булдей, О.Д. Дубах, М.В. Зусанський, В.І. Мокляк, О.З. Ревера, В.Ф. Шебенко. Відповідно до результатів їх спостережень, а також згідно з даними багатьох інших дослідників [1,4,9,12], під впливом осушувальних меліорацій відбуваються зміни водного балансу меліорованих та прилеглих територій, знижуються рівні ґрунтових та міжпластових вод тощо.

Зокрема, серед змін у водному режимі В.Ф. Шебенко виділяє, як головні, наступні: виснаження водних ресурсів території, погіршення гідрологічного режиму рік, негативний вплив на рівні ґрунтових вод прилеглих територій, забруднення вод мінеральними речовинами, що виносяться з меліорованих земель.

При використанні в процесі осушення озер виникає загроза зменшення середніх річних рівнів озера, а при інтенсивному сільськогосподарському використанні території водозабору - біогенне забруднення. І той і інший процес прискорюють евтрофікацію водоймища, погіршують кислотний режим і, в кінцевому рахунку, можуть призвести до загибелі озера.

Значну увагу проблемі впливу осушення на водні ресурси надано в роботі ряду авторів [15]. Вони зазначають складність механізму формування стоку річок під впливом осушувальних меліорацій. На початковому етапі, відразу після осушення, спостерігається збільшення стоку за рахунок вікових запасів ґрунтових вод. У подальшому, при сільськогосподарському освоєнні території режим стоку вирівнюється, водність річок

відновлюється. Та на етапі інтенсивного використання осушених земель в зв'язку з додатковим збільшенням випаровування з сільськогосподарських угідь спостерігається зменшення водності рік.

Треба зазначити, що ще не існує єдиної думки вчених щодо впливу меліорації на зміну річкового стоку та його розподіл. Так, на можливість зменшення стоку рік в результаті осушення вказували В.В. Докучаєв, Н.Н. Захаровська, П.П. Кубишкін, С.М. Перехрест тощо. Деякі вчені, зокрема І.І. Жилінський, Є.В. Окопов, А.Д. Доннович, А.Г. Булавко та В.Р. Булдей, стверджували про збільшення стоку, а Н.О. Дрозд, К.А. Ключова, В.В. Романов вважали, що суттєвих змін стоку не відбувається.

Точно оцінити антропогенний вплив на витрату води в ріках неможливо. Існують різні методики для встановлення залежності між господарською діяльністю, природними факторами та водністю рік. Їх всебічний аналіз проведений в роботі Я.А. Мольчака та М.А. Хвесика.

Неоднозначність висновків про вплив осушувальних меліорацій на водні ресурси території пояснюється недостатньою кількістю фактичного матеріалу, а саме безпосередньо вимірів складових водного балансу до і після осушення. Ігнорування природних і екологічних особливостей поверхневих водних ресурсів, нерозуміння складності та взаємозалежності водогосподарських та водоекологічних проблем, намагання зекономити на затратах і отримати максимальний прибуток від використання “дарів природи” зрештою і призвели до деградації водоймищ, руйнування водних екосистем, а відтак до гострого дефіциту якісних водних ресурсів. Тотальне забруднення й виснаження водних ресурсів, пересихання та обміління малих річок – ось наслідок невваженої політики держави щодо водогосподарської діяльності суспільства, наслідок споживацького, а точніше - хижацького, ставлення до водних ресурсів [22].

Проведений аналіз причин і наслідків водогосподарсько-екологічної кризи в Україні показав, що на сучасному етапі є вкрай необхідним:

- здійснити радикальні зміни як у водогосподарсько-екологічній політиці держави, так і у всій водогосподарській діяльності суспільства;
- в найкоротші строки перейти на принципово нові технології, способи, методи та організаційно-економічні механізми розв'язання проблем водокористування, водозабезпечення населення, виробничої та невиробничої сфер, охорони водоймищ, відтворення та підтримання високої якості водних ресурсів.

Оскільки осушувальні меліорації мають вагомий вплив на якісний та кількісний стан як земельних, так і водних ресурсів, то важливо оцінити їх ефективність та необхідність з огляду на нові принципи природокористування.

Така оцінка не може базуватись лише на дослідженні економічних наслідків господарювання. Значної уваги вимагають також екологічні втрати або надбання, які в умовах осушення досліджуються за допомогою еколого-меліоративного моніторингу. У поняття моніторингу на осушених землях включають вивчення взаємодії природних та техногенних факторів на меліорованих і прилеглих територіях з метою встановлення негативних наслідків, їх повної ліквідації та попередження виникнення в майбутньому. Відповідно його основними принципами мають бути:

- просторова взаємозалежність об'єктів спостереження та об'єктів впливу;
- часова залежність об'єктів спостереження та об'єктів впливу;
- неперервність функціонування об'єктів спостереження та об'єктів впливу;
- достатня періодичність та достовірність отримання інформації.

Науково-методичною основою меліоративного моніторингу є затверджена Держводгоспом України методика, розроблена Інститутом гідротехніки та меліорації УААН. Принципи спостережень за змінами в природному середовищі в умовах Полісся викладені за допомогою схеми, яка дозволяє сформулювати наступну концепцію оцінки екологічного

стану осушених земель [19]:

1. Екологічна ситуація на осушених землях визначається шляхом співставлення основних показників меліорованих природних компонент з проектними значеннями, які, не перевищуючи гранично-допустимих величин, повинні забезпечувати інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва.
2. Основним показником екологічної ситуації на прилеглих до осушених земель територіях є величина (ширина) зони впливу осушення.

Ефективність меліоративного моніторингу значною мірою залежить від вірності вибору та обґрунтування об'єкта досліджень, яким може бути частина території, типова за своїми природними та водогосподарськими умовами.

Згідно з викладеною концепцією, екологічна ситуація на осушених землях поділяється на сприятливу та несприятливу. До показників першої відносять:

- рівневий та гідрохімічний режим ґрунтових вод знаходиться в межах допустимих величин, які виключають можливість забруднення підземних вод;
- родючість та водно-фізичні властивості ґрунту перебувають в межах допустимих для сільськогосподарського виробництва величин;
- режим поверхневого стоку та гідрохімічний його склад відповідають проектним значенням і виключають можливість забруднення водних джерел;
- ландшафти знаходяться в межах проектних величин.

Відхилення в той чи інший бік характеризують екологічну ситуацію як несприятливу.

Проте дослідження, проведені за такою схемою, не дозволяють дати економічну оцінку змінам, що відбулись в навколишньому природному середовищі. На сьогодні існують більш детальні пропозиції та розробки, апробовані в умовах Рівненщини, які будуть розглянуті нами нижче.

Підводячи підсумок проведеного аналізу динаміки капіталовкладень в меліорацію земель, відмітимо, що характер розвитку осушувальних меліорацій на території Рівненської області визначався загальнодержавними тенденціями. Регулювання водно-повітряного режиму ґрунту тривалий час здійснювалось без достатнього наукового обґрунтування та належної екологічної експертизи. Це призвело до появи значних змін у навколишньому природному середовищі, в першу чергу до погіршення кількісного та якісного стану земельних і водних ресурсів.

Земельні і водні ресурси є визначальними умовами ведення сільськогосподарського виробництва в регіоні. Аналіз їх стану та використання в Рівненській області виявив характерні для усієї України тенденції до погіршення екологічної ситуації і виникнення екологічної кризи.

Обрахунки економічної доцільності осушення, що здійснювались протягом тривалого періоду часу, носили суб'єктивний характер та не відповідали дійсності, оскільки не включали у себе збитки, що зазнало природне середовище. Тому для більш повної оцінки ефективності меліорацій на Рівненщині необхідно врахувати зміни в екосистемах регіону, які викликані водогосподарським будівництвом. З цією метою потрібно здійснювати відповідний еколого-меліоративний моніторинг.

Література:

1. *Алексеевский В.Е.* и др. Осушительные мелиорации в верхнем течении реки Припяти и их влияние на водный режим прилегающих территорий.- Киев-Луцк:НПО УкрНИИГиМ, 1991.-83с.
2. *Булавко А.Г.* Влияние осушения болот на элементы водного баланса рек Белорусского Полесья.-М.: Гидрометеониздат, 1961.-151 с.
3. *Булдей В.Р.* Гидромелиоративное строительство и охрана окружающей среды. - К.: Будівельник, 1980.-107с.
4. *Булдей В.Р., Вознюк С.Т.* Осушительные мелиорации и охрана природы. - Львов: Выща школа, Изд-во при Львовском ун-те, 1987.- 154с.
5. *Буркинський Б.В., Ковальова Н.Г.* Економічні проблеми природокористування. Рос. мовою. – К.: Наукова

- думка, 1995.- 142с.
6. *Веремєнко С.І.* Еволюція та управління продуктивністю ґрунтів Полісся України. - Луцьк: Надстир'я, 1997.-314 с.
 7. *Вознюк С.Т., Клименко М.О., Лико Д.В.* Ґрунтові ресурси Західного Полісся України та проблеми їх використання // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць. - Луцьк: Надстир'я, 1998.- С.30-34.
 8. *Гордійчук А.С.* Деякі економіко-екологічні проблеми аграрного природокористування на осушених землях // Проблеми ринкової економіки України. Матеріали наук-практичної конференції. - Рівне.- 1997.- С. 31-33.
 9. *Дубах А.Д.* Гидрология болот. - Л.: Гидрометеиздат, 1944.-228с.
 10. *Жилинский И.И.* Очерк работ Западной экспедиции по осушению болот (1873-1898).: Изд-во Мин-ва земледелия, 1899.-724с.
 11. *Запольский И.А.* Влияние мелиорации на водный баланс Украинского Полесья.-К.: Наукова думка, 1991.- 168с.
 12. *Зузанский Н.Б., Кутовый С.С., Лазаренко А.Н.* Исследования влияния осушительных мелиораций на водность рек Украины // Водные ресурсы.- 1987.-№1.-С.23-26
 13. *Козловский П.Г.* Мелиорация Полесья в досоветский период // Проблемы Полесья В.5.- Мн.: Наука и техника. - 1978.- С.216-244.
 14. *Коротун І.М., Коротун Л.К.,* Географія Рівненської області. - Рівне: кабінет редакційно-видавничої діяльності та друкованої пропаганди передового педагогічного досвіду Рівненського інституту підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, 1996.- с.274.
 15. Методологические подходы к учету водных ресурсов в прогнозах развития и размещения производительных сил // *Дорогунцов С.И., Иванух Р.А., Хвесик М.А., Прейгер Д.К., Головинский И.Л.І.* - Киев, 1991.- 41с. (Препр. /АН Украины СОПС Украины; 2-91).
 16. *Мошинський В.С.* Моніторинг і оцінка еколого-меліоративного стану осушуваних земель Рівненської області.-Рівне, Рівненський облводгосп, 1995.-47с.
 17. *Мошинський В.С.* Оценка эколого-мелиоративного состояния осушаемых земель (на примере Ровенской области Украины): Дис...канд. техн. наук: 06.01.02. - К.: 1994.-190с.
 18. Національна доповідь України /Конференція ООН «Навколишнє середовище і розвиток» (Бразилія -92).- К.:Час, 1992.-220с.
 19. Обеспечение экологической надежности мелиоративных объектов / Под. Ред. *Б.П. Карука*.- К.:Урожай,1987.- 105с.
 20. *Оппоков Е.В.* Режим речного стока в бассейне верхнего Днепра выше Киева и его составных частей. Пб.: Из-во отд. земельных улучшений, 1904.- ч.1.- 300с.
 21. Оптимизация использования и охраны земельных ресурсов / *Цемко В.П., Новотворов А.С., Паламарчук И.К.* и др.; Отв. ред. *Цемко В.П.*; АН УССР, СОПС УССР.-К.: Наук. думка, 1989.-292с.
 22. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документи конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении /Центр за наше общее будущее.-Женева, 1993.- С. VII.
 23. *Трегобчук В., Хвесик М.* Водогосподарсько-екологічні проблеми і шляхи їх комплексного розв'язання // Економіка України.-1996.-№1.- С.32-43.
 24. *Туныця Ю.Ю.* Эколого-экономическая эффективность природопользования.- М.: Наука, 1980.-86с.
 25. *Федоренко Н.П.* Вопросы оптимального функционирования экономики.-М.: Наука, 1980.-46с.
 26. *Хвесик М., Ковшун Н.* До питання методології визначення еколого-економічної ефективності осушуваних меліорацій // Економіка України.-1996.-№4.-С. 83-87.
 27. *Хвесик М.А.* Водний фактор в прогнозах розвитку і розміщення продуктивних сил Поліського регіону //Доповіді науково-практичної конференції “Моніторинг осушуваних земель і питання охорони навколишнього природного середовища”. - К.: Українська академія аграрних наук.- 1995.-С.17-25
 28. *Хвесик М.А.* Регіональні особливості сталого розвитку водогосподарського комплексу України // Регіональна економіка. - 1997.- №3.- С.105-118.

Summary:

Serhiy Korotun. ECOLOGICAL REGULATION GROUND AND WATER RESOURCES IN AGRICULTURAL PRODUCTION RIVNE REGION

It is considered ecological regulation of the use ground and water resources in agricultural production Rivne region, which are defining condition of conduct of the agriculture in region. There is specified particularity of the use resource with standpoint to melioration geography.

Надійшла 03.08.2008р.

ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ АТМОСФЕРНИХ ЗАБРУДНЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У структурі забруднень навколишнього середовища чільне місце займають атмосферні забруднення. Оскільки ці забруднення поширюються по всій території і компонентах природного середовища, то їх необхідно вважати одними із небезпечних для природних ландшафтів і здоров'я людей. В Тернопільській області, як і в Україні в цілому, спостерігається тенденція різкого зростання атмосферних забруднень обумовлена як ростом виробничого потенціалу, так і збільшенням чисельності транспортних засобів. Атмосферні забруднення спричиняють низку негативних природно-антропогенних явищ, таких як: смоги, кислотні дощі, руйнування озонового екрану, парниковий ефект.

Питаннями оцінки стану атмосферних забруднень в Україні займалися такі вчені, як В.А. Барановський, Л.Г. Руденко, І.О. Горленко, Г.О. Пархоменко, В.А. Шевченко, В.П. Разов та інші. Ними розроблені методики оцінок екологічного стану атмосфери, створена ціла низка картографічних моделей забруднення повітряного басейну України [2]. Питаннями радіаційного забруднення атмосфери викладені в медико-екологічному атласі України. В.А. Барановським обґрунтована концепція еколого-географічної ситуації на основі еколого-географічного аналізу і оцінювання території за матеріалами медико-екологічного та екологічного атласів України. [1]

Питання регіональних атмосферно-екологічних забруднень і атмо-екологічного стану розглянуті у монографічному дослідженні Л.П. Царика (2005) на матеріалах Тернопільської області. [5] Аналіз радіоекологічної ситуації в області проведений П.Л. Цариком (1999) [6], інтегральної екологічної ситуації Тернопільщини – О.В. Сінгалевиц, М.П. Чайковським (1999) та іншими.

Екологічну ситуацію повітряного басейну визначають три основні джерела надходження забруднюючих речовин: автотранспорт, промислові підприємства і транскордонні перенесення з атмосферою циркуляцією. Із 66,119 тис. т забруднюючих речовин місцевого походження 68% припадає на викиди автотранспорту; 32% — на промислові об'єкти і комунально-побутове господарство. Обсяги транскордонних переносів забруднюючих речовин поки що не оцінюються. З 1997 до 2000 року спостерігалась тенденція скорочення обсягів атмосферних забруднень на 22,061 тис. тон, зумовлена економічною кризою. З 2003 року намітилась тенденція росту атмосферних забруднень в основному за рахунок росту транспортних засобів і часткової реанімації промислових підприємств (Табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка атмосферних забруднень області (за матеріалами Держуправління екології і природних ресурсів)

Роки	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2003	2005	2006	2007
Обсяги забруднення, тис. тонн	54,25	62,06	49,01	44,96	40,00	43,23	37,60	47,73	53,48	66,12

Атмосферні забруднення за їх видами поділяють на: газові, аерозольні, радіаційні, акустичні, електромагнітні. За сукупною дією на живі організми забруднювачі атмосфери належать до найнебезпечніших:

- вдихаючи разово близько 10 дм^3 повітря, протягом року людина пропускає через дихально-легеневу систему до 94 млн. дм^3 атмосферних газів;
- газові та аерозольні викиди мають властивість сполучатись між собою, з водяною парою, утворюючи токсичні сполуки, які випадають на поверхню або перебувають в атмосфері у завислому стані;

- аерозолі виступають ядрами конденсації водяної пари, екранують надходження до земної поверхні сонячних променів;
- атмосферні забруднення мають здатність швидко долати значні відстані, а тому радіус їх негативного впливу обмежений географічною оболонкою;
- вони здатні змінювати хімічний склад та фізичні властивості атмосфери.

На 1 км² площі області припадає в середньому 4,8 т газових і аерозольних викидів (без врахування транскордонних забруднень). Найбільша щільність викидів на 1 км² – 13, 026 т спостерігається у м. Тернополі, що є у три рази вищою за пересічнообласний показник. Атмосферні забруднення приурочені до основних автошляхів, промислових центрів і об'єктів комунального господарства. Вони мають лінійно-вузловий характер. Найбільш забрудненими є автошляхи Кременець–Тернопіль–Заліщики, Бережани–Тернопіль–Підволочиськ, Тернопіль–Зборів, Тернопіль–Збараж–Ланівці, Тернопіль–Бучач, Борщів–Чортків–Бучач–Монастириська–Підгайці–Бережани, Тернопіль–Залізці–Почаїв–Кременець.

Основними вузловими центрами атмосферних забруднень є Тернопіль (20,7% валової кількості забруднень у 2007 р.), Чортків, Кременець, Борщів, Теребовля, Гусятин. (рис 1.)

До найбільших забруднювачів атмосферного повітря в області належать підприємства, діяльність яких пов'язана з транспортуванням газу (11,358 тис. т, або 55,5 % від загальних викидів стаціонарними джерелами по області), а саме: Тернопільське лінійне виробниче управління магістральних газопроводів філії УМГ „Львівтрансгаз” ДК „Укртрансгаз” (7,538 тис. т, або 36,6 %), Гусятинська газокompресорна станція Барського лінійного виробничого управління магістральних газопроводів „Черкаситрансгаз” (2,5 тис.т, або 12,2%), Кременецьке відділення постачання та реалізації газу філії УМГ „Львівтрансгаз” ДК „Укртрансгаз” НАК „Нафтогаз України” (0,982 тис. т, або 4,8%) (Табл. 2.).

Таблиця 2

Перелік основних забруднювачів атмосферного повітря (за станом на 1.01.2007; за матеріалами Держуправління екології і природних ресурсів)

№ п/п	Підприємство - забруднювач	Валовий викид, т		Зменшення/- збільшення/+
		2006р.	2007р.	
1	Тернопільське лінійне виробниче управління магістральних газопроводів філія УМГ „Львівтрансгаз” ДК „Укртрансгаз” НАК „Нафтогаз України”	7201,933	7538,065	+336,132
2	Гусятинська газокompресорна станція Барського лінійного виробничого управління магістральних газопроводів УМГ „Черкаситрансгаз” ДК „Укртрансгаз” НАК „Нафтогаз України”	2851,095	2546,000	-305,095
3	ВАТ „Скала-Подільський спецкар’єр”	627,997	983,082	+355,085
4	Кременецьке відділення постачання та реалізації газу філії УМГ „Львівтрансгаз” ДК „Укртрансгаз” НАК „Нафтогаз України”	-	982,692	+982,692
5	ВАТ „Чортківський цукровий завод”	550,889	592,300	+41,411
6	Чортківський ливарно-механічний завод філія фірми „Конист”	461,153	432,200	-28,953
7	Тернопільське КПТМ „Тернопільміськтеплокомуненерго”	190,629	217,307	+26,678

Автотранспорт є основним джерелом забруднення атмосферного повітря міських поселень. Він виділяє в значній кількості оксиди вуглецю, вуглеводні, оксиди азоту, а також такі канцерогенні речовини, як бензол, формальдегід, бенз(а)пірен, ацетальдегід та ряд небезпечних для людського організму речовин – толуол, кислоти, важкі метали. Питома вага забруднюючих речовин, що викидаються при згоранні палива, відображена в таблиці 3. Вона залежить від потужності і типу двигуна, режиму його роботи, технічного стану автомобіля, швидкості руху, стану і нахилу дороги, якості палива.

В зв'язку із високими темпами зростання чисельності легкових і вантажних

автомобілів в області за останні роки істотно збільшились валові обсяги викидів забруднювачів від пересувних джерел (на 13 тис. т. впродовж двох останніх років). Міста і містечка Тернопільської області, центральні частини яких будувались у минулому, не розраховані на сучасні потоки автотранспорту. Це спричиняє високу загазованість проїзних шляхів центральних частин міських населених пунктів.

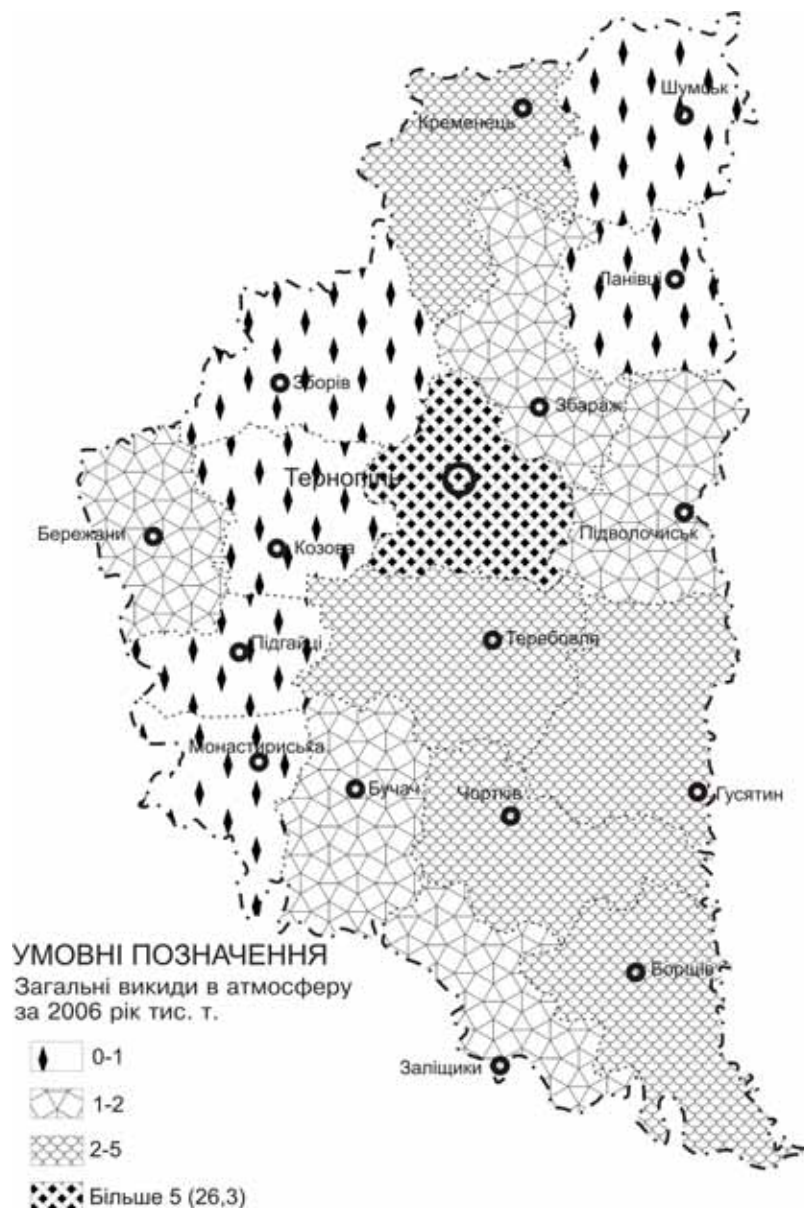


Рис. 1. Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення.

Особливо актуальним це питання постає для міста Тернополя. Найбільша концентрація газових та аерозольних забруднень приурочена до найнапруженіших автомагістралей – вулиць Богдана Хмельницького, князя Острозького, Руської, Степана Бандери, Шота Руставелі, Енергетичної та ряду інших. Вирішення цієї проблеми можливе за рахунок розосередження транспортних потоків, їх спрямування по декількох альтернативних напрямках. Так у центральну частину міста доцільно обмежити в'їзд приватного і вантажного транспорту, облаштувавши для цього низку автомобільних стоянок та

використання транспортом об'їзних шляхів. Такі місця паркування транспорту доцільно облаштувати неподалік основних в'їзних автомагістралей. На перспективу доречно продумати мережу велосипедних трас для місцевих жителів, які б пролягали через основні жилі мікрорайони і сполучали їх з діловою частиною міста. Такі проекти могли б розробляти науковці у тісній співпраці з адміністраціями та управлінськими структурами.

У територіальному аспекті найбільший внесок у валовий викид забруднюючих речовин (за станом на 1.01.2007 р.) вносять стаціональні та пересувні джерела [3] Тернопільського (26,3 тис. т.), Гусятинського (4,6 тис. т.), Чортківського (3,5 тис. т.), Борщівського (2,5 тис. т.), Кременецького (2,3 тис. т.), Тербовлянського (2,2 тис. т.). Найменша питома вага атмосферних забруднень припадає на Підгаєцький (0,4 тис. т.), Шумський (0,7 тис. т.), Монастирський (0,8 тис. т.), Зборівський (0,8 тис. т.), Козівський (0,9 тис. т.) та Лановецький (1,0 тис. т.) адміністративні райони (рис. 1.).

Екологічну ситуацію повітряного басейну ускладнюють відсутність об'їзних шляхів у мм. Заліщиках, Монастирській, Бережанах, Тербовлі, ввезення з-за кордону автомобілів, які відпрацювали свій гарантійний термін, наявність негазифікованих населених пунктів, низька якість палива, транскордонне перенесення забруднюючих речовин.

Таблиця 3

Питома вага забруднюючих речовин від згорання палива, т/т

Найменування забруднюючих речовин	Питома вага, т/т	
	Дизельне пальне	Бензин
Оксид вуглецю	0,1	0,6
Діоксид азоту	0,04	0,04
Вуглеводні	0,03	0,1
Діоксид сірки	0,02	0,002
Сажа	0,0155	0,00058
Сполуки свинцю	--	0,0003
Бенз(а)пірне	0,00000031	0,00000023

Враховуючи найвищу природну стійкість атмосфери до антропогенних навантажень (забруднень) у північно-західній частині області та найнижчу стійкість у південно-східній її частині, зумовлену метеорологічними показниками (середньорічною кількістю опадів, переважаючою швидкістю вітру, повторюваністю днів з туманами, штилями, сильними вітрами, розою вітрів і т. ін.), слід зазначити її підвищену уразливість до забруднювачів у південно-східній частині і, як результат, погіршену атмо-екологічну ситуацію в центральних та південних районах.

Література:

1. Барановський В.А. Екологічна географія і екологічна картографія. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 252с.
2. Барановський В.А., Бочковская А.И., Вольская С.Ю., Золовский А.П., Молочко А.Н., Пархоменко Г.О., Разов В.П., Руденко Л.Г., Шевченко В.А. Системное картографирование окружающей среды региона в целях улучшения ее состояния (теория и практика работ в Украинской ССР)// Тезисы докладов 14-й Международной картографической конференции (Будапешт, Август 1989 г.). – Будапешт, 1989. – С.363-364
3. Довкілля Тернопільщини 2006. Статистичний довідник. -/ За ред. Кирича В.Г.. – Тернопіль, 2007. – 164с.
4. Україна. Забруднення природного середовища. Карта. – Київ: НВП „Картографія”, 1996.
5. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль: „Навчальна книга – Богдан”, 2005. – 256с..
6. Царик Л.П. Радіоекологічна ситуація у Тернопільській області. // Еколого-географічні дослідження в сучасній географічній науці. Матеріали I-ї Міжнародної конференції. – Тернопіль, 1999. – С. 108.

Summary:

Igor Vitenko. ECOLOGICAL-GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF ATMOSPHERIC CONTAMINATIONS TERNOPIIL REGION.

The question of the troop landings of contaminating matters in atmospheric air is considered, basic pollutant of air in regions, common being of atmosfernoecologicalnoi situation.

Надійшла 25.09.2008р.

АНАЛІЗ МЕТОДІВ ОЦІНКИ ЕСТЕТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ЛАНДШАФТІВ

У свідомості кожної людини існують уможлядні картини ландшафтів, привабливі з тієї чи іншої точки зору. Деякі ландшафти цінуються як символи ностальгії за минулими, інші презентують конкретний геокультурний регіон, є національною спадщиною і тим самим стають об'єктами відображення у роботах художників, поетів чи фотографів [1]. Так, в ході вивчення естетичного сприйняття ландшафту різними групами людей з'явилися нові поняття: топофілія та топофобія, суть яких полягає у тому, що різні ландшафти для кожної конкретної людини є візуальним знаком ступеню загальної задоволеності від побаченого та навпаки. Це в свою чергу призводить до того, що людина починає надавати перевагу саме таким привабливим ландшафтам. Велику топофільну силу мають ландшафти Італії, Каліфорнії, тихоокеанських островів тощо, а топофобними образами свого часу вважалися маловивчені лісові, гірські та пустельні ландшафти, куди зараз спрямовуються основні потоки відчуження мешканців індустріальних ландшафтів та мегаполісів. Навчившись контролювати природу і перетворювати її, людина спричинила поворот у принципах віднесення тих чи інших ландшафтів до естетично непривабливих. Даний процес спричинив появу значної кількості методів оцінки естетичної привабливості ландшафтів та їх захисту, що знайшло своє відображення у положеннях відповідних міжнародних документів та ініціатив.

Вивченням факторів, що впливають на формування образів та просторових уявлень людини, займалися з початку XX століття психологи та біхейвористи. Перші наполягали на твердженні, що поведінка та сприйняття ландшафту засновані на вроджених інстинктах, проте біхейвористи вважали процес сприйняття ландшафту результатом впливу оточуючого середовища і накопиченого людиною попереднього досвіду. Найважливішими спробами пояснити процес сприйняття і уподобання ландшафту – концепції Піаже, Харта і Моора, аналіз яких показує, що символи в будь-якому випадку є єдиним надійним ключем до розуміння процесу сприйняття простору різними групами людей одного і того ж образу [3]. Питанням оцінки естетичної привабливості і сприйняття ландшафтів присвячені праці Ю.О. Веденіна, М.Е. Кулешової, М.Д. Гродзинського, О.В. Савицької, Ю.Ф. Книжникова, К.І. Ерінгіса, А.Р. Будрюнаса, Дж. Еплтона, Я. Богдановського [8].

Стаття присвячена вивченню існуючих методів оцінки сприйняття ландшафтів на основі традиційних формальних джерел просторової інформації, яка розглядається як підвид інформації середовища: це сукупність будь-яких подразників, за допомогою яких людина (спостерігач) навчається дечому, що стосується структури та організації простору. Окрім того, проводиться спроба віднайти в існуючих методиках місце неформальних джерел просторової інформації таких, як: поштові марки, дорожні знаки, картини, художні твори та інші форми опису географічного простору.

Дослідники ландшафтів схилиються до думки, що формування образів ландшафтів здійснюється в основному виходячи з існуючих в людей наборів уявлень та вірувань, а також характеру вироблених ними інтерпретацій сутності людини, природи та особливостей взаємодій між ними. Найоригінальнішим з представлених у географічній літературі подібних підходів є той, котрий використав Еплтон у своїй книзі „Досвід пізнання ландшафту” [6]. Він не прагнув вивчати різні сторони існуючих образів ландшафту чи досліджувати їх взаємозв'язки з існуючими у людей уявленнями та характером їх поведінки. В ході своїх досліджень автор звертається до наукових надбань свого попередника Дьюї.

Дьюї вважав, що єдине лише зорове сприйняття людини не породжує краси. Воно є результатом „досвіду свідомості”, тобто осягнення зв'язку між людиною і навколишньою її дійсністю. Відповідно до Дьюї, увесь живопис є результатом такого, заснованого на

біологічний механізм взаємозв'язку людини та природи.

Так, синтезувавши біологічний підхід Дьюї з асоціативним підходом мислителів XVIII ст., Еплтон створив „теорію умов мешкання”. За її допомогою він знаходить пояснення широкому спектру найрізноманітніших ситуацій взаємодії людини та ландшафту, починаючи від особливостей його особистого сприйняття до зображення у живописі, поезії та прозі. Проте сьогодні теорія Еплтона зазнала критики з боку антропологів, що ставить під сумнів її застосування у справі естетичної оцінки ландшафтів.

Очевидним є той факт, що символи роблять ландшафти схожими на твори мистецтва, оскільки вважаються продуктами людського розуму, здатного передавати ідеї та образи [7]. Зрозуміло, що для осягнення сенсу подібних символів необхідно розглядати особливості культури, з якої ці символи походять чи з якої походить сама людина. Окрім того, практика дослідження живопису вказує на три рівні функціонування символічних значень: матеріальних форм, видів людської діяльності, усвідомлення чи символізації. В результаті процес вивчення образів земної поверхні доречніше розбити на три рівні, де на першому – встановлення фізичних характеристик різноманітних ландшафтів, на другому – з'ясування всіх аспектів функціонування ландшафту, на третьому – вивчення ландшафту, коли його значення співставляється з „цілісною концепцією людини і її зв'язків з природою в даних конкретних обставинах місце розташування. Задля того, щоб перейнятися естетикою ландшафту, необхідно зрозуміти його основні цінності та переваги, якими наділяли його мешканці. Саме вони сформували і наділили відповідними образами, які сформовані їх особистими внутрішніми установками, намірами, переконаннями і власними уявленнями про себе, зовнішній світ. Корені естетичної оцінки ландшафту та топофілії зосереджені в рамках тієї культури, з якої вони проявляються, і в той спосіб, яким в цій культурі структуруються уявлення про людину і про родину.

У Великобританії діє закон „Про планування та розвиток місцевих центрів і селищ” від 1947 року та закон „Про національні парки та використання сільської місцевості” від 1942 р., відповідно до положень яких оцінка естетичних ресурсів ландшафтів з метою їх подальшого збереження та нарощування є обов'язковою до виконання місцевими органами влади [3]. Так, наприклад, більшість сільськогосподарських земель Англії та Уельсу мають статус земель таких, що знаходяться під охороною. В такий спосіб на законодавчому рівні поширюється уявлення про те, що краса належить усім, тобто ландшафти сільської Англії є частиною загального надбання усіх британців, навіть якщо і знаходяться у приватній власності. Так сама система цінностей зумовлює і політику США стосовно неосвоєних територій. Як правило, ландшафти таких територій є в прямому сенсі природними і вважаються охоронцями унікальних духовних та моральних цінностей, наявність яких є дуже важливою складовою здорового існування суспільства.

Стосовно оцінки ландшафтів, то тут постає значна кількість проблем, пов'язана з методологією оцінювання. Доцільніше описати ситуацію, що склалася в цьому напрямку дослідження ландшафту, як теоретичного вакууму, який полягає у недостатній теоретичній необґрунтованості усіх існуючих на цей час методик оцінки ландшафту. Основною проблемою є невизначеність у істинності „об'єктивних” методів чи „масової оцінки”, оскільки естетична оцінка та надання естетичних переваг дуже часто не співпадають. Вагомим є висновок Крайна про те, що висока оцінка якості того чи іншого ландшафту не є гарантом високого рівня його привабливості, а питання про те, що саме утворює ландшафт і що робить його привабливим і досі залишається не до кінця зрозумілим. На думку дослідника Пенінг–Роусела оцінки будуть точнішими в тому випадку, якщо будуть враховувати особливості сприйняття даних місць їх звичайними відвідувачами [4].

Вадами „об'єктивного” методу оцінки ландшафтів є те, що автори подібних методик намагаються знайти засоби об'єктивної оцінки ландшафтів, незалежні від уподобань та настроїв їх „споживачів”. Хоча, аналіз інтегральної оцінки ландшафтів свідчить про те, що це

поняття має більший сенс, ніж об'єднання різних компонентів ландшафтів, проте більшість методик оцінки побудована саме за інтегральним принципом. Дослідники, які використовують даний підхід, зазвичай є висококваліфікованими спеціалістами в різних напрямках досліджень земної поверхні і віддають перевагу саме тим компонентам ландшафту, до котрих вони схильні. В результаті такого надання переваги конкретному компоненту ландшафту оцінка останнього є досить обмеженою і некоректною. Самі ці дослідження вказують на особисті уподобання авторів, тобто на суб'єктивізм „об'єктивних” методів.

Недоліком підходу „методом уподобань” є те, що спочатку дається оцінка різноманітних місць за допомогою „об'єктивних методів”, а потім спостерігається як люди реагують на безпосередній ландшафт і на його фото зображення (опосередковане ознайомлення з ландшафтом).

Метод демонстрування фотозображень, який свого часу використав у власній методиці Зонненфельд при оцінці ландшафтів Арктичної Аляски, породжує проблеми такого характеру: при сприйнятті зображення не задіяні очі і не використовуються інші органи чуттів, вибір видів на фото зображеннях залежить не від спостерігача, а від майстерності та мотивації самого фотографа, має також значення послідовність подання зображень [9]. Цікавим залишається те, що спостерігається скорочення глибини відмінностей у ландшафтних уподобаннях в людей, народжених на даній території і прийшлих у зв'язку із збільшенням об'єму знань та вражень від інших територій. В практичному значенні цей факт може бути використаний під час аналізу проблем туризму чи інших видів діяльності, коли дослідник має справу з респондентами, які не є місцевими жителями і при цьому сильно відрізняються між собою в рівні знання різних регіонів.

Дослідження ландшафтних уподобань за допомогою того чи іншого методу стикається з багатьма труднощами і жорстко детермінується якістю методики, яка залишається відносно невисокою.

Під час оцінки тих чи інших ландшафтів необхідно звернутися і до диких територій, які є в багатьох країнах визнаними об'єктами національної спадщини. Безумовно усвідомлення того, що дикі території являють собою значну цінність, і того що вони знаходяться під жорстким тиском з боку економіки, робить досить необхідним, щоб спеціалісти з розвитку знайшли точний критерій для визначення цих територій з метою їх охорони.

Таким чином, антропогенний тиск, під який підпадають дикі території, означає, що не залишається іншого виходу, крім втручання в їх функціонування разом із спробою хоч якось впорядкувати запити життєздатних методів достовірної оцінки ландшафтів. Крім того в будь-якому випадку під час проведення досліджень ландшафтних уподобань залишається ще чимало теоретичних та методичних проблем. Так, зображення, картини та інші образотворчі поверхні, письмові згадки становлять важливу інформаційну систему для більш глибокого дослідження такого багатогранного феномену, як ландшафт.

Література:

1. *Борейко В.Е.* Художники дикой природы. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2005. – 286 с.
2. *Борейко В.Е.* Введение в природоохранную эстетику. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 1999. – 128 с.
3. *Гибсон Дж.* Экологический подход к зрительному восприятию. М.: Прогресс, 1992. – 464 с.
4. *Голд Дж.* Основы поведенческой географии. М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
5. *Кулешова М.Е.* Культурные ландшафты: общие представления, понятия, подходы к оценке// Экологические проблемы сохранения культурного и природного наследия. – М., 2000. – с.37-52.
6. *Appleton J.* The Symbolism of Haritat: An Interpretation of Landscape in the Arts. – Univ. of Washington Press, 1990. – 113 p.
7. *Arszytcki M.* Kika refekcji na marginesie dotychczasowych prac i dyskusji nad projektami nowej polskiej ustawy o ochrony dybr kultury//Ochrona zabytkow.2003 № 1.S.105-114.
8. *Bogdanowski J.* Kulturowy krajobraz zabytkowej i problemy jego ochrony/ Ochrona zabytkow.1998 №1.S.4-1.9.Conservati es aeterna creation.Toruc.1999.S.105-114.

ГІДРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ СУЧАСНОГО ГІДРОЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ

Гідрологічні особливості, які визначають стан водного об'єкта, змінність стоку її течії, які залежать від багаторічних коливань клімату, типу ґрунту, густоти та різноманіття рослинності можна на нашу думку поділити на ті які формують „внутрішній” стан водного об'єкту (кількість і якість води) і ті, що формують його „зовнішній” стан. В сукупності вони характеризують руслоформуючі витрати, від якого залежать розмив берегів, перерозподіл наносів, планове окреслення водойми та інше. Вплив природних і антропогенних факторів веде до зміни всієї водної системи.

Теоретико-методологічними дослідженнями з гідрохімічних питань займалися Л.М. Горєв, В.І. Гопчак, В.І. Пелешенко, Д.В. Закревський, В.К. Хільчевський, М.І. Романь, С.І. Сніжко, М.В. Яцюк, В.І. Осадчий, М.Р. Забокрицька, М.О. Клименко, Є.О. Лихо та С.Т. Вознюк, Я.О. Мольчак, І.Я. Мисковець та інші [1, 3, 4].

Метою статті є формування конструктивно-географічних засад поліпшення гідрохімічного стану поверхневих водних об'єктів. Основні завдання:

- дослідити фізико-географічні особливості поверхневих вод Волинської області;
- встановити основні фактори формування гідрохімічного режиму водотоків і водойм;
- розробка конструктивно-географічних засад раціонального використання водних ресурсів території та їх охорони.

Л.М. Горєв і В.І. Пелешенко, В.К. Хільчевський [3] відмічають, що для оцінки впливу антропогенного фактора на зміну природного режиму гідрохімічного режиму річки розрахунки повинні виконуватись для окремих гідрологічних періодів в зв'язку з тим, що дані мінералізації води і концентрацій в ній окремих іонів повинна відображати період часу на протязі якого ступінь впливу природних факторів на формування гідрохімічного режиму приблизно однакова.

В межах Волинської області протікає 147 річок, які належать до басейну Прип'яті та Західного Бугу. До найбільших річок регіону відноситься Турія, Стир, Стохід. Річки мають повільну течію і відповідно до загального нахилу рельєфу течуть з півдня на північ. Середня густота річкової мережі складає 0,25-0,45 км/км². Прип'ять та річки області мають змішаний тип живлення, при цьому дощове і снігове складає біля 60%, а підземне до 40%. Вони відрізняються чітко вираженою весняною повінню та низькою літньою меженню [9].

Розмір басейну визначає масштаби весняної повені. Заплави річок у літньо-осінній та весняний періоди часто затоплюються водою, в чому особливу роль грають рівні ґрунтових вод, які знаходяться близько до поверхні землі. Тривалість весняної повені становить 1-2 місяці, а розміри затоплення заплав досягають до 1-2 км, а іноді і більше. Середньомісячна температура води в річках становить до 21°С, а максимальна в 2007 р. досягала 27°С.

Між атмосферою і водною масою відбувається інтенсивний теплообмін який яскраво відчувається у літній період. Основним чинником в коливанні добових температур води в річках та озерах є їх розміри та водність. Льодостав на річках триває 4-6 тижнів і починається в кінці листопада. Води річок в більшості мають помірну мінералізацію, зимою в літньо-осінній період вона складає до 310-420 мг/л, а під час весняної повені лише 90-200 мг/л [5].

Підземні води відіграють важливу роль у живленні річок. Найбільші амплітуди підняття рівнів води в річках складають 0,7-0,8 м, а найменші 0,2-0,25 м. В літньо-осінній сезон спад рівнів ґрунтових вод проходить за 80-150 днів. За гідрологічні роки коливання рівнів ґрунтових вод складає від 0,3 до 1,0 м і більше. Велике значення в гідрологічному і гідрохімічному режимах має зв'язок між ґрунтовими та підземними водами. Суттєвий вплив на стік особливо малих річок відіграє карст і меліорація. Поверхневі води створюють або

поширюють ерозійну діяльність яка є функцією водності річки.

Волинська область багата на озера, загальна кількість їх складає понад 235 (табл. 1.1). Їх загальна площа становить 150,9 км², а об'єм водної маси 943,6 млн м³. Такім чином вивченням гідрохімічного режиму озерних водних мас і дослідженням поверхневого стоку відводиться особливе місце. В басейні Прип'яті знаходиться 77 озер, а Турії – 70 (табл. 1.2). На території Волинської області вчені виділяють три озерні групи – басейн Західного Бугу; межириччя Західного Бугу та Прип'яті; басейн Прип'яті. Найбільша кількість озер в області розташована у поліських районах, а саме: Ратнівському (32), Турійському (31), Шацькому (30) та Ковельському (27) районах [6].

Таблиця 1.1.

Кількість, площі і об'єми озер Волинської області (за градацією площі)

№ з/п	Градація	Озера		Площа		Об'єм	
		кількість	%	км	%	млн.м ³	%
1.	<0,05	60	25,6	1,636	1,08	7,705	0,8
2.	0,06-0,10	49	20,9	3,839	2,54	16,14	1,7
3.	0,11-0,25	55	23,4	9,084	6,01	35,145	3,7
4.	0,26-0,50	28	11,9	10,459	6,93	54,91	5,8
5.	0,51-1,00	16	6,8	10,821	7,17	28,76	3,0
6.	1,01-5,00	21	8,9	41,560	27,54	173,4	18,5
7.	5,01-10	3	1,3	17,31	11,47	32,41	3,4
8.	10,1-15	1	0,4	12,36	8,19	12,4	1,3
9.	15,1-20	1	0,4	16,40	10,86	124,8	13,2
10.	20,1-25						
11.	25,1-30	1	0,4	27,50	18,22	457,98	48,6
Сума	—	235	—	150,969	—	943,65	—

Таблиця 1.2.

Кількість та площі озер Волинської області (за басейнах річок і градацією площі)

№ з/п	Площа км ²	Прип'ять		Стир		Турія		Стохід		Вижівка		Горинь		Зх. Буг	
		к-сть	га	к-сть	га	к-сть	га	к-сть	га	к-сть	га	к-сть	га	к-сть	га
1.	<0,05	6	20,7	8	19,18	21	60,37	13	31,34	2	4	3	3,3	9	24,78
2.	0,06-0,10	14	113,88	1	8,0	22	178,07	7	53,96	1	6,5	—	—	3	23,5
3.	0,11-0,25	18	330,8	2	25	20	328,42	8	135,5	1	20,8	—	—	5	78,68
4.	0,26-0,50	14	539	1	45	3	75,4	—	—	—	—	—	—	10	365,6
5.	0,51-1,00	11	731,52	—	—	1	67	1	58	—	—	—	—	3	225,6
6.	1,01-5,00	11	2369,7	—	—	3	390,7	1	120	—	—	—	—	6	1285,6
7.	5,01-10	2	1055	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	676
8.	10,1-15	1	1236	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9.	15,1-20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1640
10.	20,1-25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11.	25,1-30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	27,50
Разом		77	6396,6	12	97,18	70	1099,9	30	398,8	4	31	3	3,3	39	7069
Частка, %		33	42	5	1	29	7	12	3	2	0	1	0	16	50

Аналізуючи гідрологічний режим озер, відмітимо, що джерелами живлення озер є атмосферні опади, поверхневий стік і підземні води. Озера за водним балансом поділяються на стічні і безстічні. Основою живлення для більшості озер є поверхневий приток, що обумовлюється відношенням площі озера до площі водозбору. Межі коливань показника площі становлять від 0,39 (Світязь) і 0,34 (Пулемцьке) до 0,01 (Неретва, Ковпино, Сколор'є та інші) (табл.1.3). Коливання рівнів води відображають характер проточності озера, літологію особливості паводків і повеней, заболоченість, лісистість та розораність.

Гідрологічні особливості озер [5]

Озеро	Площа, га	Площа водозбору, км ²	Питомий водозбір, га	Об'єм тис. м ³	Умовний водообмін	Показник площі
Болотне	13,1	7,58	57,8	555,4	—	0,02
Бурків	13,0	—	—	127,4	—	—
Гривенське	37,0	19,56	52,8	251,0	—	0,02
Ковпино	10,8	16,2	5,3	164,2	—	0,01
Луки	688,3	—	—	14456,1	—	—
Люб'язь	441,0	—	—	28000,0	—	—
Люцимир	431,4	17,1	3,9	15562,8	0,13	0,25
Неретва	7,0	8,69	124,1	102,9	—	0,01
Оріхове	514,4	54,6	10,6	5709,8	—	0,09
Охнич	40,0	6,82	17,0	800,0	—	0,06
Охотницьке	25,4	5,47	21,5	387,0	—	0,05
Пісочне	190,0	6,91	3,64	14545,6	0,12	0,27
Піщанське	80,0	4,81	6,0	884,0	17,04	0,17
Прибич	35,0	14,84	42,4	523,0	—	0,03
Пулемецьке	1640,0	47,90	2,92	70961,0	0,09	0,34
Світязь	2750,0	70,1	2,50	180393,9	0,04	0,39
Синове	178,0	61,5	34,5	2189,4	—	0,03
Скомор'є	21,0	15,8	75,3	333,0	—	0,01
Скорінь	172,5	66,0	38,2	1311,0	—	0,03
Тур	1236,0	—	—	12440,0	—	—
Чорне Вел.	81,4	5,48	0,9	1659,8	0,36	0,15

Авторами особлива увага при вивченні озер, в тому числі і гідрохімічного режиму, приділена оз.Світязь як найбільш антропогенно-освоєному. Спостереження дали можливість відмітити, що річна амплітуда коливань рівнів води становить 0,25-0,45 м, максимальна річна до 0,55-0,65 м, а за багаторічний період до 1,2-1,3 м. Коливання рівнів води пов'язані з кількістю випадających опадів. На Волині є невеликі як карстові, так і заплавні озера. Гідрологічним показником є умовний водообмін, який характеризує зв'язок озера і його басейну. Умовний водообмін показує частку приточних вод у загальній масі води в озері і коливається значеннями меншими 0,5 – малий водообмін, від 0,5 до 5 – середній умовний водообмін. Встановлено, що більшість озер є малопроточними. В гідрологічному режимі важлива роль належить динаміці водних мас, що має велике значення у формуванні якісного складу вод, швидкості процесів забруднення та самоочищення.

Крім озер на Волині є 1815 ставків площею 4990 га, 8 водосховищ, об'єм води яких в середньому складає 11,750 млн. м³, а площа водного дзеркала – 5,54 км².

Озера Волині за особливостями режиму рівнів води можна поділити на дві основні групи. До першої (Світязь, Перемут, Остров'янка, Пулемецьке, Луки, Луцимир і інші) належать озера, рівні води яких характеризуються стабільністю. Озера з нерівномірними рівнями води протягом року – Волянське, Любязь, Тур, Оріхове та інші – становлять другу групу. До них відносяться заплавні і карстові озера. Волинські озера мають сповільнений водообмін і автономність процесів водного режиму.

До важливих аспектів гідрологічного режиму можна віднести динаміку водних мас, що має визначальне значення у формуванні якісного складу вод, перенесенні речовин. Швидкість процесів забруднення і самоочищення забезпечують функціонування гідробіоценозів.

Сучасний стан поверхневих вод. Антропогенні навантаження на басейни водних об'єктів (річки, озера, водосховища, ставки) на сучасному етапі досягли значних розмірів в зв'язку з меліорацією, Чорнобильською аварією, будівництвом, знищенням лісів, збільшенням промислових викидів, що може привести до катастрофічних наслідків.

Дозволи на викиди мають лише 12% підприємств, а інші (їх більше 300) дійсно

забруднюють довкілля, і в т.ч., опосередковано, й поверхневі води.

Найбільші викиди забруднюючих речовин спостерігаються в м. Луцьку, Нововолинську, Ковелі, Володимир-Волинському, так як тут сконцентрований найбільший промисловий потенціал. Значні викиди забруднюючих речовин здійснюють магістральні газопроводи. В середньому за добу, як свідчать статистичні дані, викиди забруднюючих речовин становлять по 12,8 кг на кожного мешканця області [8]. Найбільше забруднюють повітря підприємства машинобудування, вугільної, цукрової та м'ясо-молочної промисловості. На 1 км² поверхні Волинської області при цьому припадає до 586 кг забруднюючих речовин [8].

Як показали дослідження, у зв'язку із збільшенням малих і середніх підприємств обсяг скиду забруднюючих речовин у поверхневі води збільшився на 20-30 млн. м³ і склав у 2008 р. 563 млн.м³. Велику шкоду завдає автомобільний транспорт, чисельність автопарку області – понад 125 тис., викинуто у 2008 р. в повітря, а значить і на землю понад 34,2 тис. т забруднюючих речовин.

Біля 530 т непридатних та заборонених для застосування пестицидів знаходиться в межах Волинської області [4]. Крім того, біля 740 т небезпечних відходів, 390 т шкірсировини та ін., які так чи інакше впливають на геохімію ландшафтів та гідрохімічний склад поверхневих вод [8]. Протягом року в області утворюється понад 1,7 тис.т. токсичних відходів, що складає 1,5 кг на одного мешканця.

Площа сільгоспугідь складає 163,1 тис.га. Тільки в Маневицькому районі радіаційно-забруднені землі становлять 62,1 тис. га. Біля 32% земель мають підвищену кислотність. В межах басейнів річок області знаходиться 163 сміттєзвалищ, 139 з яких несанкціоновані.

В 2007 р. у поверхневі води області скинуто 44,1 млн. м³ забруднюючих стічних вод, недостатньо очищених біля 47 млн. м³, та 0,16 млн. м³ без очистки. У 25% відкритих водоймах санітарно-гігієнічний стан вод не відповідає нормам. В водоохоронних зонах знаходяться поля фільтрації 3 цукрових заводів, біля 30 складів міндобрив, 2 склади отрутохімікатів.

Перевищення фонові концентрації нафтопродуктів від 15 до 41 разів виявлено в Рожищенському, Ківерцівському, Ковельському та Луцькому районах. Підвищеного радіоактивного забруднення зазнала площа біля 4 тис. км².

Крім річок важливими водними об'єктами є озера, які активно взаємодіють з оточуючим його середовищем. Озера постійно обмінюються енергією і речовиною із довкіллям. Таким чином здійснюється процес накопичення як корисних так і забруднюючих речовин які надходять з водозбору з поверхневими і підземними водами, з опадами та конденсацією. В межах області 225 озер, біля 200 ставків з водним плесом понад 5000 га, 8 водосховищ. Корисний об'єм води складає ~ 10900 млн. м³. Загальна площа озер ~ 151 км².

В Україні Волинь, щодо забезпеченості водними ресурсами займає найкраще положення. Озера відносяться до природних систем які швидко реагують на антропогенний вплив, а саме на меліорацію. На Волині осушено 416 тис. га, в тому числі 235 тис. гончарним дренажом, на 48 тис. га побудовано польдерні системи. Осушувально-зволожувальні системи займають до 157 тис. га. В зв'язку з цим відбуваються зміни і якості води, гідробіоти, рівня продуктивності. Наприклад, в озері Велике Піщанське зоогенований сапропель заміщений органо-глинистим, а в озері Мале Згоранське – сапропель діатомовий на органо-глинистий, який є більш мінералізованим. Це пояснюється наслідками меліорації [6].

Динаміка мінералізації та хід антропогенних змін на протязі ряду років вивчався нами на озерах Світязь та Пісочне. Рівень мінералізації за даними останніх 15 років досяг 289 мг/л. Вміст гідрокарбонатів коливався від 10 до 160 мг/л, калію від 5 до 60 мг/л, хлоридів від 32 до 52 мг/л, аміаку від 0 до 1,7 мг/л.

Дослідженнями встановлена встановлена чітка тенденція збільшення вмісту заліза, цинку, і марганцю в органах та тканинах риб. Зокрема, в оз. Велике Чорне – 49,6 мкг/л,

Люцимир – 28 мкг/л, Кримне – 15 мкг/л. У воді озер, де добувається сапропель, граничнодопустимі концентрації для рибогосподарських цілей за завислими речовинами перевищуються до 8 разів (Туричанське), 70 разів (Оріхове) і 80 разів (Синове), за азотом амонійним відповідно 1,5; 8 і 6 разів, шестивалентним хромом – 4; 9; 8 разів.

30-40% водойм Волині знаходяться в зоні впливу стічних вод, промислових підприємств, населених пунктів, тваринницьких ферм та інше. Останнім часом озера також стали зонами інтенсивної рекреації, в зв'язку з чим погіршився їх гідрохімічний стан, особливо в літній час, коли значна кількість відпочиваючих відвідує водні комплекси.

В умовах техногенезу відбуваються зміни в водному режимі озер, складі і якості водної маси, розвитку біоти, зміні іхтіофауни тощо. На сучасному етапі поверхневі води зазнали значних антропогенних змін, головним чином, в гідрохімічному відношенні [5].

Конструктивно – географічні дослідження формування гідрохімічного режиму поверхневих вод виникли в зв'язку з антропогенними навантаженнями. Дослідження гідрохімізму вод об'єднують наукові розробки з географії, картографії, математики, екології, хімії та інших наук.

Волинська область характеризується унікальністю природних умов, геологією, ґрунтовим покривом, лісовими масивами та екологічним станом і тим що вона є прикордонною територією. Встановлено, що область є найбільш забезпеченою водою територією серед інших областей України, тому конструктивно-географічні дослідження антропогенних змін поверхневих вод мають важливе народно-господарське значення, особливо в умовах реформування економіки держави.

Аналіз існуючого матеріалу показав, що басейни річок та озер як водні об'єкти характеризуються трансформацією в зв'язку з меліорацією, лісовими вирубками, промисловим навантаженням, урбанізацією, що призвело до забруднення поверхневих вод і негативно відбилась на флорі, фауні та біоті регіону.

Стан басейну водного об'єкту (річка, озеро, водосховище, ставок) є показником природних умов, антропогенних змін та екологічного стану території що розглядається і відіграє особливу роль у формуванні якості води. Охорона та раціональне використання природних ресурсів повинно базуватись на сучасних досягненнях конструктивно-географічних досліджень, дозволить покращити сучасний екологічний стан малих річок і озер, які є перлиною як Волині, так і України в цілому.

Література:

1. Вишневецький В.І. Річки і водойми України. Стан і використання: Монографія.-Віпол,2000.-376с.
2. Горев Л.Н., Пелешенко В.И., Хильчевский В.К. Региональная гидрохимия. К.: Вища шк., 1995. – 307с.
3. Горев Л.Н., Пелешенко В.І., Хильчевский В.К. Гидрохимия Украины. - К.: Вища шк., 1995. – 307с.
4. Екологічна оцінка якості поверхневих вод Волинської області: Звіт про НДР УНДІБЕП. – К., 2002. – 171с.
5. Забокрицька М.Р., Хильчевський В.К., Манченко А.П. Гідроекологічний стан басейну Західного Бугу на території України. – К.: Ніка Центр, 2006. – 184с.
6. Льїн Л.В., Мольчак Я.О. Озера Волині. – Луцьк: Надстир'я, 2005. – 140с.
7. Клименко Н.А., Волкова Л.А., Лихо Е.А. Экологическое состояние рек Полесья // III Miedzynarodowa Konferencja Naukowa: Zagospodarowanie Bugu i jego zlewni w ramach zrownowazonego rozwoju gospodarczego jako element Programu Czysty Baltyk. – Naleczow. – 1999. – s.25-28/
8. Мольчак Я.О., Герасимчук З.В., Мисковець І.Я. Річки та їх басейни в умовах техногенезу. – Луцьк: РВВ ЛДТУ, 2004. – 336с.
9. Мольчак Я.О., Мігас Р.В. Річки Волині. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – 176с.

Summary:

Pankevich S.G. HYDROLOGICAL FEATURES OF SUPERFICIAL WATERS OF VOLYN-AREA AND THEIR MODERN GIDROECOLOGICAL STATE

In the article there is the question about intercommunication of physical geographical terms of forming of water resources of the Volyn-area and their gidroecological state. The executed estimation of the modern ecological state of rivers and lakes of region from position of structural-geographical analysis and ground of the rational use of water objects.

Надійшла 07.11.2008р.

РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ПРИРОДИ

УДК 911.3:332.64

Ярослав ЖУПАНСЬКИЙ, Олександр ФЕДУРА, Мирослав ЗАЯЧУК

ДО ПИТАННЯ АГРОЛАНДШАФТНОГО ПІДХОДУ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ГРОШОВОЇ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Динамічний розвиток та збалансоване функціонування агропромислового комплексу, створення в Україні ринку землі, становлення якого ще відбувається, зумовлює формування нових підходів у сфері землеустрою і землевпорядкування.

Актуальність дослідження обумовлена недостатнім використанням комплексного, загальногеографічного підходу у веденні кадастру сільськогосподарських земель, необхідністю пошуку та аналізу нових принципів ведення земельно-кадастрової справи. Актуальність також визначається необхідністю вдосконалення механізму оцінки землі відповідно до специфіки землеробства, відсутністю методик оцінки сільськогосподарських земель адаптованих до регіональних умов.

Вагомий внесок у розробку та формування існуючої грошової оцінки зробили В. Месель-Веселяк, М. Федоров [4], які запропонували методику грошової оцінки землі, визначили ставлення до власності на землю. У зв'язку із введенням у дію Закону України "Про оцінку земель" [1], за яким нормативна грошова оцінка земельних ділянок сільськогосподарського призначення проводиться не рідше, як раз у п'ять-сім років, на думку вчених, потрібно перевірити відповідність існуючої грошової оцінки фактичному потенціалу земельних угідь та визначити, на яких методичних засадах вона повинна поновлюватися.

Мальчикова Д.С. пропонує загальногеографічний підхід до розробки кадастру сільськогосподарських угідь, а саме, здійснювати грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення на основі агроландшафтного підходу.

Вченими Харківського Національного аграрного університету [10], також запропонований методичний підхід до нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, в якому використовуються такі показники як чистий дохід з 1 га пшениці у натуральному виразі, що становить 1/3 природноекономічного потенціалу озимої пшениці з 1 га орної землі (за даними науковців, 60 ц/га при 41 балі бонітету); ціна 1 ц пшениці; бонітетна оцінка ґрунту в певному об'єкті; середньозважений бал бонітету ґрунтів в Україні; норма банківського відсотку (коефіцієнт капіталізації). Даний методичний підхід нині можна використовувати для розрахунку грошової оцінки земельних ділянок, оскільки сьогодні вже існує комп'ютеризована система автоматизації Земельного кадастру, завдяки якій матиме характеристику й оцінку кожна земельна ділянка. Проте, на думку вчених, цей підхід не враховує такого важливого чинника, як місцезнаходження земель відповідно до ринку збуту продукції.

У зв'язку з цим вчені пропонують використовувати попередній підхід, з використанням наступних показників: земельна рента, розрахована за формулою В. Лаунхардта [6], де береться до уваги урожай (ц/га); фіксована ринкова ціна продукту (грн/ц); витрати на виробництво продукції (грн/ц); транспортний тариф на одиницю відстані (грн/км); відстань до ринку збуту продукції (км); банківський відсоток (3%). Також пропонується земельну ренту розраховувати по озимій пшениці, оскільки вона вирощується практично на всіх ґрунтах і є найрентабельнішою.

Відомі методи оцінки земель, що запропоновані співробітниками інституту

землеробства та тваринництва західного регіону, з використанням наступних значень: прибуток в дол. США на 1 га; період трудової діяльності людини (25р.); норма капіталізації землі, та метод Дмитренка В.Л. та Махортова Ю.О. з врахуванням: урожаю; ціни 12-13 дол./ц; балу бонітету по *i* району, в якому проводять оцінку; середньозваженого балу бонітету по Україні; норму амортизації (0,02).

Незважаючи на наявність значних наукових розробок в теорії та практиці оцінково-кадастрових робіт та створення єдиної загальної методики оцінки землі, сьогодні ще не вирішені до кінця і в багатьох випадках залишаються дискусійними важливі питання методології розробки та ведення кадастру сільськогосподарських земель, практики проведення землеоцінювальних робіт.

Географи наголошують на необхідності переходу до ландшафтно-контурної та меліоративно-контурної систем землекористування, поширених у всіх розвинених країнах світу. Такі розробки були підтримані більшістю спеціалістів сільського господарства, і на даний час в країні поступово впроваджується так звана агроландшафтна територіальна організація сільської місцевості (модельний полігон "Люботинка" Харківської області) [2].

Вчені вважають, що агроландшафтний підхід, дозволяє вивчити весь комплекс природно-географічних і господарських складових, а також виявити їх внутрішні і зовнішні зв'язки, динаміку змін в ландшафті, що є найбільш перспективним в сфері пошуку нових принципів сільськогосподарської організації території.

Таким чином, актуальність розробки методів прикладного районування на агроландшафтній основі для цілей сільського господарства і, зокрема, для проведення кадастру сільськогосподарських земель, зумовлена необхідністю вироблення нових, комплексних підходів до організації території, оскільки більшість прорахунків та невдач природокористування відбуваються від незнання або свідомого ігнорування взаємозв'язків між окремими компонентами природного середовища.

Агроландшафтна структура (АЛС) – це сукупність агроландшафтних одиниць, які ув'язані між собою певними просторово-часовими, інформаційними взаємозв'язками. При визначенні генетико-морфологічної структури АЛС головне значення має походження і умови розвитку структурних елементів. В генетико-морфологічному аспекті АЛС представлені таким типологічним рядом морфологічних одиниць: АЛ-контур – АЛ-підмасив – АЛ-масив – АЛ-місцевість [7].

Акцентування здійснено в типологічну ієрархію АЛС за однорідністю їхніх морфологічних одиниць і природними характеристиками, господарським використанням і системою управління. АЛ-підмісцевості – виділяється на підставі однотипності підходів щодо оптимізації природокористування на конкретній території. Просторово й організаційно АЛ-підмісцевість відповідає окремим індивідуальним, фермерським господарствам, колективним селянським спілкам тощо, які територіально розміщуються в межах сільських (селищних) рад.

АЛ-підмісцевість є нижчою рангом за АЛ-місцевість. Остання, територіально є частиною АЛ-району, займаючи простір від одного до декількох господарських утворень в межах однієї сільської (селищної) ради і характеризується єдністю управління.

Ієрархічно вищими індивідуальними одиницями регіонального характеру пропонуються такі: АЛ-район, АЛ-округа, АЛ-провінція, АЛ-зона, АЛ-край. Зауважимо, що АЛ-район характеризується однотипною генетико-морфологічною структурою, певним набором сівозмін і видів меліорації, єдиним набором видів земель. Виділяється він на основі об'єднання однорідних АЛ-місцевостей і становить складне композиційне утворення. Територіально він переважно менший адміністративного району. Розміри його перш за все визначаються природничою та економічною структурою території [7].

Територія Чернівецької області майже навпіл розділяється р. Прутом на дві частини, що є елементами як різних агроландшафтних країн і зон, так і відповідно різних таксонів

нижчих рангів. Північну і Північно-Східну частину області, що обмежена Дністром з півночі і Прутом на півдні в агроландшафтному плані слід віднести до Західно-Української Лісостепової агроландшафтної провінції, зони Лісостепу, Східноєвропейської рівнини. Частина утворює Прут-Дністерську височинно-рівнинну агроландшафтну округу, сільськогосподарськи високо освоєну за спеціалізацією, вираженою буряківництвом [7].

Проаналізувавши фізико-географічні і ландшафтні утворення, сільськогосподарську спеціалізацію, ранг соціального статусу і управління та конкретні географічні параметри, що характеризують АЛС в межах Чернівецької області виділено 48 АЛ-районів [7].

У Прут-Дністерській окрузі виділено 26 АЛ-районів, в Прут-Сіретській - 17 АЛ-районів, в Карпатсько-гірсько-лісовій - 5 АЛ-районів. Кількість виділених АЛ-районів ще раз підкреслює як складність в географічному плані самого регіону досліджень, так і складну інтегровану полісистемну сутність об'єкту дослідження АЛС.

Необхідно зазначити, що виділені АЛ-райони вписуються в мережу адміністративних районів і узгоджені з межами головних землеволодінь. Характеристику АЛ-районів зручно розглядати згідно їх підпорядкованості адміністративним районам, в той же час, дотримуючись схеми агроландшафтної таксономічної ієрархії.

Ефективність використання праці – продуктивність праці-становить основу прогресивного суспільства. У ринкових економіках розподіл доходів здійснюється як за працею, так і за капіталом. Сільське господарство охоплює низку галузей, які істотно відрізняються технологією, організацією виробництва, економікою. Аналіз продуктивності повинен вестися насамперед в розрізі галузей, продуктів. Результат діяльності, ефективність виробництва, продуктивність праці при цьому чітко визначаються величиною продукту. Натуральне вимірювання та співвимірювання продукту – основний і найкращий спосіб визначення чисельника дробу, яким обчислюється продуктивність праці. Обчислення продуктивності праці в масштабі підприємства, регіону, галузі пов'язана із співвимірюванням різномірної продукції. Для цього можуть бути використані вартісні методи. Тобто оцінювання обсягу продукції через співставні (порівняльні) ціни, які встановлюються в директивному порядку. Стабільний характер таких цін дозволив би оцінювати динаміку процесу. Для усунення повторного рахунку пропонується при співвимірюванні продуктів користуватися показниками чистої продукції. З метою можливості порівняння зернових, технічних культур, продуктів тваринництва тощо, застосовують коефіцієнт переходу від натуральних показників до вимірності в зернових одиницях. Перерахунок показників сільськогосподарського виробництва в зернові одиниці дозволяє оцінити сукупне (валове), виробництво, визначити його виробничо-територіальний напрям і, найголовніше, оцінити продуктивність використання сільськогосподарських угідь (зерн. од./га або зерн.од/100 га). Згадана методика застосована П.О. Сухим [8,9] при визначенні виробничо-територіальних типів та продуктивності сільськогосподарських угідь у господарствах усіх типів у розрізі сільських рад Чернівецької області.

Нами здійснено спробу порівняти існуючу грошову оцінку та продуктивність земель. Так, найбільшу пересічну грошову оцінку в межах Прут-Дністерського межиріччя, отримали землі Ожєвсько-Сокирянського АЛ-району – 20 591,06 грн./га (2006 р.), де середня продуктивність склала 6,42 тис. зерн. од./га. А найменшу оцінку - землі Станівсько-Кіцманського АЛ-району - 3 017,69 грн/га, з продуктивністю 5,28 тис. зерн. од./га (1991-2005 р.р.).

У межах Прут-Дністровського межиріччя Чернівецької області, найбільше середнє виробництво продукції на 1 га с/г угідь має Оршівсько-Кіцманський АЛ-район 9,91 тис. зерн. од. (1991-2005 р.р.), де пересічна вартість 1 га с/г угідь склала 14 114,99 грн/га. А найменше значення Каплівсько-Хотинський АЛ-район - 5,21 тис. зерн. од./га (1991-2005 р.р.), де пересічна вартість 1 га с/г угідь склала 9 603,94 грн/га(2006 р.).

Кореляційний зв'язок між пересічною грошовою вартістю 1 га с/г угідь (грн.) в АЛ

районі та середнім виробництвом продукції с/г 1991-2005 р.р. (тис. зер. од.) в межах АЛ району дорівнює 0,301, тобто зв'язок прямий і слабкий.

Отже, в межах Прут-Дністерського межиріччя Чернівецької області існує певна відповідність між здійсненою грошовою оцінкою земель сільськогосподарського призначення та розрахунковою продуктивністю в таких агроландшафтних районах: Романківсько-Сокирянському, Росошансько-Кельменецькому, Білівсько-Хотинському, Колінківсько-Хотинському, Баламутівсько-Заставнівському, Станівсько-Кіцманському. А найбільша невідповідність між здійсненою грошовою оцінкою та розрахунковою продуктивністю спостерігається в наступних АЛ-районах: Ожесько-Сокирянському, Кулішівсько-Сокирянському, Олексіївсько-Сокирянському, Грушівсько-Кельменецькому, Клішківсько-Хотинському, Балківсько-Новоселицькому, Фороснянсько-Новоселицькому, Костичансько-Новоселицькому, Магальянсько-Новоселицькому, Веренчансько-Заставнівському.

Нині в Україні докорінно змінюються форми виробничих та земельних відносин у бік формування реального господаря землі, зацікавленого у результатах своєї праці. Оскільки оподаткування покликано вирівнювати виробничі умови господарювання та стимулювання ефективної діяльності сільгосппідприємств, то основа визначення податків, та рентних платежів, тобто нормативна грошова оцінка, повинна відповідати фактичному потенціалу землі.

Наявна схема кадастрового районування потребує перегляду та вдосконалення. Розроблене природно-сільськогосподарське зонування може використовуватись лише як природна основа кадастрового районування і воно є придатними лише для розробки шкал бонітування ґрунтів. Тому для завершення комплексного природноекономічного районування для цілей кадастру необхідна подальша розробка запропонованого кадастрового районування з більш ретельним врахуванням економічних показників, особливостей використання території, наслідків господарської діяльності. На думку вчених найбільш актуальним під час робіт такого напрямку має стати агроландшафтний підхід, що зумовлено необхідністю вироблення комплексних географічних підходів до організації території.

Проведені дослідження свідчать, що існуюча нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення не відповідає реальному потенціалу землі. Невідповідність нормативної грошової оцінки фактичному потенціалу ґрунтів призводить до значної деформації у системі податкового навантаження на сільськогосподарські підприємства. Тому виникає парадоксальна ситуація: низькорентабельні сільськогосподарські підприємства, які нераціонально та неефективно використовують земельні ресурси в процесі поновлення грошової оцінки, отримують відносно низьку нормативну грошову оцінку і, як результат, нижчий рівень податкових платежів.

Визначення зв'язків між природними та господарськими компонентами агроландшафтних таксонів під час проведення кадастрових робіт, забезпечує комплексне дослідження. Земельно – кадастрове районування території та грошова оцінка земель повинні бути гранично комплексними та враховувати всі наявні схеми природної та соціально-економічної неоднорідності, що здійснюється через агроландшафтне районування території. Тому пропонується ведення якісного обліку та оцінки земель стосовно до типових взаємозумовлених поєднань природних та економічних умов, які закономірно складаються на тій чи іншій території.

Література:

1. Закон України « Про оцінку земель »: Прийнятий 11 грудня 2003 року № 1387-IV // Урядовий кур'єр. – 2004. - №5.
2. *Мальчикова Д.С.* Географічні основи кадастру сільськогосподарських земель Півдня України (на матеріалах Херсонської області): Монографія.-Херсон: ПП Вишмерський В.С., 2005.-198 с.
3. *Матеріали ДП „Чернівецький науково-дослідний та проектний інститут землеустрою”*

4. Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. Організаційно-правове забезпечення реформування земельних відносин в аграрній сфері (підсумки і проблеми) // Землевпорядний вісник . – 2003. - №3- С.18-24.
5. Методика грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів // Земельні відносини в Україні: Законодавчі акти та нормативні документи / Держкомзем України. – К.: Урожай, 1998. – С.385-391.
6. Новіков О. Проблеми теорії та практики існуючої грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. «Землевпорядний вісник». № 2. 2006. – С. 55-57.
7. Скрипник Я.П. Агроландшафтні системи Чернівецької області, проблеми використання та оптимізації: Автореф. дис. канд. геогр. наук : 11.00.01/ - Чернівці: Рута. 2002.-20ст.
8. Сухий П.О. Оцінка ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств України в умовах становлення ринкових відносин // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Зб. наукових праць-Тернопіль: Економічна думка, 1998.-С. 325-328.
9. Сухий П.О., Заячук М.Д. Сільськогосподарська спеціалізація території та чинники її формування // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра // Зб. наук. праць. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 138-139
10. Шиян Д. Грошова оцінка земель: методика, методологія // Економіка України. – 1998. - № 11. – С. 60.

Summary:

Yaroslav Zhupans'kyi, Oleksandr Fedorutsa, Myroslav Zayachuk. ON THE POINT OF AGROLANDSCAPE APPROACH WHILE MONEY ESTIMATION OF EARTHS OF THE AGRICULTURAL SOILS.

The methodological approaches of money estimation actions of agricultural soils are considered. The comparison of money estimation indexes of agricultural soils and the productivity of them in the cut of agrolandscape areas on the example of Prut-Dnistrovskyi foundary line of Chernivtcі region is carried out.

Надійшла 20.10.2008р.

УДК 991.9:502

Любомир ЦАРИК

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ МЕРЕЖІ ЛАНДШАФТНИХ РАЙОНІВ ПОДІЛЛЯ: ПІДХОДИ ДО ЇЇ ПРОСТОРОВО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ

Ландшафтне різноманіття – це поєднання унікальних і типових лісових, лучних, болотних, степових, гірських, рівнинних, морських, річкових і інших угруповань певної території. Кожен ландшафт є неповторним і особливим навіть за умови його типовості для даного регіону. Ландшафти є основними об'єктами природозаповідання, вони формують ландшафтну та біогеографічну особливість кожного природного регіону.

Сучасні екологічні спостереження і оцінки показують, що збереження генофонду будь-якого регіону, його ландшафтного багатства можливе за умови 10-15% заповідності і залученні у структуру регіональної екомережі 40-60% загальної території.

Існуюча мережа територій та об'єктів природно-заповідного фонду Поділля зважаючи на різноманітні історичні особливості її формування має істотні відміни у границях як одиниць адміністративного поділу, так і таксонів фізико-географічного районування, а відтак є неоднорідною в територіально-функціональному відношенні. Аналіз мережі територій і об'єктів природно-заповідного фонду поданий в працях В.П. Брусак, Р.М. Гнатюка, Ю.В. Зінька, Я.С. Кравчука [1], Г.І. Денисика, В.С. Любченка [4], А.В. Гудзевича [2,3], Л.П. Царика [9], П.Л. Царика [10], Т.Л. Андрієнко, Р.Я. Арап, Р.Г. Білик [5] та інших.

Обґрунтоване забезпечення виділів фізико-географічного районування заповідними об'єктами певних рангів, які б відповідали визначальним зональним та азоніальним регіональним рисам природи, – як зазначає В.М. Пашенко [8], – має бути визначено сутнісно, генетично за системою характерних показників. Це означає, що певному рангу фізико-географічних таксонів відповідатиме певний ранг заповідних територій, зокрема: біосферний заповідник – природній зоні, підзоні; фізико-географічній гірській країні; природний заповідник, природний національний парк – фізико-географічному краю, фізико-

географічній області чи декільком областям; заказник, регіональний ландшафтний парк – фізико-географічному району, районам; пам'ятка природи, заповідне урочище – ландшафту і його морфологічним одиницям: місцевостям, урочищам (Рис. 1). Такий поділ можна вважати умовним, однак він даватиме можливість репрезентувати заповідними об'єктами ландшафтні структури території і тим самим забезпечувати збереження ландшафтного різноманіття регіону.

Аналіз територіальної організації об'єктів заповідної мережі Поділля показав істотну її відмінність за фізико-географічними районами (ФГР). Ландшафтне різноманіття найефективніше охороняється у великоплощадних заповідних територіях і об'єктах площею понад 500 га. Такі біоцентри є відносно великими за своїми розмірами і створюють умови для стабільного функціонування і розвитку локальних геосистеми. У зоні широколистяних лісів Поділля зосереджено 68,5% великих біоцентрів в межах заповідних територій, що свідчить про найвищу у регіоні ступінь збереженості природних ландшафтів, високу територіальну насиченість такими біоцентрами, а також про високу забезпеченість ними збереження біотичного різноманіття. Лісостепову зону Поділля репрезентує 26,7% великих заповідних біоцентрів, що свідчить про невисокий рівень заповідності території, невисоку територіальну насиченість такими біоцентрами, відносно нижчу за попередню зону забезпеченість ними збереження біотичного різноманіття. Зону мішаних лісів репрезентує тільки 4,6% великих біоцентрів, що зумовлено її фрагментарною поширеністю в межах Поділля, а також низьким рівнем заповідності окремих фізико-географічних районів.



Рис. 1. Відповідність заповідних категорій певним таксонам фізико-географічного районування

Стосовно заповідності фізико-географічних районів спостерігаються наступні особливості. Високою є заповідність у восьми фізико-географічних районів, яка перевищує пересічноукраїнський показник. Ці райони репрезентують ландшафти п'яти фізико-географічних областей, трьох природних зон (Табл.1.). Найвищі показники заповідності характерні для Західно-Подільської височинної області зони широколистяних лісів – 13,37% (з урахуванням тільки заповідної зони ПНП „Подільські Товтри”) та області Житомирського Полісся зони мішаних лісів – 12,46%. Такий ступінь заповідності дає можливість належно оберігати і відтворювати ландшафтне різноманіття території і відповідає кращим європейським стандартам. Високою є заповідність ландшафтів області Малого Полісся в межах Поділля, яка складає 8,0%, а також заповідність частини Південно-Подільської височинної області у межах досліджуваної території – 8,82%. Такі показники наближаються

Заповідність фізико-географічних районів Поділля

№ у схемі ФГР	Природна зона, край, область, фізико-географічний район	Орієнтовна площа, га	Кількість заповідних об'єктів (у т. ч. велико-площинних)	Орієнтовна площа заповідних територій, га	Щільність запов. об'єктів, од. /га/ Заповідність, %
Зона мішаних лісів, Поліський край					
<i>Область Малеого Полісся</i>					
10	Радехівсько-Бродівський	35110	19 (2)	5500	0,05/15,66
11	Смигівсько-Славутський	62560	30 (2)	2300	0,049/1,08
<i>Область Житомирського Полісся</i>					
19	Корецько-Новоград-Волинський	21330	3 (1)	180	0,014/0,84
22	Баранівсько-Високопільський	104497	21 (3)	15500	0,02/14,83
Зона широколистяних лісів. Західно-Український край					
<i>Волинська височинна область</i>					
47	Острозько-Гошанський	31270	4(-)	100	0,013/0,32
<i>Розтоцько-Опільська горбогірна область</i>					
52	Миколаївсько-Бережанський	99410	48 (5)	4500	0,05/4,53
54	Ходорівсько-Бучацький	94910	61 (10)	10400	0,06/4,58
<i>Західно-Подільська височинна область</i>					
55	Вороняцький	62100	6 (1)	600	0,09/0,96
56	Зборівсько-Теребовлянський	276000	76 (7)	3500	0,03/1,27
57	Гримайлівсько-Гусятинський	121200	37(7)	13000	0,03/10,73
58	Збаразько-Смотрицький (Товтровий)	320000	80 (14)	30000	0,025/9,37
59	Чортківсько-Кам'янець-Подільський	344980	290 (15)	60000	0,084/17,4
<i>Середньоподільська височинна область</i>					
60	Кременецький	79000	38 (7)	5500	0,048/7,0
61	Вілійсько-Ізяславський	123100	29 (8)	2550	0,023/2,07
62	Грицівсько-Любарський	103300	14 (1)	380	0,013/0,36
63	Лановецько-Теофіпольський	260950	66 (9)	4500	0,025/1,72
64	Старокостянтинівсько-Хмельницький	190100	20 (2)	550	0,01/0,29
65	Підволочисько-Авратинський	260250	29 (4)	1500	0,01/0,57
66	Красилівсько-Ярмолинецький	417300	54 (12)	2500	0,01/0,60
67	Меджибізько-Деражнянський	178300	28 (8)	5000	0,015/2,8
68	Верхньоушицький	182700	28 (5)	700	0,015/0,38
69	Нижньоушицький	75500	10 (6)	4000	0,013/5,3
Лісостепова зона. Подільсько-Придніпровський край.					
<i>Північно-Західна Придніпровська височинна область</i>					
74	Калинівсько-Козятинський	223900	11 (-)	100	0,005/0,04
75	Липовецько-Погребищенський	259940	17 (2)	250	0,006/0,1
<i>Північно-Східна Придніпровська височинна область</i>					
77	Ружинсько-Сквирський	57000	1 (1)	700	0,002/1,23
<i>Придніпровсько-Східно-Подільська височинна область</i>					
82	Ялтушківсько-Копайгородський	123000	31 (3)	450	0,025/0,36
83	Митківсько-Клембівський	109000	18 (-)	150	0,016/0,13
84	Жмеринсько-Шаргородський	190000	20 (1)	300	0,01/0,16
85	Могилів-Подільсько-Ямпільський	91500	42 (9)	2500	0,045/2,73
86	Томашпільсько-Піщанський	102300	13 (1)	300	0,012/0,29
<i>Середньо бузька височинна область</i>					
87	Барсько-Літинський	219500	53 (7)	2600	0,024/1,18
88	Браїлівсько-Тулчинський	220000	37 (6)	1300	0,016/0,59
89	Гнівансько-Гайсинський	360000	44 (3)	1700	0,012/0,47
90	Ладжинсько-Бершадський	274900	46 (5)	3500	0,017/1,27
<i>Центральнопридніпровська височинна область</i>					
91	Оратівсько-Монастирищенський	67500	3 (1)	400	0,004/0,59
92	Умансько-Маньківський	82000	7 (-)	50	0,0085/0,06
<i>Південно-Подільська височинна область</i>					
97	Балтсько-Савранський	98000	13 (3)	6000	0,013/8,82

до оптимальних величин і сприяють надійному збереженню ландшафтного різноманіття територій. Саме на зазначених територіях формуватимуться три із п'яти ключові території загальнонаціонального значення (Медоборська, Княжпільсько-Совиярська, Чечельницька). Зону мішаних лісів Поділля належно репрезентуватимуть дві ключові території регіонального статусу - Середньогоринська і Мальованківська.

На цьому фоні є високою репрезентативність окремих фізико-географічних районів вказаних фізико-географічних областей. Зокрема, в межах Збарасько-Смотрицького (Товтрового) ФГР знаходиться державний заповідник, природний національний парк і 35 заказників загальнодержавного і місцевого значення, що забезпечує високий показник заповідності району на рівні 9,37%. У Чорківсько-Кам'янець-Подільському фізико-географічному районі зосереджено регіональний ландшафтний парк, природний національний парк і 26 заказників різних рангів, що сприяє підтриманню одного із найвищих показників заповідності території на Поділлі – 17,4 %.

Водночас у одинадцяти фізико-географічних районів показники заповідності території знаходяться в межах 1-4,99%. Це незначний рівень заповідності території нижче пересічно українського показника, який свідчить про відсутність у межах цих територій заповідних об'єктів вищих рангів, невисокий рівень організації заповідної справи. До цієї групи фізико-географічних районів входять: Смигівсько-Славутський, Миколаївсько-Бережанський, Ходорівсько-Бучацький, Зборівсько-Теребовлянський, Вілійсько-Ізяславський, Лановецько-Теофіпольський, Меджибізько-Дережнянський, Ружинсько-Сквирський, Могилів-Подільсько-Ямпільський, Барсько-Літинський та Ладизинсько-Бершадський – представники семи фізико-географічних областей. Аналіз цих територій на предмет заповідності дає підстави стверджувати про наявні природні об'єкти для подальшого заповідання.

У найбільш проблемну групу із вісімнадцяти фізико-географічних районів з найнищим показником заповідності (0,04 -0,99 %) входять території п'яти фізико-географічних областей: Середньо-Подільської височинної області широколистяних лісів та 4-х областей лісостепової зони. Зайнята ними частка земельного фонду Поділля складає 41,4%. Незадовільний стан заповідності тут зумовлений відсутністю цілеспрямованої стратегії розвитку заповідної справи за умови наявності потенційних заповідних територій.

Зокрема відсутні заповідні об'єкти категорії заказник в Острозько-Гошанському ФГР Волинської височини; в межах Корецько-Новоград-Волинського ФГР Житомирського Полісся є тільки 1 ландшафтний заказник; у Вороняцькому ФГР Західно-Подільської височини представлений 1 загальнозоологічний заказник. Неналежно репрезентовані заповідними об'єктами фізико-географічні райони Північно-Східної Придніпровської височинної області, у Ружинсько-Сквирському ФГР знаходиться тільки 1 ландшафтний заказник; Центральнопридніпровської височини Оратівсько-Монастирищенський ФГР (2 невеликі заказники), Умансько-Манківський ФГР (1 ландшафтний заказник); Північно-Західної Придніпровської височинної області у Калинівсько-Козятинському районі зосереджені три невеликі за площею ботанічні заказники, які знаходяться на межі Середньобузької височини. Картосхема (рис. 2) відображає ступінь репрезентативності заповідними об'єктами території фізико-географічних районів Поділля.

Заходи з оптимізації територіально-функціональної структури ПЗФ Поділля базуватимуться на декількох принципових положеннях. Зокрема:

- природні комплекси кожної фізико-географічної області повинні бути репрезентовані у природному заповіднику чи ПНП;
- кожний із ландшафтних районів повинен бути репрезентований у перспективній екомережі природним ядром у складі заказника чи РЛП площею понад 500 гектарів;
- функціональна структура ПЗФ ландшафтних районів повинна бути максимально повною.

Так, на найближчу перспективу, у межах Поділля запроектовано створення таких

базових заповідних територій:

- Кременецького ПНП та ПНП „Верхнє Побужжя” у Середньо - Подільській височинній області;
- ПНП „Мале Полісся” на малополіських теренах Поділля;
- ПНП „Дністровський каньйон” у Західно-Подільській височинній області;
- Центрально-Подільського природного національного парку у Середньо - Бузькій височинній області;
- Чечельницького природного заповідника на теренах Південно-Подільської височинної області.

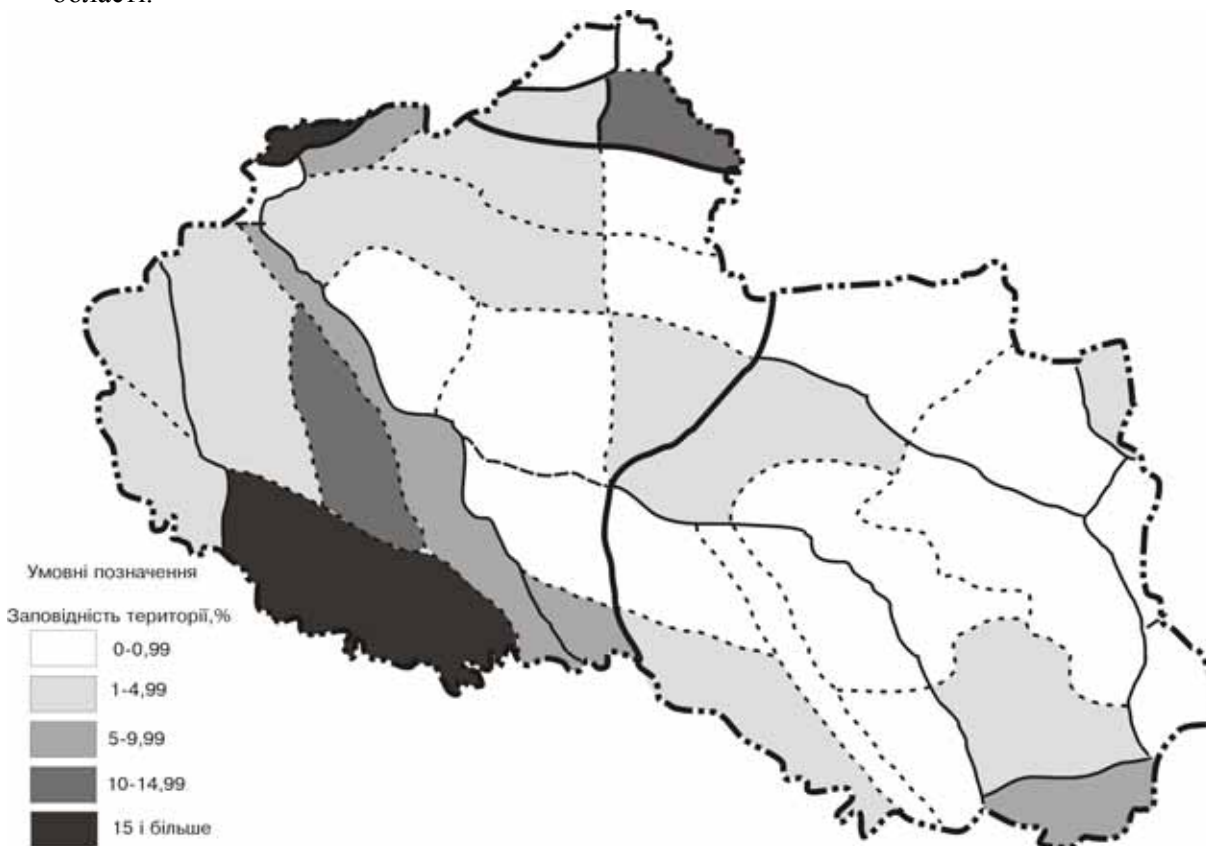


Рис. 2. Ступінь заповідності ландшафтних районів Поділля.

Стосовно базових об'єктів фізико-географічних районів, якими виступають заказники, заповідні зони РЛП, великомасштабні заповідні урочища, то їх запропоновано створити близько 50, у тому числі 35 об'єктів - автором даної публікації. Зокрема запропоновано до створення:

- філіали природного заповідника „Медобори” у мильнівському і збаразькому ландшафтах Товтрового кряжу та РЛП „Збаразькі Товтри”;
- Лосятинський ландшафтний заказник та Почаївський РЛП у Вороняцькому ФГР;
- Опільський РЛП, Конюхівський загальнозоологічний заказник та розширення Голицького ботаніко-ентомологічного заказника у Миколаївсько-Бережанському ФГР;
- Залізцівський та Вертелківсько-Мшанецький РЛП, РЛП „Княжий ліс” у Зборівсько-Теребовлянському ФГР;
- Луб'янківський ландшафтного і Білогірський гідрологічний заказники та Верхньогоринський РЛП у Лановецько-Теофіпільському ФГР;
- РЛП „Середньосеретський” у Чортківсько-Кам'янець-Подільському ФГР;
- Вінковецький лісовий заказник та Вінковецький РЛП у Красиївсько-Ярмолинецькому ФГР;

- Джурджівський ландшафтний заказник і Новоушицький РЛП у Верхньоушицькому та Нижньоушицькому фізико-географічних районах;
- Хмельницький РЛП у Калинівсько-Козятинському ФГР;
- Жмеринський РЛП у Жмеринсько-Шаргородському ФГР;
- Шпиківський лісовий заказник, лісовий заказник „Лесяко-Подільська дача” у Браїлів-Тульчинському ФГР;
- Могилів-Подільський і Ямпільський РЛП у Могилів-Подільсько-Ямпільському ФГР;
- Лісовий заказник ”Журавель” у Оратівсько-Монастирищенському ФГР;
- Лісовий заказник „Красний ріг” у Балтсько-Савранському ФГР;
- Ладизинський та Бершадський РЛП у Ладизинсько-Бершадському ФГР;
- розширити Іллінцівський і Дашівський ботанічні заказники у Гнівань-Гайсинському ФГР.

Проектування вказаних заповідних територій сприятиме оптимізації функціонально-просторової структури заповідної мережі та істотному покращенню збереження ландшафтного різноманіття у фізико-географічних районах з низьким рівнем заповідності. Однак принципове вирішення проблеми збереження ландшафтного різноманіття знаходиться у площині проектування регіональної екомережі – цілісної природоохоронної системи, шляхом органічного поєднання у ній основних структурних елементів задля збереження і відтворення ландшафтно-і біотичної своєрідності природи Поділля.

Література:

1. Брусак В.П., Гнатюк Р.М., Зінко В.В., Кравчук Я.С. Перспективи формування природоохоронної системи Поділля // Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 1998. - №2. – С. 180-187.
2. Гудзевич А., Баюрко Н., Поліщук В., Стефанков Л. Особливості господарської зони проєктованого національного парку на Вінниччині // Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 2004. - №2. – Ч.2. – С. 221-226.
3. Гудзевич А.В. Природно-заповідна Вінниччина. – Вінниця, 2002. – 147с.
4. Заповідне Поділля: краєзнавчі нариси. / За ред.: Денисига Г.І., Любченка В.Є. – Вінниця: Видавництво “Тезис”, 2000. – 104с.
5. Заповідні перлини Хмельниччини / під ред. Т.Л.Андрієнко. – Хмельницький: ПАВФ „Інтрада”, 2006. – 220.
6. Мудрак О., Кирилюк Л., Ворона Є. Про необхідність створення національного природного парку „Центральне Поділля”. // Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. №2. Частина 1. – 2004. – С. 226 - 231.
7. Мудрак О.В., Мудрак Г.В. Регіональні ландшафтні парки – основа екологічної мережі Вінницької області // Перший всеукраїнський з’їзд екологів. Тези доповідей. – Вінниця: Універсам – Вінниця, 2006. – с. 306.
8. Пащенко В.М. Гуманістичність екомережі: географічний аспект/ Український географічний журнал – 2004, № 3, С. 29-35.
9. Царик Л.П. Мережа природоохоронних об’єктів і територій Поділля: стан, проблеми, перспективи. // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 2006. - №1. – С. 135-142.
10. Царик Л.П. Регіональна екологічна мережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2005. – 172с.

Summary:

Tsaryk L.P.. TERRITORIAL ORGANIZATION OF THE PROTECTED NETWORK OF LANDSCAPE DISTRICTS OF PODILLYA: APPROACHES TO ITS SPATIAL-FUNCTIONAL OPTIMIZATION.

The considered problem of saving of landscape variety is especially actual for Podillya, as 50% physical-geographic areas have the degree of protected of territory less than 1%. Only 27% physical-geographic areas have scientifically the level have protected or near to him, that provides saving of landscape variety. Considered system of measures on optimization of territorial-functional structure of the base protected territories for providing of saving of landscape varieties.

Надійшла 10.09.2008р.

СТРУКТУРНО-СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Вивчення сучасного стану земельних ресурсів та їх економічна оцінка є однією з актуальних проблем сьогодення. Земля є одним з найбільш універсальних природних ресурсів, що використовується багатьма галузями господарства, тому важливим є питання оцінки земельних ресурсів і визначення головних напрямків оптимізації їх використання.

Реформування земельних відносин в Україні, на жаль, не відбулося, всі заходи земельної реформи торкнулися переважно земель сільськогосподарського призначення.

Наслідком такої державної політики стало нераціональне використання земельно-ресурсного потенціалу держави, погіршення якісного стану та продуктивності земель, неврегульованість зміни характеру функціонування землі як засобу виробництва в економічній системі ринку, відсутність єдиної державної системи охорони земель як основного національного багатства.

Поняття "земельні ресурси" є досить складним. До основних земельних угідь з яких складаються земельні ресурси України, та від стану яких в значній мірі залежить екологічна ситуація в країні, відносяться сільськогосподарські, лісові та природоохоронні землі. В подальшому будемо використовувати термін "земельні ресурси" тільки для категорій земель сільськогосподарського призначення. Потенціал земельних ресурсів (ЗРП) є невід'ємною складовою природно-ресурсного потенціалу (ПРП). Досліджуючи природно-ресурсний потенціал, В.П. Руденко пропонує розуміти його як сукупну продуктивність природних ресурсів території як засобів виробництва і предметів споживання виражену у їх суспільній споживній вартості. Разом з тим, в науковій літературі використовується ряд інших термінів: "сільськогосподарський ресурсний потенціал", "аграрно-ресурсний потенціал", "аграрний потенціал" та інші. Невід'ємною складовою цих понять є земельно-ресурсний потенціал.

Потенціал, як зазначає Ю.Д. Дмитревський є кількісною оцінкою того чи іншого природного ресурсу або ресурсів.

Варто зазначити також і те, що величина, структура, і особливості використання аграрно-ресурсного потенціалу (АРП), в тому числі і земельного, залежить в певній мірі від суспільного розвитку. Таким чином, земельно-ресурсний потенціал можна розглядати як категорію динамічну та історичну. Слід зазначити, що співвідношення між окремими складовими як ЗРП так і АРП може змінюватися територіально і в процесі самого сільськогосподарського виробництва, хоча потенціал сільського господарства визначають не просто набором окремих видів ресурсів, а їх системою, можливостями природокористування в різних соціально-економічних умовах. Господарська діяльність людини призводить до якісних змін в АРП і ЗРП, він регулюється, управляється значною мірою природними процесами та законами суспільного виробництва.

Основною складовою частиною ЗРП, яка залучена до процесу сільськогосподарського виробництва є родючі землі, які є одночасно частиною земельного фонду.

Поза-як більша частина земельних ресурсів країни перебуває у сільськогосподарському обігу, то саме цей напрямок землекористування та науково-технічний рівень землеробства, визначають їхній якісний стан та соціальне значення.

Особливість сільськогосподарського природокористування полягає в тому, що різні земельні угіддя, як правило, використовуються по-різному і це визначає відповідний рівень інтенсивності їх обробітку, а, відповідно, неоднакову продуктивність.

У процес сільськогосподарського виробництва найбільш активно залучений верхній родючий шар землі, тобто ґрунт. Тому ґрунт, а саме його основну властивість – родючість, можна розглядати як один з головних ресурсів сільськогосподарського

природокористування. Разом з тим, ґрунт і його властивості в певній мірі є інтегральним відображенням взаємодії окремих компонентів природи, а також і особливостей використання території. Таким чином взаємопов'язаний вплив окремих природних компонентів проявляє себе як в просторі, так і в часі.

Слід зазначити також і те, що сам процес землекористування є історичним. Умови і характер використання землі в основному визначаються способом виробництва та відносинами власності. Не випадково протягом багатовікової історії земля була об'єктом суперечок інтересів різних класів і верств населення. З формою власності на землю тісно пов'язане землеволодіння та особливості землекористування.

Вартість земельних ресурсів визначається згідно постанови Кабінету Міністрів України "Про методику грошової оцінки сільськогосподарського призначення та населених пунктів". Грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення проводиться окремо по орних землях, землях під багаторічними насадженнями, природними сіножатями і пасовищами за рентним доходом, який формується залежно від якості, місця розташування і економічної оцінки земель.

Загальна величина потенціалу земельних ресурсів в Тернопільській області становить 8561,9 млн. грн. (станом на 2007 р.). Найбільший потенціал – 7694, 1 млн. грн. в структурі потенціалу земельних ресурсів мають орні землі. Значно меншим є потенціал сіножатей і пасовищ – 711,2 млн. грн. та багаторічних насаджень – 156, 6 млн. грн. Разом з цим в межах області спостерігається значна територіальна диференціація інтегрального земельного потенціалу та його складових (таблиця 1).

Таблиця 1

Вартість земельних ресурсів Тернопільської області

Назва адміністративного району	Рілля млн. грн.	Багаторічні насадження млн. грн.	Сіножаті і пасовища.	Земельно-ресурсний потенціал (ЗРП), млн. грн.
Бережанський	146,13	3,42	50,63	200,18
Борщівський	434,62	12,38	35,55	482,55
Бучацький	392,33	5,29	47,56	445,18
Гусятинський	735,75	6,48	40,11	782,34
Заліщицький	306,20	8,89	24,10	339,19
Збаразький	567,09	16,00	21,99	605,08
Зборівський	421,19	10,78	62,85	494,82
Козівський	431,85	7,43	40,15	479,43
Кременецький	359,30	21,14	47,02	427,46
Лановецький	481,73	6,40	45,41	533,54
Монастирський	137,45	2,99	40,06	180,5
Підволочиський	744,98	8,84	45,33	799,15
Підгаєцький	212,74	2,63	22,77	238,14
Теребовлянський	807,59	6,97	58,38	872,94
Тернопільський	566,07	25,44	37,58	629,09
Чортківський	590,91	7,31	30,24	628,46
Шумський	358,17	4,20	61,1	424,17
Тернопільська область	7694,1	156,6	711,2	8561,9

Максимальна величина земельного потенціалу характерна для центральної частини області, де він становить – 872, 9 млн. грн. (Теребовлянський, район). В ряді районів цієї частини області – Гусятинському, Підволочиському, Тернопільському потенціал земельних ресурсів більший і становить 600-700 млн. грн., а потенціал орних земель 570-800 млн. грн..

Значно меншим є потенціал сіножатей і пасовищ в області – 711,2 млн. грн. Для цього показника також характерна деяка територіальна диференціація, а саме: максимальні величини характерні для західної і північно-західної та північної частин області (50,6 – 62,9 млн. грн.), що пов'язане з фізико-географічними особливостями цих територій. Слід зазначити, що цей показник не повністю відображає земельний потенціал сіножатей і

пасовищ, оскільки його розрахунок проводиться в межах адміністративних районів, які є різні за площею.

Мінімальною у структурі загального земельного потенціалу є величина потенціалу земель, зайнятих багаторічними насадженнями (156,6 млн. грн.), що пов'язане з незначними площами садів та інших багаторічних насаджень в межах області. Максимальні значення потенціалу багаторічних насаджень характерні для Тернопільського (25,4 млн. грн.) та Кременецького (21,1 млн. грн.) районів.

Однією з характеристик земельного потенціалу є його компонентна структура, на основі якої можна аналізувати співвідношення між окремими складовими, що формують земельний потенціал Тернопільщини.

Компонентна структура, як зазначає В.П. Руденко відбиває внутрішньо- і міжвидові співвідношення (пропорції) природних ресурсів, що склалися в регіоні як результат розвитку природного процесу і впливу соціально-економічних факторів.

У компонентній структурі земельного потенціалу як області в цілому, так і в межах окремих районів найбільша частка припадає на орні землі – 89,9%. Максимальну частку у компонентній структурі земельного потенціалу цей вид земель займає у центральній і центрально-східній частинах області (Теребовлянський – 92,5%, Чортківський – 94%, Підволочиський – 93,2%, Гусятинський – 94%, Збаразький – 93,7% адміністративні райони), а мінімальну – в західній і південно-західній частинах області (Бережанський – 73%, Монастириський – 76,2% адміністративні райони) (таблиця 2).

Таблиця 2

Компонентна структура ЗРП в розрізі районів Тернопільської області

Назва адміністративного району	Рілля, %	Багаторічні насадження, %	Сіножаті і пасовища, %
Бережанський	73,0	1,7	25,3
Борщівський	90,1	2,6	7,4
Бучацький	88,1	1,2	10,7
Гусятинський	94,0	0,8	5,2
Заліщицький	90,3	2,6	7,1
Збаразький	93,7	2,6	3,7
Зборівський	85,1	2,2	12,7
Козівський	90,1	1,6	8,4
Кременецький	84,1	4,9	11,0
Лановецький	90,3	1,2	8,5
Монастириський	76,2	1,6	22,2
Підволочиський	93,2	1,1	5,7
Підгасцький	89,3	1,1	9,6
Теребовлянський	92,5	0,8	6,7
Тернопільський	90,0	4,0	6,0
Чортківський	94,0	1,2	4,8
Шумський	84,4	1,2	14,4
Тернопільська область	89,9	1,8	8,3

Частка багаторічних насаджень в компонентній структурі є найменшою – 1,8%. Максимальною є величина цього показника у компонентній структурі потенціалу земельних ресурсів у Тернопільського – 4,04% та Кременецького – 4,95% адміністративних районів.

Потенціал сіножатей і пасовищ дещо більший порівняно з багаторічними насадженнями – 8,3%. Максимальні величини цього показника характерні для західної, південно-західної і північної частин області: у Бережанському – 25,3%, Монастириському – 22,2%, Шумському – 14,4%, Кременецькому – 11% адміністративних районах.

Аналіз компонентної структури в розрізі кожного окремого виду сільськогосподарських угідь дає можливість констатувати таке (таблиця 3):

- найвищим є потенціал земельних ресурсів центральних районів області де він становить 9-10% від загального потенціалу земельних ресурсів (Гусятинський – 9,2%,

- Підволочиський – 9,3% Тербовлянський 10,2%);
- в структурі потенціалу орних земель найвищу частку становить потенціал цього виду угідь в згаданих вище районах (відповідно 9,6%, 9,7%, 10,5%);
 - в компонентній структурі потенціалу сіножатей і пасовищ в області найвища їх частка у Зборівському – 8,8%, Шумському – 8,7%, Тербовлянському – 8,2%, Бережанському 7,1%, адміністративних районах.

Таблиця 3

Компонентна внутрівидова структура земельно-ресурсного потенціалу (%%)

Назва адміністративного району	Види земельних ресурсів			Загальний земельно-ресурсний потенціал
	Рілля	Багаторічні насадження	Сіножаті і пасовища	
Бережанський	1,9	2,2	7,1	2,3
Борщівський	5,6	7,9	5,0	5,6
Бучацький	5,1	3,4	6,7	5,2
Гусятинський	9,6	4,1	5,6	9,2
Заліщицький	4,0	5,7	3,4	4,1
Збаразький	7,4	10,2	3,1	7,1
Зборівський	5,5	6,9	8,8	5,8
Козівський	5,6	4,7	5,6	5,6
Кременецький	4,7	13,5	6,6	5,0
Лановецький	6,2	4,1	6,4	6,2
Монастирський	1,8	1,9	5,6	2,1
Підволочиський	9,7	5,6	6,4	9,3
Підгаєцький	2,7	1,7	3,3	2,8
Тербовлянський	10,5	4,5	8,2	10,2
Тернопільський	7,2	16,2	5,3	7,3
Чортківський	7,7	4,7	4,3	7,3
Шумський	4,6	2,7	8,6	4,9

Отже, дослідження компонентної структури дає можливість вивчити структурно склад земельних ресурсів, що сформувалися на основі природного розвитку території і впливу на неї соціально-економічних чинників. При цьому досягається як кількісна так і якісна характеристика видів земельних ресурсів на території області в загальному і в межах кожного району зокрема.

Аналіз структури ЗРП неповний без з'ясування функціональної значимості природних ресурсів, значення їх ролі в процесі комплексоутворення. Ці завдання вирішуються через пізнання функціональної структури, яка відображає склад і співвідношення природних ресурсів за їхньою комплексоутворюючою здатністю та участь в територіальному поділі праці Руденко В. П.

Для з'ясування функціональної структури ЗРП використано методику М. Ігнатенка та В. Руденка (1986) з певними змінами, що базується на економічній оцінці земельних ресурсів Тернопільської області. Визначення функціональної структури ЗРП здійснено для окремих видів земельних ресурсів у розрізі адміністративних районів.

Найбільші показники земельних ресурсів міжобласного значення мають: Гусятинський, Збаразький, Лановецький, Підволочиський, Тернопільський, Тербовлянський, Чортківський адміністративні райони (95...99%). Найменші показники земельних ресурсів міжобласного функціонального значення у Монастирському (0,5%), Козівському (1,5%) та Зборівському (1,9%) адміністративних районах. Потенціал земельних ресурсів внутрішньообласного значення коливається від 0,6% в Гусятинському до 100% у Заліщицькому, і Шумському районах. Районні функціональні значення для земельних ресурсів області становлять 0...81,4%. В Заліщицькому, Зборівському, Бучацькому, Лановецькому, Підволочиському, Тербовлянському, Тернопільському, Чортківському, Шумському районах всі земельні ресурси мають міжобласне і внутрішньообласне значення. Земельні ресурси місцевого

функціонального значення представлені орними землями і багаторічними насадженнями в Бережанському районі і становлять 81,1% (таблиця 4).

Досить високе функціональне значення (міжобласного і внутрішньообласного рангу) мають орні землі (95,9%) та багаторічні насадження (83,2%). Більше 47% земельних ресурсів області мають найвищий рівень ефективності та потенційну комплексуючу здатність і можливість участі у територіальному поділі праці.

Відмінності компонентної структури земельного потенціалу зумовлені як природними так і соціально-економічними чинниками, а особливо щільністю (густотою) потенціалу одного гектара того чи іншого виду угідь та площею, яку займає цей вид угідь в межах адміністративного району.

Важливою оцінкою земельно-ресурсного потенціалу є його територіальна диференціація. Серед показників територіальної диференціації важливе місце належить густоті ЗРП області чи іншого регіону. Важливими є також показники територіальної диференціації окремих складових ЗРП (потенціалу орних земель, багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ).

Таблиця 4

Функціональна структура земельно-ресурсного потенціалу районів Тернопільської області

Назва адміністративного району	Функціональне значення природних ресурсів (%%)			
	Міжобласне	Внутрішньообласне	Районне	Місцеве
Бережанський	15,3	3,6	-	81,1
Борщівський	-	97,5	2,5	-
Бучацький	9,3	90,7	-	-
Гусятинський	98,5	0,7	0,8	-
Заліщицький	-	100	-	-
Збаразький	94,7	2,5	2,8	-
Зборівський	1,9	98,1	-	-
Козівський	1,5	98,5	-	-
Кременецький	9,1	84,0	6,9	-
Лановецький	99,0	1,0	-	-
Монастирський	0,5	18,1	81,4	-
Підволочиський	98,9	1,1	-	-
Підгаєцький	-	7,1	2,9	-
Теребовлянський	98,8	1,2	-	-
Тернопільський	96,4	3,6	-	-
Чортківський	95,0	5,0	-	-
Шумський	-	100	-	-

Максимальні показники густоти потенціалу характерні для багаторічних насаджень (13,5...16,4 тис. грн./га) та орних земель (10,9...11,9 тис. грн./га) області. Густота потенціалу кормових угідь області значно нижча і становить у середньому 3,1...4,1 тис. грн./га. Середня густота земельно-ресурсного потенціалу – 6,75 тис. грн. га, що на 2,34 тис. грн. менше, ніж густота потенціалу орних земель. Найвищі показники густоти земельно-ресурсного потенціалу в Тернопільському – 7,9 тис. грн./га, Лановецькому – 8,6 тис. грн./га, Підволочиському – 9,4 тис. грн./га районах, що пояснюється наявністю значних площ з високопродуктивними ґрунтами. В районах західної частини області (Бережанському, Монастирському, Підгаєцькому) цей показник є найнижчим – 4,7...4,9 тис. грн./га.

За величиною густоти земельно-ресурсного потенціалу в області можна виділити такі групи районів

- з високим рівнем (Центральна група районів: Тернопільський, Теребовлянський, Підволочиський, Гусятинський Збаразький, Зборівський, Чортківський адміністративні райони);
- з середнім рівнем (Північна група районів: Кременецький, Шумський адміністративні

райони Південна група районів: Заліщицький, Бучацький, Борщівський адміністративні райони);

- з низьким рівнем (Західна група районів: Бережанський, Підгаєцький, Монастирський адміністративні райони).

В інтегральному земельно-ресурсному потенціалі області чітко простежується загальна закономірність – зростання величини та територіальної густоти в напрямку від периферії до центральної частини області.

Проведений аналіз компонентної структури ЗРП Тернопільської області свідчить про провідну роль у ній земельних ресурсів, які характеризуються високим рівнем освоєності, значною деградацією ґрунтів, низькою продуктивністю використання. Земельні ресурси є інтегральним ресурсом, який забезпечує можливість виробництва сільськогосподарської продукції з врахуванням впливу інших природних чинників.

Склад і співвідношення складових земельно-ресурсного потенціалу, які є основою ЗРП, за їх комплексуютьовуючою здатністю відображає функціональна структура. Високе функціональне значення земельних ресурсів міжобласного і внутрішньообласного значення (47%) сприятиме розвитку сільськогосподарського виробництва області на перспективу.

Сучасний стан освоєння земельних ресурсів Тернопільської області дає підстави визначити його як такий, що має можливості для подальшого підвищення ефективності земельного потенціалу за умови його раціонального використання. Основними напрямками оптимізації сільськогосподарського природокористування є: формування оптимальної структури агроландшафтів, а також співвідношення між іншими типами ландшафтних комплексів для відновлення екологічної рівноваги; використання наукових підходів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, ефективне використання ґрунтозахисних та біологічних систем землеробства.

Література:

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. "Про методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів".
2. Аграрный ресурсный потенциал Украинской ССР (отв. ред. *Веденичев П.Ф.*). – К.: Наукова думка, 1988. – 312 с.
3. Земельні ресурси України. / Під ред. *Медведєва М.М., Лактіонової Т.М.* – Київ: Аграрна наука, 1998. – 150 с.
4. *Иванух Р.А.* Природные ресурсы сельскохозяйственного производства Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1984. – 223 с.
5. *Руденко В.П.* Географія природно-ресурсного потенціалу України. У 3-х частинах: Підручник. – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 568 с.

Summary:

Pytulyak M.R., Pytulyak M. V. STRUCTURAL AND SYSTEM ANALYSIS OF LAND RESOURCES OF TERNOPIL REGION.

In the article is given the analysis of component functional structure of land resources of Ternopil region and other peculiarities of its territorial structure.

Надійшла 07.11.2008р.

УДК 911.9:502

Петро ЦАРИК

ПРОБЛЕМНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРИРОДОЗАПОВІДАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЗООЛОГІЧНИХ ЗАКАЗНИКІВ)

У природоохоронному законодавстві є низка дискусійних підходів щодо обґрунтування і виділення територій під заповідний об'єкт [2]. Зокрема необґрунтованим і немотивованими є включення всієї території адміністративних районів Чемирівського, Кам'янець-Подільського) до складу національного природного парку „Подільські Товтри”. Подібні підходи можна спостерігати при створенні регіональних ландшафтних парків, коли

господарська зона парку складає половину території РЛП („Дністровський каньйон”). Чи скажімо при створенні загальнозоологічних заказників на орні та забудовані землі припадає 88% так званого заповідного об’єкту. Щоб застерігти у майбутньому від такого роду штучного залучення до заповідних об’єктів невідповідних їх статусу антропогенних ландшафтів необхідно внести певні обмеження. Подібні застереження і зауваження звучали на багатьох наукових конференціях (Тернопіль, 2004; Гримайлів, 2007; Рахів, 2008) [3,5], а також у наукових публікаціях О.О. Кагала, Л.П. Царика, В.П. Брусака, Ю.В. Зінька та інших [6,7].

У даній публікації поставлено завдання проаналізувати структуру угідь однієї із проблемних категорій заповідання – загальнозоологічних заказників.

Загальнозоологічні заказники є малоефективними з точки зору повноцінного збереження природи за умов існуючих підходів до їх створення. Вони є доволі поширеними категоріями заповідання на Тернопіллі, оскільки ними зайнято 40,78% загальних заповідних площ (рис.1.). На перший погляд цілком закономірне явище направлене на збереження найвразливішого зоологічного компоненту природних систем. Разом з тим, їх висока частка у структурі заповідних площ викликає зацікавленість і певну занепокоєність і виявляється, що цілком не безпідставно. Аналіз структури земельних угідь заказників показав, що до їх складу віднесені орні землі, населені пункти, дороги; природні ландшафти, в межах яких охороняється тільки зоологічний компонент, при необмеженій господарській діяльності. 38,6% структури земельних угідь загальнозоологічних заказників припадає на природні угіддя (ліси, луки, чагарники, болота), а 62,4 % площ займають орні землі, забудова. Тобто, 62,4 % заповідних площ такими по суті не являються. В перерахунку на площі заповідного фонду області це складатиме 25% загальної площі заповідання. Виходить, що чверть усіх заповідних площ області припадає на істотно антропогенізовані ландшафти, які нічого спільного не мають з заповідним режимом і „притягнуті за вуха” до заповідної справи. Заповідними вважаються орні землі, землі населених пунктів, дороги, промислові розробки, кар’єри і т.і. Облікувати як заповідні землі у загальнозоологічних заказниках необхідно місця гніздування чи виведення потомства, якими, безумовно, є водно-болотні, лісові, лісово-чагарникові, наскельно-степові масиви вказаних заказників. А орні поля і населені пункти можуть складати буферні зони даних заповідних об’єктів і аж ніяк не входити до їх складу.

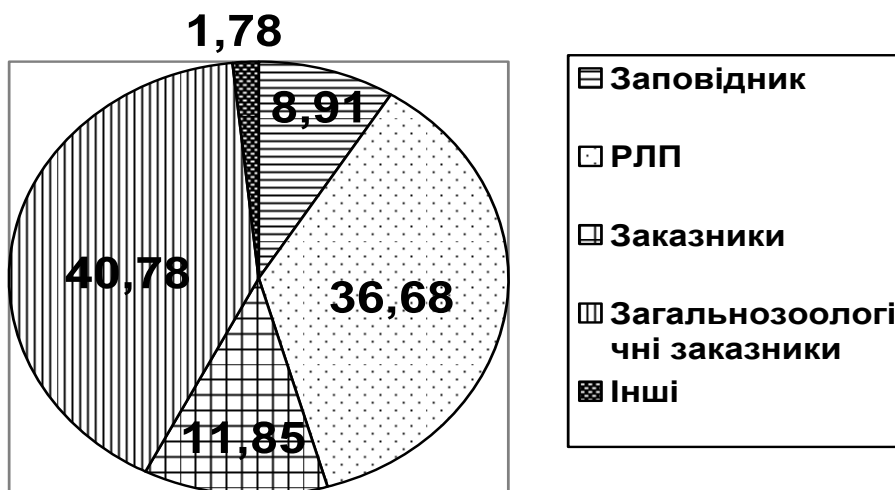


Рис. 1. Структура заповідних площ за основними категоріями.

Загальнозоологічні заказники займають чільне місце у структурі природно-заповідного фонду Тернопільської області. Вони є великоплощадними об’єктами, які істотно впливають на ступінь заповідності території, на територіальну організацію заповідних об’єктів. У

деяких природних чи адміністративних районах частка загальнозоологічних заказників сягає 80-95% заповідних площ (Бережанський, Тереховлянський, Збараський, Зборівський, Козівський адміністративні райони та Мильнівський та Збараський ландшафти Товтрового природного округу, Гаєвський ландшафт Малого Полісся). Тобто вони є базовими заповідними об'єктами багатьох адміністративних і природних районів. (Рис. 2.)

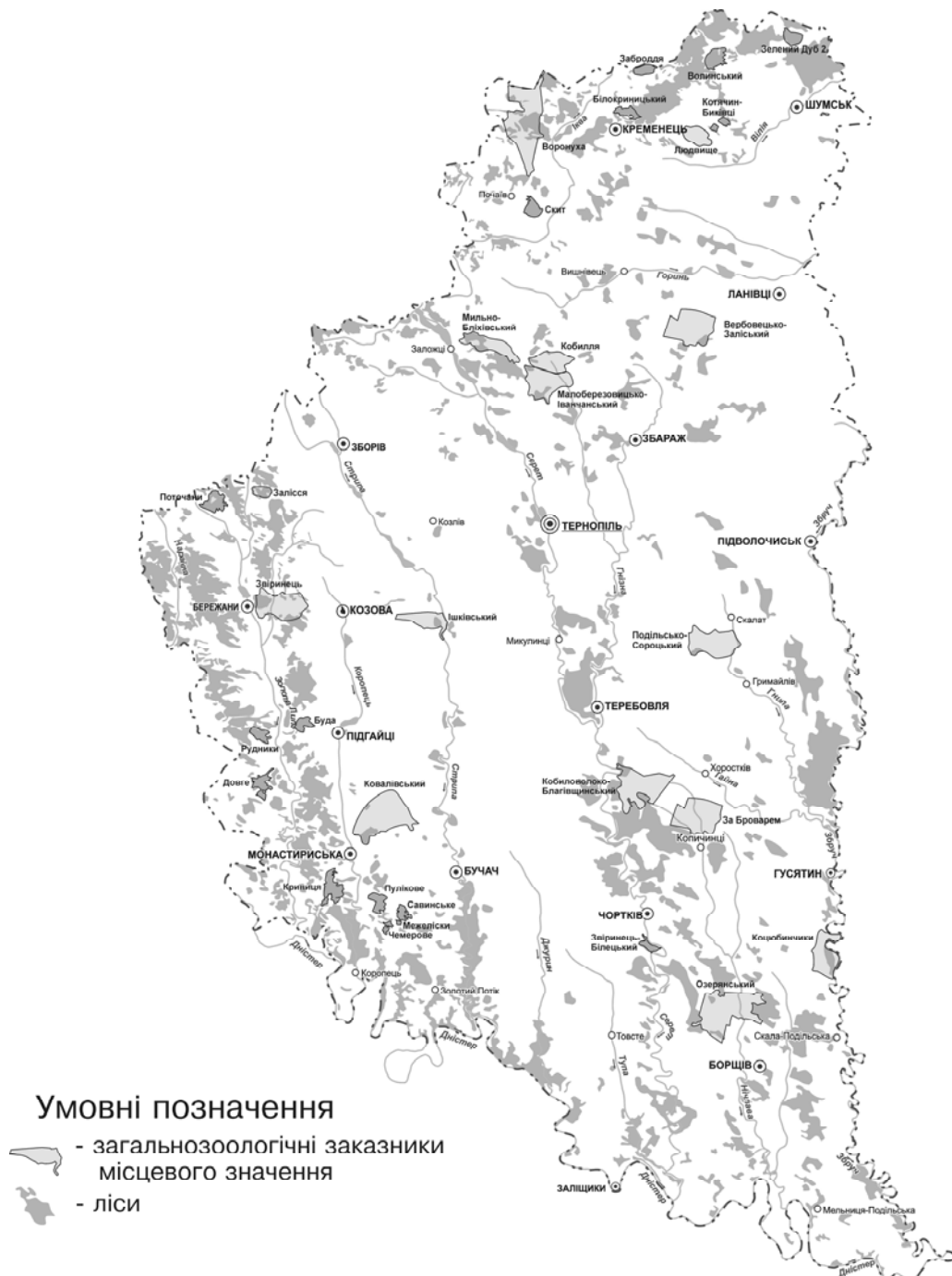


Рис. 1. Загальнозоологічні заказники Тернопільської області

В процесі аналізу тридцяти одного загальнозоологічного заказника області на предмет структури їх угідь виявлено ряд особливостей, які проаналізовані стосовно їх структурно-функціональних властивостей (Табл.1., Рис.2.).

Структура земельних угідь загальнозоологічних заказників Тернопільщини (за матеріалами [4])

№ з/п	Назва заказника	Загальна площа, га	Забудовані землі, га (%)	Рілля, га (%)	Сіножаті, пасовища, багаторічні насадження га, (%)	Ліси та інші лісовкриті площі, га (%)	Землі під водою та болота, га (%)
1	“Білокриницький”	457,0	5,6 (1,1)	2,1 (0,4)	2,2 (0,5)	447,1 (98,0)	-
2	“Буда”	398,0	1,5 (0,4)	2,1 (0,5)	2,1 (0,5)	392,3 (98,6)	-
3	“Чемерове”	159,0	-	1,8 (1,1)	-	157,2 (98,9)	-
4	“Довге”	376,0	2,2 (0,6)	3,4 (0,9)	4,2 (1,1)	366,2 (97,4)	-
5	“Ішківський”	1366,0	103,7 (7,6)	751,1 (56,2)	207,3 (15,2)	179,1 (13,1)	154,1 (7,9)
6	“Кобилівсько-Благівщинський”	3220,0	58,0 (1,8)	2558,3 (79,5)	283,3 (8,8)	281,7 (8,8)	36,0 (1,1)
7	“Кобилівський”	1603,0	112,0 (7,0)	1168,5 (72,9)	207,5 (13,0)	108,0 (6,7)	7,0 (0,4)
8	“Котячин-Биківці”	178,0	-	2,3 (1,3)	2,8 (1,6)	172,9 (97,1)	-
9	“Коцюбинчики”	3205,0	153,5 (4,8)	2263,8 (70,7)	426,8 (13,2)	340,4 (10,6)	21,3 (0,7)
10	“Ковалівський”	2959,0	2,0 (0,1)	2358,5 (79,7)	206,7 (5,0)	391,8 (13,2)	-
11	“Криниця”	1052,0	12,9 (1,3)	8,6 (0,8)	2,4 (0,2)	1028,1 (97,7)	-
12	“Людвигів”	2080,0	20,0 (1,0)	1148,3 (55,2)	645,9 (31,0)	250,0 (12,0)	15,8 (0,8)
13	“Межеліски”	48,0	-	2,4 (4,8)	0,5 (1,0)	45,2 (94,2)	-
14	“Мільно-Бліхівський”	3488,0	159,9 (4,6)	1904,4 (54,6)	821,9 (23,5)	543,5 (15,6)	58,3 (1,7)
15	“Малоберезовицько-Іванчанський”	2253,0	62,8 (2,6)	1918,0 (75,1)	268,8 (10,4)	293,4 (11,4)	14,8 (0,5)
16	“Озерянський”	4184,0	7,9 (0,2)	3423,5 (81,9)	364,6 (7,7)	375,0 (8,9)	13,0 (0,3)
17	“Подільсько-Сороцький”	2284,0	2,8 (0,1)	1756,7 (73,7)	513,0 (21,5)	111,5 (4,7)	-
18	“Поточани”	722,0	-	-	7,3 (1,0)	715,1 (99,0)	-
19	“Пулікове”	544,0	-	1,9 (0,4)	4,9 (0,9)	537,2 (98,7)	-
20	“Рудники”	418,0	-	1,5 (0,4)	1,5 (0,3)	414,9 (99,3)	-
21	“Савинське”	353,0	-	6,0 (1,7)	14,0 (3,9)	326,9 (92,5)	-
22	“Скит”	468,0	3,7 (0,8)	4,9 (1,0)	2,5 (0,5)	456,9 (97,7)	-
23	“Вербовецько-Заліський”	2699,0	93,0 (3,5)	2057,0 (76,2)	285,0 (10,5)	236,0 (8,8)	28,0 (1,0)
24	“Волинський”	689,0	3,4 (0,5)	1,0 (0,1)	32,3 (4,7)	652,1 (94,6)	-
25	“Воронуха”	4814,0	-	3048,5 (63,4)	1185 (24,5)	530,5 (11,0)	50,0 (1,1)
26	“Заброддя”	435,0	2,3 (0,5)	14,8 (3,4)	18,1 (4,2)	399,8 (91,9)	-
27	“За Броварем”	3380,0	125,9 (3,6)	3050,1 (90,2)	180,4 (5,5)	-	23,6 (0,7)
28	“Залісся”	400,0	2,7 (0,7)	265,0 (66,2)	132,3 (32,7)	-	-
29	“Зелений дуб 2”	518,0	2,8 (0,5)	1,5 (0,3)	-	513,7 (99,2)	-
30	“Звіринець-Білецький”	309,0	9,0 (2,9)	2,6 (0,9)	1,6 (0,5)	295,8 (95,7)	-
31	“Звіринець”	2302,0	13,4 (0,6)	812,2 (35,3)	1032,4 (44,8)	442,0 (19,3)	-
	Всього	47361,0	961,0 (1,8)	28540,8 (60,0)	6857,3 (14,3)	11004,3 (23,0)	421,9 (0,9)

Так, загальнозоологічні заказники, створені у горбогірних чи рівнинних заліснених територіях цілком відповідають своєму функціональному призначенню. Такі заказники мають збалансовану структуру земельних угідь. Лісистість більшості з цих заказників коливається у межах 92-99%. У загальній кількості їх нараховується 16 і вони займають площу 7124 га, що складає 15 % площ загальнозоологічних заказників.

Другу групу складають заказники з розбалансованою структурою земельних угідь, високою часткою ріллі і забудованих площ у загальній площі заповідного об'єкту. Їх нараховується п'ятнадцять. Їх частка у структурі площ загальнозоологічних заказників становить 85%

На особливу увагу заслуговують такі заказники, як: „За Броварем”, Кобилівсько-

Благівщинський, Кобилівський, Коцюбинчики, Ковалівський, Мільно-Бліхівський, Малоберезовицько-Іванчанський, Озерянський, “Подільсько-Сороцький, Вербовецько-Заліський”, Воронуха, Залісся. У них частка антропогенних ландшафтів становить від 62,5% (Ішківський) до 94% (За Броварем).

Вважаю за доцільне встановити частку антропогенізованих ландшафтів у структурі загальнозоологічних заказників не вищою за 25%, для залучення до заказників перехідних прилеглих ландшафтів у якості периферійних зон.

Тому у процесі створення проектних моделей екомереж при обґрунтуванні їх основних структурних елементів (природних ядер та екологічних коридорів) необхідно переглянути режими природозаповідання загальнозоологічних заказників: частину їх реформувати і перевести у ландшафтні заказники для ефективного збереження всього природного комплексу. При створенні перспективних загальнозоологічних заказників необхідно залучати до їх складу якомога менше площ господарського призначення, бо необґрунтовано висока їх частка у складі заказників не сприяє реалізації основного завдання природозаповідання.

Література:

1. Андрієнко Т.Л., Онищенко В.А., Клецов М.Л., Прядко О.І., Арап Р.Я. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації (під ред. д.б.н. проф. Т.Л. Андрієнко). - К.: Фітосоціоцентр, 2001. - 60 с.
2. Закон України „Про природно-заповідний фонд”/ Екологія і закон. Екологічне законодавство України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – Кн.. 2 – С. 14-51.
3. Охорона і менеджмент об’єктів неживої природи на заповідних територіях. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (сmt. Гримайлів, 21-23 травня 2008р.). – Гримайлів-Тернопіль: „Джура”, 2008. – 340с.
4. Реєстр заповідних об’єктів Тернопільської області. – Тернопіль, 2007. – 75с.
5. Розвиток заповідної справи в Україні і формування пан’європейської екологічної мережі. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Рахів, 11-13 листопада 2008 року). // Ред. кол.: Гамор Ф.Д. (відп. ред.) та ін. – Рахів, 2008. – 510с.
6. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 256с.
7. Царик П.Л. Регіональна екомережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області). – Тернопіль : Вид-во ТНПУ, 2005. – 172 с.

Summary:

Piter Tsaryk. PROBLEM APPROACHES IN RELATION TO NATURE RESERVE (ON THE EXAMPLE OF ZOOLOGICAL RESERVE).

A role and place of zoological is analyzed in the natural-protected fund of the Ternopil region. The question of misbalanced of structure of the landed lands of zoological reserve and approaches is considered to its optimization.

Надійшла 15.11.2008р.

УДК 504.03 + 504.75

Ірина БАРНА

ТРАДИЦІЙНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ”ХИМЕРНИЙ ЕТНОС”

Екологічні реалії сьогодення чітко вказують на необхідність узгодження взаємодії людського суспільства з природою. Зміни в довкіллі набули загрозливого характеру для подальшого існування людського соціуму, поза-як супроводжуються екологічними кризовими ситуаціями різного рівня. Зважаючи на те, що людська цивілізація є етнічно поліморфною, доцільним та актуальним видається аналіз традиційних систем, механізмів природокористування в контексті оптимізації взаємин людини з природою.

Окремі аспекти з цієї проблематики з’ясовані завдяки дослідженням українських та зарубіжних вчених [1,2,5,6]. Метою нашого дослідження є спроба узагальнити існуючі підходи до вирішення проблем доцільності збереження традиційних систем

природокористування, головним чином в умовах доволі умовної ізоляції, автономності етноекосистем.

Факту неможливості існування етнічної спільноти поза довкіллям, яке є одночасно умовою і її виникнення, і її функціонування, не заперечують ні послідовники Ю. Бромлея, ні прихильники Л. Гумільова. Різні точки зору з приводу домінантності соціальних чи біологічних чинників етногенезу згаданих вчених сукупно полегшують аналіз процесів формування етноекосистем та принципів природокористування. Людина як носій етнічності не пасивно перебуває у ландшафті, а вилучає з нього джерела існування. Процес привласнення людиною (суспільством, соціальною групою, колективом) природного середовища і його ресурсів для життєзабезпечення, виробництва і відтворення життя становить суть природокористування.

Воно склалось тоді, коли найдавніші гомініди освоїли виготовлення знарядь праці, ввели в практику колективні промисли, включаючи мисливство та збиральництво, прийшли до “ідеї будинку” і поставили в центр свого буття приручений, одомашнений вогонь. Природокористування є феноменом властивим лише людині, її спільнотам. Запасання корму, полювання, якими займаються інші біологічні види, принципово відрізняються від збиральництва та мисливських промислів людей. Використання умов та продуктів лісу або водойм тваринами нетотожне лісокористуванню та водокористуванню як складових людської культури. Подібно і вогнекористування, як унікальне заняття людини, не властиве тваринам, які інстинктивно бояться вогню, хоч і можуть користуватись результатами його дії.

Природокористування в рамках конкретної етнічної групи, етносу або групи етносів, що живуть в даному середовищі і займаються схожими або взаємозв'язаними видами промислових і інших господарських занять прийнято вважати традиційним. Воно сформувалося на основі локально-групових традицій взаємодії етносу з природою. Виникнення традиційних форм природокористування детерміноване процесами етногенезу, тому первісне природокористування не було етнічним через несформованість, неоформленість етносів. З іншого боку, особливості природокористування окремих людських спільнот сприяли етнічній диференціації первісних людей.

Шляхом “спроб і помилок” етноси відшукують оптимальні варіанти природокористування, завдяки чому аборигенні етноси на своїй автохтонній території знаходяться, як правило, у стійких відносинах із довкіллям [6]. Впродовж етногенезу етноси взаємодіють з довкіллям, чітко приуроченим до етнічної території, зумовлюючи певні зміни у ньому (рис.1). Однак, ці зміни (b) мають органічний характер, спрямовані на гармонізацію взаємовпливів в етноекосистемі, відтак відповідають екофілії тенденціям. Намагання етнічних спільнот привести у відповідність вплив людини на природу потенціалу саморегуляції, самовідновлення екосистеми (a) продиктоване бажанням уникнути демо-екологічних криз, в умовах яких з'являється загроза існуванню етносу. Якщо етнос виходить з установки на підкорення природного динамічного середовища штучному культурному (b>a), то відбувається швидкий занепад і природи, і соціуму. Адже природа – основа людського буття, її субстанційна підстава.

У міру накопичення відповідного досвіду, людські спільноти приходили до необхідності охороняти природне середовище, берегти її ресурси, раціонально їх використовувати, плановірно регулювати свою дію на природу на користь життєзабезпечення на даний момент і на перспективу. Саме відтоді природокористування, зокрема і традиційне, передбачає існування природоохоронного аспекту.

Успішна адаптація етнічних спільнот до території як середовища існування завершувалась сприйняттям останньої як “своїї”. Практично у всіх етносів існують свого роду символи етнічної приналежності, прототипами яких служать елементи ландшафту (тополя в українців, береза у росіян, сакура у японців, кленовий листок у канадців і т. ін.),

поєднані з топонімією (Дніпро в українців). Сформовані спільнотою навички природокористування з часом набували статусу традицій, а тому передавались нащадкам, як механізм успішного життєзабезпечення етносу. Оптимальне забезпечення потреб вимагало дотримання традицій природокористування. Останні залишались тим стійкішими, чим довше жив етнос на даній території.

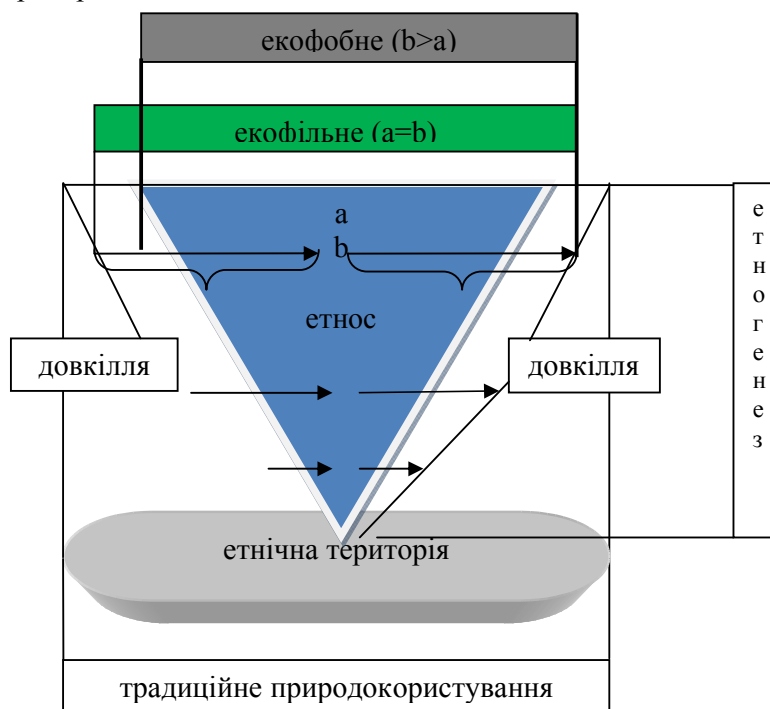


Рис. 1. Форми традиційного природокористування.

У минулому етноси сформували зразки гармонійного природокористування, які було закріплено у структурі ментальності, обрядовості, релігійності, традиціях. Ці етноси Л. Гумільов називає персистентними, на відміну від пасіонарних, які рівновагу в етноекосистемі порушують.

За даними археології, етнографії, історії традиційне природокористування в Україні засноване на орному землеробстві. Це напряму впливає з високої родючості ґрунтів України, зокрема чорноземів. Сприяли цьому також кліматичні умови, а саме помірно холодна зима, відносно тепле літо, рівнинний характер поверхні, які уможливлювали й стимулювали не лише землеробство, але і інтенсивні економіко-культурні контакти з іншими народами. Іншими традиційними видами господарської діяльності українців були скотарство, рибальство, мисливство та бджільництво. Таким чином, традиційне природокористування в Україні характеризувалося екофільністю, відсутністю протиставлення природного та штучного, привнесеного в природу людиною, відсутністю прагнення підкорити світ природи.

Розвиток етносів та біосфери є взаємопов'язаним та закономірним процесом, за яким формуються певні механізми гармонізації взаємин людини з природою [2]. І якщо етнічні спільноти в межах території існування зацікавлені в оптимізації її предметно-практичного перетворення, то за її межами така пріоритетність діяльності здебільшого втрачається. Прийшли населення, мігруючи на чужу етнічну територію, часто з винятковою жорстокістю вчиняє варварські дії щодо природи автохтонів.

Світова історія рясніє прикладами деструктивного впливу мігрантів, чужинців на етноекосистеми завойованих народів. Римляни спочатку завоювали Північну Африку, а потім занапали свою житницю, яку згодом з великими труднощами відновили корінні

жителі Сахари – араби. Нові колонізатори, якими стали французи, остаточно перетворили цей регіон на велику пустелю. Така схема є типовою і для інших ситуацій, в яких, з одного боку, виступає переможець, а з іншого – переможений людина і природа.

Неправильним природокористуванням прийшлого населення була зумовлена прогресуюча деградація ґрунтів Месопотамії через їх засолення. Традиційно землеробство тут велось на основі будівництва каналів-проток, через які надмірна сіль виводилась в ріку. Загроза утворення солончаків існувала внаслідок не лише значної солоності ґрунтів Месопотамії, а й слабого нахилу рівнини у бік моря. За таких умов землеробство, яке враховувало згадані особливості території та ґрунтів, було помірно продуктивним, доволі працездатним, оскільки потребувало створення систем шлюзів та каналів. Прийшли єгипетські радники запровадили в Месопотамії єгипетську систему осушення, яка склалась в умовах великого нахилу долини Нілу через що ґрунти тут не засолювалися. Це дозволяло давнім єгиптянам збирати потужні врожаї двічі-тричі на рік після короткочасного розливу Нілу навесні та повного осушення після цього сільськогосподарських угідь. Впровадження природоневідповідних методів обробітку землі з боку єгиптян зумовили після декількох років потужних врожаїв у нижній течії Тигру та Євфрату утворення солончаків, внаслідок чого чимала кількість ґрунтів була виведена з сільськогосподарського обігу.

Ці та багато інших прикладів наштовхнули Л. Гумільова на створення концепції “хімерного етносу” як негармонійного поєднання двох-трьох етносів, які мають різний світоглядний устрій, практику природокористування, етнічні цінності тощо. На основі цієї концепції доступним є розуміння екологічної збитковості будь-яких мілітарних завоювань.

У випадку, коли на цілісне світовідчуття аборигенів накладається таке саме цілісне, але інше світовідчуття мігрантів, утворюється химера, дискомфорт, породжений невідповідністю способів природокористування усталених, продукованих аборигенних населенням та нових, нав’язаних мігрантами. Через це відбувається соціокультурна деградація корінного етносу, руйнування його етноекосистеми. Дискомфорт в середовищі прийшлого етносу має іншу природу, оскільки спричинений реалізацією статусу переможця, господаря, але на чужих землях. Як зауважує М. Бородай, в таких ситуаціях і починає проявлятися вандалізм, котрий однаково деформує і тих, кого гублять, і тих, хто губить. Тут виникає масовий психологічний синдром, що знаходить вираження у потребі будь-що “переробити” природу і культуру, яка їх не влаштовує, причому переробка ця, як правило, постає руйнуванням. Справедливість згубного впливу завойовників на підкорені народи та їх природу засвідчує історична доля римлян, монголів, хозар, іспанців, португальців, французів, англійців, росіян.

Химерні етноси, таким чином, це спільноти, котрі позбавлені традиційної екологічної культури, які не набули нових регулятивних механізмів у своїх взаєминах із довкіллям. Тому їхнє утвердження як складника цивілізації є важким процесом не лише для етнокультури, а й етно- та біосфери, котрі зазнають відчутних збурень. З часом, однак, “хімерні етноси”, трансформуючись, можуть набувати рис нової екологічної культури, але процес її формування доволі тривалий в часі і супроводжується екологічними збитками.

Згідно даних В. Крисаченка та О.Мостяєва, одним з перших пасіонарних етносів в Україні відомий хато-хурритський етнос трипільців, який прийшов, очевидно, з північної Месопотамії і запровадив тут землеробство. Однак, та система природокористування, яка корисна для Північної Месопотамії, в Україні призвела до порушення балансу довкілля, унаслідок чого відбулася дезінтеграція цієї першої землеробської культури на теренах України. Прийшли народи хато-хуррити трипільці або іраномовні кочовики пізніших часів спричинювали порушення традиційних “органічних”, фактично усталених, перевірених відносин автохтонного населення України з довкіллям.

Українські землі неодноразово впродовж історичного розвитку потрапляли в поле зору завойовників, що не могло не накласти відбитку і на цілісність еколого-етнічного середовища в Україні. Прийшли етноси, які розглядали етнічні території українців в якості

природо-ресурсної колонії, згідно концепції Л. Гумільова, формували коло “химер”. Поряд з ними, з’являлись недержавницькі етноси, які здебільшого доволі узгоджено вписувались в структуру як етносфери, так і екосистеми України. Насамперед, це стосувалось єврейських, німецьких поселень, караїмських громад.

Найбільш несприятливими для природи України вчинками химерного етносу були, по-перше, нищення Степу, Лугу та Дикого Поля, а по-друге – “сталінський план перетворення природи” [6]. Не зважаючи на істотну віддаленість в часі, в обох випадках традиційне природокористування українців зазнало впливу через втілення ідей “химерами”. Залюднення південних теренів російськими землевласниками, а також сербськими, хорватськими, чорногорськими, грецькими та німецькими колоністами[3] спричинило зміну устрою життя та природокористування внаслідок нав’язування ціннісних орієнтацій з боку прийшлого етносу. Як наслідок, на кінець XIX ст. практично повністю через розорювання було знищено Степ (розораність перевищила 90 %), вирубані основні лісові масиви, що знаходилися на його території. Впродовж радянського періоду в Україні розорано майже всі придатні для цього землі, вирубано більшість первинних лісів, Дніпро перетворено на низку водосховищ, Криворіжжя “вкрите” кар’єрами, Донбас – шахтами, незадовільною є екологічна ситуація в Прикарпатті, Поліссі, Причорномор’ї.

З появою гігантських колгоспів та радгоспів в Україні значні площі засіяно монокультурами, які виснажують ґрунт, руйнують природні екосистеми. Їх функціонування вимагає постійного втручання людини. Натомість, в природних умовах ґрунт відновлюється за рахунок різноманіття рослинного та тваринного світу. Таке різноманіття має органічний характер, зумовлений взаємозалежністю складових екосистеми.

В умовах промислового чи аграрного освоєння українських земель нівелювалися та трансформувалися унікальні особливості питомих мешканців, з їхнім неповторним світом, закоріненим в рідні ландшафти, а, натомість, утворювалися уніфіковані представники «нової історичної спільноти». Тому, коли під води йшли придніпровські простори, то зникало щось більше, ніж чергові гектари земель. Кожен з представників етнічної спільноти є гармонійним поєднанням природного, закованого в генах та проявленого в конкретному екоотопі, та соціального, що співвідносить його з іншими в спільноті та поза нею. Реалізувати гармонію вдається за умов узгодження обох складових буття людини. Тому так важливо зберегти адекватне етносу, природне середовище, з яким він перебуває в гармонійних відносинах, перебуває в злагоді. З іншого боку, особистісна цілісність людини, як носія етнічності вбереже довкілля від негативних проявів химерного етносу на своїй землі.

Література:

1. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – Москва: Наука, 1983. – 412с.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1989. – 496с.
3. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – 176с.
4. Калимуллин А. М. Историческое исследование региональных экологических проблем. – М.: Прометей, 2006. – 368с.
5. Коржик В. “Ничейные” ландшафты: к вопросу пассионарности // Ландшафты і сучасність. Збірник наукових праць. – Київ-Вінниця: “Гіпаніс”, 2000. – С.164-166.
6. Кришаченко В., Мостяєв О. Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – 623с.

Summary:

Barna I. TRADITIONAL ENVIRONMENT UTILIZATION AND “WHIMSICAL ETHNOS”.

The mechanism of cooperation of native population and whimsical ethnos is analysed. The consequences of realization of ideas of whimsical ethnos are found out on ethnoecosystems. It is indicated on the necessity of observance of traditional forms of environment utilization.

Надійшла 08.11.2008р.

ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА СИСТЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

Про рівень розвитку науки свідчить перш за все ступінь розробки її поняттєво-термінологічного і категорійного апарату. Будь-яка галузь знань базується на системі понять, які відображають внутрішню сутність, зовнішні ознаки і характеристики досліджуваних об'єктів і виступають, водночас, елементами наукових законів і теорій для пізнання й відображення об'єктивної реальності. В рекреаційній географії (як складової частини суспільної географії) ще не завершився процес формування свого власного поняттєво-термінологічного апарату. Як наукові напрями, що розвиваються на стику соціально-економічних і природничих наук, рекреаційна географія користується тим класичним поняттєво-термінологічним "арсеналом", який склався в суспільній географії, фізичній географії, економічній географії, медичній географії, географії населення, ландшафтознавстві, екології, геології, архітектурі і інших наукових напрямках. А тому стає цілком зрозумілим, чому зміст цієї термінології часто носить багатозначний, а часом і дискусійний характер. Також рекреаційна географія оперує власною термінологією, яка розвивалась протягом останніх 30-40 років, продовжує поглиблюватись і розширюватись, віддзеркалюючи відповідні соціальні замовлення та суспільні процеси [2]. Розвиток рекреаційної сфери, як швидкоокупної і пріоритетної, поставив перед наукою не лише питання про необхідність більш глибокого аналізу проблем, пов'язаних з використанням природних рекреаційних ресурсів, але й більш чіткого розуміння самого поняття "природні рекреаційні ресурси".

Різноманітні аспекти зазначеної проблематики висвітлено у наукових працях Л.О. Багрової, М.В. Багорова, О.О. Бейдика, Ю.О. Веденіна, С.А. Генсірука, М.С. Мироненка, М.С. Нудельмана, В.С. Преображенського, М.Ф. Реймерса, І.Т. Твердохлебова та ін.

Мета: розробити поняттєво-термінологічну систему, щодо дослідження природних рекреаційних ресурсів, та безпосередньо пов'язаних з ними категорій і понять, - "рекреація", "рекреаційні ресурси", "природно-рекреаційний потенціал", розглянути класифікації природних рекреаційних ресурсів.

Поняттєво-термінологічна система дослідження природних рекреаційних ресурсів представлена на рис. 1.

Для того, щоб осмислити і інтерпретувати поняття "природні рекреаційні ресурси", перш за все потрібно з'ясувати таке ключове поняття рекреаційної географії як "рекреація".

Мироненко, Твердохлебов дають таке визначення терміну "рекреація" - це сукупність етимологічних значень: *grecratio* (лат.) – відновлення, *grecration* (франц.) – розвага, відпочинок, зміна дії, що виключає трудову діяльність і характеризує пов'язаний з цими діями простір. Відповідно, термін "рекреація" характеризує не лише певні види діяльності людей в вільний час, але й той простір, в якому вони функціонують. Отже, рекреація – це сукупність явищ і відношень, що виникають в процесі використання вільного часу для оздоровчої, пізнавальної, спортивної і культурно-розважальної діяльності людей на спеціалізованих територіях, що знаходяться поза межами населеного пункту, що є місцем постійного проживання [11]. На рахунок того, що рекреаційна діяльність відбувається на територіях лише поза межами населеного пункту, в якому проживає рекреант, з авторами можна не погодитися, оскільки є і короткотривала рекреаційна діяльність, яка може відбуватися і в межах населеного пункту, в якому проживає рекреант.

За В.С. Преображенським [7] рекреація :

1) просте відновлення фізичних і духовних сил, витрачених людиною в процесі трудової, навчальної та побутової діяльності;

2) у вузькому розумінні – різноманітні види людської діяльності у вільний час, спрямовані на відновлення сил і задоволення широкого кола особистих і соціальних потреб.

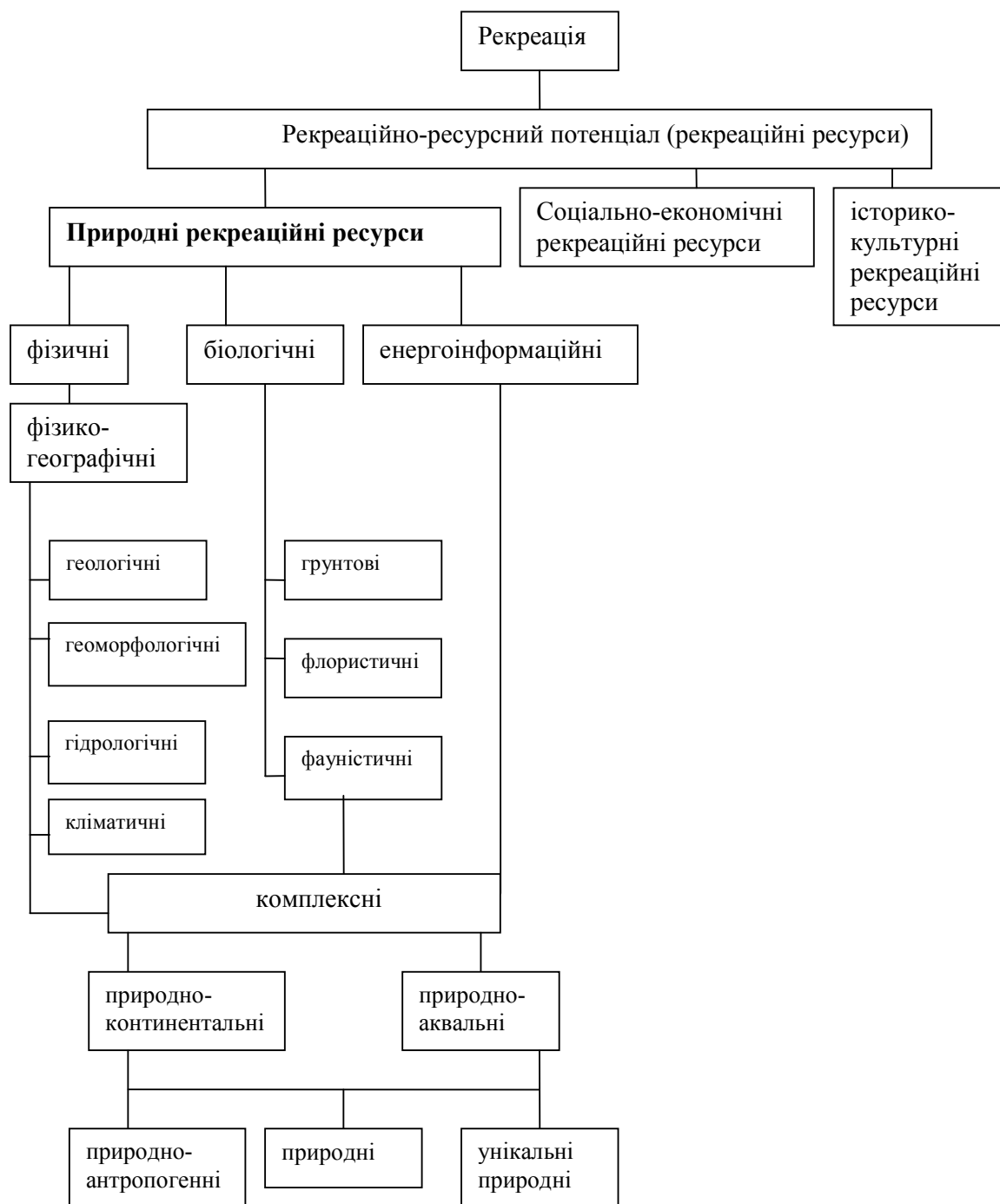


Рис.1 Поняттєво- термінологічна система дослідження природних рекреаційних ресурсів.

Останні включають розвиток фізичних і духовних сил людини, навичок спілкування між людьми, підвищення соціально-трудового і культурного потенціалу суспільства, а також формування нових рис та якостей особистості, у тому числі культури міжособистісних, міжвікових і міжнаціональних контактів, навичок сприйняття природних і культурних цінностей.

За М.Ф. Реймерсом [15] рекреація – це відновлення здоров'я і працездатності шляхом відпочинку поза межами житла – на природі чи під час туристської подорожі, пов'язаної з відвідуванням цікавих місць, в т.ч. національних парків, архітектурних і історичних пам'ятників, музеїв і т.п.

Вся сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов для організації рекреаційної діяльності на певній території утворює рекреаційний потенціал цієї території [11]. М.С. Мироненко вважав поняття “рекреаційний потенціал” синонімом поняття “умови і фактори розвитку рекреаційної діяльності”. Є.К. Трушиньш розглядає рекреаційний потенціал як “кількість ефекту, яку може отримати максимальна кількість рекреантів при найбільш сприятливих параметрах середовища з урахуванням екологічних обмежень” [3].

М.М.Блага під рекреаційно-ресурсним потенціалом території розуміє сукупну продуктивну спроможність її рекреаційних ресурсів. Ми вважаємо, що останнє визначення є досить вдалим, і при вивченні потенціалу рекреаційних ресурсів слід здебільшого розглядати його природничі критерії, а саме враховувати продуктивну спроможність рекреаційних ресурсів витримувати і відновлювати певні рекреаційні навантаження з урахуванням екологічних критеріїв.

Основною складовою рекреаційного потенціалу території є рекреаційні ресурси (головним чином природні рекреаційні ресурси).

Введення в арсенал географічної науки поняття “рекреаційні ресурси” було не таким простим, як здається на перший погляд [16]. Раніше при аналізі проблеми організації курортної та рекреаційної діяльності використовували, як правило, тільки такі терміни, як “умови рекреаційної діяльності”, “лікувальні або курортні фактори”, “об'єкти туризму чи екскурсій”. Характерною рисою цих понять було те, що вони визначали, перш за все, якісний бік можливостей організації відпочинку, давали оцінку комфортності умов відпочинку, корисності використання того чи іншого лікувального фактору, атрактивності культурно-історичного чи соціально-технічного об'єкта.

Тривалий час не співставляли природні умови і фактори з ресурсами. Це пояснюється двома причинами: по-перше, незвичністю характеристик об'єктів, які розглядають в якості рекреаційних ресурсів, таких, наприклад, як краса пейзажів, унікальність природних, не змінених людиною ландшафтів і т.д.; по-друге, тим, що сама рекреаційна сфера не відносилась більшістю дослідників до системи народного господарства.

Вирішальним кроком на шляху формування сучасного уявлення про рекреаційні ресурси стала стаття Л.А. Багрової, Н.В. Багрова і В.С. Преображенського [1], в якій вперше було подано визначення поняття “рекреаційні ресурси”. “Рекреаційні ресурси – це природні, природно-технічні і соціально-економічні геосистеми і їх елементи, які, при існуючих технічних і матеріальних можливостях, можуть бути використані для організації рекреаційного господарства”. При цьому, за визначенням Багрової і її співавторів, рекреаційний ресурс – це лише одна з ланок в складному ланцюзі еволюційних уявлень: природний об'єкт – умови відпочинку – ресурси – фонди. Умови відпочинку виступають як перший фактор на шляху аналізу об'єктів з позиції їх придатності для рекреаційного використання. Перехід від умов рекреаційної діяльності до ресурсів пов'язаний перш за все з осмисленням господарської цінності об'єктів, їх просторово-часових характеристик, економічних можливостей освоєння.

Рекреаційні ресурси (за М.С. Мироненком) [11] – це компоненти географічного середовища і об'єкти антропогенної діяльності, які, завдяки таким властивостям, як унікальність, історична, чи художня цінність, оригінальність, естетична привабливість і лікувально-оздоровча значимість, можуть використовуватися для різних видів і форм рекреаційної діяльності.

Рекреаційні ресурси (за М.Ф. Реймерсом) [15]– це частина природних і культурних

ресурсів, що забезпечує відпочинок, як засіб підтримки і відновлення працездатності і здоров'я людей.

О.О. Бейдик дає таке визначення рекреаційним ресурсам [7] – це об'єкти та явища природного і антропогенного походження, що їх використовують для туризму, лікування, відпочинку, і які впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їх спеціалізацію та економічну ефективність. Тобто, рекреаційні ресурси – сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності, і які при сучасній і перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях використовують для прямого і непрямого споживання та виробництва курортних і туристичних послуг.

Подібне визначення рекреаційним ресурсам дає В.А.Трешніков [6]– природні і антропогенні об'єкти, які при сучасному рівні розвитку виробничих сил можуть використовуватись для задоволення рекреаційних потреб суспільства і організації галузі народного господарства, що спеціалізується на рекреаційному обслуговуванні населення.

Традиційно в якості рекреаційних ресурсів називають перш за все компоненти природного або культурного ландшафту, відповідно виділяються кліматичні, водні, гідромінеральні, лісові, орографічні і інші ресурси [16]. При цьому нерідко в якості ресурсів розглядають лише ті природні об'єкти, які послужили причиною самого факту здійснення рекреаційних подорожей (комфортний клімат, водойма, лісовий масив). Поміж тим кожна з субгалузей рекреаційного господарства пов'язана, як правило, не з одним, а з багатьма природними комплексами чи об'єктами, які виступають в якості елементарних ресурсів. Таким чином, виникає необхідність в виділенні сукупності ресурсів, тобто сукупності компонентів природного і культурного ландшафту, що визначає можливість організації певних рекреаційних занять. Кожне поєднання рекреаційних ресурсів включає дві групи елементарних рекреаційних ресурсів.

Перша група визначається структурою циклів рекреаційних занять. Уявлення про комфортність відпочинку доповнюється просторовими і часовими критеріями, що впливають з вимог ефективності організації заходів рекреаційного господарства – санаторіїв, будинків відпочинку і т.д. До першої групи відносяться кліматичні, гідромінеральні, гідрографічні (морські акваторії та внутрішні водойми), флористичні та інші види ресурсів.

Друга група визначається структурою рекреаційно-господарського циклу функціонування рекреаційного господарства. До неї входять енергетичні, водні ресурси, які безпосередньо не пов'язані з рекреаційною діяльністю, але необхідні для функціонування підприємств рекреаційного господарства.

Аналізуючи всі ці визначення, важко не погодитися з М.М. Поколодною [13] стосовно того, що рекреаційні ресурси – це категорія історико-економіко-історична, бо в залежності від зміни певних історичних умов відбувається поява нових видів рекреаційної діяльності, що в свою чергу призводить до змін уявлень як про необхідний обсяг використовуваних ресурсів, так і про їх якісний стан. Обсяг і зміст рекреаційних ресурсів залежить від рівня організації рекреаційної діяльності і від того, здійснюється вона в межах одного підприємства відпочинку, рекреаційного району чи рекреаційної галузі в цілому. Визначення складу рекреаційних ресурсів ускладнюється різноякісністю і різним генезисом ресурсів в залежності від місця, часу й суспільних відносин. За генезисом М.М. Поколодною виділено чотири типи рекреаційних ресурсів: природні, природно-антропогенні, історико-культурні, інфраструктурні і екологічний блок.

В функціонуванні територіальних рекреаційних систем провідна роль належить реалізуючим факторам, тобто тим, які забезпечують саму можливість організації відпочинку. На перше місце в цьому випадку виходять природні рекреаційні ресурси, як база розвитку,

що визначає на відповідному історичному етапі спеціалізацію території.

Рекреація як вид діяльності має чітко виражену природно-ресурсну орієнтацію. Природні ресурси є провідним фактором, що визначає рекреаційне використання території. Від того, яким набором природних ресурсів володіє територія, залежить організація видів і форм рекреаційної діяльності.

Як зауважує М.С. Мироненко [4], правомірність віднесення ряду природних тіл, елементів, компонентів і їх властивостей до категорії природних рекреаційних ресурсів обумовлена не лише їх прямим (мінеральні води, лікувальні грязі) і опосередкованим використанням (естетичні властивості ландшафтів), але й потрапляння їх в сферу матеріальної діяльності місцевого населення тієї території, де розвивається рекреаційна функція. Від того, наскільки рівноправно ці ресурси поряд з іншими ресурсами матеріальної діяльності будуть включені в господарський обіг, настільки буде ефективним відпочинок.

Не дивлячись на те, що цілий ряд науково-дослідних інститутів займається вивченням природних рекреаційних ресурсів, в вітчизняній і зарубіжній науковій літературі досі немає єдності поглядів з приводу їх сутності і класифікації. Одні автори відносять до природних рекреаційних ресурсів властивості окремих компонентів природи або в цілому природних комплексів. Інші розглядають природні рекреаційні ресурси як «специфічні споживацькі цінності» чи елементи природного середовища і антропогенної діяльності, котрі при певних умовах можуть використовуватись для організації рекреаційної діяльності. Під природними рекреаційними ресурсами також розуміють специфічну комбінацію природних можливостей навколишнього середовища і потреб людини в її використанні для відпочинку. Розглянемо деякі визначення ПРР.

С.А. Генсірук, М.С. Нижник виділяють природні рекреаційні ресурси як сукупність природних елементів навколишнього середовища (ресурси літо-, гідро-, біосфери і клімату), які на даному рівні розвитку суспільства можуть використовуватися для організації відпочинку, оздоровлення і туризму, задоволення фізичних, естетичних і пізнавальних потреб людини [5].

М.С. Нудельман [12] розділяє поняття природні рекреаційні ресурси і рекреаційні умови. Природні рекреаційні ресурси – це природні територіальні комплекси, окремі компоненти природного середовища і їх речовинні складові, які володіють сприятливими для рекреаційної діяльності якісними і кількісними параметрами і служать, або мають всі передумови послужити матеріальною основою для організації відпочинку, туризму, лікування і оздоровлення людей. До таких ресурсів відносяться лікувальні речовини (мінеральні води, грязі, озокерит), природні комплекси, що володіють лікувальними і оздоровчими властивостями багаточільового призначення (ліси, аквальні комплекси, лікувальні кліматичні місцевості). А природні рекреаційні умови можна визначити як компоненти і властивості природного середовища, які сприяють рекреаційній діяльності, але не є її матеріальною основою (естетичність, пейзажне різноманіття ландшафтів, кількість сонячних днів в році, тривалість залягання снігу в горах і т.п.).

Атори монографії “Природные рекреационные ресурсы, состояние окружающей среды и экономико-правовой статус прибрежных курортов” [14] визначають природні рекреаційні ресурси як комплекс фізичних, біологічних і енергоінформаційних елементів і сил природи, які використовуються в процесі відновлення і розвитку фізичних і духовних сил людини, її працездатності і здоров'я.

Природні рекреаційні ресурси можна класифікувати таким чином: 1) за походженням; 2) за видами рекреаційного використання; 3) за вичерпністю (швидко вичерпні, повільно вичерпні, невичерпні); 4) за можливістю самовідтворення і культивування (відтворювальні, відносно відтворювальні і невідтворювальні) [15].

Залучення природних ресурсів в процес рекреаційної діяльності може бути різноманітним за характером: 1) сприйматися візуально – пейзажі, екскурсійні об'єкти; 2)

використовуватися без прямого витрачання; 3) безпосередньо витрачатися в процесі рекреації.

В першому випадку рекреаційна діяльність не чинить негативного впливу на природне середовище, в другому – природні рекреаційні ресурси зазнають впливу, змін і деградації, а в третьому випадку природні рекреаційні ресурси можуть виснажуватися і навіть зникати при нераціональному використанні. Градація природних ресурсів за їх використанням відповідно визначає ступінь їх необхідного відновлення. В першому випадку відновлення природних рекреаційних ресурсів не потребується, в другому – вимагається часткове відновлення, в третьому – повне відтворення [14].

За походженням природні рекреаційні ресурси діляться на фізичні, біологічні і енергоінформаційні (Рис. 1).

Фізичні рекреаційні ресурси – це всі компоненти неживої природи, що відносяться до фізико-географічних ресурсів (геологічні, геоморфологічні, кліматичні, гідрологічні).

Біологічні рекреаційні ресурси – це всі компоненти живої природи, які включають в себе ґрунтові, фауністичні і флористичні ресурси.

Енергоінформаційні рекреаційні ресурси являють собою специфічні поля ноосферної природи, які служать факторами атрактивності (привабливості) місцевості, чи ландшафту і тривалий час впливають на психофізичний (емоційний і духовний) стан людини. Цей тип ресурсів є основою для розвитку культурного і релігійного туризму.

Всі ці види природних рекреаційних ресурсів нерозривно пов'язані між собою потоками речовини та енергії і формують в сукупності комплексні рекреаційні ресурси, або ресурси природно-територіальних рекреаційних комплексів, які діляться на природно-континентальні і природно-аквальні. Кожен і них ділиться на природні (заповідники, долини рік і т.д.), природно-антропогенні (парки, сквери, лісопарки, національні парки і т.д.) і унікальні природні [14]. Унікальні природні комплексні рекреаційні ресурси виділені з природних і природно-антропогенних штучно. Це пов'язано з тим, що для розвитку рекреаційно-орієнтованої економіки унікальні ресурси мають виключно важливе значення, оскільки вони є найбільш привабливими туристичними об'єктами. Дещо подібний за змістом, але більш розширений термін “суперточка – тур” ми зустрічаємо у О.О. Бейдика – це точкова територія, яка поєднує унікальні природні та суспільні ресурси, займає домінуючу висоту і характеризується суттєвою соціально-історичною значимістю подій, що відбувались (відбуваються) в її межах або в межах простору, що візуально сприймається з неї. Цьому простору притаманне, як правило, високе пейзажне різноманіття, сполучення природних компонентів, атрактивність ландшафту [2].

О.О. Бейдик також виділив природно-географічні і природно-антропогенні рекреаційні ресурси. До природно-географічних рекреаційно-туристських ресурсів він відносить об'єкти та явища натурального походження, залучені у сферу рекреації та туризму.

До природно-антропогенних рекреаційно-туристських ресурсів відносяться геосистеми, до складу яких входять природні і антропогенні об'єкти, що використовуються в рекреаційному господарстві – заповідники, заказники, національні природні парки і інші об'єкти природно-заповідного фонду.

Кожен тип природних рекреаційних ресурсів володіє власними ознаками і властивостями, на основі яких виділяються види: 1) за можливістю використання (прямі і опосередковані); 2) за ступенем атрактивності (привабливості); 3) за лікувально-оздоровчими властивостями; 4) за історичною і еволюційною унікальністю (пам'ятки природи, ендемічні і реліктові форми); 5) за екологічними критеріями.

Під прямими рекреаційними ресурсами розуміють ті тіла і сили природи, які безпосередньо сприяють відновленню і розвитку фізичних і духовних сил людини. До них відносяться геоморфологічні, кліматичні, гідрологічні, енергоінформаційні, флористичні, фауністичні і комплексні. Опосередковані рекреаційні ресурси впливають на формування

прямих. До них відносяться геологічні, ґрунтові, частково геоморфологічні, енергоінформаційні, флористичні і фауністичні.

Класифікують природні рекреаційні ресурси і за критерієм обов'язковості їх використання. Виділяються технологічно обов'язкові, або необхідні, і технологічно необов'язкові, або супутні, природні рекреаційні ресурси.

Розглянемо окремі типи природних рекреаційних ресурсів більш детально.

Кліматичні природно-рекреаційні ресурси є одним з провідних видів ПРР, що обумовлюють просторову організацію відпочинку. При оцінці клімату, як рекреаційного ресурсу, необхідно виявити ступінь його сприятливого впливу на людину, на її здоров'я. Найбільш сильно вплив клімату проявляється через реакцію людини на погоду, тобто на комплекс геофізичних (освітленість, тривалість світлої частини доби, прихід сумарної сонячної і ультрафіолетової радіації, прозорість повітря і ін.) і метеорологічних (температура повітря і його вологість, швидкість вітру, хмарність і ін.). Природно, що при різних видах сезонної рекреаційної діяльності, а також при кліматотерапії оцінки ступеня сприятливості однієї і тій ж погоди для організму людини неоднакові. Літня рекреаційна діяльність висуває одні вимоги до погодних умов, зимова – зовсім інші. Погоди для кліматолікування оцінюються за їх впливом на хвору людину при її знаходженні на відкритому повітрі в стані спокою (аеро- і геліотерапія) і можуть бути комфортними (найсприятливішими), чи відносно сприятливими, ніж при активному туризмі і відпочинку здорових людей [16]. Найкращий – сприятливі кліматичні умови протягом 9,5-10,5 місяця: тепле літо і помірно холодна зима з стійким сніговим покривом або спекотне тривале літо і коротка тепла зима без стійкого снігового покриву. Добрий – сприятливі кліматичні умови протягом 7-9 місяців: спекотне і сухе літо і м'яка зима зі стійким сніговим покривом. Задовільний – сприятливі кліматичні умови протягом 3-6,5 місяця: прохолодне дощове літо і м'яка зима з нестійким сніговим покривом або спекотне засушливе літо і сувора зима. Поганий – сприятливі кліматичні умови менше 3 місяців: спекотне засушливе літо і нестійка зима з незначним сніговим покривом, або без нього. Дуже поганий – сприятливі кліматичні умови протягом 1-2 місяців: коротке прохолодне літо і тривала зима або спекотне літо і безсніжна зима [21].

Гідрологічні рекреаційні ресурси включають в себе два основних підтипи [20]: рекреаційні ресурси поверхневих вод, гідромінеральні рекреаційні ресурси підземних вод. До рекреаційних ресурсів поверхневих вод належать ріки, озера, ставки, водосховища, які є придатними для відпочинку населення на всій своїй протяжності, або частково (для пляжно-купального відпочинку, водного туризму, веслування на човнах, парусного спорту і т.п.). Гідромінеральні ресурси є сприятливими для курортного лікування. Найкращі – теплі моря з температурою води вище +17⁰С протягом 3-4 місяців. Добрі – теплі озера, водосховища, крупні ріки і прохолодні моря з температурою води близько +16⁰С протягом 2-3 місяців. Задовільні – прохолодні озера, водосховища, річки і холодні моря. Погані - теплі малі ріки, прохолодні великі ріки, холодні озера і водосховища. Вельми погані – холодні водойми і прохолодні малі ріки з температурою води нижче +12⁰С [21].

Геологічні рекреаційні ресурси – це елементи геологічного середовища, які володіють лікувальними властивостями, особливою науковою, психолого-естетичною цінністю і використовуються для відновлення духовних і фізичних сил людини. Взагалі геологічні ресурси відносяться до вичерпних (наприклад, родовища лікувальних грязей – пелоїдів). Але, якщо говорити про геологічні природно-рекреаційні ресурси, які сприймаються візуально і є елементом атрактивності (наприклад, гірські вершини в складі ландшафтів), або використовуються без прямого витрачання (наприклад, екскурсії в печерах, або по гірських каньйонах), вони невичерпні. Як зазначає О.О. Бейдик [2], особливе місце в блоці фундаментальних ресурсних факторів належить геологічним рекреаційним ресурсам – пам'яткам, геосайтам (це геологічне або геоморфологічне місцезнаходження, територія чи ландшафт визначної цінності, що має важливе значення для розуміння геологічної історії

країни, регіону, континенту, планети), карстовим проявам, спелеоресурсам, які мають науково-пізнавальне, культурно-історичне, спортивне значення.

Геоморфологічні рекреаційні ресурси - це поєднання елементів, форм і типів рельєфу, які мають різний генезис, вік і еволюцію, володіють науковою, медично-біологічною і психолого-естетичною цінністю і використовуються для задоволення потреб людей в рекреації. Залучення геоморфологічних ресурсів в процес рекреаційної діяльності може бути різноманітним за характером: 1) як елемент атрактивності може сприйматися візуально - пейзажі, екскурсійні об'єкти; 2) як база розміщення об'єктів рекреаційного призначення, в результаті чого ці ресурси піддаються впливу, змінам і деградації. Характер рельєфу впливає на різні види рекреаційної діяльності, визначає естетичні властивості пейзажів, умови сонячного освітлення, можливості будівництва. Кожному типу рельєфу відповідає певний тип рекреаційної спеціалізації [14]. Найкращий – гірський (до висоти 2000 м над рівнем моря), передгірський, пересічний: пагорбово-грядовий, ерозійно-розчленований. Добрий – сходинокво-пересічний, ерозійно-розчленований. Задовільний – пагорбовий, слабо пересічний. Поганий – площинно-пагорбовий. Вельми поганий – площинний і гірський (важкодоступні місцевості) [21].

Біотичні рекреаційні ресурси – це ресурси живої природи, сприятливі як для лікування та оздоровлення, так і задоволення духовних потреб людини та організації окремих видів туризму (мисливські тури, фіш-тури тощо). В структурі біотичних рекреаційних ресурсів важливе місце займають лісові ресурси. С.А. Генсірук, М.С. Нижник вважають, що практично всі ліси, придатні для організації в них відпочинку і оздоровлення населення, являються рекреаційними, використання яких обумовлене наявністю унікальних природних комплексів з мальовничими ландшафтами, багатим рослинним і тваринним світом [5]. А в монографії “Рекреационные ресурсы СССР: Проблемы рационального использования” [16] групою авторів виділено дві категорії лісів, що використовують для рекреації. До першої відносяться рекреаційні ліси, що виконують переважно рекреаційні функції (парки і лісопарки в містах і приміських зонах, окремі ділянки ПНП, що призначені для відпочинку відвідувачів). Важливою якісною характеристикою рекреаційних лісів є їх підготованість до масового відпочинку, що досягається при загальному благоустрої території, насиченості її дорожньо-стежковою мережею і т.д. До другої категорії відносяться ліси, які лише частково використовуються з рекреаційною метою, тоді як їх основне призначення може бути іншим (експлуатаційним, водоохоронним, ґрунтозахисним). Найкраща лісова рослинність – сухі соснові, широколистяні ліси, а також змішані з домішками субтропічних видів. Добра – сухі темнохвойні листяні, кедрові, дрібнолисті ліси. Задовільна – частково заболочені темнохвойні, листяні і змішані ліси. Погана – притундрові березові рідколісся, далекосхідні листяні ліси в поєднанні з болотними угрупованнями. Дуже погана - заболочені ліси, арктичні і гірські лісотундри, ліси по болотах [21].

В результаті аналізу терміну “природні рекреаційні ресурси” можна прийти до висновку, що на сьогоднішній день немає однозначного трактування цього терміну (так само, як і термінів “рекреація”, “рекреаційні ресурси”, “природно-рекреаційний потенціал”), існує певна невизначеність щодо ознак, за якими характеризуються природні рекреаційні ресурси, є різні підходи щодо того, які саме об'єкти, явища і сили природи повинні виступати в якості природних рекреаційних ресурсів. Це пов'язано, на нашу думку, як з тим, що рекреаційна географія, як наука, є ще порівняно молодого, і процес формування свого власного поняттєво-термінологічного апарату ще не завершився, він продовжує поглиблюватися і розширюватися, а також і міжпредметністю досліджень рекреаційних ресурсів (окрім рекреаційної географії їх досліджують різні галузі природничих і суспільних наук: соціологія, економіка, медицина і ін.), і, відповідно, різними підходами до поняттєво-термінологічного відображення їх суті. Тому, виявлення нових типів природних рекреаційних ресурсів, розширення самого змісту поняття “природні рекреаційні ресурси” -

це процес неминучий, оскільки пов'язаний з процесами освоєння нових районів, змінами в староосвоєних районах, а також зміною соціально-економічного укладу країни. Зокрема, розвиток нетрадиційних видів рекреаційної діяльності (екстремальних видів і ін.), також сприятиме виокремленню нових типів природних рекреаційних ресурсів.

Література:

1. Багрова Л.А., Багров Н.В., Преображенский В.С. Рекреационные ресурсы (подходы к анализу понятия). // Изв. АН СССР. Серия География. 1977. №2 – С. 5-12.
2. Бейдик О.О. Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України: Автореф. дис...доктора географ. наук: 11.00.02 /КНУ імені Тараса Шевченка – Київ, 2004. – 23 с.
3. Блага М.М. Рекреаційно-ресурсний потенціал і фактори його використання.//Укр. геогр. журн. – 2000. -№2. – С.28-30.
4. Валев Э.Б., Мироненко Н.С., Нефедова В.Б. Некоторые проблемы развития рекреационной географии.// Вестник Московского университета: Серия 5 География: И-во Московского университета, №1, 1986. –С.31-35
5. Генсірук С.А., Нижник М.С., Возняк Р.Р. Рекреационное использование лесов. – К.:Урожай, 1987. – 245с.
6. Географический энциклопедический словарь (ред. Трешников В.А.) – М.: «Советская энциклопедия», 1988. – 431с.
7. Географічна енциклопедія України: В 3-х томах. – Київ, 1990. т.3: П-Я – С.119-122, 313.
8. Карпатский рекреационный комплекс / Под ред. М.И.Долининого, М.С.Нудельмана, К.К.Ткаченка и др. – Киев: Наукова думка, 1984. – 145с.
9. Котляров Е.А. География отдыха и туризма: формирование и развитие ТРК. –Москва: Мысль, 1978 – 229с.
10. Лиханов Б.Н., Преображенский В.Г., Веденин А.Ю., Зорин И.В., Мухина Л.И. География рекреационных систем и их районирование. // Теоретические основы текреационной географии - М., 1975
11. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 286с.
12. Нудельман М.С. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования. – Киев: Наукова думка, 1987. – 125с.
13. Поколюдна М.М. Рекреаційні ресурси Харківської області, їх географічна характеристика та раціональне використання: Автореферат дис...канд. географ. наук: 11.00.11/Тавр. нац. ун-т імені В.І.Вернадського – Сімферополь, 2003. -20с.
14. Природные рекреационные ресурсы, состояние окружающей среды и экономико-правовой статус прибрежных курортов / М. М. Амирханов, Н. С. Лукашина, А. П. Трунев и др. — М.: ОАО "Издательство "Экономика", 1997. — 207 с.
15. Реймерс Н.Ф. Природопользование: словарь-справочник. – М.: Мысль, 1990. – 637с.
16. Рекеационные ресурсы СССР: Проблемы рационального использования/ Под ред. Веденина Ю.А. и др. – М: Наука, 1990. – 168с.
17. Сазыкин А.М. Полевые заметки географа о проблемах терминологии в рекреационной географии и туризме.// Туризм на Дальнем Востоке: Бизнес, инвестиционные стратегии, образование и экология. Материалы региональной научно-практической конференции Дальтур – 2001, 16-17 мая 2001г. – Владивосток, 2002.-С.306-310.
18. Смаль І.В., Смаль В.В. Рекреація, туризм і дозвілля: тлумачення і співвідношення понять. // Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київський національний університет культури і мистецтв. 4-6 червня 2004р.
19. Теоретические основы рекреационной географии. – М., 1975
20. Царик Л.П., Чернюк Г.В. Природні рекреаційні ресурси: методи оцінки і аналізу (на прикладі Тернопільської області) – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 188с.
21. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.

Summary:

Novitska S.R. CONCEPT-TERMINOLOGY SYSTEM OF RESEARCH OF NATURAL RECREATIONAL RESOURCES.

The concept-terminology system is developed, in relation to research of term “natural recreational resources” and terms direct-coupled with him “recreation”, “recreational resources”, “natural recreational potential”, to consider classifications of natural recreational resources.

Надійшла 06.11.2008р.

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ЗОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ “ПРИП’ЯТЬ-СТОХІД”

Національні природні парки мають кілька напрямків використання. Вони призначені для охорони та відтворення природних комплексів, пам’яток природи, організації туризму, оздоровлення і відпочинку. Тому функціональне зонування є важливою складовою раціонального та збалансованого господарювання на територіях природних національних парків. Теоретичною основою комплексного вивчення і вирішення цієї проблеми служить системний підхід, завдяки якому природоохоронна територія ділиться на окремі ділянки (зони) з рекомендованими для них видами й режимами використання.

У географічній енциклопедії України вказується, що функціональне зонування – це спосіб моделювання, основою якого є комплексна оцінка територій, з метою виділення відповідних ділянок (зон) [3]. Фоменко Н. В. вказує, що функціональне зонування національних природних парків – це виділення територіальних зон, які мають різні режими охорони і природокористування [10]. Хомин Б вважає, що одне із головних завдань ландшафтно-екологічного менеджменту національних природних парків є наукове обґрунтування та розроблення функціонального зонування їх територій [11]. Отже, функціональне зонування територій природних національних парків необхідне для диференційованого способу ведення природоохоронного господарства, збереження та відтворення біологічного і ландшафтного різноманіття, ведення рекреаційно-туристичної діяльності. При проведенні функціонального зонування потрібно враховувати цінність окремих територій парку: наукову, історико-культурну, оздоровчу, туристично-рекреаційну.

Відповідно до ст. 21 Закону України “Про природно-заповідний фонд України, на території національних природних парків з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об’єктів пропонується виділити такі функціональні зони:

- 1) заповідну;
- 2) зону регульованої рекреації;
- 3) зону стаціонарної рекреації;
- 4) господарську зону [8].

Заповідна зона – призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів, режим якої визначається у відповідності з вимогами, встановленими для природних заповідників. В межах *зони регульованої рекреації* проводяться короткострокові відпочинки та оздоровлення населення, огляд особливо живописних і пам’ятних місць; у цій зоні дозволяється створювати та відповідно облаштовувати туристичні маршрути і екологічні стежки; тут забороняються рубки лісу головного використання, промислове рибальство та охота, інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об’єктів заповідної зони. *Зона стаціонарної рекреації* призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об’єктів обслуговування відвідувачів парку. В межах *господарської зони* проводиться господарська діяльність, направлена на виконання покладених на парк задач [8].

Мета нашого дослідження є попереднє зонування природного національного парку (НПП) “Прип’ять-Стохід”, керуючись Законом України “Про природно-заповідний фонд України”.

Для досягнення поставленої мети поставлено такі завдання:

- 1) дослідити цінність окремих територій парку: наукову, оздоровчу, туристично-рекреаційну;
- 2) дослідити правову основу функціонального зонування території НПП “Прип’ять-Стохід”;

3) викласти пропозиції щодо зонування НПП “Прип’ять-Стохід”.

Указом президента від 13 серпня 2007 року з метою збереження, відтворення та раціонального використання типових та унікальних природних комплексів Волинського Полісся, що мають важливе природоохоронне, наукове, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення, відповідно до статті 53 Закону України “Про природно-заповідний фонд України” на території Любешівського району Волинської області створено національний природний парк “Прип’ять-Стохід” з підпорядкуванням його Міністерству охорони навколишнього природного середовища України. Площа земель національного природного парку “Прип’ять-Стохід” становить 39315,5 гектара, в тому числі 5961,93 гектара земель, що вилучаються в установленому порядку та надаються йому у постійне користування див. табл. 1.

Таблиця 1

Перелік земель, які мають бути надані у постійне користування національному природному парку “Прип’ять-Стохід” *

Найменування землекористувача	Площа гектарів
Любешівська районна державна адміністрація	5342,93
Любешівське міжгосподарське спеціалізоване лісгосподарське підприємство	619
Усього	5961,93

*Додаток №2 До Указу Президента України від 13 серпня 2007 року №699/2007

Заплави Прип’яті і Стоходу є унікальними природними комплексами, що включають заплавні озера Люб’язь і Скоринь, болота, заплавні луки, надзаплавні тераси з лісами. Частина цієї території (заплава р. Прип’ять та заплава р. Стохід) постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1999 р. №166 віднесена до водоболотних угідь загальнодержавного значення. Площа угідь складає 22,0 тис. га [2].

Тваринний світ парку налічує 255 видів хребетних, серед яких найбільш чисельними є птахи - близько 186 видів [6]. Найбільшу фауністичну цінність національного парку складають рідкісні види фауни, занесені до Червоної книги України: ропуха очеретяна, лелека чорний, гоголь, скопа, лунь польовий, шуліка рудий, зміїд, орел-карлик, підорлик малий, беркут, орлан-білохвіст, глушець, журавель сірий, деркач, кулик-сорока, красуня-діва, махаон, мінога українська, вусач мускусний, каптурниця пишна, казарка червоновола, крячок каспійський, пугач, сорокопуд сірий, очеретянка прудка, горностай, норка європейська, борсук, видра річкова, а також 8 видів, занесених до Європейського Червоного списку тварин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі – казарка червоновола, шуліка рудий, орлан-білохвіст, деркач, очеретянка прудка, вовк соня горішкова та видра річкова і 2 види, занесені до Червоної книги Міжнародного Союзу Охорони Природи – ропуха очеретяна та орлан-білохвіст. Ці заплави мають стратегічне значення для збереження, міграцій та поширення видового біорізноманіття у регіоні, та між екосистемами.

На території парку, серед лісів, боліт та лук, зростають більше ніж 550 видів вищих рослин, серед них 21 вид занесені до Червоної книги України – щитолісник звичайний, альдрованда пухирчаста, сальвінія плаваюча, пальчатокорінники м’ясочервоний, травневий та плямистий, плаун річний, баранець звичайний, лілія лісова, булатка довголиста, гніздівка звичайна, любка зеленоквіткова, любка дволиста, осока затінкова, верба Старке, береза низька, рястка Буше, близько 20 видів занесені до списку регіонально рідкісних рослин [1].

На рис. 1 видно, що 42% території парку займають ліси. Ліс позитивно впливає на нервову систему та органи дихання людини, тому в межах парку доцільно розвивати лікувально-оздоровчий екотуризм. Різні форми пізнавального екотуризму у НПП „Прип’ять-Стохід” розвиваються завдяки великій розмаїтості флори та фауни.

Щодо гідрологічної цінності парку – площа водного дзеркала його озер становить 1083,0, відповідно коефіцієнт озерності – 2,75%; сумарна довжина руслової гідрографічної мережі становить 1010,09 м, відповідно коефіцієнт густоти руслової мережі – 2,56 км/км² [2, 9]. Завдяки добрим гідрологічним показникам в межах парку можна розвивати лікувально-

оздоровчий, пізнавальний, спортивний види екологічного туризму. Сьогодні в межах національного природного парку „Прип'ять-Стохід” створено три туристичних маршрути на мотоциклових, та п'ять на байдарках.

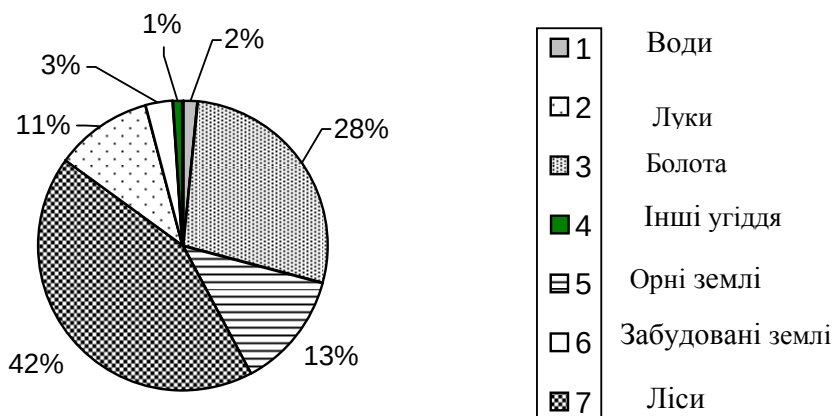


Рис. 1. Розподіл території НПП „Прип'ять-Стохід” за угіддями [6; 7; 9].

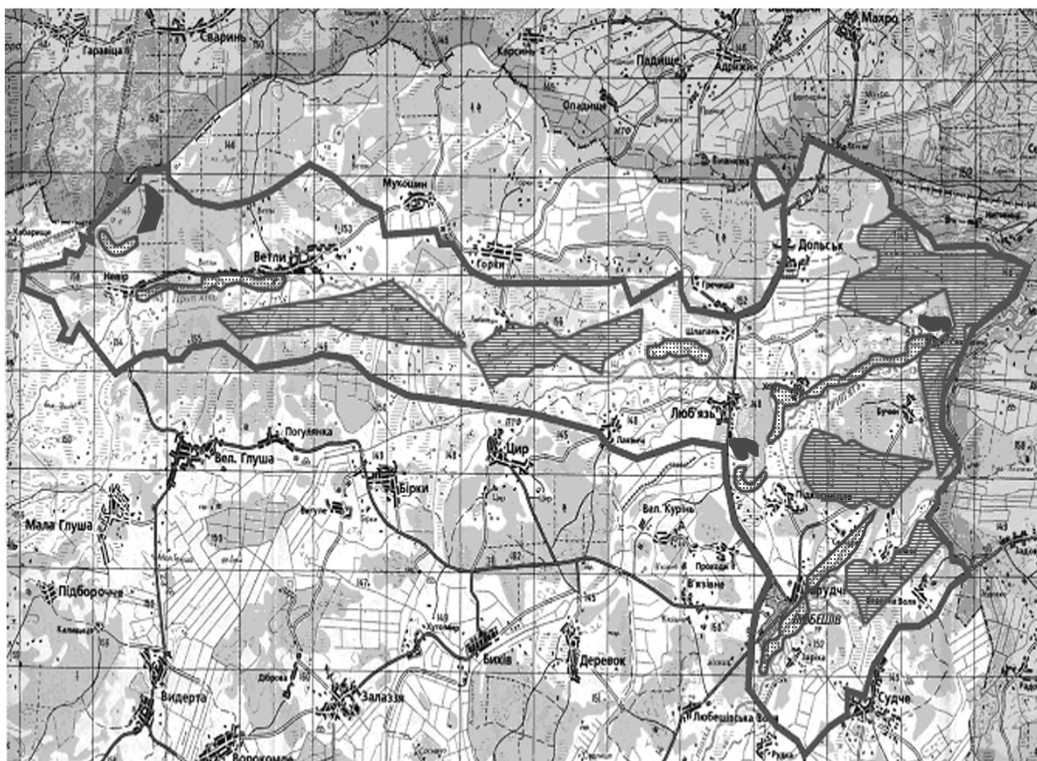


Рис. 2 Попереднє функціональне зонування НПП “Прип'ять-Стохід”

Відповідно до ст. 9 Закону України “Про природно-заповідний фонд України”, території і об’єкти природно-заповідного фонду можуть використовуватись в такі цілях: природоохоронних, науково-дослідницьких, оздоровчих та рекреаційних, освітньо-виховних [8].

Територію заповідної зони можна використовувати для наукових досліджень з метою збереження і відновлення природних комплексів. Тут забороняється будь-яка господарська діяльність, що суперечить цільовому призначенню цієї зони.

До заповідної зони національного природного парку (НПП) “Прип’ять-Стохід” пропонується віднести Сваловицьку та Бучинську дачі, а також існуючі заказники і пам’ятки природи у заплаві Прип’яті див. рис. 2. Загальна площа заповідної зони має складати близько 9390 га. Проте, лише 5957,5 га заповідної зони передаються парку із вилученням.

Зона регульованої рекреації може використовуватись в таких цілях: наукова (для збереження та відтворення біорізноманіття парку), рекреаційно-туристична діяльність та оздоровлення. Слід відмітити, що рекреаційно-туристична діяльність у цій зоні повинна здійснюватись тільки в тих місцях і об’ємі, наскільки це гарантує збереження виділених для заповідання об’єктів. Необхідний новий підхід щодо визначення масштабів рекреаційно-туристичної діяльності, який передбачає облік лінійних навантажень на прокладених та відповідно облаштованих екологічних стежках. До зони регульованої рекреації в межах парку варто віднести території, які традиційно використовуються місцевими жителями та приїжджими для короточасного відпочинку, наприклад, пляжі вздовж берегів річок та озер. Для розвитку аматорського екотуризму до цієї зони потрібно віднести місця рибної ловлі, збирання ягід та грибів. Отже до зони регульованої рекреації в межах природного національного парку “Прип’ять-Стохід” слід віднести території, по яких пройдуть туристичні маршрути, а також ділянки, що традиційно використовуються для туристично-рекреаційних цілей: ур. ГЕС – 10,0 га, с. Заріка – 8,0 га, пляжі біля с. Заручі – 6,0 га, ур. Сирині – 2,0 га, ур. Стовпець – 1,0 га, ур. Глушка – 2,0 га, ур. Бистриця – 1,0 га, пляжі біля села с. Бучин – 1,0 га, оз. Любязь – 20,0 га, с. Сваловичі – 3,0 га, ур. Муравина – 4,0 га, ур. Парок – 2,0 га, ур. Нігин – 2,0 га, оз. Скорінь – 10,0 га, пляжі на оз. Любязь – 20,0 га, ур. Хотот – 8,0 га, пляжі на р. Прип’ять – 4,0 га (Любязька сільська рада), ур. Буван – 10,0 га, ур. Люботин – 5,0 га, оз. Біле – 10,0 га, оз. Рогізне – 4,0 га, р. Прип’ять – 10 га (Ветлівська сільська рада), р. Прип’ять – 8,0 га (Великоглушанська сільська рада), р. Прип’ять – 10,0 га (Щитинська сільська рада), ур. Озерце – 4,0 га. Перспективними для прокладання туристичних маршрутів (водних, піших, велосипедних) є окремі ділянки річок Прип’ять і Стохід, ліси поблизу озер Люб’язь та Біле.

В межах господарської зони проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань. Нині мережа об’єктів готельного типу в межах НПП „Прип’ять-Стохід” розвинута слабо. Проте велика частка місцевого населення може запропонувати відпочинок у сільській оселі, маючи з певного набору послуг (ночівля, харчування) додатковий заробіток. Тому на початковому етапі діяльності національного природного парку “Прип’ять-Стохід” до зони стаціонарної рекреації доцільно включити ділянку площею 4,4 га біля с. Любязь, ділянку площею 5,2 га в с. Сваловичі, а також ділянку узбережжя озера Біле площею 3,0 га. Загальна площа зони стаціонарної рекреації на цьому етапі становитиме 12,6 га. У господарській зоні можуть знаходитись об’єкти комунального призначення парку, а також землі землевласників і землекористувачів (що включені до складу парку), на них господарська та інша діяльність здійснюється із додержанням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища. Загальна площа господарської зони становитиме 41015,35 га.

Отже, таке зонування території природного національного парку “Прип’ять-Стохід” дозволяє забезпечити збереження унікальних природних об’єктів, більш раціонально розподіляти антропогенні навантаження, упорядкувати використання природних ресурсів,

розвивати різноманітні види та форми сільського та екологічного туризму.

Зонування території національного парку, рекреаційна та інша діяльність на його території повинні проводитись у відповідності з Положенням про національний парк і Проектом організації території національного парку. В Указі Президента України “Про створення національного природного парку” “Прип’ять-Стохід” від 13 серпня 2007 р. наказується:

– вирішити питання щодо утворення адміністрації національного природного парку “Прип’ять-Стохід” та забезпечити її функціонування;

– розробити у 2008 – 2009 роках та затвердити в установленому порядку Проект організації території національного природного парку “Прип’ять-Стохід” [4, 5].

Адміністрація національного природного парку “Прип’ять-Стохід” на сьогоднішній день функціонує, проте коштів на виготовлення Проекту організації території парку немає.

При виділенні зон регульованої та стаціонарної рекреації необхідно встановити допустиме та максимальне навантаження на ландшафти або окремі їх компоненти. Дотримання відповідних науковообґрунтованих норм і правил забезпечує довге використання ландшафтів для лікування і відпочинку, дозволить зберегти їх рекреаційно-туристичну цінність.

На даний час існує ряд методик визначення рекреаційного навантаження на територію. Однак в Україні, крім Державних будівельних норм України 360-92 “Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень”, жодна з методик не має нормативного характеру і не є обов’язковою для виконання. Розробка методики визначення рекреаційного навантаження на природні ландшафти природного національного парку “Прип’ять-Стохід” стане метою наших подальших досліджень.

Література:

1. Андрієнко Т. Л., Прядко О. І. Флористичне та ценотичне різноманіття проектованого національного природного парку “Прип’ять – Стохід” // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – 2007 – № 11. – Ч. 2 – С. 133.
2. Водно-болотні угіддя міжнародного значення. 1. Заплава р. Прип’ять / Водно-болотні угіддя України. Інформаційні матеріали. – Київ, 1999. – С. 1-2.
3. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К.: 1993. Т. 3: П-Я. – С. 349
4. Додаток № 1 до Указу Президента України від 13 серпня 2007 року № 699/2007.
5. Додаток №2 до Указу Президента України від 13 серпня 2007 року №699/2007.
6. Клєстов М. Л., Щербак В. І., Ковальчук І. П. та ін. Сучасний стан водно-болотних угідь регіонального ландшафтного парку “Прип’ять – Стохід” та їх біорізноманіття / Під ред. В. І. Щербака. - К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 108 с.
7. Проект організації регіонального ландшафтного парку “Прип’ять-Стохід” (під ред. О.Бондара, М.Хими́на). – Луцьк, 1994. - 33 с.
8. Про природно-заповідний фонд України: Закон України, 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 34. с. 502.
9. Україна. Навчальний атлас. Головне управління геодезії, картографії та кадастру при Кабінеті Міністрів України. – К., 1998. – 96 с.
10. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.
11. Хомин Б. Підходи до обґрунтування ландшафтно-екологічного менеджменту національних парків // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. географічна. – 2004. – Вип. 31. – С. 350-354.

Summary:

Mishchenko O. V. PROPOSALS CONCERNING TERRITORY FUNCTIONAL ZONING OF THE NATURAL NATIONAL PARK PRYPYAT-STOHYD.

The article deals with scientific recreational tourist’ values of the natural national park Prypyat-Stohyd, the proposals of the territory functional zoning are concerned.

Key words: functional zoning, natural national park, value of territory.

Надійшла 05.11.2008р.

ПЕРСПЕКТИВНІ ЗАВДАННЯ ЕКООСВІТНЬОЇ ТА ЕКОВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І МОНІТОРИНГ ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Сучасний період розвитку України супроводжується великомасштабними соціально-економічними, демографічними, геоекологічними змінами і трансформаціями. Вони суттєво впливають на стан навколишнього природного середовища, спричинюють сьогочасні та віддалені екологічні, демографічні та геополітичні наслідки. Екологічні проблеми стають найважливішими проблемами не лише сьогодення, не лише України, а й усього людства. Тому й увага до них повинна зростати.

Одним з важливих підходів до їхнього вирішення має бути екоосвітній моніторинг. Однак питання ефективності екоосвітньої та ековиховної діяльності навчальних закладів до недавнього часу практично не досліджувалися, хоч цей аспект є вкрай необхідним, адже від ступеня досконалості освітньої та виховної систем залежить ефективність підготовки як фахівців-екологів, так і фахівців інших спеціальностей, здатних вирішувати екологічні проблеми людства і планети Земля.

Мета і завдання екологічної освіти дітей, школярів і студентів, розуміння її сутності розроблялися колективними зусиллями науковців та педагогів багатьох країн світу. Одне з найбільш поширених визначень поняття „екологічна освіта” прийняте на першій міжнародній нараді з педагогічних питань екології (штат Невада, США, 1970 р.). Ним користуються у більшості країн, у тому числі й в Україні [16, С14].

Екологічна освіта – це системний, комплексний процес формування екологічного світогляду, екологічної культури; важлива складова загальноосвітнього процесу. Здійснюється через безперервну систему навчання й виховання. Відповідно до міжнародних вимог, базисною, вихідною ідеєю, методологічною основою екологічної освіти має бути гармонізація взаємовідносин суспільства і природи. Основні складові екологічної освіти: формальна і неформальна освіта й виховання, екологічне просвітництво, післядипломна екологічна освіта, підготовка керівних кадрів у цій сфері [2, С.53].

Проблемі обґрунтування екологічно оптимальної взаємодії суспільства з природою присвячено ряд робіт всесвітньо відомих вчених - В. Вернадського, А. Габора, Б. Коммонера, О. Леопольда, Дж.П. Марша, А. Тойнбі, Л. Чайнта, А. Швейцера та ін.

Теоретичні засади розвитку екологічної освіти і виховання склалися під впливом гуманістичних ідей передових мислителів різних епох (Платон, І.Г. Песталотці, Ж.-Ж. Руссо, Я.А. Коменський, К.Д. Ушинський) і вітчизняних учених (Г.С. Сковорода, В.І. Вернадський, В.О. Сухомлинський, М.А. Голубець, К.М. Ситник, Г.О. Білявський та ін.).

Вагомий внесок у теорію і практику екологічної освіти і виховання зробив В.О. Сухомлинський, педагогічні ідеї якого лише тепер починають усвідомлюватися сучасниками. Ним сформульовані принципи педагогічного управління емоційним і раціональним сприйняттям природи. Процес, історія становлення і розвитку екологічної освіти й виховання в Україні були предметом наукового дослідження О.В. Плахотнік, С.В. Шмалей, І.М. Костицької, інших вчених.

Ця проблема завжди була в центрі уваги вітчизняних педагогів Н.А. Пустовіт, Г.П. Пустовіта, В.С. Крисаченка, М.І. Дробнохода, І.М. Костицької, Л.Б. Лук'янової, І.С. Мітрасової, Г.С. Тарасенко, А.В. Степанюк, О.В. Плахотнік, С.В. Шмалей, Н.П. Єфименко, Н.А. Негруци, Т.С. Нінової, Л.А. Сатановської, Т.Г. Вайди та ін.

Оригінальні погляди на мету, завдання і принципи екологічної освіти сформулювали І.Д. Зверев, О.М. Захлебний, визначивши теоретичні й методичні засади побудови системи екологічної освіти та її змісту в середній школі.

Як свідчать результати еколого-педагогічних досліджень вчених [2, 3, 10, 13, 17], вивчення проблем екологічної освіти і виховання повинне базуватися на таких засадах:

- принципі природовідповідності, обґрунтованому у класичній педагогіці (Платон, І.Г. Песталоцці, Я.А. Коменський, Г.С. Сковорода, Ж.-Ж. Руссо, К.Д. Ушинський, М. Монтессорі, В.О. Сухомлинський та ін.);
- історико-педагогічному, загальнопедагогічному і психологічному підходах до аналізу сучасного стану екологічної освіти і виховання (О.А. Абдуліна, Г.П. Бачинський, Г.О. Білявський, А.С. Волкова, Є.В. Гірусов, С.У. Гончаренко, М.І. Дробноход, А.М. Захлібний, І.Д. Зверев, І.М. Костицька, В.С. Крисаченко, І.Я. Лернер, Б.Т. Ліхачов, М.М. Моїсєєв, Л.С. Нечепоренко, І.Т. Суравегіна, В.О. Сухомлинський, Г.С. Тарасенко, Г.І. Швебс, М.А. Голубець, І.П. Ковальчук, З.М. Шевців, Н.Б. Щокіна та ін.);
- наукових засадах формування відповідального ставлення дошкільнят, учнів і студентів до природи (Н.А. Пустовіт, Д.І. Трайтак, Л.М. Немець, І.П. Ковальчук, Н.В. Лисенко та ін.);
- загальнопедагогічних і психологічних засадах екологічного виховання (Я.І. Габєв, А.М. Галєєва, С.Д. Дерябо, О.М. Захлєбний, І.Д. Зверев, Б.Г. Йоганзен, Р.А. Науменко, С. Є. Павлюченко, І.Т. Суравегіна, А.П. Судельковський та ін.);
- врахуванні вікових особливостей формування екологічної культури учнів (О.В. Коваль, С.Г. Лебідь);
- комплексному підході до формування в дітей дбайливого ставлення до рослинного світу (Г.С. Марочко);
- теорії і методиці формування еколого-педагогічної культури вихователя дошкільного закладу в системі вищої педагогічної освіти України Н.В. Лисенко);
- концептуальних підходах, принципах та критеріях відбору і побудови різнорівневого змісту екологічної освіти й виховання учнів 1-9 класів у позашкільних установах (Г.П. Пустовіт);
- врахуванні народних традицій та їхнього впливу на процес природоохоронного виховання (В.І. Скутіна, Т.І. Ковальчук);
- взаємозв'язках естетичного, морального та екологічного виховання (Л.П. Печко);
- принципах конструювання цілісного змісту навчального матеріалу про живу природу, фундаменталізації та інтеграції знань щодо вивчення живої природи (А.В. Степанюк);
- принципах формування ціннісно-зорієнтованої відповідальної поведінки людини за збереження довкілля (В. Василенко, Ю. Вейденгаммер, Д. Леонтьєв, Є. Подольська, С. Рубінштейн та ін.);
- врахуванні досягнень екологічної підготовки учнів і студентів у процесі вивчення різних навчальних предметів у школі та ВНЗ (Н.М. Буринська, А.С. Волкова, Я.І. Габєв, Л.П. Лаврух, О.В. Лабенко, Н.В. Левчук, Л.Б. Лук'янова, Г.С. Марочко, О.П. Мітрасова, В.М. Назаренко, Р.А. Науменко, А.Н. Некос, Л.М. Немець, М.П. Откаленко, Г.П. Пустовіт, Н.А. Пустовіт, М.С. Швед, Н.Б. Щокіна та ін.);
- аналізі рівня підготовленості майбутніх учителів до екологічної освіти й виховання учнів (А.В. Афонін, М.М. Бойчева, С.М. Глазачов, О.М. Дорошко, Т.В. Корнер, Т.С. Нінова, Г.Ф. Пономарьова, Л.В. Романенко, О.П. Сидельковський, О.С. Сластьоніна, С.В. Совгіра, Є. Флешар та ін.).

Ефективність реалізації цих підходів і принципів повинна відстежуватися і контролюватися як у ході педагогічних експериментів, так і у процесі моніторингу.

Інтерес до моніторингу в вітчизняній і зарубіжній науці та практиці посилюється у 90-х роках ХХ століття [1]. Моніторинг у сучасному житті застосовується в різних сферах діяльності людини і залишилося мало галузей, де він у тій чи іншій формі не використовується.

У педагогіці за допомогою моніторингу досліджують: рівень готовності дітей до школи; ефективність роботи початкових шкіл (Вільямс); динаміку набутих знань і вмінь; ефективність навчальних програм (Д. Кемпбелл); інтеграцію нових методів навчання в

навчально-виховний процес (Ч.Тедлі) тощо. На даному етапі в Україні створені та розвиваються моніторингові служби якості освіти загальноосвітніх навчальних закладів [12].

Моніторинг потрібний, коли в розробці будь-якого процесу важливо постійно відстежувати, що відбувається в реальному середовищі з метою включення результатів поточних спостережень у подальше управління цим процесом [11, С.105].

На відміну від довготривалого (лонгitudного) дослідження (Д. Блок з Інституту розвитку людини Каліфорнійського університету, Г.Томе з Німеччини, Д. Бахман з Мічиганського університету та ін.), моніторинг має певні особливості:

- він є цілісною системою, яка реалізує велику кількість функцій;
- виділяються аспекти моніторингу, які вирізняють його від інших близьких або подібних педагогічних процесів, а саме: неперервність, діагностичність, інформативність, науковість (обґрунтованість моделі та параметрів), зворотній зв'язок.

Технології використання моніторингу в екоосвітній діяльності можна звести до кількох груп: поточне спостереження, метод тестових ситуацій, експлікація (розгортання, пояснення змісту навчально-еколого-виховної діяльності), опитування, аналіз результатів еколого-виховної діяльності, тестування [11]. Використовується і метод спостереження за попередньо розробленою програмою.

Моніторинг – це багаторівнева система діагностичних процедур. Перш за все, в ньому виділяються підготовчі, робочі та управлінські етапи діяльності:

1. Підготовчі етапи: визначення об'єкта і предмета дослідження; постановка завдання; формулювання гіпотези; визначення критеріїв; підбір тестів відповідних методик дослідження.
2. Робочі етапи: збирання інформації (тестування, анкетування, бесіда, спостереження та ін.); систематизація та оброблення даних; формування науково-обґрунтованого прогнозу та рекомендацій; збереження та розповсюдження інформації.
3. Управлінські етапи: обґрунтування та реалізація управлінських рішень, спрямованих на оптимізацію ековиховної та екоосвітньої діяльності.

Особливо ретельно слід підходити до підготовчого етапу моніторингу, оскільки від цього залежить реалізація мети дослідження.

Моніторинг екоосвітньої та ековиховної діяльності здійснюється згідно з поставленими завданнями. Завдання ставляться учням, педагогічному колективу навчального закладу, батькам. При доборі моніторингових процедур потрібно враховувати замовлення, мету та пам'ятати про принцип доповнення методик [11, С.108].

Об'єктами моніторингу екоосвітньої та ековиховної діяльності повинні виступати дошкільні дитячі установи, ЗНЗ I-III ступенів, ліцеї, коледжі, ПТНЗ, академії, інститути, університети, заклади післядипломної освіти; учнівські і студентські колективи (класи, групи), вчителі-предметники, заступники директорів з виховної роботи, педагогічні організатори, а також місцеві жителі різних вікових категорій і соціальних груп.

Суб'єктами моніторингу можуть бути вчителі, викладачі, студенти, окремі дослідники, науково-дослідні та навчальні заклади.

Мета дослідження: оцінити стан існуючої системи екологічної освіти і виховання, виявити проблеми, недоліки у цій сфері, забезпечити постійне відстежування рівня екоосвітньої та ековиховної роботи, її ефективності та наслідків, виявити рівень екологічної грамотності та освіченості об'єктів виховного процесу, обґрунтувати систему рекомендацій, спрямованих на підвищення рівня екологічної грамотності, свідомості і культури дітей та громадян і дієвості навчально-виховного процесу.

Структурними елементами системи моніторингу екоосвітнього та ековиховного впливу навчальних закладів та інших суб'єктів освітньої діяльності на учнів, студентів, населення в цілому через надання екоосвітніх та ековиховних послуг, на наш погляд, повинні виступати:

- блок збору інформації;
- блок нагромадження, обробки, аналізу та узагальнення інформації про форми, методи впливу системи шкільного виховання на сформованість екологічної культури в об'єктів екологічного навчання і виховання;
- блок технологій, за допомогою яких забезпечуватиметься проведення моніторингу;
- блок статистичної обробки даних експерименту;
- система експертних оцінок виховних впливів навчальних закладів на сформованість у дітей та студентів екологічної свідомості і культури;
- система доступу до банку даних моніторингу, розповсюдження інформації;
- система управління та реагування навчальних закладів, управлінських структур держави на результати моніторингу цього виду навчальної і виховної діяльності.

У загальноосвітніх навчальних закладах Львівської області нами проводився моніторинг виховного впливу школи на сформованість у дітей та молоді екологічної свідомості та культури. Актуальність пілотного дослідження та першого заміру виховного впливу школи базувалася на відстежуванні ефективності шкільних виховних заходів екологічного спрямування, необхідності підвищення ефективності еколого-виховної, природоохоронної та екоосвітньої роботи згідно з єдиною системою екологічної освіти і виховання, аналізі рівня сформованості системи екологічної освіти та виховання, відстежуванні рівня скоординованості планів виховної роботи в школі, аналізі програм предметів, планів виховної роботи класних керівників з позиції наявності екоосвітньої та ековиховної складових.

Для того, щоб ситуацію покращити, потрібно зробити аналіз системи виховання з позиції дотримання принципу наступності і виявлення рівня інтегрованості екологічних знань у спектрі природничо-математичних, гуманітарних, суспільно-історичних дисциплін.

В основу дослідження були покладені ідеї Концепції екологічної освіти України [9]. На основі проведеного аналізу результатів пілотного дослідження з'ясовано, що проблема екологічної освіти і виховання постає у регіональному педагогічному баченні як головний чинник забезпечення можливості буття та життєдіяльності людей. З одного боку, накопичений достатній теоретичний і практичний педагогічний досвід, а з іншого – досі не спостерігається глибоких змін у формуванні екологічної культури молоді.

Результати дослідження свідчать, що трохи більше третини респондентів вважають, що в Україні не існує цілісної системи неперервної освіти і виховання на практиці, незважаючи на прийняту Концепцію екологічної освіти та екоосвітню й ековиховну роботу, яка реалізовується у школах (використовуються елементарні форми учнівської науково-дослідної роботи екологічного змісту (81% респондентів), проводиться спостереження за станом довкілля (58%), його змінами під впливом природних і техногенних чинників; школярі беруть участь у тижнях екологічних знань (89%), природоохоронній діяльності (91%), у роботі шкільних лісництв (12%), в експедиціях (30%), екологічних стежках (38%), екологічних таборах (7%), зльотах, конгресах тощо). 100% школярів залучені до екологічної роботи хоча б однієї природоохоронної акції („Не рубай ялинку”, „Посади своє дерево”, „Прибери планету”, „Піклування про птахів”, „Чисті джерела”, „Первоцвіти”, „Струмочок, річечка, ріка”, „Зелена аптека” тощо).

У школах області проводяться тижні екологічних знань. Згідно з програмою тижня, виконується комплекс заходів, пов'язаних з прильотом птахів, насадженням дерев і кущів, впорядкуванням території школи, села, міста, з охороною ранньоквітучих рослин тощо. У цей період проводиться велика робота з пропаганди екологічних знань через радіо і пресу, розповсюдження листівок тощо. З метою вивчення рослинного світу, грибів, птахів та їх голосів, комах тощо у всіх школах проводяться тематичні екскурсії у природу.

Учні шкіл області під керівництвом вчителів і студентів беруть активну участь у роботі шкільних лісництв, екологічних загонів, екологічних експедицій та екологічних стежок.

Використовуються також елементарні форми учнівської науково-дослідної роботи екологічного спрямування. 58% заступників директорів з виховної роботи та 43% педагогів-організаторів мають у своїх школах учнів, які проводять спостереження за станом довкілля, його змінами під впливом природних і техногенних чинників, узагальнюють отримані дані та аналізують їх на семінарах і конференціях.

У школах (46% респондентів) є учні-дописувачі місцевої преси. Вони висвітлюють роботу екологічних служб в екоінформаційних розділах газет, розкривають знання про флору та фауну Червоної книги рідного краю тощо.

Педагоги, які займаються виховною роботою в школі, вважають, що найважливішими напрямками реалізації системи заходів, спрямованих на вирішення проблем екологічного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах, є:

- введення самостійного предмета з основ екології та природозбереження;
- проведення інтегрованих уроків екологічного спрямування;
- інтегрування екологічних знань у спектр природничо-математичних, гуманітарних, суспільно-історичних дисциплін;
- проведення виховних заходів, спрямованих на формування у школярів екологічної свідомості та культури;
- використання елементарних форм учнівської дослідної роботи екологічного спрямування;
- проведення спостережень за станом довкілля, його змінами під впливом природних і техногенних чинників, узагальнення отриманих даних та виступи на семінарах, конференціях;
- оволодіння навичками природоохоронної роботи через участь в акціях;
- підготовка і публікація статей екологічного спрямування у місцевій пресі;
- організація експедицій, екологічних таборів, зльотів, конгресів та забезпечення активної участі в них старшокласників;
- обговорення екологічних проблем у вигляді круглих столів, прес-конференцій, диспутів, вікторин, конкурсів, КВК, рольових екологічних ігор тощо.

Нами проведений аналіз системи неперервної екологічної освіти й виховання та координації планування виховної роботи в школі. Отримані результати свідчать, що від злагодженої спільної ековиховної роботи педагогічного колективу школи залежить ефективність та результативність шкільних виховних заходів екологічного спрямування, еколого-виховної природоохоронної та екоосвітньої роботи.

При проведенні моніторингу ми повинні враховувати, що єдина система екологічної освіти і виховання має охоплювати порівняно самостійні підсистеми: дошкільного, шкільного, вузівського, післядипломного та масового екологічного виховання з усіма прямими та зворотними зв'язками, а головним завданням становлення єдиної системи екологічної освіти та виховання є розробка і втілення єдиних, послідовних програм екологічної освіти та виховання всього населення України. Ці програми повинні забезпечити засвоєння обов'язкового понятійно-термінологічного апарату, а також формування основ екологічних знань, вмінь та навичок для усіх рівнів навчання.

Крім того, зміст навчання повинен враховувати необхідність постійного ускладнення матеріалу, передбачити розширення вже отриманих знань та сприяти формуванню екологічної моралі і принципів екологічної доцільності у суспільстві. На жаль, досвіду втілення єдиної системи екологічної освіти та виховання дуже небагато, і ґрунтується він тільки на ентузіазмі вчителів, вихователів, педагогів позашкільних закладів і всіх тих, кому не байдуже життя майбутніх поколінь [4, С.300].

Народна педагогіка стверджує, що навчання як і виховання тільки тоді буде результативним, коли відбуватиметься безперервно, упродовж усього життя. Цієї ж думки дотримуються визначні вітчизняні та зарубіжні педагоги і психологи [3, 10, 12, 16].

У системі неперервної екологічної освіти і виховання шкільний етап ґрунтується на позитивному емоційному досвіді спілкування з природою і розвитку вже набутих знань, умінь, навичок та переконань у необхідності жити в злагоді з природою. Він є базою для формування екологічної культури школярів і подальшого поглиблення екологічної освіти на основі наступності.

Важливою проблемою екоосвіти й ековиховання є пошук системи методів реалізації концепції екологічної освіти. Усю багатоманітність методів передачі навчальної інформації об'єднують (Л. Садовська, О.А. Драган, І.П. Ковальчук та ін.) у чотири групи: аудіальні, візуальні, кінестичні та полігенетичні методи.

Метод ЗСП (Знання – Ставлення – Поведінка) ґрунтується на припущенні, що засвоєні знання впливають на наше ставлення до екологічних проблем і системи цінностей, викликаючи відповідні зміни в поведінці. Проте набуті в окремій галузі знання не впливають механічно на відповідну поведінку. Притаманні нам ставлення до певних екологічних проблем і система цінностей нагадують швидше фільтр, який пропускає тільки ті знання, що підтримують установлені погляди на певні екологічні проблеми суспільства. Інші факти відфільтровуються і не допомагають впливати на нашу поведінку.

Для того, щоб змінити поведінку, способи й методи навчання мають активно впливати на ставлення до чогось і систему цінностей та виховувати здатність і бажання до дії. Одним із таких методів є „комбінована освіта”. Вона складається з чотирьох елементів: теорії, практики, оцінки і дії.

Теорія полягає насамперед у „традиційному викладанні” й повідомленні основних даних, тобто формуванні в учнів, студентів, населення екологічних знань та екологічного світогляду.

Практика є другим елементом. Найважливіше у ньому – особистий досвід і запитання, пов'язані з предметом вивчення. Можна сказати, що посадивши дерево, очистивши струмок своїми руками, стаєш переконаним екологом.

Оцінка – третій елемент, пов'язаний з індивідуальним чи груповим ставленням до предмета вивчення. Навчання вчить давати індивідуальну чи групову оцінку стану навколишнього середовища, робити інсценізацію того, у який спосіб можна використати свої екологічні знання, розуміння і досвід, щоб прислужитися суспільству у підвищенні його екологічної культури.

Дія – це четвертий елемент цього навчального способу, який стосується зв'язку між предметом вивчення, особою, реальністю і тим, як ми своїми діями впливаємо на підвищення екологічної грамотності, свідомості і культури.

У процесі екоосвітньої та ековиховної діяльності необхідно тримати у полі зору цей аспект конструювання змісту і суті навчально-виховного процесу, а в ході моніторингу відстежувати його дієвість.

У пілотному дослідженні брали участь заступники директорів з виховної роботи (65 респондентів) Жовківського, Сокальського, Самбірського, Стрийського, Яворівського, Мостиського, Турківського, Кам'яно-Бузького, Городоцького, Пустомитівського, Перемишлянського, Золочівського районів, міста Червонограда та міста Львова.

Для першого заміру нами були розроблені анкети для опитування заступників директорів з виховної роботи, вчителів-предметників з позиції наявності екоосвітньої та ековиховної складових у програмах предметів, старшокласників дев'ятих, десятих та одинадцятих класів (450 учнів чотирьох шкіл Львівської області та 55 педагогів цих шкіл).

Для прикладу, проаналізуємо відповіді на два запитання із розроблених анкет (табл. 1)

Найбільш характерні відповіді старшокласників на два запитання із розроблених анкет:

- **десятикласників:**

- * „Я вважаю, що єдина система екологічного виховання в Україні ще не досягла потрібного рівня, багато людей ще не усвідомлює наростаючих екологічних проблем”.

- * „Практично ні”.
- * „Варто лише подивитися на вулиці в наших містах.”
- * „Мене це зовсім не цікавить”.
- * „Вона застаріла і недієва...”
- * „...примітивна і майже не несе користі...”.
- * „Екологічна освіта і виховання в Україні досить розвинена і результативна”.
- * „Вона недієва, нерезультативна, примітивна...”.
- * „Вона застаріла, недосконала і примітивна...”.
- * „Судячи про стан забруднення довкілля, можна зробити відповідні висновки”.
- * „Екологічна освіта є дуже дієвою для формування екологічної культури...”.
- * „...введення самостійного предмета доцільне та актуальне...”.
- * „На мою думку не дала майже ніяких результатів, оскільки кожен дивиться на іншого, не починає з себе... і тому у нас таке забруднення довкілля...”.

Таблиця 1

**Деякі результати анкетування учнів стосовно
ефективності існуючої системи екологічної освіти і виховання**

№ з/п	Запитання	Типи відповідей		
		Позитив-ні	Невизна-чені	Негатив-ні
1.	Чи дієва і результативна система екологічної освіти й виховання в Україні, чи забезпечує вона формування екологічної свідомості і культури?	Відповіді десятикласників		
		31%	12%	57%
		Відповіді одинадцятикласників		
		52%	19%	29%
2.	Чи вважаєте за доцільне введення самостійного предмета „екологія” у шкільну програму	Відповіді десятикласників		
		78%	8%	14%
		Відповіді одинадцятикласників		
		84%	5%	11%

• одинадцятикласників:

- * „Я думаю, що система екологічної освіти й виховання в Україні саме зараз стала найбільш актуальною”.
- * „...система є, але вона нерезультативна... треба міняти психологію людей...”.
- * „...є слабкою, а так хочеться жити в чистому довкіллі...”.
- * „...Україна мало робить для формування екологічної свідомості і культури...”.
- * Потрібно вводити новий предмет - „екологію”, бо старшокласники – нове покоління, яке ще щось може зробити для природи”.
- * „Доцільно вчити дітей сумлінно ставитися до природи, бо світові буде загрожувати екологічне лихо...”.
- * „Потрібно, щоб кожен знав, що природу потрібно охороняти і берегти...”.
- * „Екологію потрібно вивчати всім: і першокласникам, і старшокласникам...”.
- * „Дуже поганий рівень інформованості суспільства, через що плачевні результати...”.
- * „Виховувати потрібно все суспільство...”.
- * „Потрібно вивчати, адже, знаючи проблеми і шляхи їх вирішення, ми зможемо раціонально використовувати багатства, покращити стан довкілля, а отже і своє життя...”.
- * „Знаючи проблему і шляхи вирішення, можна раціонально використовувати природні багатства і жити в чистому і здоровому довкіллі”.
- * „...зміни ставлення до довкілля потребує вся світова спільнота...”.
- * „Ми хочемо жити в чистому довкіллі...”.
- * „...система потребує вдосконалення...”.
- * „...людина і природа існують як єдине ціле...”.
- * „вивчаючи предмет „екологія”, можна навчитися раціонально використовувати природні

багатства...”

* „...вивчення „екології” сприятиме формуванню екологічної свідомості...”

* „Потрібно вивчати „екологію”, тому що учні знатимуть, яка загроза стоятиме перед ними, якщо вони не змінять свого ставлення до природи...”.

Плани роботи школи, складовими яких є виховна робота, та плани виховної роботи кожного класу складаються, за висловлюваннями педагогічних працівників, „спільно” або „враховуючи думки педагогів, заступника з виховної роботи школи та окремі міркування учнів”.

Вчителі-предметники свої думки щодо наявності екоосвітньої та ековиховної складових висловили кожен по-своєму:

- вчитель **біології**: „...біологія належить до загальноосвітньої галузі... і передбачає формування в учнів цілісного уявлення про сучасну природничо-наукову картину світу, роль і місце людини в довкіллі, її моральну відповідальність за збереження природи і цивілізації в цілому... гармонійні стосунки з довкіллям можливі за умови дбайливого ставлення до нього...”;
- вчитель **фізики**: „...фізика – це світ знань про природу, перебіг багаточисельних природних явищ. Більшість з них суттєво впливають на екологічний стан життєвого середовища людини, тому і інтегрувати фізичні та екологічні знання в різних темах є не так складно...”;
- вчитель **хімії**: „...залучення дітей до науково-дослідної роботи щодо оцінювання хімічного впливу на довкілля (надмірної хімізації ґрунтів, забруднення повітря і води, техногенного попадання радіонуклідів у довкілля тощо) – найкращий метод формування їхньої екологічної свідомості та культури...”;
- вчитель **географії**: „...географія – наука і природнича, і суспільна. Вона вивчає взаємодії і взаємовпливи у системі „природа – суспільство”. Від екологічного стану цієї системи залежить майбутнє людства, а географія, вивчаючи цю систему, обґрунтовує рекомендації як зберегти довкілля для майбутніх поколінь. Тому географія є наукою екологічною.”
- вчитель **української мови та літератури**: „...Засобами художнього слова можна найкраще передати традиції нашого народу у ставленні до природи, розумного використання її ресурсів і сил, і таким чином передати молоді цей добрий досвід...”

Базуючись на результатах моніторингу екоосвітнього та ековиховного впливу на учнів (на прикладі загальноосвітнього навчального закладу) та результатах досліджень вітчизняних авторів, вважаємо, що:

- екологічне виховання має бути щоденним завданням не лише дітей та юнацтва, але й кожної людини, незважаючи на її вік, фах і займану посаду;
- завдання формування екологічно грамотної особистості мають реалізовуватися через систему неперервної екологічної освіти і виховання;
- систему заходів, спрямованих на вирішення проблем екологічного виховання у загальноосвітньому навчальному закладі необхідно диференціювати за ступенями:

1. У загальноосвітньому навчальному закладі I ступеня (1-4 класи):

1.1) участь молодших школярів у природоохоронній діяльності:

- озелененні школи, подвір’я, мікрорайону, присадибних ділянок;
- догляді за кімнатними рослинами, квітами на подвір’ї;
- виготовленні та розвішуванні найпростіших годівниць для птахів;
- підгодовуванні птахів у зимовий період;
- допомога дорослим у догляді за домашніми і дикими тваринами (у лісопаркових зонах, живих куточках природи, у парках відпочинку тощо);
- охороні мурашників, водних джерел, цінних видів рослин тощо.

1.2) проведення еколого-виховних заходів: екскурсій у природу, ранків,

- обговорення фільмів, радіопередач екологічної тематики;
- 1.3) інсценування (драматизація) казок, використання усної народної творчості екологічної тематики (народні прикмети про довкілля, прислів'я, приказки; загадки, вірші, легенди, казки, повір'я, пісні);
- 1.4) використання ігор (навчання, праця, екскурсії);
- 1.5) формування норм культури поведінки у природі.
- 2 У загальноосвітньому навчальному закладі II ступеня (5 – 9 класи) :
- 2.1) екологізація навчальних предметів та проведення інтегрованих уроків;
природоохоронна діяльність:
- участь у озелененні міста (села) та школи;
 - участь в охороні джерел, річок, мурашників, зелених насаджень, рідкісних та лікарських рослин;
 - очищення замулених джерел, малих річок;
 - охорона, приваблювання та пригодовування птахів;
 - відновлення ареалів лікарських рослин.
- 2.2) створення та забезпечення активної участі дітей в роботі екологічних клубів, шкільних лісництв, зелених та голубих патрулів, екологічних загонів, наукових товариств, екологічних експедицій, екологічних стежок тощо;
- 2.2) обговорення екологічних проблем у вигляді круглих столів, прес-конференцій, диспутів, вікторин, конкурсів, КВК, рольових екологічних ігор тощо;
- 2.3) використання елементарних форм учнівської дослідної роботи екологічного спрямування.
3. У загальноосвітньому навчальному закладі III ступеня (10-11 (12) класи):
- 3.1) введення самостійного предмета з основ екології та природозбереження (який повинен викладатися за єдиною програмою), засвоєння екологічних знань, проведення інтегрованих уроків, участь в олімпіадах;
- 3.2) оволодіння навичками природоохоронної роботи через участь в акціях: „Прибери планету”, „Посади своє дерево” „Не рубай ялинку”, „Первоцвіт”, „Піклування про птахів”, „Струмочок, річечка, ріка”, „Робота екологічних таборів”, „Наша допомога птахам”, „Чисті джерела”, „Живе срібло”, „Первоцвіти просять захисту”, „Зелена аптека” тощо;
- 3.3) проведення спостережень за станом довкілля, його змінами під впливом природних і техногенних чинників, узагальнення отриманих даних та виступи на семінарах, конференціях;
- 3.4) участь у природоохоронних телепрограмах і радіопрограмах екологічного спрямування;
- 3.5) підготовка і публікація статей у місцевій пресі;
- 3.6) організація експедицій, екологічних таборів, зльотів, конгресів та забезпечення активної участі в них старшокласників;
- 3.7) проведення позакласних заходів екологічної тематики (брейн-ринги, екологічні театри, виступи екологічних агітбригад, екологічні турніри, конкурси, вікторини, КВК, літературно-музичні композиції тощо.

Результати моніторингу свідчать про недосконалість системи екологічного навчання і виховання та вимагають реалізації комплексу заходів, спрямованих на оптимізацію процесу формування у дітей і молоді екологічної свідомості і культури..

Загальновідомо, що ефективною робота буде тоді, коли в ній братимуть участь поряд із учнями вчителі різних предметів, батьки, працівники позашкільних закладів, науковці профільних вищих навчальних закладів освіти різних рівнів акредитації, представники громадських екологічних організацій, підприємств, владних структур тощо. Тому поєднанням зусиль, урізноманітненням форм, методів і підходів до екологічного виховання

можна вирішити його завдання.

Отже, введення самостійного предмета з основ екології та природозбереження, інтегрування екологічних знань у спектр проднично-математичних, гуманітарних, суспільно-історичних дисциплін, забезпечення комплексного підходу до вивчення екологічних проблем з використанням міжпредметних зв'язків, старанний добір оптимальних форм, методів і прийомів екологічної освіти і виховання, організація безпосередньої участі школярів у заходах з охорони природи, урахування індивідуально-психологічних, вікових і пізнавальних особливостей учнів у процесі формування екологічної свідомості і культури, створення системи безперервної екологічної освіти та виховання, вироблення вмінь активно і цілеспрямовано використовувати екологічні знання у професійній діяльності, якісна екологічна підготовка педагогічних кадрів, моніторинг результатів екоосвіти та ековиховання є найважливішими напрямками реалізації системи заходів, спрямованими на формування у дітей і молоді екологічної свідомості і культури.

На сучасному етапі розвитку суспільства для глибокого розуміння проблем навколишнього середовища в усій їх складності і визначенні шляхів їхнього розв'язання потрібен новий тип освіти. У міру того, як наше розуміння навколишнього середовища поглиблюється, принципи екологічної освіти можуть стати тією серцевиною, навколо якої формуватиметься майбутня стратегія загальної освіти, завдяки якій буде виховано громадян з новим світоглядом і новими ціннісними орієнтаціями, що більшою мірою відповідатимуть потребам зрівноваженого розвитку сучасного суспільства і природи.

Література:

1. *Бабінець С.* Моніторинг якості освіти як предмет педагогічного аналізу // Педагогічні новачії столичної освіти: теорія і практика: Науково-методичний щорічник / За ред. Л.М. Ващенко та Б.М. Жебровського. К., 2004. – С.16-23.
2. *Білявський Г. О.* Освіта екологічна // Екологічна енциклопедія: У 3 т. / редколегія: А. В. Толстоухов (головний редактор) та ін. – К.: ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2008. – Т. 3: О-Я. – С.53-54.
3. *Ковальчук І. П.* Дидактичні засади підготовки фахівців екологічного профілю в системі неперервної професійної освіти і виховання: проблеми та перспективи. // Теоретичні та методичні засади вивчення природничо-математичних дисциплін у професійних закладах освіти: перспективи ХХІ століття: Колективна монографія / Ємчик Л. Ф., Кміт, Я. М., Ковальчук І. П. та ін. – Львів: Сполом, 2004. – С.155-184.
4. *Ковальчук Т. І.* Завдання, форми і методи екологічного виховання // Вісник Львівського університету. Серія географічна. Львів, 2003. – Вип. 29. Част. 2. – С.295-304.
5. *Ковальчук Т. І.* Методичні засади організації екологічного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Географія №2 (7) – 2002. – С.271-275.
6. *Ковальчук Т. І.* Нові підходи до екологічного виховання (досвід освітян Яворівщини) // Педагогічна думка. – Випуск II. – Тернопіль. – СМП „Астон”, 2002. С.49-55.
7. *Ковальчук Т. І.* Краще знавчі дослідження етнонаціональних традицій українців як засіб формування екологічної культури // Педагогічна думка. – Випуск I. – Тернопіль – СМП „Астон”, №1-2-2003. – С.66-74.
8. *Ковальчук Т. І.* Наукові засади моніторингу виховного впливу школи на сформованість у дітей та молоді екологічної свідомості та культури // Педагогічна думка. – Львів. – „Проман”, №1, 2007. – С.49-54.
9. Концепція екологічної освіти України. // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002.- №7.
10. *Крисаченко В.С., Хилько М.І.* Екологія, культура, політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. - К.: „Знання України”, 2002. – 598 с.
11. *Лукіна Т.* Моніторинг якості освіти: теорія і практика. – К.: Вид. дім „Шкільний світ”. Вид. Л.Галіцина, 2006. – 128 с.
12. *Марченко І.* Психологічний моніторинг у системі професійно-технічної освіти // Педагогіка і психологія професійної освіти: Науково-методичний журнал. – 2006. – № 5. - 218 с.
13. *Плахотнік О. В.* Розвиток геоекологічної освіти в Україні: Автореф. дис. док. пед. наук: 13.00.04. – К.: 1998. – 35 с.
14. Программа действий: Повестка дня на ХХІ Век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. — Женева: 1993.
15. *Пустовіт Г. П.* Європейський досвід неформальної екологічної освіти // Біологія і хімія в школі. – 2000. - №2. – С.28-31.

16. Пустовіт Г. П. Екологічне виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах. Навчально-методичний посібник. – К.: Інститут проблем виховання, 2002. – 270 с.
17. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. – К.: - Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
18. Сатановська Л. А. Екологічна освіта і виховання – додаткова складова предмету географія // Вісник Харківського державного університету. – 1997. - №394 – С.58-64.

Summary:

Tamara Kovalchyk. PERSPECTIVE TASKS OF ECOLOGICAL EDUCATION AND ECOLOGICAL PROTECTION ACTIVITIES AND MONITORING, AND IT'S EFFECTIVENESS.

There is drawn spectrum of tasks ecological education and ecological protection different ranges, well-founded system of monitoring, effectiveness actual system ecological education and up bringing.

Надійшла 3.11.2008р.

УДК 911.5/9

Ольга РОМАНЮК

ВИДІЛЕННЯ ЯДЕР У ЛАНДШАФТНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНИ ЗА БІОЛОГІЧНИМ ПОКАЗНИКОМ

Просторову структуру ландшафтного покриву складають певні утворення, що мають здатність до організації навколишнього середовища, впливаючи на розміщення та міграцію речовини. Погляд на ландшафт як на сукупність центричних структур, що здатні самоутворюватись та розвиватись і знаходитись у постійному взаємозв'язку між собою, дає можливість комплексного та різнобічного вивчення організації ландшафту. Виділення ландшафтних ядер (структур, що виконують роль центрів у природних комплексах) дозволяє не лише досконаліше вивчити процеси та зв'язки, що мають місце у ландшафті, але і прослідкувати місця концентрації елементів та організмів, накопичення речовини. Це, зокрема, дасть змогу виділити та окреслити ареали біологічного різноманіття і внести деякі корективи у план проекту Екологічної мережі.

Завданням статті є: по-перше, вивчення шляхів заселення, міграції та акумуляції живої речовини, з метою виявлення місць найбільшої концентрації біоти у ландшафтному покриві України; по-друге, дослідження та визначення ядер “консервації” біологічної речовини, що дозволить визначити місця знаходження та розташування ядер біологічного різноманіття у структурі ландшафтного покриву.

Питанням заселення території Європи біологічною речовиною займалось багато вчених та дослідників. Такі науковці, як П.І. Дорфєєв (1951), Ю.Д. Клепов (1931), В.Л. Комаров (1940), присвятили значну кількість праць дослідженню міграції та переселення рослинних угруповань з північного сходу Азії на територію північної та центральної Європи, а також, впливу льодовикових мас на подальше формування та поширення рослинного покриву.

Роботи Є.М. Лавренко (1926, 1927) присвячені переважно вивченню території України – дослідженню історії рослинності та виділенню реліктових центрів в Українських Карпатах.

А.В. Матошко, Ю.Г. Чугунний (1993) та І.С. Паранько, С.В. Ярков (2006) досліджували Дніпровське зледеніння та пов'язані з ним кліматичні і ландшафтні зміни на території України, а зокрема, вплив на швидкість міграцій у рослинному світі та можливість “закріплення” деяких видів флори на даній території.

Я.П. Дідух (2007) присвятив свою статтю виявленню у ландшафтах певних скупчень з високою концентрацією видів рослин за допомогою «ефекту мішені», що визначався переважно за кліматичним показником.

І.Ф. Удра (1988) у роботі “Розселення рослин та питання палео- і біо- географії” спробував узагальнити роботи багатьох географів, палеоботаніків, біологів та геологів, з

метою виявлення так званих ядер концентрації і консервації біологічної речовини та визначення умов їх утворення та формування.

Отже, виявлення ядер біологічного різноманіття у ландшафтному покриві України є питанням дуже актуальним і поширеним серед дослідників різних галузей науки. Не менш важливим воно є для розвитку географії та ландшафтознавства, займає значне місце у дослідженні природного середовища, тому і потребує узагальнення та більш детального вивчення.

Перед тим як перейти до розгляду безпосередньо ядер біологічного різноманіття у ландшафтному покриві, необхідно зазначити що ландшафтным ядром є певні утворення (організаційні начала), що є складовими ландшафту, мають здатність впорядкувати та трансформувати середовище свого існування і відіграють роль центрів, концентруючи навколо себе елементи та компоненти просторової структури, а також те, що прослідковуються вони в усіх компонентах ландшафту: в ґрунтах, водних об'єктах, геологічних структурах, біологічній речовині, повітрі та антропогенних комплексах і являють собою речовину, що перебуває у різних станах (однорідному, дисперсному, безмасивному та інших), виділення цих структур у ландшафтному покриві, з подальшим їх вивченням та дослідженням, можливе за декількома показниками:

- Рельєфом (найвищі та найнижчі ділянки території забезпечують накопичення та розтікання речовини у ландшафтному просторі);
- Поверхневими та підземними водами (гідрологічні басейни і водні потоки є своєрідними центрами та «коридорами» накопичення, а також, трансформації речовини у водному просторі ландшафтів);
- Біотою (розміщення та поширення рослинного покриву у просторі дозволяє прослідкувати шляхи міграції та виявити місця найбільшої концентрації біологічного різноманіття);
- Повітряними масами атмосфери (формування циклонів та антициклонів з центрами високого та низького тиску і переміщення повітряних мас, утворюють в атмосферному просторі місця скупчення та міграції речовини).

Для того, щоб виділити на території України ядра ландшафтного біорізноманіття, що вираховуються за біологічним показником, необхідно спочатку проглянути шляхи формування ландшафтного покриву та виявити місця найбільшої концентрації рослинних та тваринних угруповань, що формувались впродовж історичного розвитку ландшафтного покриву України.

Багато років вчені спирались у своїх дослідженнях переважно на палеонтологічні дані та на фрагментарні палеоботанічні залишки, що були тісно пов'язані з геологічним та палеонтологічним уявленнями щодо льодовикових процесів, які мали місце у четвертинний період.

Відомо, що льодовик охопив переважно північні та центральні райони території сучасної України. Точніше, він проходив по лінії Рівне – Бердичів – Дніпропетровськ (про це свідчить накопичення моренних та флювіальних відкладів). Південніше зазначеної широти формувалися товщі жовтувато-палевих лесоподібних суглинків. Такий склад літооснови обумовив зміни у фітоценозах території України. В межах лісової та лісостепової зон домінували холодостійкі дерева та чагарники, у відкритих заплавах – мохи та папороті, а у межах степової зони впродовж дніпровського часу вододільні частини території займало різнотрав'я, для долин були характерні невеликі лісові масиви [11, 79-80].

Як зазначали у своїй роботі А.В. Матошко та Ю.Г. Чугунний (1993) льодовиковий чохол на території України не був суцільним, отже, певні ділянки залишались вільними від крижаного покриву і являли собою певні осередки “життя”, що зберігали різновиди рослинності, тваринного світу, ґрунтового покриву, а таким чином і ландшафтів. Про це свідчать наявність у дніпровських лесах Волинської височини прісноводних молюсків, що

існували у дрібних пересихаючих водоймах; скупчення степової рослинності у найбільш північній льодовиковій зоні, що приурочені до сіл Малого Полісся [10, 166-167]. Не можна сказати, що ці ділянки впродовж Дніпровського зледеніння залишалися незмінними, адже вони зазнавали вплив льодовика, проте, вони були місцями скупчення живої речовини, можна навіть сказати, місцями збереження ландшафтної інформації, з яких у післяльодовиковий період відбувалось розселення та поширення об'єктів по всій території північної України.

Ця думка прослідковується у роботах багатьох вчених – біогеографів. Зокрема, І.Ф. Удра дослідив і розкрив це питання найбільш повно, до того ж, він запропонував свою схему заселення Східно-Європейської рівнини рослинами у четвертинному періоді. Він допускав існування у захищених долинах річок перигляціальної частини Східно-Європейської рівнини, деревесних порід, що завдяки екстремальним кліматичним умовам з періодичними потепліннями, розмножувались сім'яним шляхом. Отже, ці види були першими поселенцями на звільнених від льодовика та талих вод територіях. Пізніше, до них приєдналися і більш вимогливі до кліматичних умов породи.

Ботаніки, під впливом робіт зоогеографів висловлювались за можливість збереження третинних лісів південніше умовної межі зледеніння. На той час серед геологів була поширена думка про існування у північній частині Європи давнього зледеніння.

Застосовуючи, систематико-географічний метод дослідження ареалів рослин широколистяних лісів (без врахування катастрофічної дії льодовика у помірних широтах Європи), дослідники виділили на Східно-Європейській рівнині ряд центрів „консервації” реліктової флори, які розміщені на Подільській, Придніпровській, Середньоруській та Приволзькій височинах, а також на Донецькому кряжі та на прилеглих до них та сильно розчленованих територіях вздовж річок. Флора широколистяних лісів цих районів, пише Удра І.Ф., збагачена реліктовими, ендемічними та рідкісними диз'юнктивно розміщеними видами рослин, значну частину яких складають третинні ліси [12, 148].

Пізніше, такі дослідники як Є.М. Лавренко [7-9] та Ю.Д. Клепов [3-4] прийняли геологічну концепцію про вплив дніпровського льодовика на природне середовище Східно-Європейської рівнини та дещо змінили свою попередню думку, яку І.Ф.Удра вважав більш правильною. Вони заперечували існування третинних (дольодовикових) лісових угруповань на Східно-Європейській височині, через їх занадто близьке розташування до „вогнища” Дніпровського зледеніння та постійного впливу „карпатських фірнів”.

Однак, у роботі „Розселення рослин та питання палео- та біо- географії”, І.Ф. Удра спростовує цю думку і зазначає, що головні аргументи існування суцільного дніпровського зледеніння з його катастрофічними наслідками не підтверджуються сучасними дослідженнями, а локальні гірські Карпатські льодовики не могли суттєво впливати на кліматичні зміни величезних прилеглих територій.

Як вважає більшість дослідників саме завдяки захисту гірських систем (в тому числі і Карпатських) збереглися третинні реліктові та ендемічні деревесні породи. Навіть зміна клімату на посушливий та прохолодний (але все ж таки м'який і достатньо вологий) та існування сильних вітрів, вважає дослідник не мали значного впливу на формування центрів „консервації” реліктової флори на зазначених територіях [12, 153].

П.І. Дорфсєв, спираючись на палеокарпологічні дані, вважав, що основна маса видів рослин дольодовикової флори пережила дніпровську епоху [2].

Отже, на даному етапі дослідження ні геологічні ні палеогеографічні дані не дозволяють остаточно визначити які ж природні умови господарювали у період льодовикових епох четвертинного часу. Геолог Д. Боуен вважає головним фактом – відсутність задовільного пояснення причин гляціокліматичних змін та їх часових параметрів. На його думку, в основі повинні бути кліматичні зміни, адже самі четвертинні відклади не завжди не завжди підлягають генетичному розшифруванню і розташовані переривчасто і

фрагментарно. Але як саме визначати ці кліматичні зміни, стверджує І.Ф. Удра, він не вказує.

Автор вважає, що при реконструкції льодовикових епох перш за все повинні враховуватись міграційні можливості багатовікових сім'яних рослин, особливо деревних порід. Рослини не здатні розселятись безмежно, і кожен вид має свої темпи міграції [27, 156].

У роботі дослідник приводить таблиці з розрахованими темпами міграції рослин різних видів [12, 90-91], що дозволяють наочно, шляхом простого аналізу та порівняння, побачити і простежити темпи розселення та міграції рослин. Визначними параметрами міграційної здатності багаторічних сім'яних рослин І.Ф. Удра вважає ефективну дальність розсіювання пилку та сімен і початковий вік першої зміни покоління у конкретного виду. Для визначення швидкості міграції будь-якого виду сім'яних рослин дослідник розрахував формулу, яку приводить у гл. II: $W=S/A$, де W – швидкість міграції (розселення), S – максимально можлива дальність прояву самосіву у плодоносящих особин, A – найбільш вірогідний вік початку плодоношення у нового покоління того ж виду [12, 63 – 168].

Помилковою, вважає дослідник, також є думка про масові міграції рослин з гірських територій та рівнинні, адже наявність деяких стійких до змінних екологічних умов видів у гірських районах не спостерігається на рівнинній частині, і навпаки, - відсутність в горах багатьох бореальних видів. Цю думку у свій час підтримала не лише значна частина ботаніків, але і деякі палеопалеонтологи. Вони вважали, що без прийняття факту існування багаточисельних ядер „консервації” флори, не можливе пояснення її подальшого поширення та існування на сучасному етапі реліктових, рідкісних та диз'юнктивних рослин на території Східно-Європейської рівнини.

Думки про голоценові міграції лісових рослин від узбережжя Середземного моря до Уралу протягом 5-8 тис. років протиріччять даним про популяційну структуру таких видів, які залежно від умов розселення утворюють більш-менш обмежені популяції (ділянки від декількох гектарів до окремих урочищ і навіть районів).

Важливим аргументом автохторного розвитку флори будь-якого району є фактор наявності в ньому ряду явних реліктових видів рослин, що підтверджені палеоботанічними макрорештками.

Точка зору про менш різкі (не катастрофічні) зміни клімату четвертинного періоду у помірних широтах Північної півкулі, що дозволили вижити основному ядру сучасних широколистяних лісів у багатьох ядрах „консервації” Східно-Європейської рівнини, підтверджується даними біогеографії, генетики та ряду інших сумісних наук [27, 152-163].

Отже, у біогеографічних роботах І.Ф. Удри (1988), часто йдеться мова про формування і походження центрів та шляхів міграції рослинності (як окремих видів, так і цілих флористичних комплексів та флор).

В своїй роботі „Розселення рослин та питання палео- і біо-географії” він писав, що будь-який вид рослин, що виник у будь-якому місці спрямовує своє розселення у всіх напрямках (променеподібно, або радіально) і намагається максимально розширити площу свого існування. Враховуючи те, що види пристосовані перш за все до утворення популяцій поблизу материнської рослини (так вони є більш стійкими та конкурентноспроможними по відношенню до інших представників рослинного світу), тому закономірним є те, що кожен вид розселяється в межах кола з радіусом, що дорівнює відстані ефективного запилення та дисемінації (у ареалі максимально сприятливих біоекологічних умов для даного виду).

Усі переміщення рослин за межами свого ареалу І.Ф. Удра назвав міграціями (або імміграціями) видів. Головним спрямовуючим фактором при міграції рослин за межі своїх ареалів є клімат. Його сумісність із рельєфом і відсутністю біотичних перешкод визначають шляхи та темпи міграції. Такий перерозподіл у просторі екологічних факторів утворює для організмів екологічні шляхи міграції, які автор назвав „екологічними жолобами” [12, 115-129].

Автор писав, що сім'яні рослини мігрують повільно і поступово, шляхом інвазії окремих особин крайових популяцій будь-якого виду в інші спільноти або на не заселені місця. Скачкоподібні далекі міграції у світі рослин - явище виключно рідкісне, характерне в основному для спорових рослин, або для рослин з легкими, пилоподібними сіменами. На такі міграції здатні лише окремі популяції, або навіть особини периферійних популяцій виду. Групи видів, а тим більше, спільноти, формації та флори реально в природі не мігрують. Тому такі міграції можливо враховувати як такі що мали місце, лише при дослідженні історії формування рослинного покриву.

Найбільш важливими шляхами міграції більшості рослин є долини та схили річкових терас і схили гірських хребтів, їх підніжжя, а для специфічних рослин – морські узбережжя, степи та пустелі. Це обумовлено їх більш – менш однорідними та майже безперервними екологічними умовами (субстрат, оголення порід, ґрунти, мікроклімат, гідрологічний режим).

Автор виділив *два типи міграції*, які назвав *гомоекологічним* (здійснюється за рахунок розширення ареалу певного виду на територію з формування циклонів та антициклонів з центрами високого та низького тиску і переміщення повітряних мас, утворюють в атмосферному просторі місця скупчення та міграції речовини подібними умовами) та *дивергентним* (можливий за рахунок міграції виду у відмінні екологічні умови, з його одночасною поступовою генетико-фізіологічною та морфологічною перебудовою у різновид або новий вид).

Гомоекологічний тип міграції може здійснюватись радіальним, секторальним, фронтальним та лінійним (стрічковим) варіантами. Дивергентні міграції відбуваються дуже повільно, спочатку за лінійним (локальним) варіантом, а з часу виділення нового екотипу чи виду – радіально або секторально [12, 169 – 170].

Окремо дослідник приділив увагу заселенню рослинами Східно-Європейської рівнини у дольодовиковий період.

У період епох еоцен-міоцен, пише автор, відбулась заміна в Європі полтавської флори на тургайську. Мігрувала тургайська флора, про що свідчать палеоботанічні рештки, зі Східної Азії у Європу. Однак, відносно місця походження, тобто генетичного центру цієї флори не має єдиної думки, тому досі це питання залишається дискусійним. До початку міоцену на Європейській частині континенту була розміщена полтавська флора з вічнозеленими тропічними та субтропічними видами. В еоцені Євразія та Північна Америка (з Гренландією) за рахунок руху материків, з'єднувались між собою навколо північного полюсу, утворюючи єдину палеоарктичну сушу, яка у неогені розпалась. У цей час, вважає Удра І.Ф., і була формована зона помірних лісів листопадного мезофільного типу, що займала єдину територію з помірними кліматичними умовами. Пізніше, поступове зміщення Північного полюсу відносно континентів, що перебували у русі, спричинило зміну поясності, а разом з нею і міграцію та перебудову флор. В період, коли Європа разом із Гренландією наближались до полярного кола, їх субтропічні та на самому півдні тропічні флори почали вимирати у зв'язку з похолоданням, зміною довжини дня та проявом сезонності.

Основна маса тургайської флори (флористичні елементи помірної флори мезофітного листопадного типу), повільно іммігрувала з північного сходу Азії, центром формування якої дослідник вважає Ангариду – Беренгійську сушу. (Ангарида – східна Азія на межі субтропічної та помірної зон). З заходу по безперервному суходолу із континентальних плит Північної Америки, Гренландії та Європи відбувалось проникнення деяких західних елементів північноамерикансько-гренландської флори. Таким чином пояснюється наявність змішаної флори Кринки на Україні, у палеонтологічних рештках якої були знайдені як північноамериканські, так і східноазіатські види [12, 119]

Згідно з палеоботанічними даними, складається думка про існування великої кількості центрів формування флор, тому різні екологічні типи флор, що мали визначені місця

формування, безперервно збагачувались різноманітними міграційними елементами, що виникали у інших місцях. Про це свідчать аналізи сучасної флори різних регіонів Ю.Д. Клепова [3-4].

Основний міграційний шлях тургайської флори з північно – східної частини Азії в Європу пролягав по території Сибіру, на північ від Тетиса, вздовж гірських хребтів, їх схилів та прилеглих рівнин. Цей шлях просунення у Європу добре підтверджений як палеоботанічними так і флористичними дослідженнями [3-6].

При біогеографічних дослідженнях, вважає дослідник, необхідно спиратись на аналіз систематико-географічних, палеоботанічних та геологічних даних, узгоджуючи їх з біоекологічними закономірностями та міграційною здатністю організмів, що розглядаються [12, 121].

І.Ф. Удра не був єдиним, хто звернув увагу на наявність та умови утворення так званих ядер концентрації та консервації біологічної речовини.

Я.П. Дідух у статті “Географічний аналіз флори: минуле, сучасне, майбутнє” (2007), займаючись питанням природного розподілу ареалів рослин дійшов висновку, що розподіл відображається у певному порядку, організації, що проявляється у кількісних співвідношеннях між елементами і характеризує географічну структуру флори, показники якої не є довільним, хаотичним нагромадженням ареалів одного виду на інший, а відзначається певною впорядкованістю, закономірністю [1, 503].

Він застосував термін «ефект мішені», що підтверджує наявність у ландшафтах певних скупчень з високою концентрацією видів рослин. Простежити це на схемах території України дозволили вибірки для ареалів видів за кліматичним показником (що виступав формуючим фактором поширення тих чи інших видів). В результаті, дослідник отримав декілька точок перетинів, що розміщались у західних (Львів, Луцьк, Івано-Франківськ, Чернівці), південних (Миколаїв, Херсон, Сімферополь) та центральних (Вінниця, Кіровоград, Дніпропетровськ) районах України (див. схему).

Схематичне відображення ядер “консервації” біологічного різноманіття дає змогу наочно оцінити їх розміщення у ландшафтному просторі. У минулому, ці ядра виконували роль концентратів біологічної речовини, саме тут збереглись реліктові та ендемічні види, і саме з цих територій відбувалось подальше розселення та міграція біоти в межах України. Отже, на даному етапі розвитку ці ядра є одночасно і ядрами “концентрації”, і ядрами “розселення” (розсіювання) речовини. Таких ядер на території України (див. схему) утворилось декілька: Карпатське, Подільське, Придніпровське, Донецьке та Кримське.

Найбільша концентрація та різноманітність видів спостерігається у долинах річок та вздовж узбережжя водойм, отже, їх, безумовно, теж можна віднести до ядер концентрації та подальшого розселення біологічної речовини, це – Дніпровське (долина р. Дніпро), Дністерське (долина р. Дністер), Прикарпатське (долина р. Прут), Південно-Бузьке (долина р. Південний Буг), Північно-Західне (долина р. Прип’ять), Сіверсько-Донецьке (долина р. Сіверський Донець) та Приморське (узбережжя Чорного та Азовського морів).

Розселення та міграція біологічної речовини відбувалось поступово, в усіх можливих напрямках, тобто – променеподібно (або радіально), що вже довів у своїй роботі І.Ф. Удра [12].

Враховуючи наведені вище факти та результати досліджень, необхідно зазначити, що ландшафтним ядром є складова частина ландшафтного простору, яка відіграє роль центру завдяки здатності впорядкувати та трансформувати середовище свого існування. Ландшафтні ядра являють собою речовину, що перебуває у різних станах (однорідному, дисперсному, безмасивному та інших) і мають здатність концентрувати навколо себе елементи та компоненти просторової структури. Прослідковуються ядра в усіх компонентах ландшафту: в ґрунтах, водних об’єктах, геологічних структурах, біологічній речовині, повітрі та антропогенних комплексах.

Виявлення ядер у структурі ландшафтного покриття за біологічним показником є актуальним питанням для багатьох наук, зокрема його вивченню присвятили свої роботи видатні палеогеографи, ботаніки, геологи, фізико-географи та ландшафтознавці. Важливим це питання залишається для розвитку науки на сучасному етапі, адже, виділення ядер концентрації біорізноманіття та реліктової флори дозволяє деяким чином доповнити план проекту екологічної мережі та внести корективи у формування природно-заповідного фонду України.

Література:

1. Дідух Я.П. Географічний аналіз флори: минуле, сучасне, майбутнє //Український ботанічний журнал, 2007, т. 64, № 4 - С. 485 – 507.
2. Дорфеев П.И. Неогенове и четвертичные флоры юго-востока европейской части СССР.- Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 234 с.
3. Клепов Ю.Д. До історії рослинного вкриття України //Четвертинний період. – К., 1931. – Вип. 1-2. – С. 123-151.
4. Клепов Ю.Д. Основные черты развития флоры широколиственных лесов европейской части СССР //Материалы по истории флоры и растительности СССР, 1941, т. 1. – С. 183-255.
5. Комаров В.Л. Учение о виде у растений. – М.: Изд-во АН СССР, 1940. – 244 с.
6. Комаров Н.Ф. Этапы и факторы эволюции растительного покрова черноземных степей //Зап. Всесоюз. геогр. о-ва СССР. Нов. сер., 1951, т. 13. – 326 с.
7. Лавренко Е.М. Леса Донецкого края //Почвоведение. – 1926. – Вып. 3-4. – С. 49-66.
8. Лавренко Е.М. Рослинність України //Вісник природознавства. – 1927. – Вип. 1-2. – С. 1-41.
9. Лавренко Е.М. Лесные реликтовые (третичные центры) между Карпатами и Алтаем //Журн. Рус. ботан. о-ва. – 1930. - Т. 15, № 4. – С. 351-363.
10. Матошко А.В., Чугунный Ю.Г. Днепровское оледенение территории Украины (геологический аспект). – Киев: Наукова думка, 1993.
11. Паранько І.С., Ярков С.В. Геолого – географічна історія України: Навчальний посібник. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2006.
12. Расселение растений и вопросы палео- и био- географии / Удра И.Ф. – Киев: Наук. думка, 1988. – 200 с.

Summary:

O.Romanyk. THE DISTINGUISHING IN LANDSCAPE SPHERE NUCLEUSES BY BIOLOGICAL INDEX.

The article is dedicated to the investigation the nucleuses in landscape structure of Ukraine. Was observed the question of migration and concentration of biological substance in landscape sphere.

Надійшло 06.10.2008р.

УДК 911.3

Вікторія БОНДАР

АНТРОПОГЕННІ ЗАПОВІДНІ ОБ'ЄКТИ ЖМЕРИНЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Антропогенні заповідні об'єкти (АЗО) з кожним днем набувають значної наукової, естетичної, пізнавальної та виховної цінності не лише в межах тих населених пунктів, в яких вони розташовані, але й на території такого регіону, як Поділля. Крім того, ними можна значно розширити природно-заповідних фонд.

Дослідження, що стосуються АЗО Поділля, їх виділення в окремий клас заповідних об'єктів, беруть початок у працях Г.І. Денисика [2], який їх ділить на три підкласи: власне антропогенні, ландшафтно-інженерні та ландшафтно-техногенні системи. Аналогічні розробки, що стосуються індустріальних об'єктів, які потребують заповідання, є у працях Ю.Г. Тютюнника [5], В.Л. Казакова [4], М.Г. Демчишина, О.М. Беспалової, О.М. Анацького, Т.В. Кріль [3].

Дослідити АЗО Жмеринського району з метою їх заповідання та оптимізації туризму на Поділлі.

У процесі розробки єдиної системи заповідних об'єктів Поділля, крім окремих антропогенних заповідних об'єктів, можна виділити низку комплексів, які в силу історико-географічних умов можуть займати й поселення. Вони, в свою чергу, виступатимуть своєрідними вузлами АЗО Поділля, де представлені майже усі об'єкти трьох основних класів антропогенних заповідних об'єктів.

Унікальним у цьому відношенні є село Межирів, що знаходиться у межиріччі Рову і Думки. Тут рідко можна побачити юрбу галасливої молоді чи переповнений автобус заклопотаних мешканців, що повернулися в базарний день із Жмеринки... Мало хто повірить, що на місці цього села із розмитими дорогами було місто, де “кипіло” життя.

Письмові документи про Межирів датуються XVI століттям [1]. В цей час тут було споруджено замок, залишки якого й досі називають замчиськом. До кінця XVI ст. Межирів був багатолюдним поселенням, котрому у 1591 р. даровано магдебурзьке право і право на самоуправління. Це був час найбільшого розквіту міста (Вінниця на той час таким правом не користувалась). У 1612 р. Межирів розорений татарами, але київський воєвода Жолкевський сприяв його відновленню, причому були відновлені колишні привілеї міста і даровані нові. З 1640 р. Межирів стає ареною багатьох битв; ним володіють то козаки, то поляки, то росіяни, то турки. Кожного разу містечко піддавалось значним спустошенням.

Створення перших ландшафтно-інженерних (ЛІС) та ландшафтно-техногенних систем (ЛТС) у Межиріві пов'язано з ім'ям Андрія Орловського, який у 1780 році придбав Межирівський маєток у Потоцьких і збудував тут винокурний завод, паперову фабрику і одночасно костюлу (рис. 1).

Костюлу близько 300 років і діяв він до 1945 року. Тепер він, як самотній відблиск минулого, височіє без стелі і даху, яку зняли в 1953 році для господарських потреб місцевого колгоспу. Неподалік нього – синагога, зруйнована ще у війну. Лиш одна православна церква встояла перед усіма потрясіннями.

Така різноманітність культових споруд (як приклад ЛТС) пояснює той факт, що Межирів населяли люди різних релігійних поглядів.

Можливо, місто розвивалося б і далі, та будівництво (понад сто років тому) залізниці через Жмеринку поступово віддаляло від нього жителів і переміщувало торгівельні центри до зручних шляхів сполучення. Справжній занепад Межирова почався після війни.

Підземна частина Межирова перекопана численними ходами, які є причиною провалів землі в селі, в результаті чого утворюються ями, які люди засипають сміттям. Зараз це село «вмирає», залишилися лише пенсіонери й дачники. Важко повірити, що сто років тому тут разом жили українці, поляки та євреї.



Рис.1. Руїни костюлу

На території, що прилягає до міста, є ще один унікальний об'єкт, що доповнює перелік ландшафтно-техногенних систем, – пам'ятник археології – вали Скіфського

городища (поселення трипільської культури) (рис. 2), а біля Станіславчика ще й досі височить козацька могила – свідок відчайдушної боротьби українського народу за волю, незалежність. Саме тут пролягав давній Кучманський шлях, яким татарські загарбники йшли в глибини Поділля.



Рис.2. Старовинне городище. Околиці Межирова

Доповнюють перелік антропогенних заповідних об'єктів ландшафтно-техногенні системи села Чернятин, що розташоване на правому березі річки Рів, за 16км від Жмеринки. Час заснування поселення датується XVII століттям. Перлиною цього невеличкого поселення є парк площею 31га. Він є одним із найдавніших пейзажних парків Вінниччини, заснований у 1814 р. садівником-пейзажистом Діонісієм Маклером, з каскадом невеликих ставків.

Насадження парку налічують понад 100 видів дерев і чагарників. Унікальною є алея 300-річних дубів, велетенські екземпляри тополі сріблястої, що досягають 5-6м в товщину, білі тополі, катальпа, форзиція, тамарикс. До 1980 року парк прикрашав найстаріший і найпривабливіший об'єкт живої природи, так званий “Дуб Пушкіна”, який в обхваті сягав 9м, мав вік більше 500 років, крона – біля 30м. Дерево асоціювалося з поемою О.С. Пушкіна “Руслан і Людмила”, що і сприяло виникненню його назви. Руками небайдужої до відновлення пам'яток природи молоді було посаджено молодий саджанець у пні славнозвісного велета.

Окрасою парку є палац Вітославських-Львових (рис. 3), збудований у неоготичному стилі. Існує думка, що автором готичного стилю фасаду палацу міг бути польський архітектор Генріх Іттар. Зараз тут базується Чернятинський аграрний коледж, завдяки чому, мабуть, палац є досить доглянутим і обжитим.



Рис.3. Палац Вітославських-Львових (с. Чернятин)

Прикладом ландшафтно-інженерних систем у Чернятині слугує збудований у 40-х роках XIX ст. цукровий завод, який потім був переобладнаний на пивоварний завод, що проіснував до 1927 року. До цього часу завод набув популярності, успішно конкуруючи на пивоварному ринку.

Оригінальним і цікавим осередком АЗО є село Северинівка, розташоване за 15 км від Жмеринки. Важко знайти в Україні село, яке було б сплановано так геометрично правильно: вулиці перетинаються під прямим кутом або не перетинаються взагалі. Ландшафтно-техногенні системи (ЛТС) тут представлені палацом Северина Орловського, збудованим кріпаками у 1810 р (рис. 4).



Рис.4. Палац Северина Орловського в с. Северинівка

Палац характеризується прямолінійністю і деякою сухістю архітектурного ансамблю. Привертає увагу відвідувачів розкішна зелень парку, який закладено у 1814 році уже згадуваним садівником Діонісієм Маклером. Характерним почерком майстра є те, що він, не порушуючи природного ансамблю місцевості, проектує парки, вносить лише деякі доповнення. У Северинівському парку є природні камені-скелі, які сьогодні місцеві жителі називають каменями Зустрічі, Кохання, Розлуки. На жаль, зникли з паркових галявин пробкові дерева, які ще на початку XX ст. радували прохолодою крон. Кілька пробкових дерев залишилось в урочищі Козацька долина, що знаходиться у двох кілометрах від села.

Зоофітологічна група власне антропогенних заповідних об'єктів представлена трьома дубами-велетнями (їх вік – 300 років), які знаходяться за Війтівським лісом.

Прикладом гідрологічної групи власне антропогенних заповідних об'єктів можуть слугувати цікаві ставки, такі як Грицеве море, Гаврилів та Колгоспний.

Белігеративна група ЛТС представлена “Турецько могилою”, що розташована на південному сході села. Нині це невеликий горб, а колись, за довідками місцевих жителів він мав висоту 12 м.

Перелік ЛТС села доповнюють руїни “водяного” млина (рис. 5), зведеного у другій половині XIX ст. Це масивна триповерхова споруда, складена з природного каменю з кованими розтяжками, вікна та двері якого обрамлені вузькою червоною цеглою.

Наступним прикладом найчисленнішого класу АЗО ландшафтно-інженерних систем є палац у селі Носківці, збудований у XVII ст. у романському стилі за проектом невідомого архітектора. Він має арочний в'їзд та підземний хід. Поблизу розташовувався великий манеж. У 1999 році внаслідок пожежі основна частина палацу зазнала значної шкоди і чекає реставрації. Тепер манеж і парк оточує садибний парк. Чотири дерева занесені до реєстру заповідних об'єктів Вінницької області (бук червонолистий та зелений, плакучий ясен та

Веймутова сосна висотою до 30м, товщиною до 1м та віком до 200 років). До 1926 р. Носковецький парк займав значно більшу територію; дві третини парку вирубали.



Рис.5. Залишки “водяного” млина поблизу с. Северинівна Жмеринського району

Потужним осередком антропогенних заповідних об’єктів є містечко Браїлів. До найвідоміших ландшафтно-техногенних систем відносимо Браїлівський замок, побудований в 1440. Він зазнав багато руйнацій і перебудов. Після турецької навали існувала заборона на реконструкцію замків. Тож руїни Браїловського рушилися, доки ними не заволоділи магнати Потоцькі. Вони відбудували замок і так він простояв до 1790р. При замку існували потаємні підземні ходи, один з яких вів до костелу, а інший до монастиря. Зараз на території колишнього замку знаходиться соко-морсовий завод.

Вдало доповнює перелік ЛТС Браїлівський монастир. У 1740 р. його розпочав будувати Францишек Потоцький, а завершив Станіслав Потоцький. Він має типову композицію: костел і приєднаний до нього з боку хору корпус келій. Однак костел має вигляд дещо нетрадиційний. З північної сторони при вході здіймається дзвіниця, що своєю багатою пластикою і великими нішами, швидше нагадує пишну палацову башту в стилі бароко. В склепінчастих перекриттях зроблено овальні ніші – дзвони тут звучали по-особливому. В прозрічастому малюнку кованих поручнів другого ярусу дзвіниці центральне місце займає зображення семикінцевого хреста під короною – гербу Потоцьких, переробленого після переведення монастиря в православний старообрядний хрест. Браїлівські розписи монастиря славились далеко за межами міста. Виконав їх наприкінці XVIII ст. фарбами штукатуркою художник-монах Йосип Прахтль на замовлення Франциска Потоцького. На жаль, їх сюжетні декоративно-орнаментальні мотиви збереглись погано. Зараз фрески частково реставровані. Після польського повстання 1831р. монастир було переведено в православний Троїцький, а тому були внесені деякі корективи в архітектуру будівель. У зв’язку із відходом у 1793 р. Поділля до складу Росії, у 1832 р. з Браїлівського монастиря виселили католицьких монахів, а православна церква почала клопотання про перехід Вінницького жіночого монастиря в Браїлів.

Найвидатнішим періодом в історії Браїлова стало XIX століття. У 1868 році інженер-будівельник залізничних доріг Карл фон Мекк отримує у володіння Браїлівський маєток (рис. 7). Сімейство приділяло велику увагу благоустрою міста. Розвиток господарства також досяг високого рівня: товари вмілих браїлівських ремісників користувалися великим попитом. У цей же час був організований військовий лазарет, побудована невелика церква Усіх Святих, Кам’яна каплиця на Москалівці. Надія Філаретівна фон Мекк найняла садівників для створення великого парку і догляду за ним. Три штучних озера гармонійно

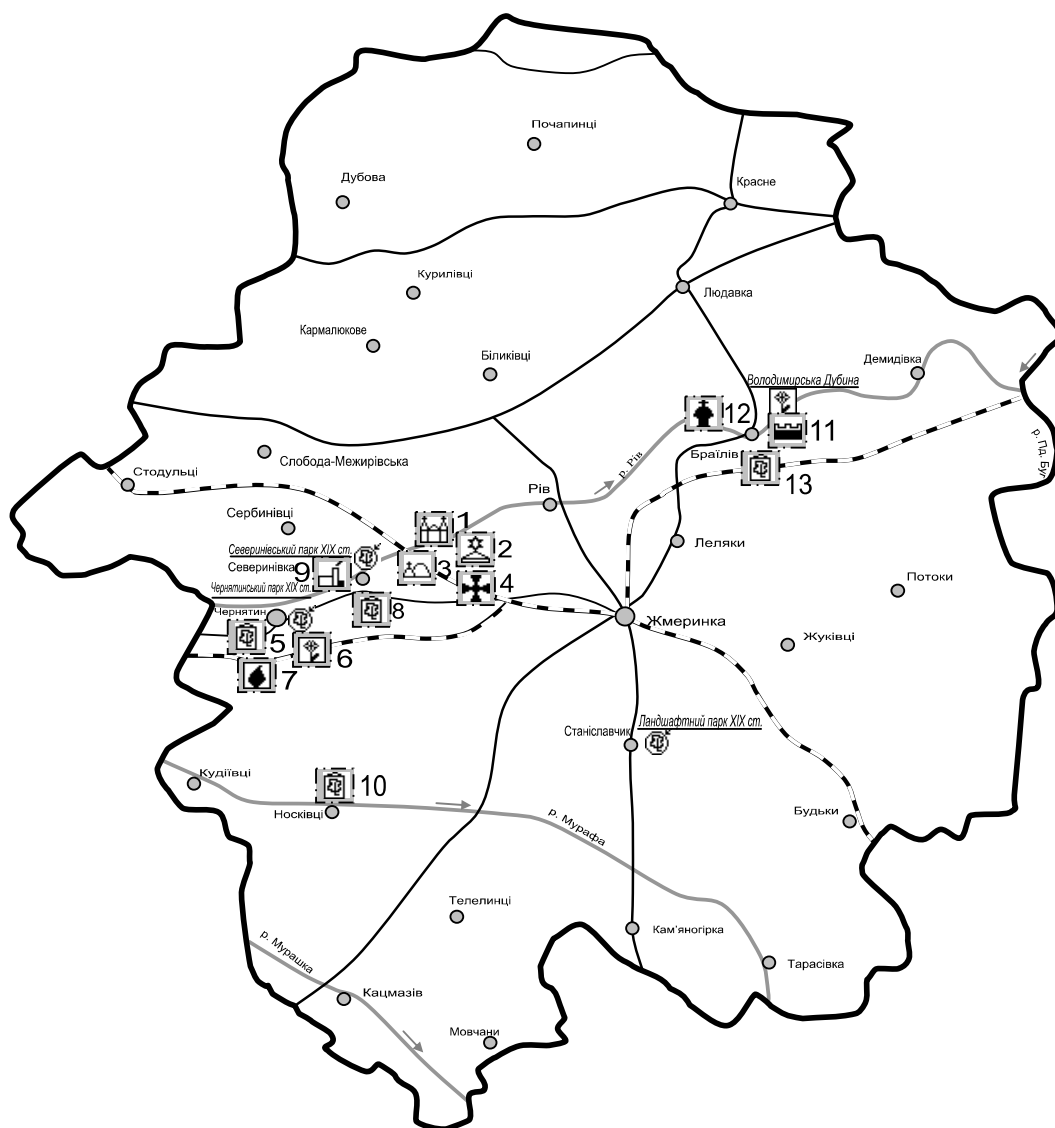


Рис. 6. Існуючі та перспективні антропогенні заповідні об'єкти Жмеринського району

 - існуючі заповідні об'єкти загальнодержавного та місцевого значень.

 Перспективні АЗО:

1 – Руїни костельу (с. Межирів); 2 – Руїни синагоги (с. Межирів); 3 – Стародавнє городище (с. Межирів); 4 – Єврейський цвинтар (с. Межирів); 5 – Палац Вітовських-Львових (смт. Чернятин); 6 – «Дуб Пушкіна»; 7 – Каскад ставків у Чернятинському парку; 8 – Палац Северина Орловського (с. Северинівка); 9 – Залишки водяного млина (околиці с. Северинівка); 10 – Палац 17ст. (с. Носківці); 11 – Браїлівський замок; 12 – Браїлівський монастир; 13 – Палац фон Мекк (смт. Браїлів).



Рис.7. Палац фон Мекк

Навесні 1878 року Чайковський відгукнувся на запрошення багатой меценатки приїхати в Браїлів. Візит залишив у нього незабутні враження. Красивий палац, розкішний парк і озера з лебедями – справжній рай. Усі побутові дрібниці були продумані, челядь заздалегідь проінформували про звички і смаки композитора. Обстановка сприяла творчості. Тут була створена перша оркестрова сюїта, опера “Орлеанська діва”, п’єси для скрипки, 7 романсів, зокрема, “Серед шумного балу” і “То було ранньої весни”, серенада Дон Жуана та ін. Тут уперше зустрілися два композитори Петро Ілліч Чайковський і молодий тоді Клод де Бюсі.

Пізніше Петро Ілліч напише: “У Браїлові хочу віддатися моїй любові до природи. Немає місця в усьому світі, що давало б мені в цьому відношенні так багато простору. Поїздки в Браїлів залишаться в моїй пам’яті променистим спогадом про найпоетичніші дні мого життя”. У реставрованому палаці відкрито музей композитора. Експозиція знайомить відвідувачів з творчістю П.І. Чайковського. Парк із величними липами і грабами запрошує відпочити під шатром дерев, де прогулювався колись композитор, створюючи прекрасну музику.

Розпочаті дослідження поселень Поділля висвітлили багато проблем, основними з яких є їх занедбаний стан та недостатнє фінансування не лише занесених до реєстру заповідних, а й не менш унікальних перспективних об’єктів. Поки-що дослідження ведуться лише в окремих регіонах. Вивчення найбільш унікальних об’єктів, вузлів, регіонів з метою створення бази даних (рис. 6), котра дасть можливість розробити індивідуальні проекти відновлення, збереження та раціонального використання усіх антропогенних заповідних об’єктів Поділля.

Література:

1. *Антонюк М.* Через віхи історії. – Вінниця: “О.Власюк”, 2004. – 574с.
2. *Денисик Г.І.* Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця, 1998. – 289с.
3. *Демчишин М.Г., Беспалова О.М., Анацький О.М., Кріль Т.В.* Охорона та збереження об’єктів культурної спадщини в контексті сталого збалансованого розвитку. / “Екологічна освіта та виховання”. - № 10. – с. 36-39.
4. *Казаков В.Л., Тітов В.В.* Теоретико-методологічні засади вивчення об’єктів індустріальної спадщини Кривбасу. / Матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції “Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті”. – Київ, 2007. – Вип. № 4. – С. 31-37.
5. *Тютюнник Ю.Г.* Концепция объектов индустриальной культуры и проблемы сохранения наследия. / Матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції “Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті”. – Київ, 2007. – Вип. № 4. – С. 11-18.

Summary:

The unique anthropogenic protective objects of Zhmerynka district of Winnitsa region, explored as a result of the field researches, are described in the article. Except for existent objects, we offer the list of perspective units, which can replenish the naturally-protected fund.

Надійшла 31.10.2008р.

ЛІСОВІ РЕСУРСИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Лісові ресурси займають близько 6% вартісної структури природно-ресурсного потенціалу області, однак їх природна роль і різноманітні функції у геосистемах незрівнянно вищі, що обумовлює постійну увагу цьому природному компоненту зі сторони природодослідників і фахівців лісового господарства.

Питанню дослідження лісів присвячена чимала наукова література. Слід зазначити Українську енциклопедію лісівництва за редакцією С.А.Генсірука, наукові публікації П.С.Погрібняка, С.М.Стойка, А.О.Бондара, Г.Т.Криницького, В.Д.Бондаренка [1] та інших. Названі автори присвятили ряд своїх публікацій дослідженню лісів Поділля, заповідника “Медобори”. Крім того необхідно відмітити публікації місцевих науковців з даної проблематики. Зокрема, М.П.Чайковського, М.Я.Музики, Г.І.Оліяр, І.М.Попадинця, П.Б.Хаєцького та інших.

Основною метою проведеного дослідження є всесторонній еколого-географічний аналіз лісових ресурсів області, їх стану, проблемам збереження за перспективі розвитку.

Провідним природними чинниками, що здійснюють вплив на ріст, розвиток та розміщення лісів Тернопільської області є геологічна будова, рельєф, ґрунти, клімат. Природно-кліматичні умови області є в цілому сприятливими для розвитку лісівництва. Окрім того, додатковим стимулом розвитку лісівництва є включення Тернопільської області у зону широколистяних лісів згідно нової схеми фізико-географічного районування [6].

Тернопільська область відноситься до малолісистих областей України. У відповідності до матеріалів лісовпорядкування та враховуючи ділянки новостворених лісових насаджень, на які оформлено державні акти на право користування, площа земель лісогосподарського призначення області станом на 01.01.2008 р. становила 207,9 тис. га, з них 192,7 тис.га – землі вкриті лісовою рослинністю. Лісистість Тернопільської області складає 13,9 %, що нижче за науково-обґрунтований показник для регіону (22 %) та середній для України (16 %).

Ліси на території області розташовані вкрай нерівномірно і зосереджені, в основному, у північній (з переважанням соснових деревостанів) і північно-західній частині (бук, граб), де лісистість досягає 20-25 %, а також в південній частині (дуб, граб), де лісистість досягає 14-18 %. Лісові масиви розташовані, в основному, на плато та схилах Бережанського горбогір'я, Кременецьких гір, Товтровою кряжу та у долинах річок Золота Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Збруч, Дністер та виконують захисні, водорегуючі, рекреаційно-оздоровчі функції і мають обмежене експлуатаційне значення. [4].

Найбільш залісненими районами Тернопільщини є Бережанський, Монастирський, Шумський, Кременецький та Підгаєцький, де лісистість становить 16-32% (Табл. 1). Такі адміністративні райони як Борщівський, Гусятинський, Бучацький мають показники лісистості вищими за пересічно обласний показник у межах 14,6-14,8%. Близькою до обласного показника є лісистість Заліщицького району. Однак у шести адміністративних районів цей показник коливається від 7,5% до 4,2%, що є неприпустимо низьким для території лісової зони (Рис. 1).

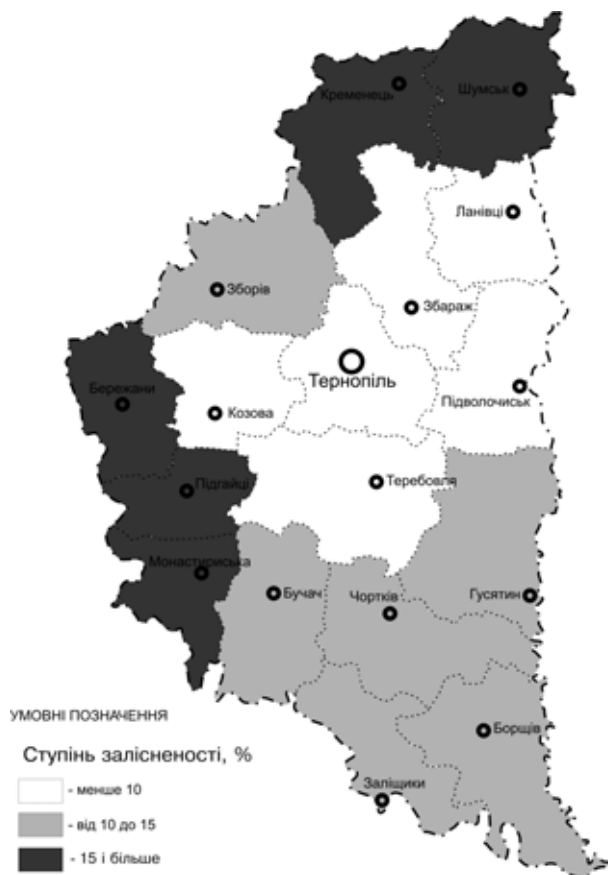
Таким чином, першим і основним завданням для Тернопільщини є нарощувати темпи лісонасаджень. Для цього є всі необхідні передумови, оскільки значна частина орних земель є еродованими та малопродуктивними для сільського господарства.

На даний час 156,6 тис.га лісів області (75 %) перебувають у постійному користуванні 7 державних підприємств Тернопільського обласного управління лісового та мисливського господарства, а саме: Тернопільського, Кременецького, Бучацького, Чортківського лісових господарств, Бережанського лісомисливського господарства, природного заповідника

Розподіл лісів області в розрізі адміністративних районів

Адміністративні райони	Загальна площа тис.га.	Площа лісових земель(чисельник-всього;знаменник-вт.ч.покриті лісом/тис.га., та процент лісистості						Всього	Ступінь залісненості
		Ліси ДЛФ	%	І інші відом.	%	Ліси агроф.	%		
Бережанський	61,7	16,8/15,8	25,6	-	-	4,9/4,2	6,8	21,7/20,0	32,4
Монастирський	58,0	11,2/10,6	18,2	0,4/0,4	0,6	2,6/2,3	3,9	14,2/13,3	22,9
Шумський	86,4	15,5/13,9	16,0	-	-	5,3/4,7	5,4	20,8/18,6	21,5
Кременецький	89,2	9,3/8,5	9,5	1,2/1,2	1,3	6,4/5,8	6,5	16,9/15,5	17,4
Підгаєцький	52,1	6,9/6,4	12,2	-	-	2,5/2,3	4,4	9,4/8,7	16,7
Борщівський	100,9	14,5/13,4	13,2	-	-	1,6/1,5	1,4	16,1/14,9	14,8
Гусятинський	101,5	15,6/14,3	14,0	-	-	0,8/0,7	0,6	16,4/15,0	14,7
Бучацький	80,2	10,9/10,2	12,7	0,1/0,1	0,1	1,5/1,4	1,7	12,5/11,7	14,6
Заліщицький	68,4	9,2/8,5	12,4	-	-	1,0/0,9	1,3	10,2/9,4	13,7
Чортківський	90,4	10,2/9,5	10,5	-	-	1,1/1,1	1,2	11,3/10,6	11,7
Зборівський	97,7	8,5/7,8	7,9	-	-	2,2/2,2	2,2	10,7/10,0	10,2
Теребовлянський	115,0	8,5/7,7	6,6	0,1/0,1	0,08	0,9/0,8	0,6	9,5/8,6	7,5
Збаразький	87,2	5,6/5,0	5,7	-	-	1,6/1,3	1,4	7,2/6,3	7,2
Тернопільський	76,9	4,2/3,9	5,0	-	-	0,9/0,9	1,1	5,1/4,8	6,2
Лановецький	63,2	2,6/2,4	3,7	-	-	1,0/0,8	1,2	3,6/3,2	5,1
Козівський	66,5	3,6/3,1	4,6	-	-	0,1/0,1	0,1	3,7/3,2	4,8
Підволочиський	83,7	3,3/3,1	3,7	-	-	0,8/0,7	0,8	4,1/3,8	4,5
м.Тернопіль	3,8	0,1/0,1	2,6	-	-	0	0	0,1/0,1	2,6
По області	1382,8	156,5/144,2	10,4	1,8/1,8	0,1	35,2/31,7	2,2	193,5/177,7	13,9

(Складено за матеріалами Тернопільського обласного управління лісового господарства)



ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ

ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЧИХАЧОВ

До 200-річчя від дня народження

В історію географічних відкриттів і досліджень П.О. Чихачов увійшов як основоположник польових досліджень серед російських вчених, головним чином із геології й ботаніки Північної Африки. Йому належить пріоритет у геологічному дослідженні й визначенні багатьох видів рослин ряду місцевостей Північної Африки, в тому числі гірських масивів Джур-Джур, Аурес, Загхуан. П.О. Чихачов вперше дав опис Північної Африки в популярній формі, показав одночасно природу й людину в найрізноманітніших проявах.

Чихачов Петро Олександрович (Чихачов Петр Александрович; 1808–1890) – російський мандрівник, географ і геолог, дослідник Італії, Туреччини, Кузбасу і Алтаю. Почесний член Петербурзької АН (з 1876 р.) і Російського географічного товариства (з 1890 р.) та багатьох інших академій і товариств.

Народився у Великому Гатчинському палаці – літній резиденції імператриці-вдови Марії Федорівни. Його батько, Олександр Петрович, – відставний полковник лейб-гвардії Преображенського полку – у 1804 році був призначений директором міста Гатчина, де очолював “градское поселение” і здійснював “главное смотрение над дворцом и принадлежностями к оному”. Переходячи на цивільну службу, батько отримав чин дійсного статського радника.

У дитинстві та юності Петро Чихачов отримав чудову домашню освіту. У віці 12 років вільно володів німецькою та французькою, а потім, уже в Царському Селі, вивчив грецьку й латинь.

Незабаром сім'я переїхала в Царське Село. Юнак продовжив домашнє навчання із запрошенням лицейської професури. У 1823 р. він став студентом у відомстві Державної колегії закордонних справ.

У листопаді 1827 р. помер батько. Брати Чихачови продали маєтки в Тамбовській та Саратовській губерніях, а також будинок у Царському Селі, і перебралися в Петербург. У 1828 році Петро закінчив дипломатичну школу і рік стажувався в Колегії закордонних справ. Працював у Міністерстві закордонних справ і одночасно за свої кошти навчався 10 місяців на юридичному факультеті Петербурзького університету. У 1830 р. він був призначений перекладачем при Державній колегії закордонних справ. У 1829-30 рр. молодий дипломат неодноразово виїжджав за кордон, де слухав лекції видатних вчених із природничих наук.

Повернувшись в Петербург, на роботу у Міністерство закордонних справ, П. Чихачов досить швидко просувався по службі. У кінці квітня 1830 р. Чихачов направлений у Азіатський департамент, через рік він став камер-юнкером, у вересні 1832 р. – колезьким асесором.

В Азіатському департаменті П. Чихачов займався головним чином Східним питанням. Він намагався особисто ознайомитися із країнами Близького Сходу, а також країнами Північної Африки, для чого відвідав Єгипет, подорожував Палестиною, Лівійською пустинею, Синаєм і Сирійською пустинею, побував у Константинополі. Столиця Оттоманської імперії настільки заволоділа Чихачовим, що він вирішив просити місце в російському посольстві. У Стамбулі поруч із обов'язками помічника секретаря при російському посольстві займався вивченням історії та етнографії народів Малої Азії, вивчав новогрецьку, турецьку, албанську та іспанську мови.

У Туреччині дипломат зустрівся із відомим перекладачем і геодезистом полковником Михайлом Вронченком, який вивчав у той час географію Малої Азії і опублікував згодом цінні книги про свої подорожі Туреччиною. Спілкування із Вронченком викликало інтерес у Чихачова не тільки до подорожей, а й до спеціальних географічних наук і геодезії.

У 1835 р. під час перебування художника Карла Брюллова у Стамбулі Петро Чихачов супроводжував його у поїздках найбільш живописними місцями Босфору й Мармурового моря. На знак вдячності К. Брюллов виконав портрет П. Чихачова у східному костюмі.

У 1834-36 рр. П.О. Чихачов відвідав ряд міст Оттоманської імперії, а також Іспанію, Португалію, Італію, Францію та інші європейські країни, а також різні країни Близького і Середнього Сходу (у тому числі Сирію й Палестину), Північну Африку. Він приступив до вивчення фізичної та історико-економічної географії цього регіону.

У 1836 р. П. Чихачов залишив службу і повністю присвятив себе науковим дослідженням. Того ж року він повернувся в Росію для вивчення спеціальних наук у видатних на той час російських вчених Москви й Петербурга – астронома Струве, геолога і палеонтолога Соколова, географів Левшина, Кеппена, зоолога Бранта, ботаніка Фішера. До 1838 р. талановитий вчений оволодів основами геодезії, картографії, геології, ботаніки, зоології, кліматології, а також статистики.

У 1838 р. П.О. Чихачов виїхав у країни Західної Європи – Францію, Німеччину, Бельгію, Англію, Італію, де познайомився із видатними західноєвропейськими вченими – географами і геологами, слухав лекції Буха, Роза, Елі де Бомона, а також сам читав доповіді в різних географічних товариствах, головним чином із геологічних проблем.

У 1839 р. за рекомендацією видатного німецького вченого-географа Александра Гумбольдта Чихачов приступає до своєї першої науково-дослідної роботи із геології Південної Італії та Південної Франції. Для цього

у кінці лютого 1839 р. він виїхав на острів Сицилія й вирушив у гори Неброді, пройшов північне узбережжя Сицилії від Палермо до Мессіни, побував у Реджо-ді-Калабрія, уже на Апеннінському півострові. У значному районі, розміщеному на північний схід і північний захід від Рокка-Імперіале, П. Чихачов упродовж липня 1840 р. вивчав головним чином наносні породи, утворені тут у результаті поступового руйнування під впливом поверхневих вод Апеннінської гірської системи. Він дослідив гірський район Кастель-Сарраціно, який до нього не досліджувався геологами та ботаніками. Тут він поповнив свій гербарій рідкісними видами рослин.

Учений дістався до вершин Монте-Вультуре і ряду суміжних вершин, дослідив групи прісноводних озер, розташованих у високогірних областях району. Тут він написав історію утворення озера Лесіне, розташованого в північно-західній частині Монте-Гаргано. У березні 1840 р. він спустився долиною річки Гарільяно до значної вулканічної зони Неаполітанського району. Упродовж чотирьох місяців він вивчав околиці Неаполя, особливо район Рокка-Монфіне, флегренські поля, вулкан Везувій, острови Іск'я, Капрі та інші. У серпні 1840 р. він завершив свою подорож південними провінціями Неаполітанського королівства.

У 1841-42 рр. П. Чихачов опублікував свої перші наукові статті та книгу, в яких показав себе послідовником традицій школи Михайли Ломоносова. Він одним із перших доказав наявність поступового переходу викопних форм від однієї формації в іншу. Він вніс значний вклад у геолого-географічне пізнання природи Італії. Йому належить також пріоритет у виділенні південних границь Апеннінського хребта. Російський учений уперше доказав, що Калабрійські Апенніни складаються із давніх кристалічних сланців та гранітів, геологічно є чужими Апеннінському хребту, який складений молодими глинисто-пісковиковими і мергелястими породами. Петро Чихачов склав першу геологічну карту, що охоплювала всі південні провінції Апеннінського півострова.

У 1842 р. П.О. Чихачов був відряджений штабом Корпусу гірничих інженерів, куди він повернувся на роботу після повернення з-за кордону, на Алтай і в Саяни, тоді ще мало досліджені. На чолі великого загону він досяг Катуні. Її перетинав єдиний шлях із Бійська на річку Чуя. Чихачов детально описав переправу свого каравану. Найближчим завданням експедиції після переправи через Катунь був вихід до гирла річки Чуї, а потім Чуйською долиною експедиція мала дістатися до витоків Чуї. Упродовж двох тижнів, починаючи з 21 травня, караван долав цей шлях. Доріг тут практично не було, а тому експедиція змушена була долати гірські схили.

Під час підйому правим (північним) берегом Чуї Чихачов помітив на лівобережжі хребет із піками у вигляді пірамід. Він дослідив цей (Північно-Чуйський) хребет (довжина 120 км) до гирла річки Чаганузун (притока Чуї) і вияснив, що він обмежує з півдня пустинний Курайський степ. Вище гирла річки Чаганузун загін Чихачова вступив на пустинне плато – Чуйський степ, який Чуя поділяє на дві нерівні частини. Для вивчення території Чихачов розділив свій загін. Більшу його частину він направив на північ, через Курайський хребет до річки Башкаус, а сам перетнув у південно-східному напрямі Чуйський степ і 2 (14) червня дістався до прикордонного гірського хребта Сайлюгем, який відділяє Російський Алтай від Центральної Азії. 4 (16) липня експедиція досягла витоків Чуї.

Наступним завданням експедиції було досягнення й дослідження витоків Чулишману. Експедиція круго повернула на північ, переправився через верхів'я Чуї і пройшла вздовж меридіонального хребта із сніжниками біля східної границі Чуйського степу. Згодом він був названий хребтом Чихачова (довжина біля 100 км, висоти до 4 029 метрів). Хребет продовжувався до гірського озера Джулукуль, яке, за словами самого Чихачова, є витоком річки Чулишман.

П. Чихачов вирушив до озера Джулукуль досить болотистою місцевістю між витоками Чуї та Чулишмана. Піднявшись на плоску вершину біля озера, Чихачов замітив хребет, що простягався на північний захід вздовж лівого берега Чулишмана. Із труднощами він пройшов через заболочене плато, переправився через ряд річечок і знову досяг Чулишмана (під 89° сх.д.). Далі П. Чихачов повернув на південь і через гори вийшов у зелену смугу долини річки Башкаус, де зустрів основну частину загону. Спустившись Башкаусом на декілька кілометрів, Чихачов знову перевалив через гори правобережжя річки і спустився в долину Чулишмана. Він пройшов вздовж річки майже до Телецького озера.

Із пониззя Чулишмана Чихачов перетнув у північно-східному напрямі заболочене плато і 1 липня досяг невеликого гірського озера у верхів'ях річки Чульчі (нижня притока Чулишмана). Західніше Чихачов відкрив витoki Великого Абакана (система Єнісею), замітив майже меридіональну частину Абаканського хребта, а на півночі відкрив витoki Малого Абакана, відділеного від Великого Абакана коротким хребтом Карлиган. Так Чихачов став першим науковим дослідником Західного Саяну.

Далі Петро Олександрович Чихачов пройшов від верхів'їв річки Чульчі на схід через горбисту і заболочену місцевість із багатьма озерами і досяг річки Алаш (система Єнісею). Він проник в Урянхайський край (Туву чи Тиву) і виконав його перше дослідження. Відпочивши і поповнивши запаси продовольства, загін Чихачова пройшов на північ і несподівано відкрив гірське озеро Кара-Холь (на висоті 1 463 м) серед гірських вершин. Він продовжив рух на північ і вийшов до верхів'їв річки Они (притока Абакана). У верхів'ях Они Чихачов відкрив короткий (до 60 км) меридіональний ланцюг висот, за яким він спустився в долину річки Кантегір (ліва притока Єнісея). На півночі він відмітив окремі гірські масиви, що групуються у вузький ланцюг північно-східного простягання (вершини до 2 510 м). Переваливши через хребет, він долиною невеликого

струмка досяг річки Абакан. Так Чихачов перетнув Західні Саяни, зібравши важливі географічні матеріали, геологічні дані про всю територію цієї гірської системи.

Із Абакана П. Чихачов пройшов до Красноярська, а потім через Кузнецький Алатау – до Кузнецька. За матеріалами своєї подорожі дослідник вперше склав орографічну та геологічну карти Алтаю і Західних Саянів, зібрав багаті колекції мінералів та гербарій із 240 видів рослин Алтаю.

Головним підсумком дослідження стало відкриття Кузнецького вугільного басейну. На базі вивчення розрізнених виходів вугілля він прийшов до висновку про наявність тут суцільних пластів кам'яного вугілля, що простягаються на сотні кілометрів. Він визначив розміри кам'яновугільного басейну і заніс їх на геологічну карту під назвою “Кузнецкий каменноугольный бассейн”. Дослідник прийшов також до висновку, що породи Алтаю багаті металами, і що залягання залізної руди і кам'яного вугілля в близькому сусідстві мають із практичної точки зору важливе значення.

У 1844 р. молодий учений був відряджений у Париж для “видання за казенний рахунок на французькій мові опису здійснених ним подорожей”. У 1845 р. ця праця вийшла у світ. У ній П. Чихачов, поряд із глибоко поетичними картинками описів природи Алтаю та геологічних багатств, приділяв багато уваги культурі, побуту, мові народів Алтаю й Китаю, а також соціально-політичним та економічним питанням.

Після завершення робіт по Алтайській експедиції П. Чихачов у 1846 р. приступає до дослідження Малої Азії та Вірменського нагір'я – від берегів Босфора, Мармурового, Егейського і Середземного морів до Ерзурума. За період з 1848 по 1863 р. Чихачов здійснив 8 наукових експедицій Малою Азією, Вірменією, Курдистаном, Східною Фракією. Упродовж двадцяти років він майже щорічно здійснював подорожі, збирав топографічні та географічні дані, багаті колекції викопних решток, рослин і тварин, визначав висоти гір, на які піднімався, зокрема Ерджіас та Бінгель, на які до нього не піднімався ніхто. Дослідник провів заміри глибин Мармурового та Егейського морів, а також проток Босфор і Дарданелли, опублікував цікаві матеріали про течії в протоках і Мармуровому морі. Із особливою ретельністю учений вивчав флору і геологію Малої Азії. Ним опубліковано понад 20 робіт із геології та палеонтології цього регіону.

Верхи, на конях у супроводі шести-восьми супутників Петро Олександрович пройшов у різних напрямках увесь півострів (понад 8 тисяч кілометрів). Чихачову першому вдалося зібрати численні викопні рештки флори та фауни, які дали можливість видати фундаментальну працю із палеонтології Малої Азії. Так, учений зібрав 575 видів викопних органічних решток, із яких 57 були новими. Вивчивши ботанічні рештки Малої Азії, П. Чихачов відмітив надзвичайну їх видову різноманітність, що було природним наслідком різноманітного рельєфу, кліматичних та ґрунтових умов.

У гербарії П.О. Чихачова налічувалося до 3 500 видів рослин Малої Азії. Головним результатом його експедицій стали карти півострова (опубліковані в 1853 р. й 1867 р.) та багатотомна праця “Малая Азия” (французькою мовою). З 1853 по 1869 рр. він видав французькою, російською, німецькою та англійською мовами десятки книг і карт із найрізноманітніших природничо-історичних і соціально-політичних питань Туреччини, загальний обсяг яких склав декілька тисяч сторінок. Серед всіх цих робіт найбільшу цінність має праця “Мала Азия” (томи 1-8, 1853-69, французькою мовою).

За протяжністю маршруту та за часом знаходження в експедиціях по Малій Азії, за обсягом наукової продукції та їх значимістю Петро Чихачов виділяється серед всіх мандрівників, які досліджували коли-небудь цю країну. Роботи вченого й мандрівника отримали світову славу й визнання. Ця роль Петра Чихачова була відмічена П.П. Семеновим та іншими видатними географами XIX століття.

П.О. Чихачов перший правильно охарактеризував Понтійські гори протяжністю біля 1 тис. км, дослідив їх на протязі біля 750 км і перетнув їх у ряді пунктів. Виділив три групи хребтів: Західно-Понтійські гори (три ряди паралельних ланцюгів), хребет Джанік і Східно-Понтійські гори. Він описав значну частину Вірменського нагір'я із системою плоскогір'їв, плато і котловин, розділених хребтами різного орієнтування, у тому числі Паландьокен і Бінгель.

П. Чихачов дав орографічну характеристику Центрального і Західного Тавру. Базуючись на власних замірах висот (понад 700), він прийшов до висновку, що Мала Азія – це нагір'я, що знижується із сходу на захід, із величезною котловиною (Анатолійське плоскогір'я) в центральній частині, висоту якого визначив у 800-900 м. П. Чихачов дослідив також південне узбережжя півострова на протязі 400 км, вніс уточнення в його конфігурацію. На чорноморському узбережжі під 32° сх.д. відкрив Зонгулдакський кам'яновугільний басейн.

У своїх роботах П.О. Чихачов приділяв значну увагу соціально-політичним питанням колоніального Сходу, політиці європейських країн у східному питанні, показав засилля англійських колонізаторів в країнах Близького і Середнього Сходу, зокрема в Індії. Він автор ряду праць, присвячених політичному та економічному життю Османської імперії.

У 1877-78 рр. учений здійснив свою останню подорож в Іспанію та Північну Африку, описану ним у вигляді листів до свого друга. Ці листи видані в 1880 році французькою мовою окремою книгою під назвою “Испания, Алжир, Тунис”.

25 вересня П. Чихачов вирушив у Північну Африку. Нова подорож почалася із Іспанії. Із порового міста Картаген він на пароплаві відправився в Оран, куди прибув 17 листопада 1877 р., а 1 грудня прибув у місто-порт Алжир. Сім місяців Чихачов подорожував Алжиром, після чого 24 травня 1878 р. відправився на пароплаві

в Туніс. Туг він побоювався, що не отримає дозвіл на проведення дослідницьких робіт у цій країні, а, можливо, що його й заарештують, як це часто-густо бувало в мусульманських країнах. До того ж в той час йшла російсько-турецька війна. 10 днів Чихачов знайомився з містом Туніс, а потім відправився вивчати його околиці. Він побував в районі Загхуана (40 км південніше від Туніса), де зберігся акведук часів імператора Андріана. Цією гідротехнічною спорудою підводилася вода до Карфагена із джерел масиву Загхуан, що розташований за 130 км від міста.

Після завершення екскурсії гірським масивом Загхуан Чихачов направився до руїн давнього міста Утіка, розташованого між Тунісом і Бізертом. 4 червня він відвідав цілющі джерела Хамман-Ель-Енер в районі гірського масиву Джебель-Бу-Курнеїн, а наступного дня вивчав місцевість, де колись стояв легендарний Карфаген. П.О. Чихачов дав детальний опис історії Єрусалима, Рима та Карфагена. Цей опис частково базується на рукописах давніх авторів.

9 червня 1878 р. Чихачов відправився пароплавом із Туніса в Неаполь, а звідти – у Флоренцію, де він надалі проживав. У 1890 р. він видав збірник під назвою “Географические и естественноисторические очерки” із шести статей: 1) “О нефти в США и России”, 2) “Сахара”, 3) “Гоби”, 4) “Тибет”, 5) “Арал-Каспийская низменность”, 6) “Оазис Мерв”.

Ім'ям П.О. Чихачова названо гірський хребет на Алтаї, затока в Японському морі. На кошти, що заповів Чихачов Паризькій Академії наук, засновано (1890 р.) премію імені П.О. Чихачова, яка присуджується за кращі дослідження, присвячені Азії.

Серед інших основних праць ученого наступні: “Voyage scientifique dans l'Altai oriental et les parties adjacentes de la frontiere de Chine” (1845 р.), “Asie mineure. Description physique, statistique et archéologique de cette contrée” (pt. 1-4, 1853-69 pp.; в російському перекладі – “Письма о Турции”, М., 1960 р.). Біля двадцяти робіт Чихачова перекладені й видані російською мовою, зокрема “Письма о Турции”, “Великие державы и Восточный вопрос” (М., 1970 р.), “Путешествие в Восточный Алтай” (М., 1974 р.), “Испания, Алжир и Тунис” (М., 1975 р.).

Михайло ПОТОКІЙ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Баланчук Марія Романівна** – аспірант кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка.
2. **Барановський Микола Олександрович** – кандидат географічних наук, завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
3. **Барна Ірина Миколаївна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри геоекології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
4. **Безручко Любомир Степанович** – аспірант кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка.
5. **Божук Тетяна Іванівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри менеджменту Львівського державного інституту новітніх технологій та управління імені В'ячеслава Чорновола.
6. **Бондар Вікторія Володимирівна** - аспірант кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
7. **Вітенко Ігор Михайлович** – методист географії лабораторії природничо-географічних дисциплін Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти.
8. **Волошин Іван Миколайович** – доктор географічних наук, професор кафедри раціонального використання природних ресурсів Львівського національного університету імені Івана Франка.
9. **Гищук Роман Миколайович** – старший викладач кафедри економічної теорії Чернівецького торгово-економічного інституту Київського національного торгово-економічного університету.
10. **Греков Сергій Анатолійович** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України, картографії та геоінформатики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
11. **Грицевич Володимир Степанович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
12. **Жупанський Ярослав Іванович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії України, картографії та геоінформатики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
13. **Заставецька Леся Богданівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
14. **Заячук Мирослав Дмитрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та картографії Чернівецького національного університету імені Володимира Гнатюка.
15. **Заячук Оксана Григорівна** – асистент кафедри географії та менеджменту туризму Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
16. **Ішук Степан Іванович** – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
17. **Кирилюк Леонід Михайлович** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри економічної і соціальної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

18. **Книш Мирослава Михайлівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
19. **Ковальчук Іван Платонович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів та природокористування України.
20. **Ковальчук Тамара Іванівна** – старший викладач кафедри педагогіки педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування.
21. **Коротун Сергій Ігорович** – старший викладач кафедри економіки підприємства, Українського державного університету водного господарства та природокористування.
22. **Круль Галина Ярославівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та менеджменту туризму Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
23. **Кузишин Андрій Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
24. **Лопух Галина Михайлівна** – здобувач кафедри геоекології і методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
25. **Мариняк Ярослав Омелянович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
26. **Міщенко Олена Віталіївна** – асистент кафедри туризму Волинського національного університету імені Лесі Українки.
27. **Некрасова Тетяна Федорівна** – лікар-лаборант Чернівецької обласної санітарно-епідеміологічної станції.
28. **Новицька Світлана Романівна** – асистент кафедри геоекології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
29. **Панькевич Сергій Григорович** – аспірант кафедри екології Луцького національного технічного університету.
30. **Питуляк Микола Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
31. **Питуляк Мирослава Романівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
32. **Побігун Олена Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
33. **Подвірна Христина Євгенівна** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
34. **Полюга Наталія Василівна** – лаборант кафедри гідроекології, водопостачання та водовідведення Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
35. **Потокій Михайло Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
36. **Романюк Ольга Олександрівна** – аспірант кафедри фізичної географії та геоекології географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

37. **Рунців Оксана Іванівна** – аспірант кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
38. **Садовник Олег Павлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
39. **Сеньчук Христина Володимирівна** – магістрант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
40. **Смочко Наталія Михайлівна** – здобувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка.
41. **Собечко Ольга Романівна** - студентка 5 курсу географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.
42. **Стецько Надія Петрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геоекології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
43. **Сухий Петро Олексійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України, картографії та геоінформатики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
44. **Федоруца Олександр Миколайович** – асистент кафедри географії України, картографії та геоінформатики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
45. **Царик Любомир Петрович** – кандидат географічних наук, в.о. професора кафедри геоекології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
46. **Царик Петро Любомирович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
47. **Шаповалова Олеся Ігорівна** – аспірантка кафедри геоекології і фізичної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
48. **Шепетюк Світлана Михайлівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
49. **Штокало Ярослав Юрійович** – викладач кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету.
50. **Явкін В'ячеслав Григорович** – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та менеджменту туризму Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
51. **Янковська Любов Володимирівна** – кандидат географічних наук, в.о. доцента кафедри геоекології та методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
52. **Ярков Сергій Валерійович** – старший викладач кафедри фізичної географії та екології Криворізького державного педагогічного університету.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Степан ІЩУК, Ярослав ЖУПАНСЬКИЙ, Іван КОВАЛЬЧУК, Любомир ЦАРИК. НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЧАСОПИС: СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ	3
Володимир ГРИЦЕВИЧ, Христина СЕНЬЧУК. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЗАЛІЗНИЧНОЇ МЕРЕЖІ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ	6
Оксана ЗАЯЧУК. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ НА БУКОВИНІ (до 1920р.)	12
Роман ГИЩУК. ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПЕРВІСНОЇ МЕРЕЖІ ПОСЕЛЕНЬ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	16
Михайло ПОТОКІЙ. НЕЗАВЕРШЕНА ЕКСПЕДИЦІЯ ЕДУАРДА ТОЛЛЯ	22

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

В'ячеслав ЯВКІН, Наталія ПОЛЮГА. ВПЛИВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВОЄНОСТІ ТЕРИТОРІЇ НА ВОДНИЙ РЕЖИМ РІЧОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ	29
Леонід КИРИЛЮК. ВИСОТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРИРОДНИХ ЛАНДШАФТІВ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО ВИСОТНО-ЛАНДШАФТНОГО РАЙОНУ У МЕЖАХ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	35
Сергій ЯРКОВ. ПЕРВИННІ СУКЦЕСІЇ ЛАНДШАФТНО-ТЕХНІЧНИХ СИСТЕМ (ВІДВАЛІВ ГЗК) КРИВБАСУ, СКЛАДЕНИХ ПУХКИМИ ПОРОДАМИ КАЙНОЗОЮ	40

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

Петро СУХИЙ, Мирослав ЗАЯЧУК, Тетяна НЕКРАСОВА. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ВСТУПОМ УКРАЇНИ ДО СОТ	46
Микола БАРАНОВСЬКИЙ. САНАЦІЯ ДЕПРЕСИВНИХ АГРАРНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ	51
Сергій ГРЕКОВ. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ	59
Мирослава КНИШ. МОДЕЛІ СВІТУ В ТЕОРІЯХ І КОНЦЕПЦІЯХ ЗАХІДНИХ ВЧЕНИХ	65
Галина КРУЛЬ. ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ НА КІНЕЦЬ XV ст.	70
Андрій КУЗИШИН. СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РІВНЯ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	76
Леся ЗАСТАВЕЦЬКА. СОЦІАЛЬНА СФЕРА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛОКАЛЬНИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	79
Ярослав ШТОКАЛО. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ	82
Наталія СМОЧКО, Олег САДОВНИК. АНАЛІЗ ДЕМОГЕОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ НЕГАТИВНИХ ЗМІН	86

РЕКРЕАЦІЯ І ТУРИЗМ

Тетяна БОЖУК. АНІМАЦІЙНІ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНІ ПОСЛУГИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПОТРЕБА ІННОВАЦІЙ	93
Ярослав МАРИНЯК. ТУРИЗМ ЯК ОБ'ЄКТ СТАТИСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	97
Світлана ШЕПЕТЮК. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ, ЯК ОСНОВА ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	111
Олена ПОБІГУН. ГРЯЗЬОВІ ВУЛКАНИ КРИМУ ЯК ОБ'ЄКТИ ГЕОТУРИЗМУ	115
Оксана РУНЦІВ. СТАН РИНКУ ТУРИСТСЬКИХ ПОСЛУГ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА МЕТОДИ ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	118
Марія БАЛАНЧУК. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ПОДІЛЛЯ	124
Любомир БЕЗРУЧКО. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ШАЦЬКОМУ НПП ТА СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЯХ	130
Надія СТЕЦЬКО. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	135

КОНСТРУКТИВНА ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЕКОЛОГІЯ

Іван ВОЛОШИН, Ольга СОБЕЧКО. ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН ПАРКОВО-ВУЛИЧНИХ НАСАДЖЕНЬ МІСТА ЛЬВОВА	146
Любов ЯНКОВСЬКА. ТЕХНОГЕННЕ НАВАНТАЖЕННЯ НА ДОВКІЛЛЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	150
Сергій КОРОТУН. ЕКОЛОГІЧНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ	

ЗЕМЕЛЬНИХ ТА ВОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	156
Ігор ВІТЕНКО. ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ АТМОСФЕРНИХ ЗАБРУДНЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	167
Олеся ШАПОВАЛОВА. АНАЛІЗ МЕТОДІВ ОЦІНКИ ЕСТЕТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ЛАНДШАФТІВ	171
Сергій ПАНЬКЕВИЧ. ГІДРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ СУЧАСНОГО ГІДРОЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ	174

РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА ПРИРОДИ

Ярослав ЖУПАНСЬКИЙ, Олександр ФЕДОРУЦА, Мирослав ЗАЯЧУК. ДО ПИТАННЯ АГРОЛАНДШАФТНОГО ПІДХОДУ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ГРОШОВОЇ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ	179
Любомир ЦАРИК. ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ МЕРЕЖІ ЛАНДШАФТНИХ РАЙОНІВ ПОДІЛЛЯ: ПІДХОДИ ДО ЇЇ ПРОСТОРОВО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ	183
Мирослава ПИТУЛЯК, Микола ПИТУЛЯК. СТРУКТУРНО-СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ	189
Петро ЦАРИК. ПРОБЛЕМНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРИРОДОЗАПОВІДАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЗООЛОГІЧНИХ ЗАКАЗНИКІВ)	194
Ірина БАРНА. ТРАДИЦІЙНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА "ХИМЕРНИЙ ЕТНОС"	198
Світлана НОВИЦЬКА. ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА СИСТЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ	203
Олена МІЩЕНКО. ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ЗОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ "ПРИП'ЯТЬ-СТОХІД"	212
Тамара КОВАЛЬЧУК. ПЕРСПЕКТИВНІ ЗАВДАННЯ ЕКООСВІТНЬОЇ ТА ЕКОВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І МОНІТОРИНГ ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ	217
Ольга РОМАНЮК. ВИДІЛЕННЯ ЯДЕР У ЛАНДШАФТНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНИ ЗА БІОЛОГІЧНИМ ПОКАЗНИКОМ	227
Вікторія БОНДАР. АНТРОПОГЕННІ ЗАПОВІДНІ ОБ'ЄКТИ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	233
Галина ЛОПУХ. ЛІСОВІ РЕСУРСИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ	240

ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ

Михайло ПОТОКІЙ. ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЧИХАЧОВ. До 200-річчя від дня народження	248
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	252

Вимоги до матеріалів, які подаються до часопису!

Надіслані статті обов'язково повинні відповідати Постанові президії вищої атестаційної комісії України "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" від 15.01.2003р. №7-05/1.

Для публікації матеріалів в нашому журналі необхідно представити до редакції:

- Статтю в редакторі WORD (версія не нижче 6.0., шрифт Times New Roman, кегль 12, одинарний інтервал) на дискеті 3,5'', надруковану на папері формату А4, всі поля 20 мм; рисунки (обов'язково чорно-білі) вставити у текст і представити їх копії на дискеті (*.jpg *.cdr);
- Рецензію провідного фахівця з даної галузі науки, як правило, доктора наук, завірену відповідним чином;
- Випику із протоколу засідання кафедри;
- Експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
- Резюме англійською мовою, ключові слова;
- УДК теми статті;
- Відомості про авторів (прізвище, ім'я, по-батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та звання, адреса, телефон, електронна пошта).

При відсутності однієї з вище перелічених вимог подані матеріали не прийматимуться до розгляду.

Контактні телефони 8 (0352) 43-61-54

8 (095) 830-80-66

E-mail: pitertsaryk@rambler.ru, pitertsaryk@ukr.net, pitertsaryk@gmail.com

Здано до складання 20.11.2008. Підписано до друку 01.12.2008. Формат 60x84/18. Папір друкарський. Умовних друківаних аркушів 16. Обліково-видавничих аркушів 15,1. Замовлення № 135.

Видавничий відділ ТНПУ. 46027, м. Тернопіль, вул. М.Кривоноса, 2.

Свідцтво про реєстрацію ТР № 241 від 18.11.1997.